

Gaziantep University Journal of Social Sciences

Vol. XVIII No. III
2019

GASIN JSS

GAZIANTEP UNIVERSITY

JOURNAL of SOCIAL SCIENCES

Aims and Scope

Gaziantep University Journal of Social Sciences (GAUN-JSS) is a double blind peer-reviewed international academic journal published quarterly. GAUN-JSS is published by the Graduate School of Social Sciences at Gaziantep University, one of the foremost research universities in Turkey.

The aims of the journal are to promote theoretical and research oriented studies, to foster excellence in research, and to encourage mutual sharing of academic research on national and international grounds. GAUN-JSS is an open access journal dedicated to the free flow of information and dissemination of knowledge. Although, GAUN-JSS is a multidisciplinary publication with a special focus on contribution from academia, we encourage submissions from professionals out-of-field and senior level graduate students.

The journal accepts articles written in English and Turkish. Articles on the field of Law written in French are also welcome.

GAUN-JSS accepts submissions and proposals in the following fields: Anthropology, Archaeology, Business Administration and Management Studies, Communication Studies, Economics, Geography, History, International Business Studies, International Relations, International Trade and Logistics, Law, Linguistics, Literature, Philosophy, and Sociology.

The objective of GAUN-JSS is to contribute to a vibrant social science and humanities environment and to promote excellence in studies reflecting the current state-of-the-art in Turkish academia while providing a robust and rigorously academic outlet for academicians from non-metropolitan universities.

A minimum of two peer reviewers, who are recognized specialists specific to the topic and area of the submissions, are appointed by the editors. All peer review reports are electronically and anonymously delivered to the contributors. Reviewers' names are withheld by the journal to protect the integrity of the double-blind peer review process. Upon request, written reports can be provided to the reviewer that attests to their contribution. All published authors accept to act as reviewers for future issues.

All submitted papers should conform to the APA writing and citation standards as indicated in the journal's submission guidelines.

The publisher is committed to the open access to all academic endeavor and as such, accepts its duty to make published content permanently available and freely accessible by all sections of worldwide academic community. The publisher does not charge any pecuniary fees for processing, submission, and publication of manuscripts. The publisher commits to the free and universal access to its published content in perpetuity.

Copyright

All articles published by GAUN-JSS are licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0).

To view a copy of the license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

For Editorial Correspondence and Subscription Inquiries

Gaziantep University, Graduate School of Social Sciences, GAUN-JSS
27310 Gaziantep, TURKEY

Tel: +90-342-318-1898 Fax: +90-342-360-1043

E-mail: editor@gantep.edu.tr

The Journal has an international editorial board.

Print

Gaziantep University Press

Abstracted and Indexed in

ULAKBİM National Academic Journals Index EBSCOHOST Academic Search Complete
Akademia Sosyal Bilimler İndeksi Türk Eğitim İndeksi
EBSCOHOST MLA International Bibliography
Directory of Open Access Journals

Gaziantep University Journal of Social Sciences

GAUN-JSS

Owner

University of Gaziantep
Rector Prof. Dr. Ali GÜR

Editor-in-Chief

Asst. Prof. Dr. Meltem MUŞLU

Section Editors

Assoc. Prof. Dr. Zekiye ANTAKYALIOĞLU
Prof. Dr. Atilla ENGİN
Assoc. Prof. Dr. Atınç OLCAY
Assoc. Prof. Dr. Gökhan GÖKGÖZ
Assoc. Prof. Dr. Rüstem YANAR
Assoc. Prof. Dr. Mehmet EROL
Assoc. Prof. Dr. Muharrem AÇIKGÖZ
Asst. Prof. Dr. Meltem MUŞLU
Asst. Prof. Dr. Şenay Leyla KUZU
Asst. Prof. Dr. Lider BAL
Asst. Prof. Dr. Ragıp KALELİOĞLU
Asst. Prof. Dr. Yunus Emre TANSÜ
Asst. Prof. Dr. Mesut ŞÖHRET

Editorial Board

Prof. Dr. Enver BOZKURT
Prof. Dr. Hasret ÇOMAK
Prof. Dr. Burak GÜRBÜZ
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇELİKEL
Assoc. Prof. Dr. Zekiye ANTAKYALIOĞLU
Assoc. Prof. Dr. Meltem KARADAĞ
Assoc. Prof. Dr. Burhan KILIÇ
Assoc. Prof. Dr. Nuri YAVAN
Assoc. Prof. Dr. Naile ASKER
Asst. Prof. Dr. Hamidreza SOHRABIABAD
Asst. Prof. Dr. Meltem MUŞLU

Editorial Assistants

Dr. Erkan AĞYÜZ
Res. Assist. M. Mirac CEYLAN
Res. Assist. Kevser ERDOĞAN

Vol. 18, Issue 3, July 2019

Web: <http://jss.gantep.edu.tr> <http://dergipark.gov.tr/jss>

E-mail: editor@gantep.edu.tr

Gaziantep University Journal of Social Sciences

Advisory Board

Şinasi Aksoy
(METU, Türkiye)

Erman Artun
(University of Çukurova, Türkiye)

Yasin Ceylan
(METU, Türkiye)

Jean Crombois
(American University, Bulgaria)

Erdoğan Didar
(American University, Bulgaria)

Lelio Iapadre
(University of L'Aquila, Italy)

Andrejs Geske
(University of Latvia, Latvia)

B. N. Ghosh
(Eastern Med. Univ. North Cyprus)

Michael Goldman
(University of Minnesota, USA)

Şeyma Güngör
(University of İstanbul, Türkiye)

Evrin Doğan Adanur

(Beykent University, Turkey)

Hilmi Bayraktar
(University of Gaziantep, Turkey)

Nazmiye Özgüç
(University of İstanbul, Türkiye)

Uli Schamiloğlu
(University of Wisconsin-Madison, USA)

Kemal Silay
(Indiana University, USA)

Ülkü Şişik
(University of Hacettepe, Türkiye)

Bayram Ürekli
(University of Selçuk, Türkiye)

Ercan Tatlıdil
(University of Ege, Türkiye)

Tuba Üstüner
(Cass Business School, UK)

Mustafa Yılmaz
(University of Hacettepe, Türkiye)

Hülya Özcan
(Anadolu University, Turkey)

GAZIANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Vol. XVIII Issue No. III
2019

CONTENT

GEOGRAPHY

- TÜRKİYE’DE TURİZM COĞRAFYASI ARAŞTIRMALARINDA DİSİPLİNER İLİŞKİNİN SOSYAL AĞ ANALİZİ İLE İNCİLENMESİ** 938-965
(Research Article/Araştırma Makalesi)
İsmail KERVANKIRAN & Fatma SERT ATAMAN & Ayşe ŞARDAĞ

COMMUNICATIONS

- KAMU İÇ DENETÇİLERİNİN İLETİŞİM BECERİLERİNİN İNCELENMESİ** 966-989
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Ayhan SERTTAŞ & Nural İMİK TANYILDIZI

TRANSLATION

- HALİDE EDİB’İN “HAMLET”İ: İNGİLİZ EDEBİYATI SEMİNER MESAİSİNDEN SHAKESPEARE KÜLLİYATI** 990-1003
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Aslı ARABOĞLU

SOCIOLOGY

- ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ SANAT ANLAYIŞI VE TÜRK SOSYOLOGLARININ YAKLAŞIMLARI** 1004-1014
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Çağrı ASLAN

ENGLISH LITERATURE

- DISCURSIVE FORMATION OF IDENTITY IN PHILIP ROTH’S THE HUMAN STAIN** 1015-1027
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Mehmet Önder GÖNCÜOĞLU

- HARI KUNZRU’S TRANSMISSION AND GLOBAL RISK SOCIETY** 1028-1036
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Hatice Övgü TÜZÜN

- AN EVALUATION OF THE EVIL CHARACTERS IN SHAKESPEARE’S FOUR MAIN TRAGEDIES IN TERMS OF MACHIAVELLIAN PRINCIPLES** 1037-1049
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Nilay ERDEM AYYILDIZ

- IMPLICATIONS OF NARRATIVE UNRELIABILITY IN KAZUO ISHIGURO’S THE REMAINS OF THE DAY** 1050-1057
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Elif TOPRAK SAKIZ

POLITICAL SCIENCES AND INTERNATIONAL RELATIONS

- SİYASAL LİDERLİKTE YENİ BİR MODEL ÖNERİSİ: RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÖRNEĞİ** 1058-1080
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Oğuz GÖKSU
- ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRKİYE’SİNDE BİR ULUSLARARASI İLİŞKİ VE PROPAGANDA ARACI OLARAK TİYATRO GEZİLERİ** 1081-1100
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Ender AKYOL
- AKILLI KENT: ÖĞRETEN KENTLERDEN ÖĞRENEN KENTLİLERE** 1101-1112
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Aygül KILINÇ

ECONOMY AND FINANCE

- THE NECESSITY OF EXTERNALIZATION OF COSTS OF SYRIAN REFUGEES (THE CASE OF TURKEY)** 1113-1120
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Hacı Mustafa PAKSOY & Gümrah Can BAŞDAĞ
- THE FACTORS INFLUENCE ONLINE TACIT KNOWLEDGE SHARING IN PUBLIC ORGANISATIONS: A QUALITATIVE CASE STUDY FROM TURKEY** 1121-1142
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Furkan METİN
- AN INVESTIGATION INTO SERVICE PERFORMANCE MEASUREMENT OF NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS** 1143-1159
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Halil SAVAŞ & Zinnet KARAKAŞ
- HAVAYOLU TAŞIMACILIĞINDA LİBERALİZASYON VE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDA NEDENSELLİK İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ** 1160-1174
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Pınar GÜMÜŞ AKAR & Müge MANGA & Harun BAL
- TÜRKİYE’DE İHRACAT, İTHALAT VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: ARDL SINIR TESTİ YAKLAŞIMI** 1175-1193
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Ersin YENİSU

HISTORY

- ORTA ÇAĞ HİNDİSTAN’INDA YÖNETİM: BAYRAM HAN’IN EKBER ŞAH’A ETKİSİ** 1194-1204
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Hüsne Hilal ŞAHİN
- İSLAM DÜNYASI’NDA BİMARİSTANLAR VE GELİŞME SÜREÇLERİ** 1205-1219
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Fatma ÇAPAN

GEOGRAPHY

Türkiye’de Turizm Coğrafyası Araştırmalarında Disipliner İlişkinin Sosyal Ağ Analizi ile İncelenmesi

Evaluation of the Disciplinary Relations in Tourism Geography Research in Turkey Using a Social Network Analysis

İsmail KERVANKIRAN*

Fatma SERT ETEMAN**

Ayşe ŞARDAĞ***

Öz

Akademik bir disiplinin en önemli çıktıları olan tezler, ait oldukları araştırma alanının geleneklerini ve bilimsel ekosistemini yansıtır, bu yönüyle güvenilir ve geçerli kaynaklardır. Tezlerde kullanılan atıfların analizi, tezlerin ait olduğu disiplinin entelektüel gelişimini, kültürel dönüşümünü, bilgi birikimini, paradigmatik evrimini ve disiplinler bilgi akışını anlamaya yardımcı olur. Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de turizm coğrafyası alanındaki lisansüstü tezlerde kullanılan atıfların alanlara/disiplinlere göre dağılımını, verilen atıfların disiplin içi ve disiplin dışı oranları ve tezlerin ulusal veya uluslararası literatürden beslenme durumunu ortaya koymak, tezlerde kullanılan atıfların disiplinler etkileşimini sosyal ağ analizi ile incelemektir. Bu doğrultuda, Türkiye’de coğrafyacıların 1975-2015 yılları arası turizm konusunda hazırladığı 103 tezin kaynakçası örneklem olarak incelenmiştir. Bu tezlerde kullanılan toplam 11.110 kaynağın hangi akademik disipline/alana ait olduğu tespit edilmiş, kaynakların alanlara ve üniversitelere göre uyum (correspondence) analizi yapılmış ve sosyal ağ analizi ile tezlerde yararlanılan kaynakların ait olduğu alanlar arasındaki ilişki ve etkileşim değerlendirilmiştir. Araştırmanın sonucuna göre; Türkiye’de turizm coğrafyası alt disiplini alan dışından daha fazla beslenmektedir. Ancak tezlerin erken üretildiği dönemlere karşın son dönemde disiplin dışına daha az referans verilmesinden dolayı turizm coğrafyası disiplinler etkileşim açısından içe kapanma eğiliminde olup post-disipliner bilim pratiğinden uzaklaşmakta ve tezlerde referans verme davranışının sosyal bilimlerden daha çok doğa bilimleri yönünde olması ise disiplinin sosyal bilimlerin ekosistemine mesafeli olmasına neden olmaktadır. Ayrıca incelenen tezlerde uluslararası kaynaklardan yeteri kadar beslenmemesi, Türkiye’deki turizm coğrafyası disiplininin batıdaki turizm coğrafyasının gelişiminden kopuk olmasına yol açtığı gibi, üretilen bilginin gerek disiplin içine gerekse diğer disiplinlere katkısının sınırlı kalmasına yol açmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Turizm Coğrafyaları, Post-Disipliner Yaklaşım, Sosyal Ağ Analizi, Uyum Analizi

Abstract

Theses, which are the most important outcomes of an academic discipline, reflect the traditions and scientific ecosystem of the research area they belong to and are reliable and valid sources in this respect. The analysis of the references used in the theses helps to understand the intellectual development, cultural transformation, accumulation of knowledge, paradigmatic evolution and disciplinary information flow of the relevant discipline. The aim of this study is to manifest and evaluation the distribution of citations used in theses according to postgraduate theses/ disciplines in the area of tourism geography in Turkey as well as the ratio of discipline related and non-related references and the contribution of national or international literature in the theses with a social network analysis. In this respect, the bibliography of 103 theses on tourism prepared between the years 1975-2015 by geographers in Turkey have been studied as samples. The academic disciplines/fields of a total of 11.110 bibliographies used in these theses were determined, a correspondence analysis according to the fields and universities was carried out and the relation and interaction of the areas of the bibliographies used in the theses was evaluated with a social network analysis. According to the results of the study, tourism geography is sustained more by a non-area sub-discipline in Turkey. However, contrary to the earlier era when the theses were completed, due to the fact that less reference is made to non-discipline subjects in the recent period, tourism geography tends to withdraw in terms of disciplinary interaction and is moving away from post-disciplinary science practices. Moreover, an examination of the theses reveals that because providing references in thesis preparation is more

* Doç.Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, ikervankiran03@gmail.com

** Araş.Gör., Munzur Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, fatmasert@munzur.edu.tr

***Doktora Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, aysesardag1@hotmail.com

oriented towards natural sciences than social sciences, the discipline of tourism geography is distanced from the ecosystem of social sciences and the discipline has a problem of articulation into the modern science system and the scientific community in which international knowledge is generated because it is not adequately sustained by international sources.

Keywords: Turkey, Tourism Geographies, Post-Discipliner Approach, Social Network Analysis, Correspondence Analysis

Giriş

Dünyanın en büyük endüstrisi olmasına karşın turizm; akademik yönden hem kuramsal hem de ontolojik ve epistemolojik olarak tartışmalı bir alandır (Gilbert, 1990, s.4; Tribe, 1997, s.639). Goeldner (1988) turizmi bir disiplin olarak tanımlarken, Cooper vd. (1993, s.11)'e göre ise, turizm bir çalışma alanı oluşturması yanında, şu anda bir disiplin haline gelmesini sağlayacak teorik çerçeveden yoksundur. Turizmin akademik bir disiplin olarak tartışmalı bir konumda olmasında, turizmin teorik, ontolojik, epistemolojik ve metodolojik yönlerinin ihmal edilip genelde turizm olgusunun “işletme” ile eşdeğer görülmesi ve turizmin diğer yönlerinin daha az önemsenip ekonomik gelir sağlamasından dolayı “endüstri” yönünün daha fazla ön plana çıkarılması etkilidir. Hatta Coles, Hall ve Duval, (2006, s.290)'e göre, akademik dergilerde bile, turizmin akademik yönünün ele alındığı çalışmalar daha az kabul görmektedir.

Turizm çalışmaları bu zorlu epistemolojisinden dolayı farklı disiplinlerden gelen teorileri benimseyerek farklı yöntemleri kullanmaktadır. Hirst (1993, s.190), bir disiplin için gerekli karakteristik özelliklere dayanarak, turizmin çeşitli sebeplerden dolayı disiplin olarak kabul edilemediğini belirtir. Bundan dolayı ortaya çıkışı ve gelişimi ile birlikte turizm, farklı birçok disiplinin kavram, kuram ve modellerini kullanmış ve doğal olarak birçok disiplinden etkilenmiştir. Jafari ve Ritchie (1981, s.15) turizmin interdisipliner yönüne dikkat çekerek; turizmle ilgili yapılacak bilimsel araştırmalarda, sosyoloji, coğrafya, ekonomi, psikoloji, tarih, antropoloji, siyaset bilimi ve felsefeye kadar uzanan çeşitli bilim dalları ile yoğun bir etkileşim halinde olduğunu belirtmektedir. Bu etkileşimin bir sonucu olarak turizm çalışmaları içerisinde, başka disiplinlerde kullanılan ve onlara turizm boyutu kazandırmak için esnetilmiş veya bağdaştırılmış bazı kavramlar geçebilir; örneğin varış yeri, turizm etkileri ve turizm motivasyonu, turizm bölgesi vs., ancak bu kavramlar turizm çalışmalarına özgü değildir (Tribe, 1997, s.642).

Turizm sektörünün giderek büyümesi ve yeni kollara ayrılmasıyla birlikte turizmle ilgilenen bilimlerde çeşitlilik göstermiş ve her bilim dalı kendi prensiplerine ve yöntemlerine göre farklı bakış açıları geliştirmiştir (Kervankıran, 2013, s.332). Doğası gereği farklı birçok disiplinden beslenen turizm akademik olarak katkı sağlayan disiplinlerden birisi de coğrafyadır. Çok eski bir bilim geleneğine sahip olan coğrafyanın bilimsel bilgi ve onu üretme biçimleri, düşünsel tarihi, tarihsel süreçte değişen paradigmaları, dönemin şartlarına göre kendini yenileyen bilim pratikleri ve kavramsal, kuramsal ve metodolojik katkıları dikkate alındığında, ortaya çıkışından günümüze turizm fenomeninin araştırılmasında coğrafya disiplinine duyulan ihtiyaç her zaman olmuş ve bundan sonra da olacaktır.

Coğrafya, doğa ve toplumla ilgili olayların mekân üzerinde meydana getirdiği etkileri ele alan bir bilim dalı olarak çok geniş bir alana sahiptir. Mekânsal farklılıkların yarattığı bir olgu olan turizm (Özgüç, 2017, s.16) ise, insanın mekân içinde hareketini ve mekân ile karşılıklı ilişkisini içermektedir. Bu geniş yelpazede yer alan turizm coğrafyası, coğrafya içerisinde önemli bir konuma sahiptir. Coğrafi çalışmalar içerisinde turizm çalışmalarına 20.yy'dan bu yana daha fazla önem verilmekte (Williams, 2009, s.19) ve turizm coğrafyasının katkıları ve yeri daha çok konuşulmaktadır (Zoğal ve Emekli, 2017, s.31). Coğrafyanın turizm araştırmalarına olan bilimsel ve teknik olarak katkısı yerleşmiş durumdadır ve coğrafya, akademik olarak turizmin etkilerinin, yaklaşımlarının ve fonksiyonlarının araştırılmasında etkili bir disiplindir (Hall ve Page, 2014, s.17). Boniface ve Cooper (1991, s.3)'a göre;

coğrafyacıların turizm çalışmalarına yönelmesinin nedeni hem turist alan hem de turist veren lokasyonlara odaklanarak, bir insan hareketliliği olan turizmin gerek lokasyon özelliklerinin gerekse mekânsal yönünün ve tüm bunlar arasındaki ilişkilerin, etkileşimin ve bağlantılarının coğrafi bir perspektifle ortaya koymaktadır. Turizmin akademik olarak incelenmesinde coğrafyanın önemini ve rolünün belirgin hale geldiği ve coğrafi perspektifin gerekli olduğu koşullar ve durumlar vardır ve doğal olarak turizm coğrafyadan faydalanmaktadır. Bundan dolayı coğrafya olmadan turizmin anlaşılması ve yorumlanması zordur ve turizm araştırmaları eksiktir (Terkenli, 2018, s.170). Coğrafya disiplininin, çok yönlü bir yapıya sahip olan turizmin mekânsal yönünün araştırılmasına katkı yapması yanında, turizmin ekonomik ilişkileri, pazarlaması, işletme yönetimi, planlaması, çevresel ve toplumsal etkileri gibi yönlerini anlamada ve analiz etmede diğer disiplinlere de katkıları büyüktür. Karmaşık bir sistem olan turizmi sadece bir disiplinin perspektifinden bakarak anlamak zor olduğu için, akademik olarak disiplinler kabilecilikten vazgeçip, farklı disiplinlerin araştırma deneyimlerinden ve birikimlerinden nasıl faydalanılması gerektiği ve turizm yapısının analizinde farklı disiplinlerin katkılarının neler olabileceği konusuna odaklanılmalıdır.

Turizm olgusunun ortaya çıkışı, gelişimi ve günümüzde geldiği konumu anlamının ve kavramsal olarak turizmi tanımlamanın zorluğunun altında yatan temel neden, turizmin doğasında var olan karmaşık ilişkiler ağıdır. Bu kaygan, akışkan ve karmaşık ilişkiler ağının anlaşılması, araştırılması ve analiz edilmesi, Coles, Hall ve Duval, (2005, s.34)'e göre; akademik olarak turizme interdisipliner ya da multidisipliner yaklaşmanın ötesinde, herhangi bir disiplinin katı ve değişmez kavram, kuram ve yaklaşımlarından ziyade, disiplinler sınırların daha esnek olduğu, farklı disiplinlerin çıktılarında beslendiği ve araştırma sorunsallarına ve temalara odaklanmanın daha önemli olduğu post-disipliner bir bakış açısını gerektirir. Post-disipliner bakış açısına göre fikirler ve bağlantılar disiplinlerin belirlediği sınırlardan ziyade araştırmalardan çıkan sonuçlara odaklanılır. Dolayısı ile coğrafyacıların turizm konusuna daha güncel, etkili ve rasyonel katkı sağlayabilmesi için, daha geniş bir bakış açısı ile ve ilişkiselliği ön plana çıkaran yaklaşımları önemsemesi gerekir. Post-disipliner bakış açısı gerektiren bu bilim pratiğinin uygulanıp uygulanmadığını anlamak için, akademik çalışmaların en önemli çıktıları olan kitap, makale veya tezlerin nerelerden beslendiklerini, verilen atıfların nasıl bir ağ ilişkisi içerisinde bulunduğunu ve atıf kaynaklarının neler olduğunu ortaya koymak gerekir. Çünkü herhangi bir akademik çalışmada yararlanılan kaynakların disiplin içinden beslenmesi yanında disiplin dışından da beslenmesi, araştırmayı daha fazla zenginleştirdiği gibi, çalışmayı disiplinlerin dar kalıplarından ve sınırlarından kurtararak ve araştırılan konuya hem teorik hem de metodolojik bakımdan katkı sağlayarak daha geniş perspektiften yorumlama imkânı verir.

Türkiye’de turizm coğrafyası alanında yapılan çalışmaların diğer disiplinlerle olan ilişkisini ve coğrafyanın bir alt disiplini olan turizm coğrafyasının hangi ağlardan beslendiğini araştıran herhangi bir çalışmanın bulunmaması bu çalışmanın en önemli motivasyonunu oluşturmaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın amacı, sosyal ağ analizi ve uyum (correspondence) analizi teknikleri kullanılarak Türkiye’de turizm coğrafyası alanındaki lisansüstü tezlerde yararlanılan kaynakların alanlara/disiplinlere göre dağılımını ve tezlerin ulusal veya uluslararası literatürden beslenme durumunu ortaya koymak, tezlerde kullanılan kaynakların disiplinler arası etkileşimini incelemek ve Turizm Coğrafyası alt disiplininin diğer disiplinlerle olan ilişkisini tartışmaya açmaktır. Uluslararası literatürde turizm coğrafyasının (coğrafyalarının) post-disipliner ilişkisine yönelik özellikle 2000 yılı sonrası önemli tartışmalar yaşanmış (Coles, Hall ve Duval, 2005, 2006; Coles ve Hall, 2006; Hall ve Page, 2009; Hall, 2013; Müller, 2014; Müller, 2018), ancak ulusal literatürde bu tartışmalar konusunda herhangi bir çalışma yer almamıştır. Dolayısı ile çalışmanın diğer bir amacı da, uluslararası literatürde hala güncelliğini koruyan bu tartışmaları ulusal literatüre taşıyarak katkıda bulunmaktır.

Çalışma giriş bölümünden sonra, turizm konusunda hazırlanmış tezleri inceleyen araştırmalar ve turizm çalışmalarında sosyal ağ analizi ve atıf analizi konusundaki çalışmalarını içeren literatür taraması, çalışmada kullanılan veriler ve çalışmanın metodolojisi, incelenen tezler sonucu ortaya çıkan bulgular ve son olarak tartışma ve sonuç bölümlerinden oluşmaktadır.

Literatür Taraması

Turizm çalışmalarının problemi, çalışmalarda daha derin, gerçekçi ve etkili analizlerin eksik olması, tarihsel gelişimin ihmal edilmesi, yüzeysel bilgilerin bulunması ve yaygın olarak mevcut duruma/güne/ortama odaklanılmasıdır (Butler, 2015, s.16). Genel olarak turizm, özel olarak da turizm coğrafyası çalışmalarında tarihi araştırmalar yakın zamanda artmaya başlamıştır (Saarinen, Rogerson ve Hall, 2017, s.7). Turizm araştırmalarındaki artış, turizm yazınına bireylerin ve kurumların katkısına yönelik ilgi ve araştırma performansının değerlendirilmesi gibi nedenlerden dolayı bibliyometrik çalışmalar günümüzde turizm çalışmalarında önemli bir alan haline gelmiştir (Hall, 2011, s.16). Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren turizme yönelik araştırmaların artışıyla birlikte lisansüstü tez çalışmalarında da önemli artışlar olmuştur. Gerek coğrafya gerekse turizm araştırmaları literatüründe turizm konusunda hazırlanmış tezleri inceleyen birçok çalışma vardır (Crichton, 1978; Bachus, 1981; Pizam ve Chacko, 1982; Jafari ve Aaser, 1988; Hall ve Pedrazzini, 1989; Hall, 1991; Kozak, 1995, 1997, 1998; Meyer-Arendt, 2000; Bao ve Chu, 1999; Bao, 2002; Meyer-Arendt ve Justice, 2002; Botterill, Haven ve Gale, 2002; Jogaratnam vd., 2005; Ryan, 2005; Xiao ve Smith, 2006; Zhao ve Ritchie, 2007; Afifi, 2009; Huang, 2011; Weiler, Moyle ve McLennan; 2012; Çiçek ve Kozak, 2012; Özel ve Kozak, 2012; Nergiz, 2014; Turan, 2014; Şardağ, 2016; Lian vd., 2016; Koseoglu, vd., 2016; Demirbulat ve Dinç, 2017; Tayfun, vd., 2016; Kervankıran ve Şardağ, 2019). Bu çalışmalarda, turizm bilgisinin yapısı, evrimi ve metodolojisi incelenmiş, turizm olgusunun gelişimi belli tarihsel aralıklarla analiz edilmiş ve bu analizlerde farklı teknikler kullanılmıştır. Turizm araştırmalarında kullanılan analiz tekniklerinden birisi de sosyal ağ analizi tekniğidir.

Sosyal ağ analizi; sosyolojiden coğrafyaya, bilgisayardan ekonomiye, sağlık bilimlerinden istatistiğe vs. kadar birçok disiplin tarafından kullanılmaktadır ve bu alanlardan birisi de turizm çalışmalarıdır (Kervankıran, vd., 2018, s.32). Turizm sistemi gibi turizm konusunda yapılan çalışmalar da farklı birçok bileşenle bağlantılı ve ilişkili olduğu için, anlaşılması ve ölçülmesi zor ve karmaşık bir karaktere sahiptir. Eğer turizm ürününü ve sistemini anlamak ve turizmin akademik çıktılarını daha iyi analiz etmek istiyorsak; bu bileşenleri, turizm amaçlı hareketlerin birbiriyle olan karşılıklı bağlarını ve turizm araştırmalarının çıktıkları arasındaki ilişkiyi anlamamız gerekir. Sosyal ağ analizi, bu ilişkilerin ve bağların örüntüsünü ve yapılarını anlama imkânı tanıyan bir dizi yöntem ve araçlarla turizm araştırmalarına katkı sağlar. Sosyal ağ analizi turizm faaliyetinin farklı alanlarında bulunan ilişkisel verilerin yapılarını ortaya çıkaran bir grup yöntemini kapsar. Sosyal ağ analizinin karakteristik unsuru, turizmde kullanılan diğer yöntemlerin aksine, yapısal veya ilişkisel bilgilerin kullanılmasıdır (Casanueva, Gellego ve Garcia-Sanches, 2014, s.1192). Bu nedenle sosyal ağ analizi, turizm sistemi içerisindeki farklı unsurlar ve aktörlerin birbirleriyle karşılıklı etkileşimi sonucunda ortaya çıkan karmaşık ağ yapılarını ve turizmin ilişkisel yönlerini anlamada ve analiz etmede özellikle son dönemde turizm araştırmalarında tercih edilmektedir.

Sosyal ağ analizi, belirli bir alanda yer alan araştırma konuları, yazarlar ve kurumlar arası ilişkilerin bağlantılarının ortaya çıkarılması ve yorumlanmasında kullanılan bir tekniktir (Scott, 2000). Son yıllarda sosyal ağ analizinin; turizmin etkilerinin ve diğer faktörlerle ilişkisinin artmasından dolayı farklı turizm araştırmalarında (Pavlovich, 2003; Warde, Tampubolon ve Savage, 2005; Scott, Baggio ve Cooper, 2008; Timur ve Getz, 2008; Erkuş-

Öztürk ve Eraydın, 2010; Romeiro ve Costa, 2010; Baggio, 2011; Beritelli ve Laesser, 2011; Schaffer ve Lawley, 2012; Casanueva, vd.,2014; Luo & Zhong, 2015; Kelman vd., 2016), turizmin bibliyotmerik araştırmalarında (Racherla ve Hu, 2010; Ying ve Xiao, 2012; Karagöz ve Yüncü, 2013; Benckendorff ve Zehrer, 2013; Ye, Li ve Law, 2013; Van der Zee ve Vanneste, 2015) ve turizm coğrafyası çalışmalarında (Hwang, Gretzel ve Fesenmaier, 2006; Shih, 2006; Leung, vd., 2012; Lee, vd., 2013; Kervankıran, Sert Eteman ve Çuhadar, 2018) kullanımının arttığı görülmektedir.

Akademik atıflar veya kaynaklar, bir alanın çalışma konularına katkıda bulunan kaynak bilgiyle ilişkili metinlere ulaşmada en önemli ipuçlarını oluşturmaktadır (Barbie, 1986). Bundan dolayı akademik araştırmalara yönelik değerlendirmelerde, turizm araştırmaları literatürünün tarihsel süreçteki gelişimi ve evrimi ile bu literatürün kullanım durumunu ortaya koymada atıf kaynağının incelenmesi yaygın olan bir yaklaşımdır (Xiao ve Smith, 2006, s.356). Dinamik bir sistem olan ve sürekli bilgi akışının olduğu akademik araştırmalarda yayınların değerini, etkisini ve etkinliğini belirlemede atıf analizinin iki önemli katkısı olmaktadır. Atıf analizi bir taraftan, çalışılan alanın bilgi kaynaklarının ve araştırma konularının neler olduğunu ortaya koyarken, diğer taraftan çalışılan alanda yayınlanmış bilgilerin diğer disiplinler üzerindeki değeri ve etkilerine odaklanır (Baker, 1990, s.3). Turizm çalışmalarında literatüründe atıf analizinin kullanıldığı birçok çalışma bulunmaktadır (Van Doren, Koh ve McCahill, 1994; Howey vd., 1999; Samdahl ve Kelly, 1999; Xiao ve Smith, 2005, 2006; McKercher, 2008).

Bilimsel bir disiplini ve disiplinin gelişimindeki değişiklikleri ve eğilimleri değerlendirmek ve anlamak için akademik çalışmalarda kullanılan referanslardan geniş ölçüde yararlanılmaktadır. Bu konuda bilim insanlarının referansları neden ve nasıl kullandıklarını analiz ederek referans teorileri geliştirmeye çalışan araştırmalar bulunmaktadır (Cronin, 1981, s.17; Small, 2010, s.185). Referans verme davranışını inceleyen bu araştırmalara göre, farklı disiplinlerin çok farklı referans verme özelliklerine ve uygulamalarına sahip olduğu ve bu farklılıklarda disiplinin kendi geleneklerinin etkili olduğu belirtilmektedir. Bir disiplinin ekosistemi içerisinde araştırmalarını yapan bilim insanları o disiplinin geleneksel metodolojisini, teorilerini ve referans verme alışkanlıklarını devam ettirmekte, hatta bazıları bilimdeki yeni gelişmelere ayak uydursalar bile onların referans verme uygulamaları eski zamanların kalıntılarını içerebilmektedir. Frandsen ve Nicolaisen (2012, s.65)'e göre bu durumun nedeni, araştırmacıların daha az okuma eğiliminde olduğu ve geleneksel yapıya sıkı sıkıya bağlılığıdır. Bunun sonucunda da araştırmacılar çalışmalarında genellikle eski literatüre atıfta bulunmakta, daha seçici davranmakta ve bu da daha az sayıda ve çeşitlikte referansın kullanılmasına neden olmaktadır. Bilimsel araştırmalarda kullanılan atıflar, bilimsel çalışmaların birbirleri ile olan etkileşiminin ve iletişimin önemli bir göstergelerini oluşturur. Aynı zamanda atıflar kullanılan bilginin de kaynağını oluşturmakta olup, bu durum akademik çalışmalarda kullanılan bilimsel bilginin hangi bilim topluluğu içinde gerçekleştiğini ve disiplinlerin diğer alanlarla ilişkisinin ve etkileşiminin nasıl olduğunu ve aslında araştırma alanının içinde bulunduğu bilimsel topluluğun ne derece dışa açık olduğunu ve farklı teorileri, metodolojileri, modelleri ve yaklaşımları ne kadar önemseydiğini göstermektedir.

Veri ve Yöntem

Her bilim dalı "araştırma/yayın performansı analizi" yoluyla ya da bibliyometrik yöntemlerle kendi disiplininin yayın performansını incelemekte ve disiplinin geçmişini, bugününü, zaman içindeki gelişimini ve nereye doğru evrildiğini anlamaya çalışmaktadır (Yavan, 2019, s.124). Her bir disiplin bunu yaparak, hem disiplinin geçmişten günümüze hikâyesini, mevcut durumunu, eksik yönlerini, çalışma konularını, akademiye katkılarını, değişen paradigmalara uyumunu, uluslararası literatüre eklenme durumunu, bağlama uygunluğunu, öncü aktörlerini, akademik performansını ortaya koymayı, hem de disiplinin geleceğe yönelik gündem ajandasını belirlemeyi amaçlamaktadır. Bir disiplin olarak

coğrafyanın ve bu disiplinin uygulayıcıları olan coğrafyacıların akademik performansını anlamak için, coğrafyacılar tarafından hazırlanan; kitaplar, makaleler, sempozyum bildirileri ve tezler gibi akademik ürünleri incelemek gerekir. Her ne kadar Yazan ve Bekaroğlu (2018, s.42), akademik kariyerin başında hazırlandığı için ve genel olarak akademik kariyerin geneline dair öngöründe bulunulamayacağı için tezleri, sınırlılık ihtiva eden akademik ürünler olarak belirtse de, Hall (1991, s.520)'a göre lisansüstü tezler, bir disiplinin akademik saygınlığının en önemli göstergelerinden birisidir ve akademik olarak bir alanın ilerlemesinde ve gelişmesinde tezler önemli bir araçtır (Karagöz ve Yüncü, 2013, s.207).

Lisansüstü düzeyinde yürütülen özgün bir tez ciddi bir akademik araştırmadır. Özellikle doktora tezleri daha titiz bir araştırmayı gerektirir ve süreç bakımından zaman alıcıdır (Poynter, 1993, s.1). Tezler öğrencilere belli konularda bilgi ve beceri kazandırmayı, ancak bundan da önemlisi akademik araştırma yapma yeterliliği sağlamayı hedeflemektedir (Demirci, 2014, s.87). Bundan dolayı tezler bir disiplinin en önemli akademik çıktılarıdır ve disiplinin genel görünümünü ortaya çıkarmada yararlanılacak geçerli ve güvenilir kaynaklardır.

Akademik araştırmalar sadece bulguları yaymak için değil, aynı zamanda bilimsel alan ve disiplinlerin ortak paradigmalarını güçlendirmek için de birincil araç olarak hizmet vermektedir. Her akademik çalışma belirli bir izleyici kitlesi için yazılmıştır ve ayrıca güven ve uzmanlık oluşturmak için belirli retorik araçlara bağlı kalmaktadır. Modern bilim güvene dayanır. Güven ve uzmanlık oluşturmanın önemli bir yolu ise kullanılan yöntem, teori ve sorunların kaynağını belirtmekten geçiyor. Bu kaynak belirtme, 19. yüzyılın sonlarından bu yana her bilimsel araştırmanın temelini oluşturan bibliyografik referanslar listesinde ortaya çıkmaktadır. Bilimsel çalışmalarda kullanılan referanslar, bir çalışma için bir bağlam sağlamanın yanı sıra çalışmanın güvenilirliğine editörleri, hakemleri ve okuyucuyu ikna etmek için gerekli olan araçlardan birisidir (Milojevic, 2012, s.1-2). Bundan dolayı çoğu editörün veya hakemin ilk baktığı yerler arasında kaynakça bölümü gelmektedir. Kaynakçanın içeriği ve çeşitliliği, çalışmanın bilimsel saygınlığı açısından önemlidir (Kozak, 2018, s.97). Akademik çalışmalarda kullanılan kaynakların bilimselliği, çeşitliliği, zenginliği, güncelliği ve tutarlılığı, araştırmanın niteliğini etkileyen önemli faktörlerdir. Coğrafya disiplininin önemli çıktılarından birisi de tezler olduğu için, coğrafyacıların hazırladığı tezlerin içeriklerinin değerlendirilmesi yanında, tezlerde kullanılan kaynakların belirli aralıklarla incelenmesi, disiplinin beslenme kaynaklarını ve diğer disiplinlerle ilişkisini anlama açısından önemlidir. Metodolojik ve içerik analizi yanında tezlerde kullanılan atıfların analizi, tezlerin ait olduğu disiplinin entelektüel gelişimini, bilgi birikimini ve disiplin bilginin akışını anlamaya yardımcı olur. Bundan dolayı bir alt disiplin olarak turizm coğrafyasının Türkiye'deki akademik birikimini ve diğer disiplinlerle olan ilişkisini anlamamanın bir yolu da, bu alanda hazırlanmış olan lisansüstü tezlerdeki atıfları incelemektir.

Bu doğrultuda çalışmanın evreni Türkiye'de coğrafyacıların 1975[†]-2015 yılları arası turizm konusunda hazırladığı toplamda 111 lisansüstü tezdən oluşmakta olup bu tezlerden erişilebilen 103 tezin kaynakçası örneklem olarak incelenmiştir. Bunlardan 70 teze Ulusal Tez Merkezi'nin internet sitesinden, diğer tezlere ise Süleyman Demirel Üniversitesi kütüphanesi ve tezin hazırlandığı üniversitenin kütüphanesi aracılığıyla ve araştırmacıların internet adresleri yoluyla erişim sağlanmıştır. Çalışmada erişim sağlanan 103 tezte kullanılan toplam 11.110 kaynak tek tek incelenerek, Microsoft Excel veri tabanı oluşturulmuştur. Öncelikle bir alt disiplin olan turizm coğrafyasının uluslararası akademiye eklemlenme durumunu anlamak için ulusal ve uluslararası kaynak sayıları belirlenmiştir. İkinci olarak, alt disiplinin nereden beslendiğini ortaya çıkarmak için tezlerde yararlanılan toplam 11.110 kaynağın hangi

[†] Türkiye'de turizm coğrafyası alanında ilk lisansüstü tez 1975 yılında Nazmiye Özgüç tarafından hazırlanan doktora tezidir. Türkiye'de coğrafya alanında turizm konulu hazırlanan lisansüstü tezlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Kervankıran, İ. ve Şardağ, A. (2019).

disipline/alana[‡] ait olduğu tespit edilmiştir. Üçüncü olarak, belirlenen bu alanlar arasındaki farklılıkları, benzerlikleri ve kümelenmeleri tespit etmek için uyum (correspondence) analizi yapılmış ve son olarak da tezler ve tezlerde yararlanılan kaynakların ait olduğu alanlar arasındaki ilişkiyi ve etkileşimi belirlemek için, Ucinet ve NodeXL programları kullanılarak tezlerdeki toplam 11.110 atıf sosyal ağ analizi ile incelenmiş ve çıkan bulgular yorumlanmıştır.

Veri Matrisinin Hazırlanması

Sosyal ağların nasıl çalıştığını ve neden var olduğunu yorumlayabilmek için, sosyal ağların düğümleri ve bağlantıları ile ilgili birtakım kurallarının bilinmesi gerekir (Christakis & Fowler, 2012, s.9). Ağlar, düğüm (*node*) adı verilen bileşkelere ve düğümleri birbirine bağlayan kenar (*edge*) adı verilen bağlantılardan oluşur (Tunalı, 2016, s.6). Bir ağ birbiri ile bağlantılı en az iki düğüm ile başlar ve çok sayıda düğüm ve kenardan oluşabilir (Gürsakar, 2009, s.69). Düğümler insanları, nesnelere yani aktörleri, kenarlar ise bağlantıları temsil eder. Bundan dolayı sosyal ağ analizinde; aktörlerin, nesnelere özelliklerinden ziyade, bireyler, gruplar veya nesnelere arası ilişkilere odaklanması, bu analizi sosyal bilimlerde kullanılan diğer yöntemlerden ayıran önemli bir özelliktir (Kervankıran, Sert Eteman ve Çuhadar, 2018, s.32). Ağ yapıları en az iki nokta (düğüm) arasındaki ilişkiye odaklandığı için, sosyal ağ analizi yönteminin uygulanması için verilerin ağ analizine ve kurallarına uygun olarak oluşturulması gerekir (Yakar & Sert Eteman, 2017, s.87).

Çalışmada toplanan veriler ile satırda tez çalışması, sütunda atıf yapılan çalışmanın alanı/disiplini olmak üzere 103X14 boyutlu veri matrisi oluşturulmuştur. Matriste yer alan değerler, ilgili tezin kaynakçasında yer alan çalışmaların kaçının ilgili sütun alanına ait olduğunu göstermektedir. Satır değerlerinin toplamı, ilgili tezin kaynakçasında yer alan toplam kaynak sayısını gösterirken; sütun değerlerinin toplamı ise ilgili alanda yararlanılan toplam kaynak sayısını göstermektedir (Tablo 1).

Tablo 1: Tez-Alan Veri Matrisi

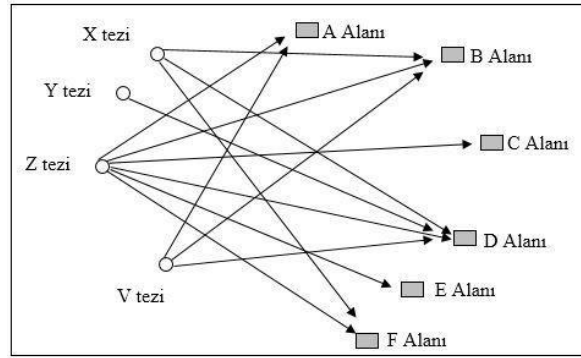
	Jeoloji	Coğrafya	Turizm	Tarih	...
Tez1	2	17	0	2	...
Tez2	1	103	50	8	...
Tez3	5	69	48	2	...
...

Bu çalışmada oluşturulan ağlarda tezler ve alanlar düğümlerle görselleştirilmiş ve atıf ilişkisi bulunan tez-alan düğüm çiftleri arasında bağlantı oluşturulmuştur. Oluşturulan bağlantılar matriste verilen değerler ile ağırlıklandırılmıştır.

Ağlar, ilişkili öğelerin (veya düğümlerin) bağlarla birbirlerine bağlandığı sistemlerin temsilidir (Wasserman ve Faust, 1994). Ağ çalışmalarının geneli sadece tek tür öge içeren sistemler üzerinde yoğunlaşırken birden fazla türde ögeye sahip olan sistemler de mevcuttur. Tek tür öge içeren sistemlerin modellendiği ağlarda düğümler birbirleriyle özdeşdir ve her bir düğüm çifti arasında bağlantı oluşması mümkündür. Bu ağlara *tek modlu ağlar* denilmektedir. İki veya daha fazla düğüm kümesi içeren ağlarda ise aynı düğüm kümesinde yer alan öğeler arasında bağlantı oluşması mümkün değildir. Bu ağlara *çok modlu ağlar* denilmektedir. Ağ

[‡] Tezlerde yararlanılan kaynakların alanları 14 farklı kategoride değerlendirilmiştir. Bunlar; 1.coğrafya, 2.turizm, 3.işletme, 4.iktisat, 5.arkeoloji, 6.sosyoloji, 7.jeoloji, 8.tarih, 9.şehir ve bölge planlama/mimarlık/peyzaj mimarlığı, 10.çevre/orman/ziraat mühendisliği, 11.Gazetecilik/iletişim/medya, 12.maden/harita/inşaat mühendisliği, 13.bakanlık/kamu kurumları, 14.diğer şeklindedir. Çalışmada tezlerin yararlandığı kaynakların alanları belirlenirken öncelikle yazar veya yazarların akademideki alanları dikkate alınmıştır. Çalışma alanları birbirine yakın olan bazı disiplinler aynı grupta değerlendirilmiştir. Ayrıca tutarlılık olması açısından, aynı kaynaktan birden fazla yazarlı çalışmada birinci sıradaki araştırmacının yer aldığı alan dikkate alınmıştır. Tüm çabalara rağmen 38 kaynağın yazar(lar)ının ait olduğu alan belirlenememiş. Buna göre toplam incelenen kaynakların %99,7'sinin akademik alanı tespit edilmiş, %0,3'ünün alan bilgisine ulaşılamamıştır.

biliminin görece yeni bir çalışma alanı olması ve çok modlu ağların analizlerinde karşılaşılan hesaplama kısıtlarından kaynaklı literatürde ikinin üzerinde mod içeren ağ analizlerine pek rastlanmamaktadır. İki modlu ağların en sık uygulandığı araştırma alanı ise bibliyometrik analizlerdir. Akademisyenlerin birinci düğüm kümesini, akademik çalışmaların ise ikinci düğüm kümesini oluşturduğu bibliyometrik araştırmalarda, akademisyenler ile yazarı oldukları çalışmalar arasında bağlantı kurularak sistem modellenir. Böyle bir sistemde yazarlar arasında bağlantı olamayacağı gibi çalışmalar arasında da bağlantı oluşması mümkün değildir. Ancak söz konusu ağ, sadece akademisyenlerin veya sadece çalışmaların düğüm olarak yer aldığı tek modlu bir ağa dönüştürülebilir. Böylece ortak çalışması bulunan yazarlar arasında bağlantı oluşturularak akademisyenlerin ağı veya aynı akademisyenin yazar olarak bulunduğu çalışmalar arasında bağlantı oluşturularak akademik çalışmaların ağı oluşturulabilir. İki modlu ağların tek modlu ağa dönüştürüldüğü bu işleme *bağdaştırma* denir (Gürsakal, 2009; Tunalı, 2006).

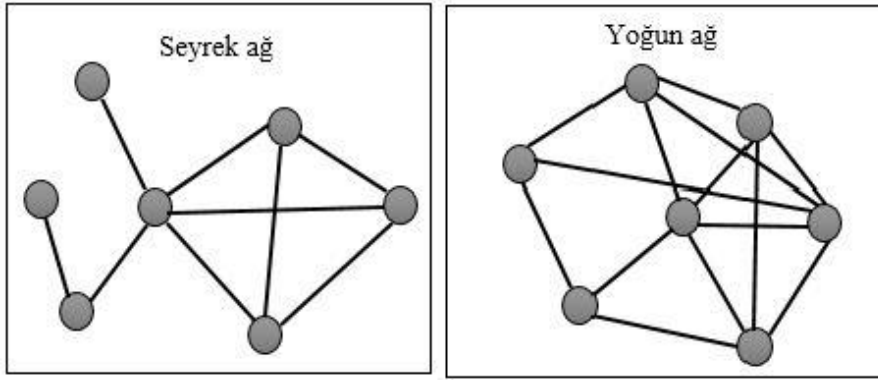

Şekil 1: İki modlu ağ yapısı

Yaygın olarak kullanılan ağ ölçümlerinin geneli tek modlu ağlar için olduğundan, iki modlu ağlar ender olarak dönüştürülmeden analiz edilmektedir. Ancak dönüştürme işlemi esnasında gerçekleşen veri kaybı bağdaştırma işleminin başlıca problemidir. Bu problemlerden kaçınmak için son yıllarda iki modlu ağlar için farklı ağ ölçümleri geliştirilmiştir (Opsahl ve Panzarasa, 2009; Opsahl, 2013; Borgatti ve Everett, 1997). Çalışma kapsamında modellenen sistem; incelenen tezler birinci düğüm kümesini, atıfta bulunulan alanlar ise ikinci düğüm kümesini oluşturmak üzere *iki modlu ağ* yapısına sahiptir (Şekil 1).

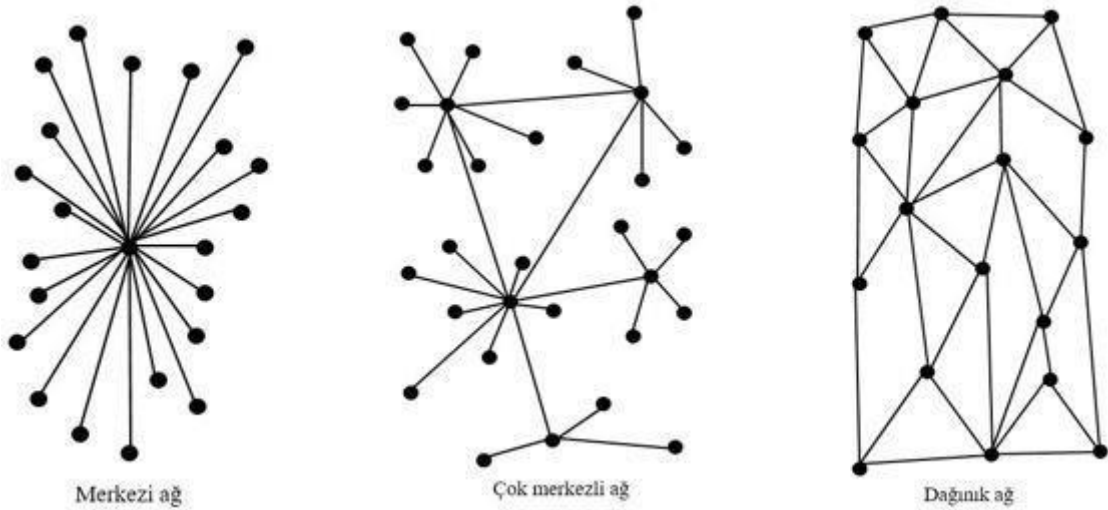
Sosyal ağları hem genel olarak hem de düğümler yani ağdaki bireyler olarak analiz edebilmek için birtakım ölçütlere ihtiyaç vardır. Bu ölçütler ağları ya da ağdaki bireyleri karşılaştırmaya olanak verecek şekilde ağın graf yapısı üzerinden hesaplanabilen değerler olmalıdır. Bu amaçla sosyal ağ analizinde çok çeşitli ölçütler geliştirilmiştir. Bu ölçütleri kullanarak ağdaki önemli, merkezi veya etkili bireyler tespit edilebilir, ağın karakteristik yapısı anlaşılabilir veya bireylerin arasındaki etkileşim örüntüleri ortaya çıkarılabilir (Tunalı, 2016, s.21). Bu çalışmada kullanılan ölçütler şunlardır:

Yoğunluk (Density): Bir ağ örüntüsünde bağlantının ne kadar olduğunu gösteren bir ölçüt olup (Tunalı, 2016, s.38), düğümler arası bağlantıların yoğunluğunu veya seyrekliğini gösterir (Şekil 2). “*Yoğun*” bir ağ veya onun çizgesi, bağlantı sayısının maksimum bağlantı sayısına yakın olduğu ağ veya çizgedir. Buna karşılık az sayıda bağlantısı olan ağlara veya çizgelere ise “*seyrek*” adı verilir (Gürsakal, 2009, s.76).

Şekil 2: Seyrek ve yoğun bağlantılı ağ yapısı (Kaynak: Gürsakal, 2009)

Merkezlilik (Centrality): Merkezlilik bir düğümün bir ağ içerisinde ne kadar merkezi konumda bulunduğunu (Şekil 3), yani bir düğümün ne kadar önemli olduğunu ifade eder (Tunalı, 2016, s.21). Merkezlilik bir ağın her bir düğümü için (lokal) ölçülebileceği gibi, ağın tümü için de (global) ölçülebilir (Gürsakal, 2009, s.90).

Şekil 3: Merkezi, Çok Merkezli ve Dağınık Ağ Yapıları (Kaynak: Medaglia ve Bassett (2017)'den uyarlanmıştır)

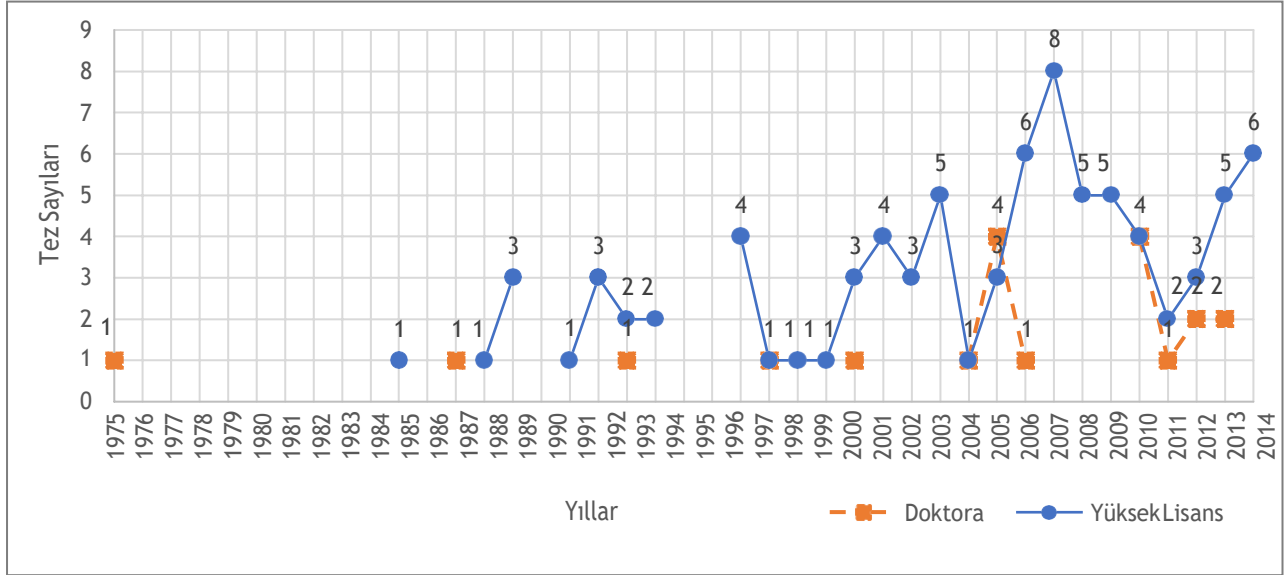
Uyum Analizi (correspondence analysis): İki modlu ağların analizinde sıklıkla başvurulan yöntemlerden biri olan uyum analizi (correspondence analysis), yapısal olarak benzer düğümlerin tespit edilmesi için kullanışlı bir görselleştirme aracıdır (Borgatti & Everett, 1997, s.243). Uyum analizi, kontenjans tablosu haline getirilmiş verilerin satır ve sütunlarının birlikte değişimlerini, daha az boyutlu bir uzayda grafiksel olarak göstermeyi amaçlayan çok değişkenli bir analiz tekniğidir (Argan, 2014, s.49).

Bulgular

Tezlerde Kullanılan Kaynakların Genel Özellikleri

Türkiye’de coğrafya alanında 1975-2015 yılları arasında turizm konulu 111 tezin hazırlandığı tespit edilmiş, bu tezlerden 103’üne erişim sağlanmış ve erişim sağlanan 83 yüksek lisans tezi ile 20 doktora tezinin kaynakçası incelenmiştir. Turizm coğrafyası alanında ilk çalışma bir doktora tezi olup, bu tez 1975 yılında hazırlanmıştır. Aradan geçen 10 yıllık süreçte turizm coğrafyası alanında bir duraklamanın yaşandığı ve sonrasında ise, ilk yüksek lisans tezinin 1985 yılında hazırlandığı görülmektedir. Lisansüstü tezlerin sayılarında yıllara göre

dalgalanmaların olduğu, bazı yıllarda hiç turizm coğrafyası tezinin çalışılmadığı, tezlerin büyük bölümünün 2000 yılından sonra hazırlandığı (%78), fakat bu tarihten sonra da yıllara göre tez sayısında dalgalanmanın devam ettiği anlaşılmaktadır. En fazla yüksek lisans tezi 2008 yılında (8 tez) ve en fazla doktora tezi ise 2006 ve 2011 yılında (4 tez) hazırlanmıştır (Şekil 4). Çalışmada tezlerin değerlendirildiği 40 yıllık süreçte coğrafya alanında yıl başına ortalama 2,75 tez düşmektedir.

Şekil 4: Tezlerin Yıllara Göre Dağılımı

Çalışmada incelenen 103 tezin kaynakçasında yer alan toplam 11.110 atıf incelenmiş ve analiz edilmiştir. Tezlerde yararlanılan kaynakların toplam sayılarına bakıldığında; 0-50 arası kaynak kullanan tez sayısı 37 (%35,9), 51-100 arası 35 (%34), 101-200 arası 18 (%17,5), 201-300 arası 9 (%8,7) ve 301 üstü kaynak kullanan tez sayısı ise 4 (%3,9)'tür (Tablo 2). Tüm tezler içerisinde toplam kaynak sayısı 8¹ olan çalışma bulunurken, toplam kaynak sayısı 2522² olan çalışmanın da olduğu tespit edilmiştir. Kozak (2014), yüksek lisans tezi için kullanılacak kaynak sayısı en fazla 150, doktora tezi için ise en fazla 300 olarak belirtmektedir. Buna göre çalışmada doktora tezlerinin birkaçı haricinde ortalamanın Kozak (2014)'ın belirttiği kaynak sınıflandırmasına uygun iken, yüksek lisans tezlerinin büyük çoğunluğunun bu sınıflandırmaya uygun olmadığı ortaya çıkmıştır.

İncelenen tezlerde tez başına düşen kaynak ortalaması 108'dir. Yüksek lisans tezlerindeki kaynak ortalaması 68 iken, doktora tezlerinde ise 275'tir. Baytok, Boyraz ve Pelit (2019)'nin Afyon Kocatepe Üniversitesi turizm işletmeciliği alanında yazılmış yüksek lisans tezlerinin bibliyometrik olarak değerlendirdiği çalışmada 40 yüksek lisans tezi incelenmiş ve tezlerde ortalama olarak 167 kaynağın kullanıldığı ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada tezlerin 2007 sonrasında yapıldığı dikkate alınsa da coğrafya alanında yapılan tezlerde yararlanılan kaynak ortalaması ile bu çalışmada incelenen tezlerde yararlanılan kaynak ortalaması karşılaştırıldığında, coğrafya alanında hazırlanan tezlerdeki kaynak ortalamasının oldukça düşük olduğu ortaya çıkmaktadır.

Tablo 2: Tezlerde Yararlanılan Kaynakların Toplam Sayı ve Oranı

Toplam Kaynak Sayısı	Doktora	Yüksek Lisans	Toplam	Yüzde (%)
0-50	1	36	37	35,9
51-100	2	33	35	34,0

¹ Bu çalışma 1989 yılında hazırlanmış olan bir yüksek lisans tezidir

² Bu çalışma 2006 yılında hazırlanmış olan bir doktora tezidir.

101-200	6	12	18	17,5
201-300	7	2	9	8,7
301-+	4	0	4	3,9
Toplam	20	83	103	100

Yüksek lisans tezlerinde yararlanılan toplam kaynak sayılarının dağılımına bakıldığında; 0-50 arası kaynak kullanan 36 (%43,4) tez bulunurken, 51-100 arası 33 (%39,8), 201-300 arası 2 (%2,4) tez bulunmaktadır. 301 ve üzeri kaynak kullanan yüksek lisans tezi bulunmamaktadır. Doktora tezlerinde yararlanılan toplam kaynak sayılarının dağılımına bakıldığında ise; 0-50 arası kaynak kullanan 1 (%5) tez bulunurken, 201-300 arası 7 (%35) ve 301 üzeri kaynak kullanan 4 (%20) tezin olduğu görülmektedir (Tablo 2).

Tablo 3: Tezlerde Yararlanılan Ulusal Kaynakların Sayı ve Oranı

Ulusal Kaynak Sayısı	Doktora	Yüksek Lisans	Toplam	Yüzde (%)
0-50	2	47	49	47,6
51-100	4	29	33	32,0
101-200	9	7	16	15,5
201-300	4	0	4	3,9
301 ve üzeri	1	0	1	1,0
Toplam	20	83	103	100

İncelenen tezlerde yararlanılan kaynaklar ulusal, uluslararası ve internet kaynakları olmak üzere üç grupta ele alınmıştır. Toplam kaynak sayısı içerisinde ulusal kaynak kullanım oranı %75,64'tür. Tezlerde yararlanılan ulusal kaynakların sayılarına göre dağılımı incelendiğinde; tezlerin hemen hemen yarısında (49 tez-%47,6) 0-50 arası ulusal kaynak kullanıldığı ve sadece bir tezde 301 üzeri kaynak kullanıldığı görülmektedir (Tablo 3).

Çalışılan konu ile ilgili eski veya yeni, ulusal veya uluslararası atıfların araştırmada kullanılması çalışmayı zenginleştirir. Teorik eserler, araştırma raporları, tezler, bilimsel makaleler ve sempozyum bildirimleri mümkün olduğu kadar kaynakça listesinde bir denge içerisinde yer almalıdır (Arıkan, 2017, s.273). İncelenen tüm tezlere bakıldığında; toplam kaynak içerisinde uluslararası kaynak kullanım oranı %17,19'dur ^{††}. Tezlerde yararlanılan uluslararası kaynakların sayılarına göre dağılımı incelendiğinde; 42 (%40,8) tezde hiç uluslararası kaynak bulunmazken, 50'nin üzerinde uluslararası kaynak sayısı olan tez sayısı 8'dir (%7,9). Yüksek lisans tezlerinde yararlanılan uluslararası kaynak sayılarının dağılımına bakıldığında; 39 (%47) tezde hiç uluslararası kaynaktan yararlanılmazken, 51-100 arası uluslararası kaynaktan yararlanılan 3 (%3,6) yüksek lisans tezi bulunduğu görülmektedir. Doktora çalışmalarında ise, 3 (%15) tezde hiç uluslararası kaynaktan yararlanılmazken, 1-50 arası uluslararası kaynaktan yararlanılan 12 (%60) tez ve 51-100 arası ise 2 (%10) tez belirlenmiştir. 101 ve üzeri uluslararası kaynaktan yararlanan 3 (%15) tez olduğu belirlenmiştir (Tablo 4). Toplam kaynakça içerisinde internet kaynak kullanım oranı ise %7,13'tür.

Tablo 4: Tezlerde Yararlanılan Uluslararası Kaynakların Dağılımı

Uluslararası Kaynak Sayısı	Doktora	Yüksek Lisans	Toplam	Yüzde (%)
0	3	39	42	40,8
1-50	12	41	53	51,4
51-100	2	3	5	4,9
101-200	1	0	1	1,0
201-300	1	0	1	1,0
301 ve üzeri	1	0	1	1,0
Toplam	20	83	103	100

^{††} En fazla uluslararası kaynağın kullanıldığı çalışma 2013 yılında hazırlanan bir doktora tezidir. Tez toplam 854 kaynaktan oluşmakta olup bu kaynakların 657'si uluslararası ve 197'si ise ulusal kaynaktan oluşmaktadır.

Türkiye’de akademik coğrafyanın gelişimiyle birlikte turizm coğrafyasına olan ilgi artmış ve dünyadaki gelişmeleri takip eden coğrafyacılar turizm coğrafyası literatürüne hazırladıkları tez ya da yayınlarıyla ilk katkıları sağlamışlardır (Tümertekin, 1998, s.202). Yazan ve Bekaroğlu (2018)’nin çalışmasında, özellikle ekonomik coğrafya makalelerinde turizm alanına verilen atıflar 2000 sonrasında artış göstermesi ve turizmin en fazla atıf verilen üçüncü (%9,3) alan konumuna yükselmesi Türkiye’de turizm coğrafyası çalışmalarının özellikle beşeri coğrafya içerisinde önemli oranda konumlanmaya başladığını kanıtlamaktadır. Ayrıca Varnacı Uzun (2018)’un Türkiye’de 2008-2017 yılları arasında beşerî ve iktisadi coğrafya alanında hazırlanan lisansüstü tezleri incelediği çalışmasında, örneklem olarak alınan dönemde tezlerin konu dağılımına bakıldığında ikinci sırada “turizm coğrafyası” alanındaki tezlerin yer alması ve aynı çalışmada tüm beşeri coğrafya tezlerinde kullanılan anahtar kelimelerden oluşturulan kelime bulutunda birinci sırada “turizm” anahtar kelimesinin bulunması, Türkiye’de coğrafyacıların araştırma ajandalarında turizm konusunun önemsenmeye başladığını göstermektedir. Yazan ve Bekaroğlu (2018)’nin makalesindeki Türkiye’deki coğrafyanın dönemselliği dikkate alındığında, birinci dönemde (1970 öncesi) turizm coğrafyası alanında hazırlanan tez bulunmazken, ikinci dönemde (1970-2002) turizm coğrafyası alanında 32 tezin ve üçüncü dönemde (2003-2015) ise 71 tezin çalışılması coğrafyacıların turizm coğrafyası konusuna olan ilginin artarak devam ettiğini doğrulamaktadır. Türkiye’de turizm coğrafyası konusunda lisansüstü tez çalışmalarında niceliksel olarak bir artışın olmasına karşın, Kervankıran ve Şardağ (2019)’ın çalışmasında belirtilen; “turizm coğrafyası alanında yeterli uzmanlaşmanın olmadığı” yönündeki bulguları önemli bir çelişki oluşturmaktadır ve üzerinde tartışılması gereken bir konudur. Ayrıca turizm coğrafyasının beşeri coğrafyayı domine eden alt disiplinlerden birisi haline gelmesi, Türkiye’de özellikle beşeri coğrafyacıların göreceli daha kolay ve çevresel determinizme daha yakın ^{##} olarak turizm coğrafyasını tercih ettiğini ortaya koymaktadır.

Tezlerde Kullanılan Kaynakların Genel Ağ Yapısı

Yoğunluk, bir ağda gerçekleşebilecek olası bağlantıların yüzde kaçının gerçekleştiğini gösteren bir orandır. Ağda yer alan mevcut bağlantı sayısının, ağda meydana gelebilecek maksimum bağlantı sayısına bölünmesi ile hesaplanır. Maksimum bağlantı sayısının hesaplanması ağın döngülere müsait olup olmaması, bağlantıların yönlü veya yönsüz olmasına göre farklılık göstermektedir. Çok modlu ağlarda aynı grupta yer alan düğümler arasında bağlantı gerçekleşmeyeceğinden, maksimum bağlantı sayısının hesaplanması ağın mod sayısına göre de farklılık göstermektedir.

İki modlu ağlarda aynı kümede yer alan düğümler arasında bağlantı gerçekleşmeyeceği dikkate alındığında; birinci grupta yer alan düğümlerin (n_1) her biri, ikinci grupta yer alan her bir düğüm (n_2) ile bağlantılı olduğunda yönsüz tek modlu bir ağda yer alabilecek maksimum bağlantı sayısı ($n_1 \times n_2$) gerçekleşmiş olacaktır. Bu şekilde hesaplanan ağın yoğunluk değeri 0,635 olarak hesaplanmıştır. Yani ağda oluşabilecek bağlantıların %63,5’i gerçekleşmiştir (Tablo 5).

Tablo 5: Ağın Yoğunluk Değeri

Yoğunluk	Toplam Bağlantı Sayısı	Toplam Kuvvet
0,635	916	11110

^{##} Türkiye’de hâlâ coğrafyacılar tarafından; “..... şelalesinin turizm potansiyeli”, “..... peribacalarının turizm coğrafyası”, “..... mağarasının turizmi”, “..... gölünün turizm çekicilikleri” gibi çalışmaların yapılıyor olması, Türk coğrafyacılarında çevresel determinizmin gömülü bir şekilde var olduğunu ve bunun turizm coğrafyası üzerinden devam ettirme hatta yeniden pratik etme beklentisini göstermektedir.

Ağda 916 adet bağlantı bulunmaktadır. Bu bağlantıların ağırlıkları toplamı (kuvvet) 11.110 olarak hesaplanmıştır. Bu durumda incelenen tezlerin kaynaklarında bulunan eser sayısının toplam 11.110 olduğu anlaşılmaktadır. Bu tez çalışmaları ile alan düğümleri arasında 916 adet bağlantı bulunmaktadır.

Tablo 6: Düğümlerin Ortalama Derece ve Kuvvet Değerleri

Düğüm Kümesi	Düğüm Sayısı	Ortalama Derece	Ortalama Kuvvet
Alan	14	65,43	793,57
Tez	103	8,89	107,86

Ağda 103 adet tez ve 14 farklı alan bulunmaktadır. Her bir alana ortalama 65 farklı tezden atıfta bulunulduğu ve her bir alana ortalama 793 kez atıf yapıldığı görülmektedir (Tablo 6). Aynı şekilde çalışmaya konu olan tez çalışmalarının kaynakçalarında yaklaşık olarak 9 farklı alana yer verdiği ve tezlerin kaynakçasında ortalama olarak 107 çalışma bulunduğu tabloda görülmektedir.

Merkezlilik, ağda merkezi konumda yer alan önemli düğümlerin tespit edilmesi için kullanılan bir ölçüttür. Ancak ağın uygulandığı alana göre merkezlilik kavramı farklılık gösterebilmektedir. Bilgi akışının incelendiği bir sosyal ağda iki farklı topluluğu birbirine bağlayan düğüm merkezi olarak nitelendirilirken, popüleritenin incelendiği bir sosyal ağda en fazla bağlantıya sahip olan düğüm merkezi olarak nitelendirilir. Bu nedenle düğümlerin merkezlilik değerlerini hesaplamak için arasındalık, yakınlık ve derece merkezliliği gibi farklı yöntemler geliştirilmiştir. Birincil düğüm seti olarak alanların yer aldığı bu çalışmada derece merkezliliği ve kuvvet merkezliliği değerleri bu merkezliliklerin göreceli değerleri kullanılmıştır.

Derece merkezliliği, düğümlerin sahip olduğu bağlantı sayısı ile hesaplanır. Bu durumda alan düğümlerinin dereceleri bu alana kaynakçasında yer veren tez sayısını göstermektedir. Kuvvet merkezliliği ise, sahip olunan bağlantıların ağırlıkları toplamına eşittir. Alan düğümlerinin kuvvet merkezlilikleri, tezlerin kaynakçasında bu alanda yer alan toplam çalışma sayısını göstermektedir.

Tablo 7: Kaynakların Genel Ağ Yapısı

	Derece Merkeziliği	Derece Merkeziliği (%)	Kuvvet Merkeziliği	Kuvvet Merkeziliği (%)
Coğrafya	102	0,12	2762	0,25
Kamu kurumları	100	0,11	1624	0,15
Turizm	89	0,10	1485	0,14
Diğer ^{§§}	100	0,11	1204	0,11
Ş.B.Planlama/Mimar/Peyzaj	78	0,09	917	0,08
Gazetecilik/İletişim/Medya	76	0,09	892	0,08
Tarih	58	0,07	550	0,05
Çevre/Orman/Ziraat Müh.	64	0,07	465	0,04
İktisat	63	0,07	251	0,02
Jeoloji	45	0,05	290	0,02
Arkeoloji	45	0,05	257	0,02
İşletme	40	0,05	259	0,02
Maden/Harita Müh.	29	0,03	63	0,01
Sosyoloji	27	0,03	81	0,01

Alan düğümlerinin merkezlilik değerleri ve oranları incelendiğinde coğrafya düğümünün ilk sırada geldiği görülmektedir. 102 farklı tez ile bağlantıya sahip olan coğrafya

^{§§} Turizmin çok yönlü yapısından dolayı tezlerde kullanılan kaynakların alanları oldukça çeşitlilik göstermektedir. Diğer kategorisinde yer alan kaynaklar; araştırmada 13 kategori dışında kalan diğer akademik alanlar ve bunların dışındaki popüler kitap, çalışma raporları, magazin dergileri, medya kaynakları ve proje raporlarından oluşmaktadır.

düğümü ağda bulunan bağlantıların %12'sine sahiptir. Bağlantısı olduğu tezlerin kaynakçasında coğrafya alanında yapılmış 2.762 adet atıf mevcut olup; çalışma kapsamında incelenen tezlerin kaynakçalarında yer alan atıfların (11.110 adet atıf) %25^{***} 'i coğrafya disiplini ile ilgili olduğu görülmektedir. Yani turizm coğrafyası alanında hazırlanan tezlerdeki her dört atıftan birisinin coğrafya disiplinine ait olduğu anlaşılmaktadır.

Tezlerde ikinci sırada ise kamu kurum ve kuruluşlarına (%15) yapılan atıflar gelmektedir. İncelenen tezlerde kamu kurumlarına yapılan atıfların fazla olmasının nedeni, tezlerde herhangi bir lokasyonun turizm coğrafyası, turizm/rekreasyon potansiyeli veya turizm çekicilikleri konularının ağırlıklı olarak çalışılmasıdır. Tezlerin çoğunda, herhangi bir ülkenin/bölgenin/ilin turizm veya rekreasyon coğrafyası anlatılırken öncelikle o bölgenin fiziki, beşerî ve ekonomik özellikleri yazılmakta, sonrasında ise o bölgenin/ilin turizm faaliyetlerine ve özelliklerine değinilmektedir. Bundan dolayı çalışılan lokasyona ait topoğrafik, meteorolojik, vejetasyon, nüfus, ulaşım, ticaret, sanayi, turizm gibi verilere ihtiyaç duyulmakta ve bu veriler de genellikle kamu kurum ve kuruluşlarından temin edilmektedir. Bu durum; Yavan (2005); Kaya (2010); Tuysuz ve Yavan (2012); Özgür ve Yavan (2013); Bekaroğlu ve Yavan (2013); Özgür (2014); Bilgili, (2016); Arı (2017); Yavan ve Kurtar Anlı (2018); Özgür (2018); Yazan ve Bekaroğlu (2018); Kervankıran ve Şardağ (2019)'ın araştırmalarında sıkça bahsettiği gibi, Türkiye'de bölgesel coğrafya geleneğinin coğrafya genelinde, özelde turizm coğrafyası alanında hâlâ egemen olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Turizm coğrafyası tezlerinde disiplinler olarak üçüncü sırada turizm gelmektedir ve tezlerde turizm alanından yapılan atıfların oranı ise %14'tür. Bununla birlikte bazı tezlerin turizm veya rekreasyon coğrafyası çalışması olmasına karşın, tezlerde turizm alanına yapılan atıfların hiç olmaması veya çok az olması, örneklem olarak alınan tezlerin turizm alanından gerektiği kadar beslen(e)mediğini ve turizm alanı ile disiplinler ilişkisinin ya hiç olmadığını ya da çok az düzeyde olduğunu göstermektedir.

Doğası gereği turizm, çok yönlü özelliğe sahip olduğu için birçok disiplinin ilgisini çekmektedir. Bu da turizm konusunda yapılan akademik araştırmaları zenginleştirmektedir. Araştırma konularının içeriğine göre değişmekle birlikte, incelenen tezlerin ana temasını coğrafya, turizm ve rekreasyon oluşturmakta, turizmin çok yönlü yapısı tezlerdeki kaynakların alanlarını çeşitlendirmekte, bunun sonucu olarak da "*diğer*" kategorisindeki kaynak oranı fazla çıkmaktadır. Ayrıca tezlerde sosyoloji, işletme, iktisat, jeoloji, arkeoloji ve maden-harita mühendisliği alanlarından beslenmenin oldukça düşük olduğu anlaşılmaktadır (Tablo 7). Tüm tezler içerisinde belirlenen tüm alanlara atıf yapılan tez sayısı 5'tir.

Akademik çalışmalarda tezlerin ve makalelerin genel özellikleri nitelik, nicelik, metodolojik, amaç, motivasyon ve içerik bakımından farklılık gösterdiği için, tezlerin ve makalelerin durumlarını karşılaştırmada mutlak değerlerin yerine göreceli değerlerin kullanılması daha doğru bir yaklaşımdır. Bu açıdan Yazan ve Bekaroğlu (2018)'nin coğrafya dergilerinde yayınlanmış makalelerin atıflarını incelediği çalışmasındaki oransal verilerini, bu çalışmadaki tezlerde kullanılan atıfların oransal verileriyle değerlendirmenin, genel anlamda coğrafya disiplininin ilişkisel yapısını anlamaya yardımcı olacağını düşünüyoruz. Türkiye'de coğrafyacılar 1943-2015 yılları arasında 2.328 makale yayınlamışlar, bu makalelerde toplam 48.085 atıf yapmışlar ve bu atıfların %13,4'ü kurum ve topluluklara yapıldığı görülmektedir. Turizm coğrafyası alanında hazırlanan tezlerde kamu kurumlarına verilen atıfların oranının (%15) birbirine yakın olması, Yazan ve Bekaroğlu'nun bulgularını desteklemektedir.

*** Yazan ve Bekaroğlu (2018)'nin çalışmasına göre, örneklem olarak alınan makalelerdeki atıfların %44,7'sinin coğrafya disiplinine ait olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.

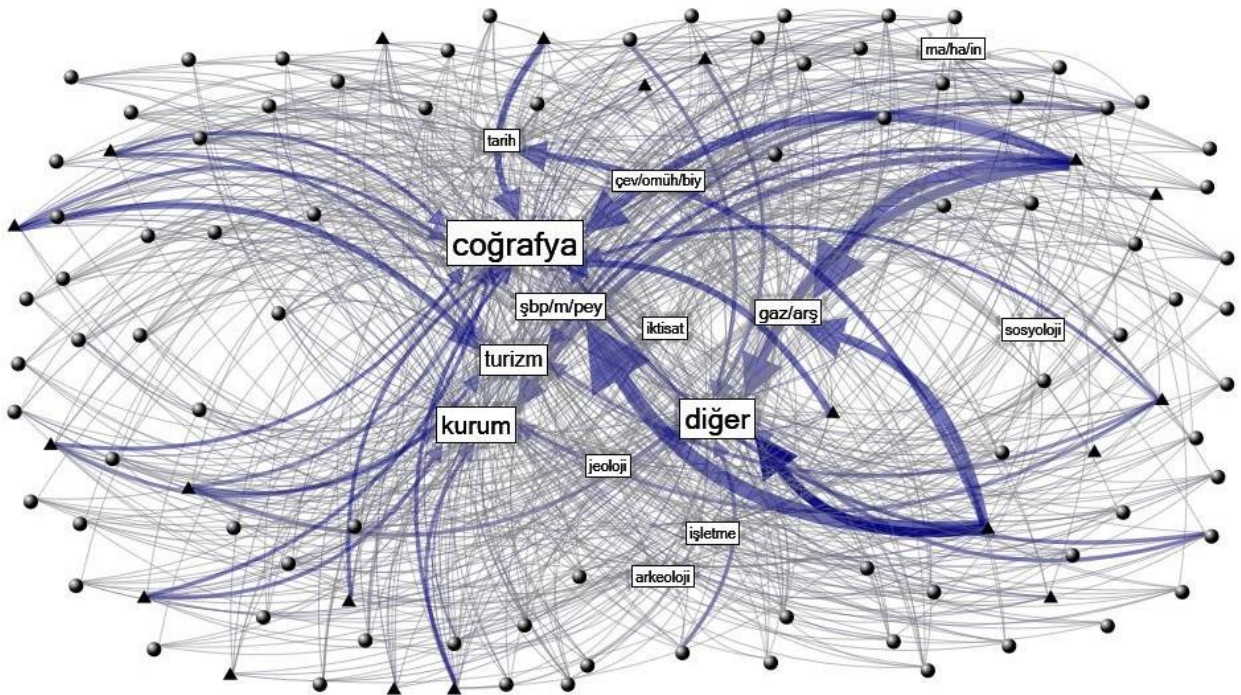
Tezlerde Kullanılan Kaynakların Sosyal Ağ Analizi

Çalışmada Türkiye’de turizm coğrafyasının akademik etkileşimini ve diğer disiplinlerle olan ilişkisini anlamak için sosyal ağ analizi tekniği kullanılmış ve coğrafya alanında hazırlanan tezlerde yararlanılan kaynakların referans ağı oluşturularak lisansüstü tezler örnekleminde turizm coğrafyasının disiplinler ilişkisi incelenmiştir. Öncelikle örneklem olarak alınan 103 tezin hazırlandığı üniversiteler belirlenmiş ve tezlerde kullanılan 11.110 referansın ait oldukları alanlar 14 farklı kategoride Microsoft Excel veri tabanına aktarılmıştır. Bu verilerden “tez-alan” ve “üniversite-alan” veri matrisleri elde edilmiş, daha sonra ise kaynakçaların alanlarla etkileşimini ve tezlerin hazırlandığı üniversitelerle ilişkisini göstermek için iki farklı referans ağ grafiği oluşturulmuştur (Şekil 5-6). Ağ grafiklerinde lisansüstü tezler ve alanlar ile tezlerin hazırlandığı üniversite ve alanlar arası referans görünümü tek yönlü bağlantılarla, tezlerin ve üniversitelerin alanlara yönelik referans sayıları bağlantı kalınlıklarıyla ve alanlara yapılan referans sayıları ise, düğümlerle gösterilmiştir. Grafiklerin düğüm büyüklükleri ve bağlantı kalınlıkları oluşturulurken aşağıdaki tabloda verilen eşik değerleri kullanılmıştır (Tablo 8).

Tablo 8: Kaynakların Ağ Analizinde Kullanılan Düğüm ve Bağlantı Kalınlıkları

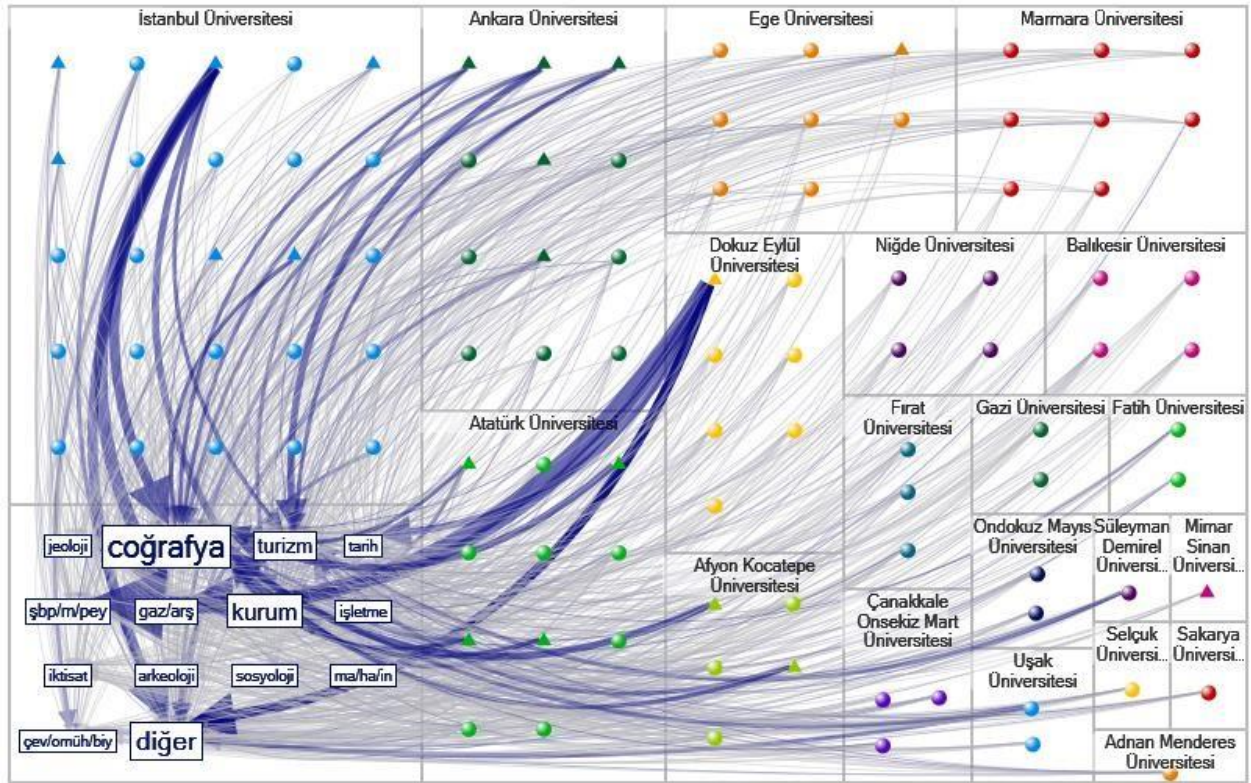
Alan Düğüm Büyüklükleri		Bağlantı Kalınlıkları	
Alana Yapılan Toplam Atıf Sayısı*	Düğüm Büyüklüğü	Bağlantı Yönünde Gerçekleşen Atıf Sayısı	Bağlantı Kalınlığı
$500 \geq$	1	$50 \geq$	1
$1.000 \geq$	10	$100 \geq$	2
$1.500 \geq$	20	$150 \geq$	3
$2.000 \geq$	30	$200 \geq$	4
$2.500 \geq$	40	$250 \geq$	5
$2.500 <$	50	$250 <$	6

*Tezlerin düğüm büyüklükleri 1’de sabit tutulmuştur.

Şekil 5: Turizm Coğrafyası Alanında Hazırlanan Tezlerde Kullanılan Kaynakların Alanlara Göre Genel Ağ Grafiği (Yüksek lisans tezleri küre ile doktora tezleri ise uçgen ile gösterilmiştir)

İncelenen tezlerin kaynaklarının genel ağ yapısına bakıldığında, “coğrafya, kamu kurumları ve turizm” kategorilerinin ağdaki düğümlerde en fazla bağlantıya sahip olduğu ve ağ grafiğinde yüksek lisans tezlerinde referans sayılarının azlığından dolayı bağlantıların daha ince, doktora tezlerinde ise daha kalın olduğu görülmektedir. Ağın genel görüntüsüne göre tezlerin beslendiği temel alan doğal olarak coğrafya disiplini (Şekil 5). Merkezi konumda bulunan coğrafyanın şehir ve bölge planlama/mimarlık/peyzaj mimarlığı, çevre ve orman mühendisliği ve turizm alanları ile etkileşiminin daha fazla olduğu ancak maden ve harita mühendisliği, işletme, arkeoloji ve sosyoloji gibi alanlarla disiplinler ilişkiseliliğinin daha düşük seviyede olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum Türkiye’de turizm coğrafyasının araştırmalarında turizmin doğa/çevre yönüne daha önem verildiğini (oysaki batıdaki turizm coğrafyası araştırmalarında turizmin özellikle ekonomik yönü yanında toplumsal, siyasal ve ilişkisel yönünü ele alan çalışmalar daha fazladır) ve turizm coğrafyasının doğa bilimleri ile daha fazla ilişkili olduğunu göstermektedir. Karagöz ve Yüncü (2013)’ün turizm alanında hazırlanmış doktora tezlerini sosyal ağ analizi ile incelediği çalışmasında, coğrafya alanında hazırlanan tezler ile çevre/peyzaj, rekreasyon ve boş zaman konuları arasında yüksek düzeyde ilişkinin çıkması bu durumu doğrular niteliktedir.

Şekil 6: Turizm Coğrafyası Alanında Hazırlanan Tezlerde Kullanılan Kaynakların Üniversitelere Göre Genel Ağ Grafiği (Yüksek lisans tezleri küre ile doktora tezleri ise üçgen ile gösterilmiştir)

Turizm konusunda hazırlanan tezlerin ait olduğu üniversiteler ile tezlerde kullanılan kaynakların ait olduğu alanlar arasındaki sosyal ağ ilişkisi Şekil 6’da gösterilmiştir. Turizm coğrafyasında verilen atıfların üniversite ve alan örüntüsüne bakıldığında, örneklem olarak alınan dönemde coğrafya alanında turizm konulu tezlerin en fazla olduğu İstanbul Üniversitesi’nin temel aktör olduğu görülmektedir. İstanbul Üniversitesi’ni sırasıyla Ankara, Atatürk, Ege ve Marmara Üniversiteleri takip etmektedir. Üniversitelerde coğrafya bölümlerindeki lisansüstü eğitimin başlama tarihi, altyapısı ve turizm konusunda uzmanlaşan akademisyenin bulunması gibi nedenlerden dolayı tezlerin üniversitelere göre heterojen bir şekilde dağıldığı görülmektedir. Ayrıca turizm konusunun çok yönlü yapısından dolayı konu

çeşitliliğinin fazla olması, tezlerde odaklanan konuların özelliklerine göre verilen atıflarda da disiplinler çeşitliğinin oluşması normaldir. Bununla birlikte genel olarak hangi üniversitede üretilen tezlerin hangi alanlarla daha fazla disiplinler ilişkisi içerisinden olduğunu ve tezlerin yararlandıkları atıfların bilgi ağlarını anlamak için, üniversitelerde hazırlanan tezlerin alanlara yaptığı atıfların ortalama değerleri alınmış, bu değerlere göre korelasyon matrisi yapılandırılmıştır. Yapılandırılan bu matris verileri kullanılarak araştırma örneklemini kapsamında 1975-2015 döneminde değerlendirilen turizm coğrafyası tezlerinde yer verilen atıfların sosyal ağ analizi ile üniversite ve disiplinler alan örüntüsü oluşturulmuştur (Şekil 6). Buna göre tezlerin alanlara verdiği atıfların ortalama değerlerine bakıldığında; Ankara (31)^{†††}, Afyon Kocatepe (48), Atatürk (49), Balıkesir (12), Çanakkale Onsekiz Mart (24), Ege (19), Gazi (9), Sakarya (41), Selçuk Üniversitesi (29) coğrafya araştırma alanı ile; Süleyman Demirel (61) ve Adnan Menderes Üniversitesi (40) turizm alanı ile, Niğde (16) ve Fatih Üniversitesi (30) kamu kurumları ile ve Dokuz Eylül (35), Fırat (23), İstanbul (21), Marmara (18), Mimar Sinan (24), Ondokuz Mayıs (21), Uşak Üniversitesi (51) diğer kategorideki alanlar ile disiplinler olarak en fazla ilişki içerisinde bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Üniversitelerde yazılan tezlerin alanlara yaptığı atıfların ortalama değerlerinin kullanıldığı korelasyon matrisinde dikkat çeken diğer hususlar; Atatürk Üniversitesi'nde hazırlanan tezlerde coğrafya disiplinine verilen atıfların ortalama değerlerinin diğer alanlara göre belirgin olarak fazla olduğu, Ankara Üniversite'nde ise coğrafya (31) ve turizm (30) alanlarına verilen atıfların ortalama değerlerinin birbirine çok yakın olduğu ve Mimar Sinan ve Dokuz Eylül Üniversitelerinde hazırlanan tezlerde alanlara göre atıfların ortalama değerlerinin diğer turizm coğrafyası tezlerinden oldukça uç değerlerde bulunduğu görülmektedir.

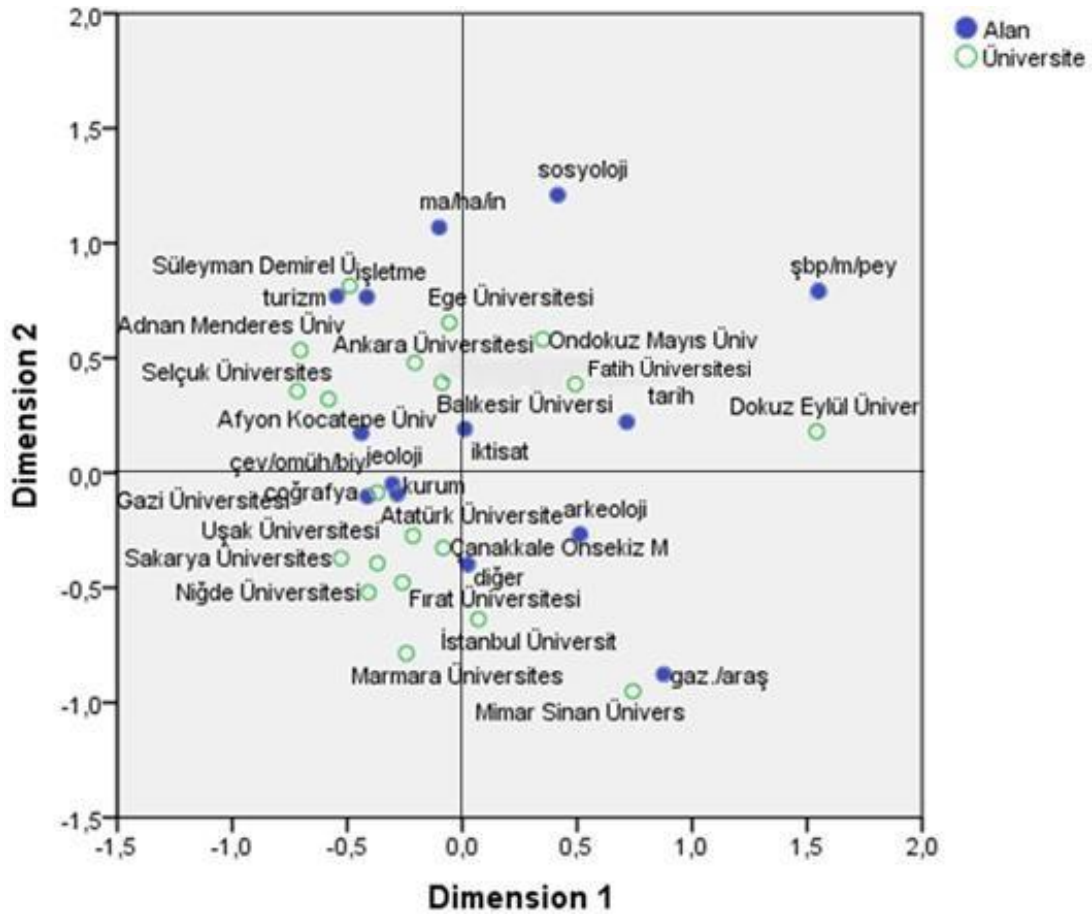
Turizm coğrafyası alanında hazırlanan tezlerdeki atıfların dönemsel özelliklerine bakıldığında^{†††}, toplam atıfların %13'ünün 1970-2002 döneminde, %87'sinin ise 2003-2015 döneminde verildiği görülmektedir. 1970-2002 döneminde disiplin dışına yapılan atıflar (%82) disiplin içine yapılan atıflardan (%18) belirgin bir şekilde üstündür. 2003-2015 döneminde ise disiplin dışına verilen atıfların (%68) üstünlüğü devam etmekle birlikte, disiplin içine olan atıflar bir önceki döneme göre (%32) artmıştır. Turizm alanına verilen atıflarda herhangi bir değişiklik olmamıştır ve her iki dönemde de turizm alanına verilen atıf (%14) aynıdır. En önemli değişiklik "diğer" kategorisinde gerçekleşmiş ve "diğer" kategorisine verilen atıflar 1970-2002 döneminde %32'den, 2003-2015 döneminde %9 seviyesine düşmüştür.

Kaynakların Üniversite ve Disiplinlere Göre Uyum (Correspondence) Analizi

Uyum (Correspondence) analizi, değişkenler arasındaki ilişkilerin iki ya da daha çok boyutlu çapraz tablolarla incelendiği durumlarda kullanılan ve tanımlayıcı tipte olan çok değişkenli istatistiksel bir yöntemdir ve özellikle satır ve sütun sayısı fazla olan çapraz tabloların çözümlenmesinde kullanılır. Uyum analizinin amacı, karmaşık yapıdaki bir veri matrisini önemli bir bilgi kaybı yaratmayacak şekilde daha basit (indirgenmiş) yapıdaki yeni bir veri matrisi ile ortaya koymak, diğer bir deyişle satır ve sütun değişkenleri arasındaki ilişkiyi daha basit yapıdaki yeni bir matris ve grafik ile açıklamaktır (Alpar, 2013, s.365). Uyum analizi sonucunda, iki ya da daha fazla değişkenli kontenjans tablolarında her bir değişkenin kategorileri arasındaki ilişkiler grafiksel olarak incelenerek yorumlanır (Greenacre, 1993). Uyum analizi ile oluşturulan grafiksel gösterimde yapısal olarak benzer olan düğümler birbirine yakın konumlanır. Böylece ağda düğümler arası kümelenmenin olup olmadığı tespit edilebilir.

^{†††} Üniversitelerde yazılan tezlerin alanlara yaptığı atıfların ortalama değerleridir. Korelasyon matrislerinde bu değerler kullanılmıştır.

^{†††} Dönemsel özellikler belirlenirken Yazan ve Bekaroğlu (2018)'nin makalesindeki Türkiye'deki coğrafyanın dönemselliği dikkate alınmıştır.

Şekil 7: Coğrafya Alanında Hazırlanan Tezlerdeki Kaynakların Üniversite ve Disiplinlere Göre Uyum (Correspondence) Grafiği

Çalışmada, coğrafya alanındaki lisansüstü tezlerin hazırlandığı üniversiteler ile tezlerde yararlanılan kaynakların alanları arasındaki ilişki uyum analizi ile incelenmiştir (Şekil 7). Tezlerde yararlanılan kaynakların ait oldukları alanlar ile tezlerin hazırlandığı coğrafya bölümlerinin ait oldukları üniversiteler arasındaki farklar, uyum (correspondence) analizi grafiğinde konum farklılığına neden olur. Üniversitelerin turizm coğrafyası alanında hazırlanan tezlerin kaynakça yapısı benzer olanları birbirine yakın, farklı olanları ise birbirine uzak konumlanmıştır.

Üniversitelerin coğrafya bölümlerinin hangi disiplinden daha fazla beslendiklerini anlamak için yapılan uyum analizinin grafiğine bakıldığında, koordinat değerlerine göre Mimar Sinan Üniversitesi ve Dokuz Eylül Üniversitesinde hazırlanan turizm coğrafyası tezlerinin kaynaklarının uç değerlerde olduğu, ayrıca grafikte gazetecilik/iletişim/medya, şehir ve bölge planlama/mimarlık/peyzaj mimarlığı ve sosyoloji disiplinlerinin de uç noktalarda konumlandıkları görülmektedir. Atatürk Üniversitesinde hazırlanan tezlerin coğrafya, resmi kurum ve kuruluşlar ile çevre ve orman mühendisliklerinden, Süleyman Demirel Üniversitesindeki tezlerin turizm ve işletme disiplininden ağırlıklı olarak beslendikleri anlaşılmaktadır. Turizm coğrafyası alanında hazırlanan tezlerin kaynaklarının Ege, Ankara ve Balıkesir Üniversitesinde benzerlik gösterdiği ve turizm, işletme ve iktisat bölümlerinin yayınlarından daha fazla yararlandığı, ayrıca Sakarya, Uşak, Niğde ve Fırat Üniversitelerinde hazırlanan tezlerdeki kaynakların yararlandığı alanların da birbirine yakın oldukları görülmektedir (Şekil 7).

Tartışma ve Sonuç

Türkiye’de turizme olan ilginin giderek artmasıyla birlikte akademik alanda da turizm çalışmalarının gelecekte daha fazla artacağı düşünülmektedir. Türkiye’de birçok üniversite bünyesinde turizm fakültelerinin açılmaya başlaması bunun en önemli göstergesidir. Ayrıca turizmin çok boyutlu yapısından dolayı birçok disiplin, turizmi kendi prensipleri ve çalışma alanları doğrultusunda çalışmaktadır. Akademik geçmişi Antik Yunan dönemine kadar uzanan coğrafya, modern anlamda turizmin ortaya çıktığı dönemden günümüze kadar turizmin özellikle mekânsal dağılımını, özelliklerini, örüntüsünü, ilişkiselliğini ve yapısını anlamada önemli katkısı olan disiplinlerden birisidir. Coğrafyanın bir alt disiplini olarak ortaya çıkan turizm coğrafyası da özellikle turizm konusunun akademik olarak araştırılmasına yeni yaklaşımlar getirmekte ve farklı araştırma metodolojileri ile turizm olgusunun daha doğru anlaşılmasına ve planlanmasına katkı yapmaktadır.

Turizm coğrafyacılarının akademik olarak yaptığı katkılardan birisi de turizm olgusunun ortaya çıkması ile birlikte turizm konusunda ilk olarak lisansüstü tezleri hazırlayan disiplin olmasıdır. Türkiye’de turizm coğrafyası alanında 1975 yılında çalışılmaya başlanan lisansüstü tezler, özellikle 2000’li yıllardan sonra niceliksel olarak artmaya başlamıştır. Turizm konusunda hazırlanan bu tezlerin disiplinler arası ilişkisini ve etkileşimini anlamaya çalışan bu araştırmada, tezlerde kullanılan atıflar sosyal ağ analizi tekniği ile incelenmiş ve tezlerdeki atıf örüntüsü yorumlanmıştır. Akademik atıflar, bir disiplinin ekosistemini ve bilgi üretim geleneğini anlamada önemli ipuçları vermektedir. Bundan dolayı birçok disiplin atıf analizi yaparak akademik alanın referans verme davranışını ortaya çıkarmakta ve bu davranışın genel örüntüsüne göre disiplinin bilgi üretme, bilgiden faydalanma, bilgiyi yayma ve bilginin akışını sağlama konusundaki genel durumunu anlamaya çalışmaktadır. Örneklem olarak incelenen tezlerin kaynaklarında yer alan çalışmaların alan dağılımına, disiplinler ilişkisine, sosyal ağ analizi ve uyum (correspondence) analizi sonuçlarına bakıldığında üç önemli sonucun ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Birincisi, turizm coğrafyası tezlerinde disiplin içine verilen atıf oranının artması ve gittikçe kendi içine kapanmasıdır. Literatürde herhangi bir akademik alanda disiplin içine ve disiplin dışına yapılan atıf oranlarının ne kadar olacağına dair ortak bir görüş bulunmamaktadır. Bununla birlikte ortak kabul edilen görüşe göre; herhangi bir akademik araştırmada hem çok fazla atıf yaparak çalışmanın şişirilmemesi, hem de çok az atıf yaparak çalışmanın sığ bırakılmaması gerekir. Van Doren vd. (1994)’lerinin araştırmasında disiplin içine yapılan atıf oranı; ekonomi alanında %70, pazarlama alanında %45 ve sosyoloji alanında ise %40’tır. Xiao ve Smith (2006)’in turizm araştırmalarında alan içine ve alan dışına verilen atıfların oranını belirlemek amacıyla yaptıkları çalışmada; turizm alanı dışına verilen atıfların oranı (%51), alan içine verilen atıf oranından (%41) fazladır. Yazan ve Bekaroğlu (2018)’nin coğrafya çalışmalarında disiplinler bilgi akışının tarihsel gelişimini ortaya koymak amacıyla yaptıkları çalışmada ise; coğrafya disiplini içine yapılan atıfların oranı (%44), disiplinin dışına yapılan atıflardan (%39) daha fazladır. İki farklı araştırmanın sonuçlarına göre, turizm araştırmalarında disiplin dışından beslenme daha fazla iken, coğrafya disiplininde ise alan içinden beslenme daha fazladır. En önemli beslenme kaynakları coğrafya ve turizm çalışmaları olan turizm coğrafyası alt disiplininde alan dışına yapılan atıf (%60) daha fazla, alan içine yapılan atıf ise (%25) daha azdır. Alan içi ve dışına yapılan atıfların haricinde diğer atıflar (%15) kamu kurum ve kuruluşlarına yapılan atıflardır. Bu oranlara bakıldığında Türkiye’de turizm coğrafyası alt disiplininin alan dışından daha fazla beslendiği, coğrafyanın dışındaki diğer alanların üretilen bilgiyi kullandığı ve disiplinler arası etkileşimi ve bilgi akışını önemseydiği anlaşılmaktadır. Hatta içerisinde konumlandığı coğrafya disiplininden farklı olarak turizm coğrafyasının, daha fazla disiplinler arası bilgi transferi yaptığı görülmektedir. Turizm coğrafyasının erken çalışmalar yaptığı dönemlerde daha fazla dışardan beslenirken, son yıllarda disiplin içinden daha fazla atıf yapmaya başlaması, yani gittikçe içe kapanma ve disiplinler etkileşimden uzaklaşma eğiliminde olmasıdır. Bu durum turizm coğrafyası alt disiplininin olgunlaşması ve

kendi literatürünün birikiminden daha fazla faydalanması açısından olumlu bir gelişme olsa da, turizm coğrafyasının ortak akademik değerler kümesinden uzaklaşmasına, araştırmalarda akademik önyargıların ve duvarların oluşmasına ve Samdahl ve Kelly (1999)'in, "*kendi kendimize konuşuyoruz*" şeklinde ifade ettiği gibi, disiplinin gittikçe kendi içine çekilmesine neden olabilir. Burada turizm coğrafyasını icra eden coğrafyacıların üzerinde tartışması gereken konu, gittikçe içe kapanan ve akademik olarak modern bilim sisteminden uzaklaşan bir turizm coğrafyası pratiğinin mi yoksa, dünyada gittikçe yaygın hale gelmeye başlayan, disiplinler derinliğinin artması yanında sınırların esnetildiği, önyargıların ortadan kaldırıldığı ve disiplinler bilgi akışının daha yoğun olduğu post-disipliner yaklaşımın mı tercih edileceğidir.

İkincisi, turizmin çevresel, ekonomik ve toplumsal etkilerini araştıran turizm coğrafyasının, bu etkilerden ağırlıklı olarak turizmin çevresel boyutu konusunda üretim yapan doğa/çevre bilimlerinden beslendiği, ancak turizmin ekonomik ve toplumsal boyutu ile ilgili bilgi üreten iktisat, işletme ve sosyoloji gibi alanların bilgi birikimlerinden çok az faydalandığı ve bu alanların kaynak bilgilerini yeteri kadar kullanmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum Bekaroğlu ve Sarış (2017)'in çalışmasında belirttiği, coğrafyacıların araştırmalarında fiziki faktörlere bağlı doğal yaşam tarzını ele alırken hem çevresel determinist bir çerçeve kullanmasını hem de beşerî olayların sebeplerini doğada aramaya teşvik etmesini ve bunun yanında bölgesel paradigmanın fiziki coğrafyanın hegemonik kampına yakın olmasını sağlayan fiziki coğrafya temelli coğrafya pratiğinin, beşeri coğrafyanın bir alt disiplini olan turizm coğrafyası araştırmalarında da devam ettiğini göstermektedir. Her ne kadar beşerî coğrafya, yirminci yüzyılın ortalarında fiziki coğrafyadan ayrı bir bilim pratiği olarak kendi metodolojisini, kuramlarını ve modellerini geliştirse de, coğrafya disiplininin doğa bilimleri ile etkileşimi devam etmiştir. Ayrıca bu durum, Kervankıran ve Şardağ (2019)'ın çalışmasında öne sürdüğü; turizm hareketliliğinin önemli motivasyonlarını oluşturan doğal çekiciliklerin turizm coğrafyasının temel araştırma konularını oluşturması ve turizm coğrafyasının çevresel determinizm ve bölgesel coğrafya yaklaşımlarına uygun ve yatkın bir alan olması, coğrafyanın yıllar boyunca disiplinler pratiğinde egemen olan, ancak 20. yüzyılın ortalarında coğrafyadaki paradigma değişimi ve kültürel dönüşüm sonrasında önemi gittikçe azalan bu yaklaşımların yeniden praksisini teşvik ettiği yönündeki uyarılarını doğrular niteliktedir.

Üçüncüsü ise, incelenen tezlerde uluslararası literatüre yapılan atıfların düşük olmasıdır. Tezlerde yer alan uluslararası kaynakların çoğu İngilizce literatürden oluşmakta olup, az da olsa Almanca ve Fransızca literatürden yararlanan tezler de bulunmaktadır. Hem tüm tezler içerisinde uluslararası kaynak hiç kullanmayan tez sayısının 42 (%40,8) olması hem de bu tezlerden 3'ünün doktora tezi olması oldukça düşündürücü bir konudur. Çünkü bilim evrenseldir ve üretilen bilgilerin çoğu yabancı dilde yayınlanmaktadır. Dünyada bilimsel olarak var olabilmek ve rekabet edebilmek için, Türkçe dışındaki yayınların takip edilmesi ve uluslararası bilgi akışının artması gerekir. Dünyadaki turizm coğrafyası anlayışına, felsefesine, metodolojisine, tekniklerine ve modellerine uyum sağlamanın yolu, öncelikle farklı ülkelerde üretilmiş olan bilginin transfer edilmesi ve uluslararası kaynaklardan daha fazla beslenilmesidir. Literatürde tezlerde ya da makalelerde uluslararası kaynaklardan yararlanma oranı konusunda herhangi bir değer bulunmasa da, turizm konusunda araştırma yapan bir coğrafyacının, dünyada turizm coğrafyası konusunda önde gelen ve uluslararası literatürde çok fazla atıf alan yayınları ve araştırmaları okuması ve çalışmalarında bu yayınları kullanması gerekir. Türkiye'de yabancı dilin öğrenmesi konusundaki zorlukların ve gerçekliklerin varlığı kabul edilmekle birlikte, dünyadaki bilim topluluğuna entegre olmak için özellikle lisansüstü

eğitimde yabancı dilin öğrenilmesi, en azından okuduğunu anlayabilecek ve akademik çalışmalarda kullanacak düzeyde yabancı dilin bilinmesi gerekir. Bunun için lisansüstü eğitim sürecinde, araştırmacılara verilen okuma listelerinde Türkçe kaynakların yanında özellikle İngilizce kaynakların da bulunması ve yabancı kaynakların okunmasının teşvik edilmesi, turizm coğrafyasının uluslararası alandaki disipliner ilişkisine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Sosyal bilimlerde alıntılanan bilgilerin önemli bir kısmı, araştırmanın yapıldığı bilimsel alanın dışındaki literatürden oluşmaktadır (Glanzel ve Schoepflin, 1999, s.32). Çünkü günümüzün çok hızlı değişen ve gittikçe karmaşık hale gelen toplumsal, ekonomik ve ekolojik ilişkilerini anlamının yolu, disiplin içi akademik yayınlardan beslenmenin yanında, disiplinler önyargılara ve kalıplara aldırılmadan diğer akademik alanların yayınlarını da okumak ve farklı disiplinlerin ürettikleri bilgilerden de faydalanmaktır. Özgür (2018, s.158)'e göre böyle bir araştırma vizyonuna sahip bir coğrafyacının ontolojik/epistemolojik, metodolojik, teorik ve tematik derinlik kazanması, ulusal ve uluslararası düzeyde gerek disiplin içi ve gerekse disiplinler arası etkileşime ve bu etkileşimin sürekliliğine ve canlılığına bağlıdır. Çünkü, günümüz dünyasında yaşanan turizmin sorunlarını tek bir disiplinin bakış açısıyla anlamamız mümkün değildir. Bundan dolayı turizm coğrafyacılarının karşılaştığı sorunları anlamasının, bu sorunsallara uygun bir araştırma deseni oluşturmasının ve bu araştırma çerçevesinde çalıştığı konuyu günümüz çağdaş bilim anlayışı içerisinde analiz etmesi ve yorumlamasının yolu, bir taraftan kendi disiplinin ürettiği entelektüel bilgi birikimine hâkim olmak ve bu konuda daha fazla ilerleyerek disiplinler bir derinliğe odaklanmak, diğer taraftan disiplin sınırlarını esneterek disiplinin ötesine geçmek ve farklı disiplinlerin teorilerini, yöntemlerini ve tekniklerini kullanarak bilgi akışını artırmak yoluyla entelektüel anlamda donanımlı, üretken ve birikimli bir turizm coğrafyacı olma konusunda çaba sarf etmektir.

Turizm coğrafyasının güncel tartışmalarından birisi olan post-disipliner bakış açısına göre, turizm araştırmalarında akademik alanların katı ve değişmez yaklaşımlarından ziyade, disiplinler sınırların daha esnek olması tercih edilmektedir. İncelenen turizm coğrafyası tezlerin bazılarında, atıfların niceliksel olarak az olması yanında niteliksel olarak da yetersiz olması, uluslararası kaynak sayısının azlığı ve özellikle sosyal bilimlerin farklı disiplinlerinden daha az atıf yapılması, lisansüstü tezlerin hazırlanma sürecinde bazı eksikliklerin olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, turizm coğrafyası alanındaki lisansüstü tezlerin daha nitelikli olması, akademik etkileşimin ve ağ ilişkilerinin daha fazla gelişmesi ve post-disipliner bilgi akışının daha verimli hale gelmesi için; turizm coğrafyası alanındaki literatürün yanında farklı disiplinlerin yayınlarının da olduğu bir okuma listesinin oluşturulması, lisansüstü derslerin daha verimli ve daha dolu geçmesinin sağlanması, entelektüel anlamda daha donanımlı olmak için daha fazla ve daha çeşitli okumaların teşvik edilmesi, uluslararası alanda disiplinin önde gelen dergilerinin ve yayınlarının takip edilmesi, imkânlar dâhilinde farklı akademik alanlardan derslerin alınması, araştırma yöntemleri derslerine önem verilmesi ve bu dersin uygulamalı yapılması, tezlerin sorunsal temelli olması ve akademik çalışmaların toplumun yararına yönelik konulardan oluşması daha fazla faydalı olacaktır.

Teşekkür

Eleştirileri ve katkılarından dolayı makaleyi değerlendiren hakemlere teşekkür ederiz.

Kaynakça

- Afifi, H. G. (2009). Tourism as the subject of doctoral theses in Egypt, 1975-2008. *Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research*, 20 (2), 387-400.
- Alpar, R. (2013). *Çok Değişkenli İstatistiksel Yöntemler*, Ankara: Detay Yayıncılık.

- Argan, M.T. (2014). E-Şikayetle ilgili tanımlayıcı bir çalışma: şikâyet forumu olarak bir web sitesinin sosyal ağ analizi. *İnternet Uygulamaları ve Yönetimi*, 5 (1), 49-66.
- Arı, Y. (2017). Çevresel determinizmden politik ekolojiye: Son 100 yılda Dünya'da ve Türkiye'de insan-çevre coğrafyasındaki yaklaşımlar. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 22 (37), 1-34.
- Arıkan, R. (2017). *Araştırma Yöntem ve Teknikleri*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Bachus, D. (1981). Dissertations on travel, recreation and leisure. *Journal of Travel Research*, 20 (1), 9-21.
- Baggio, R. (2011). Collaboration and cooperation in a tourism destination: A network science approach. *Current Issues in Tourism*, 14 (2), 183-189.
- Baker, D. (1990). Citation analysis: A methodological review, *Social Work Research and Abstracts*, 26 (3): 3-10.
- Bao, J. (2002). Tourism geography as the subject of doctoral dissertations in China, 1989-2000. *Tourism Geographies*, 4 (2), 148-152.
- Bao, J. & Chu, Y. (1999). *Geography of Tourism*. Beijing: Higher Education Press (in Chinese).
- Babbie, E. (1986). *The practice of social research*, Belmont, CA: Wadsworth Publishing Inc.
- Baytok, A., Boyraz, M. & Pelit, E. (2019). Turizm İşletmeciliği Alanında Yapılan Yüksek Lisans Tezlerinin Değerlendirilmesi: Afyon Kocatepe Üniversitesi Örneği. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21 (1), 287-305.
- Bekaroğlu, E. & Sarış, F. (2017). Türkiye'de fiziki coğrafya: değişen disiplinler pratiğinin ampirik bir analizi, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 3, 40-54.
- Bekaroğlu, E. & Yavan, N. (2013). Modern Türk coğrafyasının tarihsel gelişiminde batılı coğrafya okullarının etkisi: ampirik bir analiz, *Beşeri Coğrafya Dergisi*, 1 (1), 51-66.
- Bekaroğlu, E. & Yavan, N. (2018). Türk coğrafyacılığında dört gelenek: Ampirik bir analiz. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 37, 79-93.
- Benckendorff, P. & Zehrer, A. (2013). A network analysis of tourism research. *Annals of Tourism Research*, 43, 121-149.
- Beritelli, P. & Laesser, C. (2011). Power dimensions and influence reputation in tourist destinations: Empirical evidence from a network of actors and stakeholders. *Tourism Management*, 32, 1299-1309.
- Bilgili, M. (2016). Sosyal bilimler felsefesi açısından Türkiye'deki üniversitelerde bölgesel coğrafya öğretimi. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 33, 114-134.
- Boniface, B.G. & Cooper, C.P. (1991). *The geography of travel and tourism*, Oxford.
- Borgatti, S. P. & Everett, M. G. (1997). Network analysis of 2-mode data. *Social Networks*, 19, 243-269.
- Botterill, D., Haven, C. & Gale, T. (2002). A survey of doctoral theses accepted by universities in the UK and Ireland for studies related to tourism, 1990-1999. *Tourist Studies*, 2 (3), 283-311.
- Butler, R. (2015). The evolution of tourism and tourism research. *Tourism Recreation Research*, 40(1), 16-27.
- Casanueva, C., Gallego, A. & García-Sánchez, M.R. (2014). Social network analysis in tourism. *Current Issues in Tourism*, 19 (12), 1190-1209.

- Christakis, N.A. & Fowler, J.H. (2012). *Sosyal ağların şaşırtıcı gücü* (D. Yüksel, Çev.), İstanbul: Varlık yayınları.
- Coles, T. & Hall, M.C. (2006). Editorial: the geography of tourism is dead. long live geographies of tourism and mobility. *Current Issues in Tourism*, 9 (4-5), 289-292.
- Coles, T., Hall, M.C. & Duval, D.T. (2005). Mobilizing tourism: a post-disciplinary critique. *Tourism Recreation Research*, 30(2), 31-41.
- Coles, T., Hall, M.C. & Duval, D.T. (2006). Tourism and post-disciplinary enquiry. *Current Issues in Tourism*, 9(4-5), 293-319.
- Cooper, C., Fletcher, I., Gilbert, D. & Wanhill, S. (1993). *Tourism: principles and practices*. London: Pitman.
- Crichton, K. (1978). Dissertations on travel, recreation and leisure. *Journal of Travel Research*, 17(1), 14-22.
- Cronin, B. (1981). The need for a theory of citing. *Journal of Documentation* 37, 16- 24.
- Çiçek, D. & Kozak, N. (2012). Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan hakem denetimli makalelerin bibliyometrik profili. *Türk Kütüphaneciliği*, 26 (4), 734-756.
- Demirbulat, G.Ö. & Dinç, T.N. (2017). Sürdürülebilir turizm konulu lisansüstü tezlerin bibliyometrik profili. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 14 (2), 20-30.
- Demirci, A. (2014). Literatür taraması. Y. Arı & İ. Kaya. (Ed.), *Coğrafya araştırma yöntemleri*, 73-108, Balıkesir: Coğrafyacılar Derneği.
- Erkus-Öztürk, H. & Eraydın, A. (2010). Environmental governance for sustainable tourism development: Collaborative networks and organization building in the Antalya tourism region. *Tourism Management*, 31, 113–124.
- Frandsen, T.F. & Nicolaisen, J. (2012). Effects of academic experience and prestige on researchers' citing behavior. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 63, 64-71.
- Gilbert, D.C. (1990). Conceptual issues in the meaning of tourism. Cooper, C.P. (Ed.). *Progress in tourism, recreation and hospitality management*, 4–27.
- Glanzel, W. & Schoepflin, U. (1999). A bibliometric study of reference literature in the sciences and social sciences, *Information Processing and Management*, 35, 31-44.
- Goeldner, C. R. (1988). The evaluation of tourism as an industry and a discipline. *International Conference for Tourism Educators Mimeo*. Guildford: University of Surrey.
- Greenacre, M. (1993). *Correspondence analyses in practice*, Londra: Academic Press.
- Gürsakal, N. (2009). *Sosyal ağ analizi: Pajek, Ucinet ve Gmine uygulamalı*. Bursa: Dora Yayınları.
- Hall, C. M. (1991). Tourism as the subject of post-graduate dissertations in Australia, *Annals of Tourism Research*, 18 (3), 520–523.
- Hall, C. M. (2011). Publish and perish? Bibliometric analysis, journal ranking and the assessment of research quality in tourism. *Tourism Management*, 32 (1), 16-27.
- Hall, C. M. (2013). Framing tourism geography: Notes from the underground. *Annals of Tourism Research*, 43, 601–623.
- Hall, C. M. & Page, S. J. (2009). Progress in tourism management: From the geography of tourism to geographies of tourism – A review. *Tourism Management*, 30, 3–16.

- Hall, C. M. & Page, S. J. (2014). *The Geography of Tourism and Recreation* (4. ed.). London: Routledge.
- Hall, C. M. & Pedrazzini, T. (1989). Australian higher degree theses in tourism, recreation and related subjects. Occasional Paper No. 2. Lismore: Australian Institute of Tourism Industry Management, University of New England, Northern Rivers.
- Hirst, P. (1993). Education, knowledge and practices. R. Barrow & P. White (Ed.), *In beyond liberal education*, 184-199. London: Routledge.
- Howey, R., Savage, K., Verbeeten, M. & Van Hoof, H. (1999). Tourism and hospitality research journals: Cross-citations among research communities, *Tourism Management*, 20, 133-139.
- Huang, S. S. (2011). Tourism as the subject of China's doctoral dissertations. *Annals of Tourism Research*, 38 (1), 316-319.
- Hwang, Y., Gretzel, U. & Fesenmaier, D. R. (2006). Trip patterns. tourists to the United States. *Annals of Tourism Research*, 33 (4), 1057-1078.
- Jafari, J. & Aaser, D. (1988). Tourism as the subject of doctoral dissertations. *Annals of Tourism Research*, 15 (3), 407-429.
- Jafari, J. & Ritchie, R. B. (1981). Towards a framework for tourism education. *Annals of Tourism Research*, 8, 13-33.
- Jogaratnam, G., Chon, K., McCleary, K., Mena, M. & Yoo, J. (2005). An analysis of institutional contributors to three major academic tourism journals: 1992-2001. *Tourism Management*, 26, 641-648.
- Karagöz, D. & Yüncü, H.R. (2013). Sosyal ağ analizi ile turizm alanında yazılmış doktora tezlerinin araştırma konularının incelenmesi, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15, 205-232.
- Kaya, İ. (2010). Değişen sosyal ve bilimsel bağlam ve coğrafyanın sorumlulukları. R.Özey & S.İncekara (Ed.). *Coğrafya eğitiminde kavram ve değişimler*, 227-242, Ankara: Pegem Akademi.
- Kelman, I., Luthe, T., Wyss, R., Törnblad, S.H., Evers, Y., Curran, M.M., Williams, R.J. & Berlow, E.L. (2016). Social network analysis and qualitative interviews for assessing geographic characteristics of tourism business networks. *PLoS ONE*, 11 (6), 1-14.
- Kervankıran, İ. & Şardağ, A. (2019). Türkiye'de turizm coğrafyası araştırmaları: Lisansüstü tezlere yönelik bir içerik analizi, *International Journal of Geography and Geography Education*, 39, 151-170.
- Kervankıran, İ. (2013). Coğrafya eğitimi ve turizm ilişkisi. *21.Yüzyılda Değişen Yaklaşımlar ve Yükseköğretimde Coğrafya Eğitimi*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara.
- Kervankıran, İ., Sert Eteman, F. & Çuhadar, M. (2018). Türkiye'de iç turizm hareketlerinin sosyal ağ analizi ile incelenmesi. *Turizm Akademik Dergisi*, 5 (1), 29-50.
- Kozak, M. (2014). *Bilimsel Araştırma: Tasarım, Yazım ve Yayım Teknikleri*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Kozak, M. (2018). *Akademik Yazım: İlkeler-Uygulamalar-Örnekler*. Detay Yayıncılık: Ankara.

- Kozak, N. (1995). 1963-1992 Yıllarında Türkiye’de turizm konulu lisansüstü tezlerin bibliyografik verileri üzerine bir inceleme. *Hasan Zafer Doğan Anı Kitabı*, 173-180, Boğaziçi Üniv. Turizm İşletmeciliği Uygulama ve Araştırma Merkezi ve Adnan Menderes Üniv. Yayını.
- Kozak, N. (1997). *Türkiye Turizm Tezleri Bibliyografyası (1952-2995)*. Ankara: MNA Ajans ve Matbaacılık.
- Kozak, N. (1998). The development of tourism and hospitality in Turkey: An examination of bibliographic inputs of dissertations written between 1952–1995. *Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research*, 9(2), 117-121.
- Köseoğlu, M.A., Rahimi, R., Okumus, F. & Liu, J. (2016). Bibliometric studies in tourism, *Annals of Tourism Research*, (61), 180–198.
- Lee, S.H., Choi, J.Y., Yoo, S.H. & Oh, Y.G. (2013). Evaluating spatial centrality for integrated Tourism Management in rural areas using GIS and network analysis. *Tourism Management*, 34, 14-24.
- Leung, X.Y., Wang, F., Wu, B., Bai, B., Kurt A. Stahura, K. A. & Xie, Z. (2012). A Social network analysis of overseas tourist movement patterns in Beijing: The impact of the olympic games. *International Journal of Tourism Research*, 14, 469–484.
- Lian, T., Yu, C., Wang, W., Yuan, Q. & Hou, Z. (2016). Doctoral dissertations on tourism in China: A Co-Word Analysis. *Knowledge Organization*, 43 (6): 440-461.
- Luo, Q. & Zhong, D. (2015). Using social network analysis to explain communication characteristics of travel-related electronic word-of-mouth on social networking sites. *Tourism Management*, 46, 274-282.
- McKercher, B. (2008). A citation analysis of tourism scholars, *Tourism Management*, 29, 1226–1232.
- Medaglia, J.D. & Bassett, D.S. (2017). *Network Analyses and Nervous System Disorders*, United Kingdom: Oxford University Press.
- Meyer-Arendt, K. (2000). Commentary: Tourism geography as the subject of North American doctoral dissertations and master’s theses, 1951-98. *Tourism Geographies*, (2), 140–156.
- Meyer-Arendt, K. & Justice, C. (2002). Tourism as the subject of North American doctoral dissertations, 1987–2000. *Annals of Tourism Research*, 29 (4), 1171–1174.
- Milojević, S. (2012). How Are academic age, productivity and collaboration related to citing behavior of researchers? *PLoS ONE*, 7 (11), 1-22.
- Müller, D. K. (2014). Tourism geographies are moving out– A comment on the current state of institutional geographies of tourism geographies. *Geographia Polonica*, 87 (3), 353–365.
- Müller, D.K. (2018) Time to reconsider tourism geographies? *Tourism Geographies*, 20 (1), 172-174, DOI: 10.1080/14616688.2017.1399442
- Nergiz, G.H. (2014). Türkiye’de lisansüstü turizm tezlerinin bibliyometrik profili (1990-2013), *VII. Lisansüstü Turizm Öğrencileri Araştırma Kongresi*: 212-221.
- Opsahl, T. (2013). Triadic closure in two-mode networks: Redefining the global and local clustering coefficients. *Social Networks*, 35, doi: 10.1016/j.socnet.2011.07.001.

- Opsahl, T. & Panzarasa, P. (2009). Clustering in weighted networks. *Social Networks*, 31, 155-163.
- Özel, Ç.H. & Kozak, N. (2012). Turizm pazarlaması alanının bibliyometrik profili (2000-2010) ve bir atıf analizi çalışması. *Türk Kütüphaneciliği*, 26 (4), 715-733.
- Özgüç, N. (2017). *Turizm Coğrafyası*, (9. Baskı), İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Özgür, E.M. & Yavan, N. (2013). Türk coğrafyacılarının iç hesaplaşması: Neden başaramadık? Nasıl başarabiliriz? *Beşeri Coğrafya Dergisi*, 1 (1), 14-38.
- Özgür, E.M. (2014). Beşerî coğrafya üzerine. E. Bekaroğlu, A. R. Özdemir (Ed.). *Bir disiplinin iç dünyası: Modern Türk coğrafyası üzerine söyleşiler*, 143-161, İstanbul: İdil.
- Özgür, E.M. (2018). Türk beşeri coğrafyasında yenileşme eğilimleri: Değişim aktörlerinin perspektifinden bir değerlendirme. *International Journal of Geography and Geography Education*, (38), 142-170. DOI: 10.32003/iggei.440888
- Pavlovich, K. (2003). The evolution and transformation of a tourism destination network: The Waitomo Caves, New Zealand. *Tourism Management*, 24 (2), 203–216.
- Pizam, A. & Chacko, E.M. (1982). Tourism and hospitality related dissertations 1976-1980. *Annals of Tourism Research*, (9), 587-620.
- Poynter, J.M. (1993). *How to research and write a thesis in hospitality and tourism*, USA: John Wiley & Sons, Inc.
- Racherla, P. & Hu, C. (2010). A Social network perspective of tourism research collaborations. *Annals of Tourism Research*, 37 (4), 1012–1034.
- Romeiro, P. & Costa, C. (2010). The potential of management networks in the innovation and competitiveness of rural tourism: A case study on the Valle del Jerte (Spain). *Current Issues in Tourism*, 13 (1), 75–91. <http://dx.doi.org/10.1080/13683500902730452>.
- Ryan, C. (2005). The ranking and rating of academics and journals in tourism research. *Tourism Management*, 26, 657–662.
- Saarinen, J., Rogerson, M.C. & Hall, C.M. (2017). Geographies of tourism development and planning. *Tourism Geographies*, 19 (3), 1-11.
- Samdahl, D. M. & Kelly, J. J. (1999). Speaking only to ourselves? Citation analysis of journal of leisure research and leisure sciences, *Journal of Leisure Research*, 31 (2), 171–180.
- Schaffer, V. & Lawley, M. (2012). An analysis of the networks evolving from an artificial reef development. *Current Issues in Tourism*, 15 (5), 497–503.
- Scott, J. P. (2000). *Social network analysis A handbook*. (2. bs.). London: Sage Publications.
- Scott, N., Baggio, R. & Cooper, C. (2008). *Network analysis and tourism: From theory to practice*. Celevedon: Channel View Publications.
- Shih, H. Y. (2006). Network characteristics of drive tourism destinations: An Application of network analysis in tourism. *Tourism Management*, 27, 1029–1039.
- Small, H. (2010). Referencing through history: How the analysis of landmark scholarly texts can inform citation theory. *Research Evaluation* 19, 185-193.
- Şardağ, A. (2016). *Türkiye'de Coğrafya Alanında Turizm ile İlgili Yapılan Lisansüstü Tezler Üzerine Bir İçerik Analizi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

- Tayfun, A., Küçükergin, G.F., Aysen, E., Eren, A. & Özekici, K.Y. (2016). Turizm alanında yazılan lisansüstü tezlere yönelik bibliyometrik bir analiz. *Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi*, 1, 50-69.
- Terkenli, T.S. (2018). Tourism: beyond the pleasure of practicing geography. *Tourism Geographies*, 20 (1), 170–171.
- Timur, S. & Getz, D. (2008). A network perspective on managing stakeholders for sustainable urban tourism. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 20 (4), 445–461.
- Tribe, J. (1997). The Indiscipline of Tourism. *Annals of Tourism Research*, 24 (3), 638–657.
- Tunalı, V. (2016). *Sosyal ağ analizine giriş*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Turan, A. (2014). Turizm konulu yüksek lisans tezlerinin bibliyometrik özellikleri (1984-2013), *VII. Lisansüstü Turizm Öğrencileri Araştırma Kongresi*, 3-15.
- Tuysuz, S. & Yavan, N. (2012). Bölgesel coğrafya yaklaşımı ve Türk coğrafyasındaki etkileri üzerine kritik bir değerlendirme, *TÜCAUM VI. Coğrafya Sempozyumu Bildiriler Kitabı* İçinde, s. 390- 405. TÜCAUM, Ankara,
- Tümertekin, E. (1998). Beşerî coğrafya, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Bilim: Sosyal Bilimler II*, 187-216, Türkiye Bilimler Akademisi.
- Van der Zee, E. & Vanneste, D. (2015). Tourism networks unravelled; A Review of the literature on networks in Tourism Management Studies. *Tourism Management Perspectives*, 15, 46–56.
- Van Doren, C. S., Koh, Y. K. & McCahill, A. (1994). Tourism research: A state-of-the-art citation analysis (1971–1990). İçinde A. Seaton, C. Jenkins, R. Wood, P. Dieke, M. Bennett, MacLellan, & R Smith (Ed.), *Tourism: The state of the art*, 308–315. New York: John Wiley and Sons.
- Varnacı Uzun, F. (2018). Beşerî ve iktisadi coğrafya alanında yapılan lisansüstü tezlerin değerlendirilmesi: 2008-2017. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16, 253-281.
- Warde, A., Tampubolon, G. & Savage, M. (2005). Recreation, informal social network and social capital. *Journal of Leisure Research*, 37 (4), 402–425.
- Wasserman, S. & Faust, K. (1994) *Social network analysis: Methods and applications*, New York: Cambridge University Press.
- Weiler, B., Moyle, B. & McLennan, C.L. (2012). Disciplines that influence tourism doctoral research: The United States, Canada, Australia and New Zealand. *Annals of Tourism Research*, 39, 1425-1445.
- Williams, S. (2009). *Tourism Geography- A New Synthesis*, Londra: Roudledge.
- Xiao, H. & Smith, S. L. J. (2005). Source knowledge for tourism research, *Annals of Tourism Research*, (32): 272–275.
- Xiao, H. & Smith, S. L. J. (2006). The maturation of tourism research: Evidence from a content analysis. *Tourism Analysis*, 10, 355-368.
- Yakar, M. & Sert Eteman, F. (2017). Türkiye’de iller arası göçlerin NodeXL ile sosyal ağ analizi. *Göç Dergisi*, 4 (1), 82-109.

-
- Yavan, N. & Kurtar Anlı, C. (2018). (Un)Making human geography in turkey under th dominance of environmental determinism, *Düşünme Dergisi / Journal Of Thinking*, 13, 77-98.
- Yavan, N. (2005). SCI ve SSCI bağlamında Türkiye'nin coğrafya biliminde uluslararası yayın performansının karşılaştırmalı analizi: 1945-2005. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 3 (1), 27-55.
- Yavan, N. (2019). Türkiye'deki coğrafyacıların uluslararası yayın performansı (1945-2015): Son 10 yılda (2005-2015) ne değişti?. *International Journal of Geography and Geography Education*, 39, 121-150.
- Yazan, S. & Bekaroğlu, E. (2018). Türk coğrafyacılığının disiplinler ilişkileri üzerine ampirik bir araştırma. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 16 (1), 37- 67.
- Ye, Q., Li, T. & Law, R. (2013). A coauthorship network analysis of tourism and hospitality research collaboration. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 37 (1), 51-76.
- Ying, T. & Xiao. H. (2012). Knowledge linkage: A Social network analysis of tourism dissertation subjects. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 36, 450-477.
- Zhao, W. & Ritchie, J. R. B., (2007). An Investigation of academic leadership in tourism research: 1985-2004. *Tourism Management*, 28, 476-490.
- Zoğal, V. & Emekli, G. (2017). Yaratıcı turizme kavramsal ve coğrafi bir yaklaşım, *Ege Coğrafya Dergisi*, 26 (1), 21-34.
-

COMMUNICATIONS

Kamu İç Denetçilerinin İletişim Becerilerinin İncelenmesi*

Investigation Of Internal Auditors Of Working Public Communication Skills

Ayhan SERTTAŞ*

Nural İMİK TANYILDIZI**

Öz

Araştırmanın amacı, Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin iletişim becerilerinin yaş, cinsiyet, medeni durum, iç denetçilik kadrosundaki toplam çalışma süresi, öğrenim durumu, mezun olduğu fakülte ve çalışmakta olduğu kurumun bütçe türü değişkenleri açısından anlamlı düzeyde farklılaşıp farklılaşmadığının incelenmesidir. Araştırmaya Türkiye’de görev yapan 221 Kamu İdaresine atanmış toplam 798 iç denetçiden bu araştırmayı kabul eden 521 tanesi katılmıştır. Araştırmaya katılan personelin iletişim beceri düzeyleri Ersanlı ve Balcı (1998) tarafından geliştirilen İletişim Becerileri Envanteri ile ölçülmüştür. Araştırma bulgularına göre kamu iç denetçilerinin iletişim beceri düzeyinin yüksek olduğu belirlenmiştir. Kamu iç denetçilerinin, medeni durum, iç denetçilik kadrosundaki toplam çalışma süreleri, öğrenim durumları ve mezun oldukları fakülte değişkenlerine bağlı olarak, iletişim becerilerinde istatistiksel olarak anlamlı farklılıklara ulaşamamıştır. Elde edilen bulgular literatür ışığında yorumlanmış ve önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İç Denetçi, İletişim, İletişim becerileri, SPSS.

Abstract

The aim of the research is to examine communication skills of public internal auditors working in Turkey, whether differed significantly in terms of age, gender, marital status, total working time in the internal audit staff, educational status, budget type of faculty he graduated from and working institution variables. A total of 521 internal auditors from 798 Public internal auditors participated in the survey. Communication skill levels of the personnel participating in the research were measured by Communication Skills Inventory developed by Ersanlı and Balcı (1998). According to the findings of the internal auditors of public communication skill levels determined to be high. Statistically significant differences were not achieved in the communication skills, depending on the marital status, the total working hours in the internal audit staff, the educational status and the faculty variables they graduated who serving as public internal auditors. Findings were interpreted and suggested in the light of the literature.

Keywords: Internal Auditor, Communication, Communication skills, SPSS.

Giriş

İletişim, insanların fikir ve düşünceleri zihinlerinden açığa çıkarmalarını, değerlendirmelerini ve paylaşımlarını sağlamaktadır. Diğerlerine tesir etmek ve onlardan yararlanmak, başarı göstermek ve yararlı olmak iletişim yoluyla mümkün olmaktadır. İletişim, öğrenmek, öğretmek, anlamak, anlatmak, paylaşmak ve sahip olmak, etkilemek, etkilenmek için kurulmaktadır. Kısacası insan ilişkilerinin temeli iletişime dayanmaktadır. Bireyin gereksinimlerini karşılamada ve davranışlarını yönlendirmede kullandığı iletişim, yaşamın daimi bir parçasıdır ve sosyalleşme sürecinin temelini oluşturmaktadır. İletişim becerileri duygu ve düşüncelerin değişiminde, kişilerarası iletişimde mesajların doğru algılanmasını ve ilişkilerin kurulmasını sağlamaktadır. İletişim becerileri ile iletilen mesajlar, insanlara sağlık ve şifa verme özelliklerinin yanı sıra başkalarını anlamak ve onlara yardımcı olmak için en güçlü araçlardan biri olmak vasfındadır (Altıntaş ve Çamur, 2004; Roper ve ark., 1996,s. 103; Zıllıoğlu, 2003, s.10-12).

Örgütsel ve yönetsel yapının düzenli işleyişini de sağlayan da iletişimdir. İletişim süreci olmadan herhangi bir organizasyonu düşünmek olası değildir (Kaya, 1996, s.107). Bir

* Bu çalışma Ayhan Serttaş'ın " Türkiye’de Görev Yapan Kamu İç Denetçilerinin İletişim Becerilerinin İncelenmesi" Yüksek lisans tezinden faydalanılarak yapılmıştır.

* Fırat Üniversitesi İç Denetim Birimi Başkanı, aserttas@firat.edu.tr.

** Doç.Dr. , Fırat Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, nimik@firat.edu.tr.

işletmenin denetim sistemi, denetleyen ile denetlenen arasında doğrudan bir ilişki olacak biçimde kurulmalıdır (Uygur ve Güral, 2005, s.142). İnsanı kapsamına alan bütün denetim sistemleri, insanların psikolojik durumlarından ve sisteme ilişkin görüşlerinden çok etkilenebilir. Teknik olarak eksiksiz bir biçimde tasarlanmış bir denetim sistemi, insanların olumsuz tutum ve davranışlarından dolayı başarısız olabilecektir (Uygur ve Güral, 2005, s. 143).

İnsanı tanımak için en sağlıklı yol, ona teveccüh etmek, önyargı olmadan onu açmak için, ikna edici iletişim kurmaktır. Bu bağlamda denetçi, kendisi ile denetlenen arasındaki iletişimi geliştirmeyi denemelidir. Sergileyeceği iyi insan ilişkileri aracılığıyla tarafından kontrol edilen grubun desteğini de sağlayacak olan denetçi, gücünü artırarak etkin bir lider davranışı sergileyecektir (Başar, 2000, s.49-50). İletişim, iç denetimin temel ilkeleri arasında bulunmaktadır. İç denetçilik mesleği iletişim becerileri üzerine kurulmuştur. İç denetçi, denetim alanının risklerini ve kontrollerini ortaya çıkarabilme, etkili testler yapabilme, denetim sonuçlarına ulaşabilme, önerilerini kabul ettirebilme ve durumu raporlayabilme süreçlerinde her zaman iletişim becerilerini kullanmaktadır.

Kamu iç denetçilerinin sosyo-demografik özelliklerine göre iletişim beceri düzeylerinin anlamlı düzeyde değişip değişmediğinin incelenmesi araştırmanın problemini oluşturmaktadır. Araştırmanın amacı, Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin iletişim becerilerinin yaş, cinsiyet, medeni durum, iç denetçilik kadrosundaki toplam çalışma süresi, öğrenim durumu, mezun olduğu fakülte ve çalışmakta olduğu kurumun bütçe türüne göre farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemektir. Bunun sonucunda Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin iletişim beceri düzeylerinin artırılması için bazı önerilerde bulunmak ve bu konuda yapılacak yeni çalışmalara öncü olmak araştırmanın yapılmasına gerekçe sayılabilir. Bunun yanı sıra çalışmanın, kamu iç denetçilerinin iletişim beceri düzeyini yükseltmek için iletişim becerileri konusunda hazırlanacak olan hizmet içi eğitim programlarına bilimsel veriler ışığında katkıda bulunulacağı düşünülmektedir. Yapılan literatür taramasında Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçileri ile ilgili bu tür bir araştırmaya rastlanılmamıştır. Bu da araştırmanın önemini ortaya koymaktadır.

İletişim Becerileri Kavramı ve Önemi

Yenilikçi iletişim teknolojilerinin ortaya çıkışı, genişletilmiş takım tabanlı yönetim ve gittikçe çeşitlenen iş gücü iş hayatında büyük değişikliklere neden olmuştur. Çalışanların çeşitli özelliklerin yanında sözlü iletişim becerilerine de sahip olmaları beklenmektedir (Subramaniama ve Harun, 2012, s. 283). İletişim becerilerini, bireyin gönderdiği mesajları doğru şekilde kodlaması, iletmesi ve aldığı mesajları da doğru şekilde anlamlandırmasına yarayan etkili bir dinleme ve tepki verme becerileri olarak tanımlamak mümkündür (Deniz, 2003, s.8). Omololu (1984), iletişim becerileri; dinleme, anlaşılır konuşma, göz teması kurma, konuşmayı özendirme, methiye ve sözel olmayan davranışları uygun şekilde kullanma olarak tanımlanmaktadır (akt: Cihangir, 2004, s.8). Bu anlamda iletişim becerileri en genel olarak, sosyal iletişim, sosyal etkileşim ve kişilerarası iletişimidir ve çoğu zaman bu kavramlar birbirleri yerine kullanılabilir (Kılıçgil vd. , 2009, s.20).

Terminoloji açısından, farklı ifadeler, kişilerarası ilişkiler alanını tanımlamak için eş anlamlı olarak kullanılır. Sosyal beceriler, kişiler arası ilişki kurma becerileri ve iletişim becerileri ifadeleri sık sık birbirlerinin yerine kullanılır. İletişim becerileri, kişilerarası beceriler ve yazma becerilerinin ikisini de içermektedir. Sosyal beceriler genellikle gelişimsel ya da klinik uygulamaları anlatmak için kullanılır. Kişilerarası ilişki kurma becerileri, global olarak diğer insanlarla etkileşim içinde kullandığımız maharetler şeklinde tanımlanmaktadır (Hargie ve Dickson, 2004, s.4).

İletişim becerilerinin tam olarak hangi tür beceriler olarak gruplandırılabilceği konusunda farklı görüşler olmasına rağmen, genel olarak bu becerilerin sözel, sese dayalı, bedensel, dokunsal, hareket içeren mesajlar ve bu mesajları içeren karışımlar olduğu öne sürülmektedir (Korkut, 2005, s.143). Beynin duygusal parçası iletişim kurmada, ani gelişen özel olaylarda, iş hayatında mutlu ve başarılı olmada önemli rol oynamaktadır. (Avcı, 2017, s. 73). Yapılan çalışmaların çoğu duygusal zekanın bilişsel zeka kadar önemli olduğunu göstermektedir (Drigas ve Papoutsı, 2018, s. 10). Sosyal becerilerin içerisinde sayılan iletişim becerileri, kişilerarası empati, sözlü ve sözsüz iletişim, dinleme becerileri, doğru geribildirim, vücut dili vb. bir kısım mahareti içermektedir ve bu beceriler tek başına değil sıkça diğer beceriler ve duygularla bir arada açıklanmaktadır (Özerbaş vd. 2007, s.125). Bunun yanında iletişim becerileri, dinleme, anlaşılabilir biçimde konuşma, göz kontağı kurma, konuşmayı teşvik etme, övgüde bulunma, sözel olmayan davranışları uygun biçimde kullanma olarak da tanımlanabilir (Cihangir, 2004, s.8).

Farklı açılardan incelendiğinde iletişimin daha sağlıklı olmasını sağlayan beceriler olarak iletişim becerilerini, etkili dinlemek, etkili tepki vermek, uygun sorular sormak, kişinin karşısındakinin söz, duygu ve davranışlarını tanımlamak, anlaşılmadığında başka sözcüklerle tekrar etmek ve etkili bir şekilde geri bildirim yapmak olarak özetlemek mümkündür (Korkut, 1996, s.19). İletişim becerilerinin doğuştan gelen özellikler olduğuna inananlar olsa da pek çok çalışmada bu becerilerin öğrenilebilir ve öğretilebilir özellikler taşıdığı belirtilmektedir (Buckman, 2001, s. 989).

İletişim iki taraftan oluşur dolayısıyla her iki tarafın da bu becerileri etkin biçimde kullanması durumunda etkili iletişimden bahsedilebileceğinden, özellikle insan ilişkileri ile ilgili alanlarda çalışan herkesin başarısı, iletişim becerilerinin etkililiğine bağlıdır (Korkut, 1999, s.214). İletişimin başarısında iletişim becerileri, başkalarını anlama ve onların duygudüşüncelerini görme duyarlılığı sağlaması açısından önemlidir (Çetinkaya ve Alparslan, 2011, s.368).

İletişim becerilerini etkin bir şekilde kullanan kişiler, mevcut durumları doğru olarak algılayabilen ve hareket edebilen yüksek sosyal becerilere sahip bireylerdir (Hartley, 2010, s.103). İletişim becerileri gelişen bir insan, kendini diğer insanlara daha doğru ifade edip, onları daha doğru anlama imkanı bulurken (Gölönü ve Karcı, 2010, s.124); aynı zamanda hayatlarında karşılaştıkları sorunlarla daha sağlıklı başa çıkabilmekte, doyurucu ilişkiler geliştirebilmekte ve iş hayatlarında daha başarılı olabilmektedirler (Özerbaş vd. 2007, s.125).

Örgütlerin başarısının temelinde sahip olduğu insan kaynaklarının önemi büyüktür. Sahip olunan insan kaynağının yönetiminde en önemli unsur da iletişimdir (Turhan, Köprülü ve Helvacı, 2016, s.1486; Turhan, 2018, s. 90). Baz araştırmalar iletişim becerilerinin doğuştan ve sezgi yoluyla gerçekleştiği ileri sürülmektedir. Fakat yapılan pek çok araştırma iletişim unsurlarının öğrenilebilir ve öğretilebilir niteliklere sahip olduğunu ifade etmektedir (Korkut Owen ve Bugay, 2014, s. 51, Turhan 2018, 92). Etkili iletişim becerileri tüm insan ilişkilerinde ve meslek alanında ilişkileri kolaylaştırır ve çalışanların özellikle de insanlarla daha fazla işbirliği yapmaları gereken mesleklerde çalışanların iletişim becerilerini daha fazla ustalıkla geliştirmeleri gerekir. Buna örnek olarak psikiyatristler, sağlık çalışanları, öğretmenler, bankacılar, avukatlar veya satış görevlileri verilebilir (Bekcan, 2015, s.15). Etkili dinleme, etkili tepki verme, yakından ilgilenme, konuşmaya davet etme, teşvik etme, duyguları yansıtmaya ve özetleme yapabilmeye gibi iletişim becerileri kişilerarası iletişimi olumlu yönde etkilemektedir (Ersanlı ve Balcı, 1998, s.8). Etkili iletişim becerileri, insan ilişkilerinde ve meslek alanlarında ilişkileri kolaylaştırmakta ve özellikle halkla bir arada olmayı gerektiren tüm mesleklerde bu becerilerin gelişmiş olması çalışanların etkinliğini arttırdığı bilinmektedir (Korkut, 2005, s.143). Bu tanımlara göre iletişim becerileri, bireylere iletişim

süreçlerinde başkalarını anlama, duygularını ve düşüncelerini anlama ve onları görme yeteneği kazandırır.

İç Denetimin Kapsam ve Alanları

İç denetim, bir kurumun tüm faaliyetlerini, iç sınırlardan veya coğrafi kısıtlardan bağımsız olarak kapsar. İç denetim kapsamı hem finansal hem de finansal olmayan işlemleri kapsamaktadır. Diğer bir deyişle, iç denetim çalışmaları mali denetim, uyum denetimi ve faaliyet denetimi içerir (Kepekçi, 2000, s. 3). Dünyada ve Türkiye’de kurumsal yönetimin artan önemi sonucu; kamu kuruluşları kurumsal yönetim kalitesini sağlamak amacıyla iç denetim faaliyetine ihtiyaç duymaktadırlar. Özel sektör firmaları tarafından eskiden beri kullanılan iç denetim sistemi, son yıllarda kamu yönetiminin ayrılmaz bir bölümü haline gelmiştir. Gelişmekte olan ülkeler iç denetim sistemini yakın zamanda tanıdımlar ve sistemi geliştirme çalışmaları yapmışlardır. Türkiye’de ise daha çok Avrupa Birliğine uyum süreciyle birlikte iç denetim sisteminin uygulanması bir zorunluluk haline almıştır (Gürkan, 2005, s.8).

Kamu idarelerinin yurt dışı ve yurt içi dâhil tüm birimlerinin işlem ve faaliyetleri, iç denetim faaliyetinin kapsamını teşkil etmektedir. Bu kapsam, risk bazlı denetim planları ve programları kapsamında sistematik, sürekli ve disiplinli bir yaklaşımla denetim standartlarına uygun olarak iç denetime tabi tutulmaktadır.

Konuya ilişkin, İç Denetçilerin Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmeliğin 6. Maddesinde: Kamu idarelerinin yurt dışı ve yurt içi dâhil tüm birimlerinin işlem ve faaliyetleri, iç denetim faaliyetinin kapsamını oluşturur. Bu kapsam risk esaslı denetim plan ve programları kapsamında sistematik, sürekli ve disiplinli bir yaklaşımla denetim standartlarına uygun olarak iç denetime tabi tutulur açıklaması yer almaktadır (İDÇUEHY, Md. 6, 2006, s. 4919).

İç denetimin çalışma alanları aşağıda sayılmıştır (Aslan, 2010, s.68; Bilge ve Kiracı, 2010, s. 11; Kurnaz ve Çetinoğlu, 2010, s. 33; Memiş, 2008, s.76):

- Finansal ve finansal olmayan çalışmaların verimliliğinin, etkinliğinin ve yeterliliğinin sağlanması amacıyla, finansal ve operasyonel bilgilerin ölçme ve raporlama yöntemlerinin doğruluğunu araştırmak.
- İç kontrol sisteminin gücü ve performans kalitesi hakkında yönetim ekibine bilgi vermek ve izlemeyi etkin bir şekilde yürütmek, kontrol risklerini belirlemek ve bu riskleri minimuma indirmek.
- Muhasebe kayıtlarıyla oluşturulan mali tabloların doğruluğu, güvenilirliğinin araştırılması ve analizi ile hata ve usulsüzlüklerin saptanması.
- Kurumun mal varlığını korumak ve kaynaklarını verimli kullanmak için hangi yöntemlerin kullanıldığını değerlendirmek.
- Geçmişe dönük kontrol faaliyetlerinin doğru çalıştığına garanti vermek ve gelecekte ortaya çıkabilecek potansiyel risklerle ilgili danışmanlık hizmetleri sağlamak.

Yapılan iç denetim tanımlarından da anlaşılacağı üzere iç denetimin temel unsurlarını; kurum faaliyetlerini geliştirme ve değer katma, güvence verme, danışmanlık, evrensel standartlara uygunluk, kurumsal bütünlük, kurumsal bağımsızlık, meslek ahlak kuralları ve risk odaklı denetim oluşturmaktadır.

Araştırmanın Konusu

Bu araştırmanın konusu; Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin sosyo-demografik özelliklerine göre iletişim becerinin anlamlı düzeyde değişip değişmediğinin incelenmesidir. Araştırmanın temel problemi kamu iç denetçilerinin görevlerini yerine getirirken iletişim becerileri sorunu yaşayıp yaşamadığını ortaya koymaktır. Kamu iç

denetçilerinin görevlerini yerine getirirken doğru veriler elde edebilmesi için iletişim becerilerinin önemli olması nedeniyle bu araştırmaya gerek duyulmuştur. Araştırma ile Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin iletişim becerileri sorunu yaşayıp yaşamadıkları ve sebeplerinin neler olabileceğini ortaya koymak, alınabilecek önlemlere ışık tutmak istenilmiştir.

Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin iletişim becerilerinin yaş, cinsiyet, medeni durum, iç denetçilik kadrosundaki toplam çalışma süresi, öğrenim durumu, mezun olduğu fakülte ve çalışmakta olduğu kurumun bütçe türüne göre farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemektir. İç denetimin temel ilkeleri arasında iletişim bulunmaktadır. İç denetim anlayışı, iç denetçilerin denetlenen ile iki yönlü ve etkileşimli bir iletişim kurmasını gerektirmektedir. Bu çalışma iletişimin kamu yönetiminde ve denetimdeki rolüne de katkı sağlayacaktır.

Araştırmanın Önemi

İç denetçilik mesleği iletişim becerileri üzerine kurulmuştur. İç denetçi, denetim alanının risklerini ve kontrollerini ortaya çıkarabilme, etkili testler yapabilme, denetim sonuçlarına ulaşabilme, önerilerini kabul ettirebilme ve durumu raporlayabilme süreçlerinde her zaman iletişim becerilerini kullanmaktadır. Bu nedenle araştırma iç denetçiler üzerinde yapılmıştır. Bu araştırmanın sonuçları, araştırma yapılan evrende iletişim becerileri sorunu yaşanıp yaşanmadığını ve sebeplerinin neler olabileceğini ortaya koyabilecek; alınabilecek önlemlere ışık tutabilecek ve yeni bakış açıları getirebilecek; bu konuda yapılacak yeni çalışmalara öncü olabilecektir. Bu nedenle çalışma önem arz etmektedir.

Sınırlılıklar

1. Araştırma bulgularının sonuçları Maliye Bakanlığı Bütçe Mali Kontrol Genel Müdürlüğüne, 2014 yılı nisan-mayıs aylarında İzmir’de gerçekleştirilen Kamu İç Denetçileri Eğitim Programına katılan iç denetçilerin oluşturduğu ana kitleden elde edilenler ile sınırlıdır.
2. Araştırma İletişim Becerileri Envanteri Ölçeğinden (İBEÖ) den elde edilebilecek analiz sonuçları ile sınırlıdır.

Araştırmanın Evren ve Örneklemi

İç denetim anlayışı, iç denetçilerin denetlenen ile iki yönlü ve etkileşimli bir iletişim kurmasını gerektirmektedir. İç denetçiler çalışmalarında denetlenenler için katma değer sağlamakta bunun için kontrol boşluklarını ve kötüye kullanma riskini dikkate alarak denetlenenler ve üst yönetimle karmaşık ilişkiler içerisinde yer almaktadır. Bu durum iç denetçilerin iletişim becerisinin önemini ortaya koymaktadır. Bu nedenle araştırmanın evreni iç denetçilerden oluşmaktadır. Maliye Bakanlığı Bütçe Mali Kontrol Genel Müdürlüğüne, İzmir’de 23 Nisan - 17 Mayıs 2014 tarihleri arasında üçer gün süreyle altı grup halinde Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerin tamamına yönelik Kamu İç Denetçileri Eğitim Programı düzenlenmiştir. Araştırma sonuçlarını elde etmek amacı ile bu eğitim programına katılan, değişik 221 Kamu İdaresine atanmış toplam 798 iç denetçinin oluşturduğu ana kitlenin tamamının katılımı ile anket çalışması yapılması hedeflenmiştir. Fakat bazı iç denetçilerin çeşitli nedenlerle araştırmayı kabul etmemesi nedeniyle ana kitlenin tamamı ile anket çalışması gerçekleştirilememiştir. Ana kitleyi temsilen bu araştırmayı kabul eden 521 iç denetçi ile anket çalışması gerçekleştirilmiştir. Araştırma verilerini, bu araştırmayı kabul eden 521 kamu iç denetçisinin verileri oluşturmuştur.

Araştırmanın Hipotezleri

Araştırmanın amacına dayalı olarak yanıt aranan hipotezleri aşağıda sıralanmıştır:

H1: Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin iletişim becerilerinde, yaşa göre anlamlı bir farklılaşma vardır.

H2: Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin iletişim becerilerinde, cinsiyete göre anlamlı bir farklılaşma vardır.

H3: Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin iletişim becerilerinde medeni durumlarına göre anlamlı bir farklılaşma vardır.

H4: Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin iletişim becerilerinde, iç denetçilik kadrosundaki toplam çalışma sürelerine göre farklılaşma vardır.

H5: Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin iletişim becerilerinde , öğrenim durumlarına göre anlamlı bir farklılaşma vardır.

H6: Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin iletişim becerilerinde mezun oldukları fakülteye göre anlamlı bir farklılaşma vardır.

H7: Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin iletişim becerilerinde, çalışmakta oldukları kurumun bütçe türüne göre anlamlı bir farklılaşma vardır.

Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırma, Türkiye’de kamu idarelerinde görev yapan iç denetçilerin iletişim beceri düzeylerini değerlendirmek ve iletişim beceri düzeylerini geliştirmeye yönelik önerilerde bulunmak amacıyla planlanmış betimsel bir çalışmadır. Veri toplama aracı olarak; kişisel bilgi formu ve iletişim becerileri envanteri ölçeğinden oluşan soru formu kullanılmıştır. Çalışmaya katılım gönüllü olmuş, anket formunda iç denetçinin ismine ve kişisel bilgilerine yer verilmemiştir. Araştırmada basit tesadüfi örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Tesadüfi örnekleme, bireyin çalışma evreninden seçilebilme olasılığının bilindiği ve bu olasılık oranının sıfır olmadığı örnekleme yöntemlerindedir.

Veriler, kullanılan veri toplama araçlarının tümünün deneklere dağıtılması ve toplanmasıyla elde edilmiştir. Araştırma verileri Erganlı ve Balcı tarafından geliştirilen İletişim Becerileri Envanteri ile elde edilmiştir (Erganlı ve Balcı, 1998, s.7-12). İletişim Becerileri Envanteri, ilk olarak Balcı (1996) tarafından geliştirilmiş ve kullanılmıştır. Erganlı ve Balcı tarafından son hali verilen envanter likert tipi 45 sorudan oluşmaktadır. Envanter zihinsel, duygusal ve davranışsal açıdan iletişim becerilerini ölçmektedir. Maddeler, Her Zaman, Genellikle, Bazen, Nadiren, Hiçbir Zaman olarak yanıtlanmaktadır. Her zaman 5, Hiçbir zaman 1, şeklinde puanlanmaktadır. Buna göre, olumlu maddeler (5,4,3,2,1), olumsuz maddeler ise (1,2,3,4,5) şeklinde puanlanmıştır. Her alt ölçek ayrı ayrı değerlendirileceği gibi, ölçeğin toplamına bakarak bireyin genel iletişim beceri düzeyine de bakılabilir. Ölçeğin genelinden alınabilecek en yüksek puan 225, en düşük puan ise 45’dir. Her bir alt ölçekten alınabilecek en yüksek puan 75, en düşük puan ise 15’dir. Bireyin hangi alt ölçekteki puanı yüksek ise, iletişim becerisi açısından o alt boyutta daha iyi olduğu söylenebilir. Ölçeğin tamamı için ise, puanların yüksekliği o bireyin iletişim beceri düzeyinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Araştırmada Kullanılan Ölçeğin Geçerlik ve Güvenirliği:

Erganlı ve Balcı, 500 üniversite öğrencisi üzerinde yaptıkları uygulamanın ardından güvenilirliği test etmek üzere bir ay sonra 170 kişilik bir gruba tekrar uygulama yapmışlardır. Test yarılama yöntemi ile yapılan güvenilirlik çalışmasında güvenilirlik katsayısı $r=.64$ ve test tekrar test yöntemi ile yapılan güvenilirlik çalışmasında $r=.68$ bulunmuştur. Ölçeğin iç

tutarlığını belirlemek amacıyla hesaplanan Cronbach Alpha katsayısı ise 0.72 olarak bulunmuştur. Yapılan faktör analizi sonucunda; maddelerin üç boyut altında toplandığı görülmüş ve bu boyutlar, içerikleri dikkate alınarak zihinsel, duygusal ve davranışsal iletişim becerileri adlarını almıştır. Boyutlardan her biriyle toplam iletişim becerileri puanı arasındaki korelasyonlar sırası ile zihinsel, 0.83, duygusal, 0.73 ve davranışsal, 0.82'dir. Bu korelasyonun yüksek olması envanterin homojen olduğunu ve güvenilirlik için kanıt olarak ele alınabileceğini göstermektedir. Korkut (1996, ss. 18-23) tarafından geliştirilen "İletişim Becerilerini Değerlendirme Ölçeği" ile yapılan geçerlik çalışmasında da ölçeğin geçerlik katsayısı 0.70 bulunmuştur. Bu değer, ölçeğin geçerli sayılabilmesi için yeterlidir (Ersanlı ve Balcı, 1998, ss. 10-11).

Araştırmada elde edilen verilerin analizi, IBM SPSS (Statistical Package for Social Sciences) Statistics 21 programı kullanılarak yapılmıştır. İlk olarak, soru formunda yer alan bağımsız değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler, sayı ve yüzdeler elde edilmiş, tanımlayıcı tablolar sunulmuştur. Daha sonra, iletişim becerileri envanteri puanlaması yapılmış ve alt boyut ölçek skorları elde edilmiştir. Ölçek toplamına ve alt boyutlara ait ortalamaların, demografik değişkenlere göre farklılık gösterip göstermediğine yönelik varsayımların test aşaması gerçekleştirilmiştir. Varsayımların testi, bağımsız iki grup ortalaması karşılaştırmalarında t- testi, ikiden fazla grup ortalaması karşılaştırmalarında ise tek yönlü varyans analiz testi ve scheffe testi ile gerçekleştirilmiştir. Hipotezlerin testinde anlamlılık düzeyi olarak $p < 0.05$ kullanılmıştır.

Bulgular

Ankete katılanların kişisel özelliklerine (N=521) ilişkin bulgular

Tablo 1: Ankete katılanların yaşlara göre dağılımı

Yaş	f	%
26-35 yaş	61	11,7
36-45 yaş	219	42,0
46-55 yaş	188	36,1
56-65 yaş	53	10,2
Toplam	521	100

Tablo 1'de görüldüğü gibi araştırmaya katılan iç denetçilerin 61'i (%11,7) 26-35 yaş, 219'u (%42,0) 36-45 yaş, 188'i (%36,1) 46-55 yaş, 53'ü (%10,2) 56-65 yaş aralığındadır.

Tablo 2: Ankete katılanların cinsiyete göre dağılımı

Cinsiyet	f	%
Erkek	446	85,6
Kadın	75	14,4
Toplam	521	100

Ankete katılanların cinsiyetlerine göre dağılımı Tablo 2'de incelenmiştir. Buna göre araştırmaya katılan iç denetçilerin 446'sını (%85,6) erkekler, 75'ini (%14,4) kadınlar oluşturmaktadır.

Tablo 3: Ankete katılanların medeni duruma göre dağılımı

Medeni Durum	f	%
Evli	485	93,1
Bekâr	36	6,9
Toplam	521	100

Ankete katılanların medeni durumlarına göre dağılımı Tablo 3’de incelenmiştir. Buna göre araştırmaya katılan iç denetçilerin 485’ini (%93,1) evliler, 36’sını (%6,9) bekârlar oluşturmaktadır.

Tablo 4: Ankete katılanların iç denetçilik kadrosundaki toplam çalışma süresine göre dağılımı

İç Denetçilik Kadrosundaki Toplam Çalışma Süresi	f	%
1-2 yıl	107	20,5
3-4 yıl	38	7,3
5-6 yıl	107	20,5
7 yıl ve üzeri	269	51,6
Toplam	521	100

Ankete katılanların iç denetçilik kadrosundaki toplam çalışma sürelerine göre dağılımı Tablo 4’de incelenmiştir. Buna göre araştırmaya katılan iç denetçilerin 107’si (%20,5) 1-2 yıl, 38’i (%7,3) 3-4 yıl, 107’si (%20,5) 5-6 yıl, 269’u (%51,6) 7 yıl ve üzeri yıl aralığındadır.

Tablo 5: Ankete katılanların öğrenim durumuna göre dağılımı

Öğrenim Durumu	f	%
Lisans	375	72
Yüksek Lisans	134	25,7
Doktora	12	2,3
Toplam	521	100

Ankete katılanların öğrenim durumuna göre dağılımı Tablo 5’de incelenmiştir. Buna göre araştırmaya katılan iç denetçilerin 375’inin (%72,0) lisans, 134’ünün (%25,7) yüksek lisans, 12’sinin (%2,3) doktora mezunu olduğu görülmektedir.

Tablo 6: Ankete katılanların mezun olduğu fakülte durumuna göre dağılımı

Mezun Olduğu Fakülte	f	%
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi	318	61
Siyasal Bilgiler Fakültesi	136	26,1
Hukuk Fakültesi	12	2,3
Mühendislik Fakültesi	28	5,4

İktisat Fakültesi	7	1,3
Kara Harp Okulu	6	1,2
İşletme Fakültesi	7	1,3
Fen Fakültesi	2	0,4
Anadolu Üniversitesi	1	0,2
Ankara Tic. Turz. Yüksek Öğretmen Okulu	1	0,2
Sosyal Bilimler Fakültesi	2	0,4
Yüksek İslam Enstitüsü	1	0,2
Toplam	521	100

Ankete katılanların mezun olduğu fakülte durumuna göre dağılımı Tablo 6’da incelenmiştir. Buna göre araştırmaya katılan iç denetçilerin 318’inin (%61,0) İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, 136’sının (%26,1) Siyasal Bilgiler Fakültesi, 12’sinin (%2,3) Hukuk Fakültesi, 28’inin (%5,4) Mühendislik Fakültesi, 7’sinin (%1,3) İktisat Fakültesi, 6’sının (%1,2) Kara Harp Okulu, 7’sinin (%1,3) İşletme Fakültesi, 2’sinin (%0,4) Fen Fakültesi, 1’inin (%0,2) Anadolu Üniversitesi, 2’sinin (%0,4) Sosyal Bilimler Fakültesi, 1’inin (%0,2) Yüksek İslam Enstitüsü mezunu olduğu görülmektedir.

Tablo 7: Ankete katılanların çalışmakta olduğu kurumun bütçe türüne göre dağılımı

Çalışmakta Olduğu Kurumun Bütçe Türü	f	%
Genel Bütçe	174	33,4
Özel Bütçe	187	35,9
Sosyal Güvenlik Kurumu	12	2,3
Mahalli İdare Bütçesi	148	28,4
Toplam	521	100

Ankete katılanların çalışmakta olduğu kurumun bütçe türüne göre dağılımı Tablo 7’de incelenmiştir. Buna göre araştırmaya katılan iç denetçilerin 174’ünün (%33,4) Genel Bütçe, 187’sinin (%35,9) Özel Bütçe, 12’sinin (%2,3) Sosyal Güvenlik Kurumu, 148’inin (%28,4)

Betimleyici İstatistik Sonuçları

Tablo 8: Ankete katılanların iletişim beceri envanteri alt boyutları puanlarının minimum, maksimum, ortalama ve standart sapma değerleri

İletişim beceri envanteri alt boyutları	N	Min.	Max.	\bar{X}	Ss.
Zihinsel İB.	521	33,00	73,00	55,56	5,05
Duygusal İB.	521	38,00	74,00	55,74	5,95
Davranışsal İB.	521	40,00	75,00	58,07	5,56
Genel İB. Ortalamalı	521	33,00	75,00	56,46	5,64

Genel İB. Toplam	521	118,00	219,00	169,38	14,71
-------------------------	------------	---------------	---------------	---------------	--------------

Tablo 8’de ankete katılan Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin iletişim beceri envanteri puanlarının minimum, maksimum, standart sapma ve ortalama değerleri verilmektedir. Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçileri, iletişim becerileri envanteri alt ölçeklerinde, 33 ile 75 arasında puanlar elde etmişlerdir. Tabloya göre, iletişim beceri envanteri zihinsel iletişim beceri alt boyutunda minimum puan 33, maksimum puan 73’dür. Duygusal iletişim beceri alt boyutunda minimum puan 38, maksimum puan 74’dür. Davranışsal iletişim beceri alt boyutunda minimum puan 40, maksimum puan 75’dir. Genel iletişim beceri boyutunda minimum puan 118, maksimum puan 219 olarak bulunmuştur.

İletişim Becerileri Envanteri Ölçeğinin genelinden alınabilecek en yüksek puan 225, en düşük puan ise 45’dir. Tablo 19’da görüldüğü üzere, Genel iletişim beceri boyutunda Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin iletişim beceri puan ortalaması 169,38 olarak elde edilmiştir. Bu değer, iletişim becerileri envanteri ölçeğinde (5,4,3,2,1) puan sıralamasına göre 4=Genellikle seçeneğine düştüğü düşünüldüğünde, Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin iletişim beceri düzeyinin yüksek olduğu görülmektedir.

Her bir alt ölçekten alınabilecek en yüksek puan 75, en düşük puan ise 15’dir. Tablo 19’da görüldüğü üzere Alt boyutlar içerisinde en yüksek iletişim beceri puan ortalaması 58 olarak davranışsal iletişim beceri alt boyutunda, en düşük iletişim beceri puan ortalaması ise 55 olarak zihinsel iletişim beceri alt boyutunda elde edilmiştir. Alt boyutlar bazında elde edilen ölçek ortalamaları birbirine oldukça yakın olarak bulunmuştur. Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin iletişim becerileri envanteri alt boyutları içerisinde en yüksek puanı davranışsal iletişim beceri alt boyutunda aldığı için iletişim becerisi açısından davranışsal iletişim beceri alt boyutunda daha iyi oldukları söylenebilir.

Tablo 9: Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin yaş gruplarına göre iletişim becerileri envanterinden aldıkları puanların aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri

İletişim becerileri envanteri alt boyutları	Yaş Faktörü	N	\bar{X}	SS
Zihinsel İB.	26-35	61	55,47	5,42
	36-45	219	55,43	4,90
	46-55	188	56,07	5,28
	56-65	53	54,37	4,17
	Toplam	521	55,56	5,05
Duygusal İB.	26-35	61	55,68	6,65
	36-45	219	55,02	5,81
	46-55	188	56,81	5,91
	56-65	53	54,96	5,33
	Toplam	521	55,74	5,95

	26-35	61	58,11	5,78
	36-45	219	57,68	5,50
Davranışsal İB.	46-55	188	59,13	5,47
	56-65	53	55,81	5,09
	Toplam	521	58,07	5,56
	26-35	61	169,27	16,49
	36-45	219	168,15	14,61
Genel İB.	46-55	188	172,03	14,58
	56-65	53	165,15	11,93
	Toplam	521	169,38	14,71

Tablo 10: Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin yaş faktörüne göre iletişim becerileri envanterinden aldıkları puanlarına uygulanan tek yönlü (faktörlü) varyans analizi one-way anova sonuçları

İletişim becerileri envanteri alt boyutları	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p	Anlamlı Fark
Zihinsel İB.	Gruplararası	127,555	3	42,518	1,673	0,172	
	Gruplarıçi	13136,541	517	25,409			
	Toplam	13264,096	520				
Duygusal İB.	Gruplararası	362,355	3	120,785	3,458	0,016*	(46-55)- (36-45)
	Gruplarıçi	18058,693	517	34,930			
	Toplam	18421,048	520				
Davranışsal İB.	Gruplararası	516,772	3	172,257	5,723	0,001*	(46-55)- (56-65)
	Gruplarıçi	15561,600	517	30,100			
	Toplam	16078,372	520				
Genel İB.	Gruplararası	2599,168	3	866,389	4,070	0,007*	(46-55)- (56-65)
	Gruplarıçi	110041,585	517	212,846			
	Toplam	112640,752	520				

*p<0.05

Tablo 9 ve Tablo 10 incelendiğinde, yaş faktörüne göre Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin İletişim Becerileri Envanteri Ölçeğinden (İBEÖ) aldıkları puanlara göre duygusal ($F_{(3, 517)} = 3,458$, $p < .05$), davranışsal ($F_{(3, 517)} = 5,723$, $p < .05$) ve genel ($F_{(3, 517)} = 4,070$, $p < .05$) iletişim becerilerinde anlamlı farklılıklar görülmektedir. Zihinsel iletişim becerilerinde ise anlamlı bir farklılık görülmemektedir. Başka bir deyişle, Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin İletişim Becerileri yaş faktörüne bağlı olarak zihinsel iletişim becerileri hariç anlamlı bir farklılık göstermektedir.

Gruplar arasında anlamlı fark olup olmadığını belirlemek amacıyla yapılan scheffe testinin sonuçlarına göre; Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin yaş faktörüne göre zihinsel iletişim becerilerinde anlamlı bir farklılık görülmektedir.

Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinden (46-55) yaş grubunda olanların (\bar{X} =56,81) duygusal iletişim becerilerinin, (36-45) yaş grubunda olanlara (\bar{X} =55,02) göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Bu sonuca göre, Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinden (46-55) yaş grubunda görev yapanların, (36-45) yaş grubunda görev yapanlara göre; duygusal iletişim becerilerinin daha olumlu yönde olduğu söylenebilir.

Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinden (46-55) yaş grubunda olanların (\bar{X} =59,13) davranışsal iletişim becerilerinin, (56-65) yaş grubunda olanlara (\bar{X} =55,81) göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Bu sonuca göre, Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinden (46-55) yaş grubunda görev yapanların, (56-65) yaş grubunda görev yapanlara göre; davranışsal iletişim becerilerinin daha olumlu yönde olduğu söylenebilir.

Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinden (46-55) yaş grubunda olanların (\bar{X} =172,03) genel iletişim becerilerinin, (56-65) yaş grubunda olanlara (\bar{X} =165,15) göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Bu sonuca göre, Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinden (46-55) yaş grubunda görev yapanların, (56-65) yaş grubunda görev yapanlara göre; genel iletişim becerilerinin daha olumlu yönde olduğu söylenebilir.

Genel sonuç olarak, Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinden (46-55) yaş grubunda olanların duygusal, davranışsal ve genel iletişim becerilerinin, (36-45) yaş ve (56-65) yaş gruplarında olanlardan daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Bulgular hipotezi doğrulamaktadır. Bu yaş grubundaki anlamlı farklılığın nedenini orta yaş grubunda olmalarına bağlamak mümkündür. Sales ve Otis, çalışanlarda iş tatmininin sürekli olarak ileri yaşlara kadar yükseldiğinin ancak emekliliğin yaklaşmasıyla düşmeye başladığını belirtmektedirler (Kantar, 2010: 61). Alt yaş grubundakilerin tecrübelerinin az olması, üst yaş grubundakilerinde de yaşa bağlı oluşan sorunlar bu yaş grubundakilerin iletişimde daha başarılı olmasını sağladığını söylemek mümkündür.

Tablo 11: Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin cinsiyet faktörüne göre iletişim becerileri envanterinden aldıkları puanların aritmetik ortalama, standart sapma ve t değerleri

İletişim becerileri envanteri alt boyutları	Cinsiyet Faktörü	N	\bar{X}	SS	sd	t	p
Zihinsel İB.	Erkek	446	55,41	5,11	519	1,675	0,094
	Kadın	75	56,46	4,56			
Duygusal İB.	Erkek	446	55,45	6,07	117,222	3,154	0,002*
	Kadın	75	57,44	4,83			
Davranışsal İB.	Erkek	446	57,80	5,63	519	2,725	0,007*
	Kadın	75	59,68	4,80			
Genel İB.	Erkek	446	168,67	14,94	519	2,691	0,007*
	Kadın	75	173,58	12,57			

*p<0.05

Tablo 11 incelendiğinde, cinsiyet faktörüne göre Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin İletişim Becerileri Envanteri Ölçeğinden (İBEÖ) aldıkları puanlara göre duygusal, davranışsal ve genel iletişim becerilerinde anlamlı farklılıklar görülmektedir. Zihinsel iletişim becerilerinde ise anlamlı bir farklılık görülmemektedir.

Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinden, kadın olanların ($\bar{X}=57,44$) duygusal iletişim becerilerinin, erkek olanlara ($\bar{X}=55,45$) göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir ($t_{(117,222)}=3,154$; $p<.05$). Bu sonuca göre, Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinden kadın olanların, erkek olanlara göre; duygusal iletişim becerilerinin daha olumlu yönde olduğu söylenebilir.

Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinden, kadın olanların ($\bar{X}=59,68$) davranışsal iletişim becerilerinin, erkek olanlara ($\bar{X}=57,80$) göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir ($t_{(519)}=2,725$, $p<.05$). Bu sonuca göre, Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinden kadın olanların, erkek olanlara göre; davranışsal iletişim becerilerinin daha olumlu yönde olduğu söylenebilir.

Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinden, kadın olanların ($\bar{X}=173,58$) genel iletişim becerilerinin, erkek olanlara ($\bar{X}=168,67$) göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir ($t_{(519)}=2,691$, $p<.05$). Bu sonuca göre, Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinden kadın olanların, erkek olanlara göre; genel iletişim becerilerinin daha olumlu yönde olduğu söylenebilir.

Genel sonuç olarak, Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinden kadın olanların duygusal, davranışsal ve genel iletişim becerilerinin, erkek olanlardan daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Bulgular hipotezi doğrulamaktadır. Bunu nedeni değişik beyin yapıları ve beyindeki sinir bağlantılarıyla açıklanabileceği gibi (BBC, 2013); yapılan araştırmalarda genel olarak kadınların iletişim becerilerinde erkeklere oranla daha yüksek olmasıyla da açıklanabilir (Gülbahçe, 2010; Koç vd., 2015; Uluköy ve Demirelli, 2014)

Tablo 12: Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin medeni durum faktörüne göre iletişim becerileri envanterinden aldıkları puanların aritmetik ortalama, standart sapma ve t değerleri

İletişim becerileri envanteri alt boyutları	Medeni Durum Faktörü	N	\bar{X}	SS	sd	t	p
Zihinsel İB.	Evli	485	55,63	5,08	519	1,243	0,215
	Bekâr	36	54,55	4,45			
Duygusal İB.	Evli	485	55,72	6,01	519	0,237	0,812
	Bekâr	36	55,97	5,05			
Davranışsal İB.	Evli	485	58,11	5,59	519	0,607	0,544
	Bekâr	36	57,52	5,17			
Genel İB.	Evli	485	169,47	14,84	519	0,559	0,576
	Bekâr	36	168,05	13,04			

p<0.05

Tablo 12 incelendiğinde, medeni durum faktörüne göre Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin İletişim Becerileri Envanteri Ölçeğinden (İBEÖ) aldıkları puanlara göre zihinsel, duygusal, davranışsal ve genel iletişim becerilerinde anlamlı farklılıklar görülmemektedir. Bu bulgular hipotezi doğrulamamaktadır.

Tablo 13: Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin iç denetçilik kadrosundaki toplam çalışma sürelerine göre iletişim becerileri envanterinden aldıkları puanların aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri

İletişim becerileri envanteri alt boyutları	İç Denetçilik Kadrosundaki Toplam Çalışma Süreleri Faktörü	N	\bar{X}	SS
Zihinsel İB.	1-2 yıl	107	55,07	5,08
	3-4 yıl	38	55,13	4,97
	5-6 yıl	107	55,71	4,11
	7 ve üzeri	269	55,75	5,38
	Toplam	521	55,56	5,05
Duygusal İB.	1-2 yıl	107	55,24	6,09
	3-4 yıl	38	54,81	6,29
	5-6 yıl	107	55,83	5,43
	7 ve üzeri	269	56,04	6,04
	Toplam	521	55,74	5,95
Davranışsal İB.	1-2 yıl	107	57,56	5,79
	3-4 yıl	38	57,44	5,65
	5-6 yıl	107	58,14	4,86
	7 ve üzeri	269	58,33	5,71
	Toplam	521	58,07	5,56
Genel İB.	1-2 yıl	107	167,87	15,38
	3-4 yıl	38	167,39	15,17
	5-6 yıl	107	169,69	12,70
	7 ve üzeri	269	170,13	15,13
	Toplam	521	169,38	14,71

Tablo 14: Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin iç denetçilik kadrosundaki toplam çalışma süreleri faktörüne göre iletişim becerileri envanterinden aldıkları puanlarına uygulanan tek yönlü varyans analizi one-way anova sonuçları

İletişim becerileri envanteri	Varyansın	Kareler	sd	Kareler	F	p
-------------------------------	-----------	---------	----	---------	---	---

alt boyutları	Kaynağı	Toplamı	Ortalaması		
Zihinsel İB.	Gruplararası	45,470	3	15,157	0,593 0,620
	Gruplariçi	13218,626	517	25,568	
	Toplam	13264,096	520		
Duygusal İB.	Gruplararası	84,133	3	28,044	0,791 0,499
	Gruplariçi	18336,915	517	35,468	
	Toplam	18421,048	520		
Davranışsal İB.	Gruplararası	516,772	3	20,612	0,665 0,574
	Gruplariçi	15561,600	517	30,980	
	Toplam	16078,372	520		
Genel İB.	Gruplararası	61,837	3	184,749	0,852 0,466
	Gruplariçi	16016,536	517	216,802	
	Toplam	16078,372	520		

p<0.05

Tablo 13 ve Tablo 14 incelendiğinde, iç denetçilik kadrosundaki toplam çalışma süreleri faktörüne göre Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin İletişim Becerileri Envanteri Ölçeğinden (İBEÖ) aldıkları puanlara göre zihinsel, duygusal, davranışsal ve genel iletişim becerilerinde anlamlı farklılıklar görülmemektedir. Bu bulgular hipotezi doğrulamamaktadır.

Tablo 15: Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin öğrenim durumlarına göre iletişim becerileri envanterinden aldıkları puanların aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri

İletişim becerileri envanteri alt boyutları	Öğrenim Durumları Faktörü	N	\bar{X}	SS
Zihinsel İB.	Lisans	375	55,40	5,19
	Yüksek Lisans	134	56,00	4,67
	Doktora	12	55,83	4,60
	Toplam	521	55,56	5,05
Duygusal İB.	Lisans	375	55,66	6,05
	Yüksek Lisans	134	56,18	5,44
	Doktora	12	53,33	7,86
	Toplam	521	55,74	5,95
Davranışsal İB.	Lisans	375	57,88	5,73
	Yüksek Lisans	134	58,73	4,95

	Doktora	12	56,41	5,99
	Toplam	521	58,07	5,56
Genel İB.	Lisans	375	168,95	15,02
	Yüksek Lisans	134	170,91	13,58
	Doktora	12	165,58	16,74
	Toplam	521	169,38	14,71

Tablo 16: Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin öğrenim durumlarına göre iletişim becerileri envanterinden aldıkları puanlarına uygulanan tek yönlü varyans analizi one-way anova sonuçları

İletişim becerileri envanteri alt boyutları	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	P
Zihinsel İB.	Gruplararası	36,429	2	18,215	0,713	0,491
	Gruplariçi	13227,667	518	25,536		
	Toplam	13264,096	520			
Duygusal İB.	Gruplararası	98,381	2	49,191	1,391	0,250
	Gruplariçi	18322,666	518	35,372		
	Toplam	18421,048	520			
Davranışsal İB.	Gruplararası	103,831	2	51,916	1,683	0,187
	Gruplariçi	15974,541	518	30,839		
	Toplam	16078,372	520			
Genel İB.	Gruplararası	558,603	2	279,301	1,291	,276
	Gruplariçi	112082,150	518	216,375		
	Toplam	112640,752	520			

p<0.05

Tablo 15 ve Tablo 16 incelendiğinde, öğrenim durumları faktörüne göre Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin İletişim Becerileri Envanteri Ölçeğinden (İBEÖ) aldıkları puanlara göre zihinsel, duygusal, davranışsal ve genel iletişim becerilerinde anlamlı farklılıklar görülmemektedir. Bu bulgular hipotezi doğrulamamaktadır.

Tablo 17: Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin mezun oldukları fakülteye göre iletişim becerileri envanterinden aldıkları puanların aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri

İletişim becerileri envanteri alt boyutları	Mezun Oldukları Fakülte Faktörü	N	\bar{X}	SS
Zihinsel İB.	İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi	341	55,69	4,91
	Siyasal Bilgiler Fakültesi	138	55,22	5,30

	Hukuk Fakültesi	12	54,41	4,62
	Mühendislik Fakültesi	30	56,13	5,65
	Toplam	521	55,56	5,05
	İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi	341	55,91	5,94
	Siyasal Bilgiler Fakültesi	138	55,36	6,00
Duygusal İB.	Hukuk Fakültesi	12	55,16	6,20
	Mühendislik Fakültesi	30	55,80	5,92
	Toplam	521	55,74	5,95
	İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi	341	58,09	5,47
	Siyasal Bilgiler Fakültesi	138	58,05	5,72
Davranışsal İB.	Hukuk Fakültesi	12	57,16	5,20
	Mühendislik Fakültesi	30	58,30	6,10
	Toplam	521	58,07	5,56
	İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi	341	169,69	14,47
	Siyasal Bilgiler Fakültesi	138	168,64	15,33
Genel İB.	Hukuk Fakültesi	12	166,75	14,67
	Mühendislik Fakültesi	30	170,23	15,10
	Toplam	521	169,38	14,71

Tablo 18: Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin mezun oldukları fakülte faktörüne göre iletişim becerileri envanterinden aldıkları puanlarına uygulanan tek yönlü varyans analizi one-way anova sonuçları

İletişim becerileri envanteri alt boyutları	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	P
Zihinsel İB.	Gruplararası	47,008	3	15,669	0,613	0,607
	Gruplarıçi	13217,088	517	25,565		
	Toplam	13264,096	520			
Duygusal İB.	Gruplararası	33,068	3	11,023	0,310	0,818
	Gruplarıçi	18387,980	517	35,567		
	Toplam	18421,048	520			
Davranışsal İB.	Gruplararası	11,579	3	3,860	0,124	0,946
	Gruplarıçi	16066,793	517	31,077		
	Toplam	16078,372	520			

	Gruplararası	213,253	3	71,084		
Genel İB.	Gruplarıçi	112427,500	517	217,461	0,327	0,806
	Toplam	112640,752	520			

p<0.05

Tablo 17 ve tablo 18 incelendiğinde, mezun oldukları fakülte faktörüne göre Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin İletişim Becerileri Envanteri Ölçeğinden (İBEÖ) aldıkları puanlara göre zihinsel, duygusal, davranışsal ve genel iletişim becerilerinde anlamlı farklılıklar görülmemektedir. Bu bulgular hipotezi doğrulamamaktadır.

Tablo 19: Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin çalışmakta oldukları kurumun bütçe türüne göre iletişim becerileri envanterinden aldıkları puanların aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri

İletişim becerileri envanteri alt boyutları	Öğrenim Durumları Faktörü	N	\bar{X}	SS
Zihinsel İB.	Genel Bütçe	174	55,02	4,99
	Özel Bütçe	187	55,04	4,73
	Sosyal Güvenlik Kurumu	12	56,75	4,59
	Mahalli İdare Bütçesi	148	56,76	5,35
	Toplam	521	55,56	5,05
Duygusal İB.	Genel Bütçe	174	55,13	5,78
	Özel Bütçe	187	55,49	5,75
	Sosyal Güvenlik Kurumu	12	57,50	4,96
	Mahalli İdare Bütçesi	148	56,62	6,36
	Toplam	521	55,74	5,95
Davranışsal İB.	Genel Bütçe	174	57,40	5,38
	Özel Bütçe	187	57,74	5,32
	Sosyal Güvenlik Kurumu	12	60,00	5,49
	Mahalli İdare Bütçesi	148	59,11	5,92
	Toplam	521	58,07	5,56
Genel İB.	Genel Bütçe	174	167,56	14,46
	Özel Bütçe	187	168,28	14,02
	Sosyal Güvenlik Kurumu	12	174,25	14,50
	Mahalli İdare Bütçesi	148	172,50	15,43

Toplam 521 169,38 14,71

Tablo 20: Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin çalışmakta oldukları kurumun bütçe türü faktörüne göre iletişim becerileri envanterinden aldıkları puanlarına uygulanan tek yönlü varyans analizi one-way anova sonuçları

İletişim becerileri envanteri alt boyutları	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p	Anlamlı Fark
Zihinsel İB.	Gruplararası	331,557	3	110,519	4,418	0,004*	(Mahalli İdare Bütçesi)- (Genel Bütçe, Özel Bütçe)
	Gruplarıçi	12932,539	517	25,015			
	Toplam	13264,096	520				
Duygusal İB.	Gruplararası	228,049	3	76,016	2,160	0,092	
	Gruplarıçi	18192,999	517	35,190			
	Toplam	18421,048	520				
Davranışsal İB.	Gruplararası	303,807	3	101,269	3,319	0,020*	(Mahalli İdare Bütçesi)- (Genel Bütçe)
	Gruplarıçi	15774,566	517	30,512			
	Toplam	16078,372	520				
Genel İB.	Gruplararası	2530,726	3	843,575	3,961	0,008*	(Mahalli İdare Bütçesi)- (Genel Bütçe)
	Gruplarıçi	110110,026	517	212,979			
	Toplam	112640,752	520				

*p<0.05

Tablo 19 ve Tablo 20 incelendiğinde, çalışmakta oldukları kurumun bütçe türü faktörüne göre Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin İletişim Becerileri Envanteri Ölçeğinden (İBEÖ) aldıkları puanlara göre zihinsel ($F_{(3, 517)} = 4,418, p < .05$), davranışsal ($F_{(3, 517)} = 3,319, p < .05$) ve genel ($F_{(3, 517)} = 3,961, p < .05$) iletişim becerilerinde anlamlı farklılıklar görülmektedir. Duygusal iletişim becerilerinde ise anlamlı bir farklılık görülmemektedir. Başka bir deyişle, Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin İletişim Becerileri çalışmakta oldukları kurumun bütçe türü faktörüne bağlı olarak duygusal iletişim becerileri hariç anlamlı bir farklılık göstermektedir.

Gruplar arasında anlamlı fark olup olmadığını belirlemek amacıyla yapılan scheffe testinin sonuçlarına göre; Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin çalışmakta oldukları kurumun bütçe türü faktörüne göre duygusal iletişim becerilerinde anlamlı bir farklılık görülmemektedir.

Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinden çalışmakta oldukları kurumun bütçe türü, mahalli idare bütçesi olanların zihinsel iletişim becerilerinin ($\bar{X}=56,76$), özel bütçe ($\bar{X}=55,04$) ve genel bütçe ($\bar{X}=55,02$) grubunda olanlardan daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Bu sonuca göre, Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinden çalışmakta oldukları kurumun bütçe türü, mahalli idare bütçesi olanların, özel bütçe ve genel bütçe olanlara göre; zihinsel iletişim becerilerinin daha olumlu yönde olduğu söylenebilir.

Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinden çalışmakta oldukları kurumun bütçe türü, mahalli idare bütçesi olanların davranışsal iletişim becerilerinin ($\bar{X}=59,11$), genel bütçe (

$\bar{X}=57,40$) grubunda olanlardan daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Bu sonuca göre, Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinden çalışmakta oldukları kurumun bütçe türü, mahalli idare bütçesi olanların, genel bütçe olanlara göre; davranışsal iletişim becerilerinin daha olumlu yönde olduğu belirlenmiştir.

Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinden çalışmakta oldukları kurumun bütçe türü, mahalli idare bütçesi olanların genel iletişim becerilerinin ($\bar{X}=172,50$), genel bütçe ($\bar{X}=167,56$) grubunda olanlardan daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Bu sonuca göre, Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinden çalışmakta oldukları kurumun bütçe türü, mahalli idare bütçesi olanların, genel bütçe olanlara göre; genel iletişim becerilerinin daha olumlu yönde olduğu söylenebilir.

Genel sonuç olarak, Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinden çalışmakta oldukları kurumun bütçe türü, mahalli idare bütçesi grubunda olanların zihinsel, davranışsal ve genel iletişim becerilerinin, özel bütçe grubunda ve genel bütçe grubunda olanlardan daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Bulgular hipotezi doğrulamaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Çalışmadan elde edilen sonuçlar aşağıda maddeler halinde verilmiştir:

1. Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin iletişim beceri düzeyi yüksektir (Tablo 8).

2. Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinden (46-55) yaş grubunda olanlar, (36-45) yaş grubunda ve (56-65) yaş grubunda olanlardan daha yüksek duygusal, davranışsal ve genel iletişim becerilerine sahiplerdir. Zihinsel iletişim becerileri açısından ise, Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinden yaş grupları arasında istatistiksel olarak fark bulunmamıştır (Tablo 9-10).

3. Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinden kadın personel, erkek personelden daha yüksek duygusal, davranışsal ve genel iletişim becerilerine sahiptir. Zihinsel iletişim becerileri açısından ise, Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinden kadın personel ile erkek personel arasında istatistiksel olarak farklılığın olmadığı görülmüştür (Tablo 11). Elde edilen bulgular, Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinden kadın personelin, erkek personelden daha yüksek duygusal, davranışsal ve genel iletişim becerilere sahip olduğunu göstermektedir. Zihinsel iletişim becerileri açısından ise, Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinden kadın personel ile erkek personel arasında istatistiksel olarak fark bulunmamıştır. Kadınlar, erkeklere göre sosyal hayatta iletişime daha açık ve daha kolay iletişim kurabilmektedirler. Kadınlar arkadaşlık ilişkilerine erkeklerden daha fazla önem verip, diğer insanlara karşı da duyarlı, sevgi dolu, incelikli, insanlarla olmayı seven özellikler göstermektedir (Newman, 1994: 51).

4. Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin medeni durum değişkenine bağlı olarak, İletişim Becerileri Envanteri Ölçeğinden (İBEÖ) aldıkları puanları incelendiğinde; iletişim becerileri alt boyutlarından zihinsel, duygusal, davranışsal ve genel iletişim becerilerinde, istatistiksel olarak anlamlı sonuçlara ulaşılamamıştır (Tablo 12).

5. Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin iç denetçilik kadrosundaki toplam çalışma süreleri değişkenine bağlı olarak, İletişim Becerileri Envanteri Ölçeğinden (İBEÖ) aldıkları puanları incelendiğinde; iletişim becerileri alt boyutlarından zihinsel, duygusal, davranışsal ve genel iletişim becerilerinde, istatistiksel olarak anlamlı sonuçlara ulaşılamamıştır (Tablo 13-14). İç denetçilik kadrosundaki toplam çalışma süreleri değişkeninin, Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin iletişim becerilerine yönelik belirleyici bir değişken olmadığı tespit edilmiştir.

6. Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin öğrenim durumları değişkenine bağlı olarak, İletişim Becerileri Envanteri Ölçeğinden (İBEÖ) aldıkları puanları incelendiğinde; iletişim becerileri alt boyutlarından zihinsel, duygusal, davranışsal ve genel iletişim becerilerinde, istatistiksel olarak anlamlı sonuçlara ulaşamamıştır (Tablo 15-16). Öğrenim durumları değişkeninin, Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin iletişim becerilerine yönelik belirleyici bir değişken olmadığı görülmektedir.

7. Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin Mezun Oldukları Fakülte değişkenine bağlı olarak, İletişim Becerileri Envanteri Ölçeğinden (İBEÖ) aldıkları puanları incelendiğinde; iletişim becerileri alt boyutlarından zihinsel, duygusal, davranışsal ve genel iletişim becerilerinde, istatistiksel olarak anlamlı sonuçlara ulaşamamıştır (Tablo 17-18). Mezun Oldukları Fakülte değişkeninin, Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin iletişim becerilerine yönelik belirleyici bir değişken olmadığı görülmüştür.

8. Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinden çalışmakta oldukları kurumun bütçe türü, mahalli idare bütçesi grubunda olanların zihinsel, davranışsal ve genel iletişim becerilerinin, özel bütçe grubunda ve genel bütçe grubunda olanlardan daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Duygusal iletişim becerileri açısından ise, Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin çalışmakta oldukları kurumun bütçe türü faktörüne bağlı olarak istatistiksel olarak fark bulunmamıştır (Tablo 19-20). Kamu iç denetçilerinden çalışmakta oldukları kurumun bütçe türü değişkeninin, Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin zihinsel, davranışsal ve genel iletişim becerilerine yönelik belirleyici bir değişken olduğu belirlenmiştir.

Bu çalışmada elde edilen sonuçlar doğrultusunda aşağıdaki öneriler yapılabilir;

1. Yapılan araştırma; Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin, iletişim becerileri ve iletişim problemleri ile ilgili farkındalıklarını arttırmak açısından önem taşımaktadır. Fakat literatürde kamu iç denetçilerinin iletişim becerilerini araştıran bir makaleye rastlanmamıştır. Bu çalışmanın konu itibari ile kamu iç denetçilerinin iletişim becerileri üzerine yoğunlaşması, çalışmayı okuyan iç denetçilerin de iletişim konusunu dikkate almasına ve iletişimde bulunurken kendisini sorgulamasına neden olabilir. Ayrıca örgütsel ve yönetsel yapının düzenli işleyişini de sağlayan iletişimdir. İletişim süreci olmadan herhangi bir organizasyonu düşünmek olası değildir (Kaya, 1996, s. 107). Kurumlarda kararlar alınır, çalışanlara çeşitli düzeylerde emir verilir, sonuçlar değerlendirilir, para cezası ve ödüller verilir, bunun için yazılar yazılır, konuşmalar yapılır veya mimiklerle reaksiyonların olumlu ve olumsuz olduğu ifade edilir. Bunların tümü bir çeşit iletişimdir. Bu açıdan; örgütte yönetim, bir iletişim kaynağı olarak işlevde bulunur. Çağdaş denetimde etkileşim önemlidir. Etkili bir etkileşim için sağlıklı bir iletişim zorunludur. Bu konu, denetimsel bir görev olarak düşünülmektedir. Bu nedenle bu tür çalışmaların iç denetçilerce bilinmesi ve okunmasını sağlamak iletişim becerilerini arttırmaya yardımcı olabilir.

2. Çalışma yaşamında iletişim becerilerinin büyük önemi vardır. Etkili iletişim becerileri, her türlü insan ilişkilerinde ve her türlü meslekte ilişkileri kolaylaştırabilmektedir. Özellikle insan ilişkilerinin baskın olduğu mesleklerde çalışanlar iletişim yeteneklerine daha fazla egemen olmalıdır. İletişim becerilerini geliştirmeye yönelik eğitimler, bireyler üzerinde olumlu değişiklikler ortaya çıkarmaktadır. Hayatı kolaylaştırmak için, insan ilişkilerinin hâkim olduğu mesleklerde çalışanlara iletişim becerileri eğitimi verilmesi çok yararlı olacaktır.

Türkiye’de görev yapan kamu iç denetçilerinin mesleki yaşantılarında uygulanan hizmet içi eğitim programlarına iletişim becerileri eğitimi programı eklenerek personelin iletişim becerilerinin yükseltilmesi sağlanabilir. İletişim becerileri eğitiminin mutlaka uzman

personel tarafından verilmesi gerekir. Bunun için üniversitelerin Psikolojik Danışma ve Rehberlik bölümlerinden eğitimci talep edilebilir.

3. İç denetçilerin görev yaptıkları kamu idarelerince, iletişim becerilerinin geliştirilmesine yönelik seminerler, konferanslar vb. düzenlenebilir ve tüm iç denetçilerin katılımı sağlanabilir.

4. Kamu idarelerinin iç denetçi kadrolarına yapılacak atamalarda, iletişim becerileri de kriter olarak görülebilir.

5. Kamu iç denetçi sertifikası derecelendirilmesinde, Kamu iç denetçilerinin iletişim becerileri eğitimlerinden alacakları puan ve katsayılar yüksek tutularak, Kamu iç denetçilerinin iletişim becerilerinin geliştirilmesi teşvik edilebilir.

6. Bu çalışmada kullanılan kişisel veri formundaki parametrelerin sayısı artırılarak yeni araştırmalar gerçekleştirilebilir.

Kaynakça

- Altıntaş, E. & Devrim Ç. (2004). *Beden dili sözsüz iletişim* (1.Baskı.). İstanbul: Aktüel Yayınları.
- Avcı, Ö. (2017). *Duygusal Zekâ ve İletişim*. İstanbul: Beta Yayınevi.
- Aslan, B. (2010). Bir yönetim fonksiyonu olarak iç denetim, *Sayıştay Dergisi*, 77, 63-86.
- Başar, H. (2000). *Eğitim denetçisi*. Ankara: Pegem yayıncılık.
- BBC. (2013). Kadın beyni ve erkek beyni arasındaki farklar, Erişim Tarihi:02.03.2019.https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/12/131202_beyin_kadin_erkek.
- Bekcan, S. (2015). *İletişim becerileri, motivasyon ve sağlık çalışanları*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bilge, S. ve Kiracı, M. (2010). *Kamu sektöründe iç denetim ve iç denetimin başarıyla uygulanmasında rol oynayan faktörler.*, (1. Baskı). Ankara: Gazi kitapevi.
- Buckman, R. (2001). Communication skills in palliative care. *Neurologic clinics*, 19(4), 989-1004.
- Cihangir, Z. (2004). *Kişilerarası iletişimde dinleme becerisi*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Çetinkaya, Ö. & Alparslan, A. M. (2011). “Duygusal zekanın iletişim becerileri üzerine etkisi: üniversite öğrencileri üzerinde bir araştırma”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(1), 63-377.
- Deniz, İ. (2003). *İletişim becerileri eğitiminin ilköğretim 8. sınıf öğrencilerinin iletişim becerisi düzeylerine etkisi*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Drıgas, a. S. Papoutsi, C. (2018). A new layered model on emotional intelligence. *Behavioral Sciences*, 8, 45, 1-17.
- Ersanlı, K. ve Balcı, S. (1998). İletişim Becerileri Envanterinin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlilik Çalışması, *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 2(10), 7-12.
- Gölönü, S. & Karcı, Y. (2010). İletişim meslek lisesi öğrencilerinin iletişim beceri düzeylerinin incelenmesi. *Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi, İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 31, 123-140.

- Gülbahçe, . (2010). K. K. eğitim fakültesi ğrencilerinin iletişim becerilerinin incelenmesi. *Atabesbd*, 12(2), 12-22.
- Hargie, O. (2004). *Skilled interpersonal communication: research, theory and practice*. 4th Edition, London: Routledge publishing.
- Hartley, P. (2010). *Kişilerarası iletişim*, (.Doğanay, M.A.Yamanoğlu, B.şimşek, P.zdemir, H.K.şanlı, İ..Taştan, ev.) 1. Basım, Ankara: İmge Kitabevi.
- İDUEHY, "İ denetçilerin çalışma usul ve esasları hakkında yönetmelik", Erişim Tarihi: 17.03.2016, <http://www.idkk.gov.tr/SiteDokumanlari/Mevzuat/Ikincil%20Duzey%20Mevzuat/icdencalusulveesas.pdf>.
- Kantar, H. (2014). *İşletmede motivasyon*, İstanbul: Kum Saati Yayınları.
- Kaya, Y. K. (1996). *Eğitim yönetimi*. Ankara: Bilim Yayınları.
- Kepekçi, C. (2000). *Bağımsız denetim*. 4.b., Ankara: Avcıol Basım Yayın.
- Kılıcığıl, E., Bilir P., zdiñ, ., Eroęlu, K. & Eroęlu, B. (2009). İki farklı niversitenin beden eğitimi ve spor yüksekokulu ęrencilerinin iletişim becerilerinin değerlendirilmesi. *Spormetre Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 7(1), 19-28.
- Koç, B., Terzi, Y., & Gül, A. (2015). Üniversite ğrencilerinin iletişim becerileri ile kişilerarası problem çözme becerileri arasındaki ilişki. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4(1), 369-390.
- Korkut, F. (1996). İletişim becerilerinin değerlendirilme leğinin geliştirilmesi: güvenirlik ve geçerlik alışmaları. *Psikolojik Danışma Ve Rehberlik Dergisi*, 2(7), 18-23.
- Korkut, F. (1999). Etkili iletişim becerileri, çatışma çözme biçimleri ve takım alışması. *Eğitim-Sen Bülteni Ekim Sayısı*, 214-227.
- Korkut, F. (2005). "Yetişkinlere yönelik iletişim becerileri eğitimi". *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 28, 143-149.
- Kurnaz, N. & etinoğlu T. (2010). *İç denetim güncel yaklaşımlar* (1. Baskı). İzmit: Umuttepe.
- Memiş, M. . (2008). Etkin ve başarılı bir iç denetim için gerekli koşullar. *Mali özm Dergisi*, 85, 75-91.
- Newman, M. (1994). Stepfamily realities; how to overcome diffuculties and have a happy family, dissertation abstracts international, ERIC: ED879237. Aktaran Durmuş Görür, a.g.e., s.51.
- Owen, F. Korkut; Bugay, A. (2014), İletişim becerileri leği'nin geliştirilmesi: geçerlik ve güvenirlik alışması , *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10(2), 51-64.
- Özerbaş, M. A., Bulut, M. & Usta, E. (2007). Öğretmen adaylarının algıladıkları iletişim becerisi düzeylerinin incelenmesi. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8(1), 123-135.
- Roper, N., Logan, W.W., Tierney, A. J. (1996). *The elements of nursing*. (4.Ed). Edinburg: Churhill Livingstone, 103.
- Subramaniama, G. J & Harun, R.N.S (2012). Marketing students perceptions and their experience during industrial training on English oral communication skills. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 66, 283 – 289.

-
- Turhan, M. , Köprülü, O. , Helvacı, İ. (2015), The relationship between organizational culture and human resources management: a case study of Silifke. *Business Communication Quarterly*, 61(2), 88-99.
- Uluköy, M & Demireli, C. (2014). Cinsiyetin girişimcilik profili üzerine etkisi: erkek girişimcilik ve kadın girişimciliğin karşılaştırmalı analizi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 12, 47-55
- Uygur, A., Göral, R. (2005). *Yönetim ve organizasyon*. Ankara: Nobel Yayın.
- Zarif, G. N. (2005). *İç denetim*. 2. Baskı, Ankara: Maliye Bütçe Kontrolörleri Derneği Araştırma İnceleme Dizisi.
- Zıllıoğlu, M. (2003). *İletişim nedir?*. İstanbul: Cem Yayınevi.
-

TRANSLATION

Halide Edib'in "Hamlet"i: İngiliz Edebiyatı Seminer Mesaisinden Shakespeare Külliyyatı¹

Halide Edib's "Hamlet": Complete Works of Shakespeare in English Literature Seminar Work

Aslı ARABOĞLU*

Öz

William Shakespeare'in trajediyi işlediği ve en etkileyici oyunlarından biri olan *Hamlet* bir çok kez Türkçeye tercüme edilmiş ve yayımlanmıştır. İstanbul Üniversitesi İngiliz Edebiyatı Seminerinin bir parçası olarak oluşturulan, Halide Edib Adivar ve öğrencisi Vahit Turhan'ın 1941 yılında yaptığı *Hamlet* çevirisi ise, çevirinin yanı sıra bilgilendirici ek bir bölümle okura daha çok eğitici bir eser özelliğiyle ulaşmaktadır. Kaynak metnin yazarından, esere, metnin karakter analizine kadar detaylı bilgilerin de yer aldığı çeviri eser bir "külliyyat" olarak hazırlanmıştır. *Hamlet*'in o dönemde yapılan diğer çevirilerinden farklı olarak çevirmenler "bir mukaddime ile notlar" eklemiştir. Bunun yanı sıra çeviriye yazdıkları "ilk söz", kullandıkları "dipnotlar" ve çeşitli çeviri stratejileriyle de özellikle Türkçeye özgü ifadeleri seçerek görünür olmayı tercih etmişlerdir denebilir. *Hamlet* çevirisinden öte okura, yazar Halide Edib'in "Hamlet" eseri izlenimi verildiği düşünülmektedir. Halide Edib çevirmen kimliğinin yanı sıra yazar kimliği ile de metni şekillendirmektedir. Okurun çeviri eseri okumadan önce eserin yazıldığı dönem, yazar, karakterler, metin içi göndermeleri okuyarak bilgisel yönden donanımlı bir hale gelmesi beklenmektedir. Dolayısıyla çeviride okurun metni yeterince anlamasını engelleyecek bir ihtimal bu şekilde ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada özgün metnin çevirisi dışında çeviri esere çevirmenler tarafından eklenen yan metinler (ilk söz, mukaddime ve dipnotlar), Gérard Genette'in metinlerarası ilişkileri açıklamak için önerdiği "Metinsel-Aşknlık Kuramı"nda bahsettiği yan-metinsellik (paratextuality) temelinde ele alınacaktır. Yan metinlerin eserin çevrilmek için seçilmesinin nedenlerini ortaya koyduğu düşünülmektedir. Bu çalışmanın kuramsal temelini ise Gideon Toury'nin norm ve kısıtlamaları esas alan, erek odaklı kuramı oluşturacak ve çalışmada "Çeviri Normlarının Doğası ve Çevirideki Rolü" ("The Nature and Role of Norms in Translation") başlıklı makalesi esas alınacaktır. Yan metinsel öğeler ile çeviri sürecini yönlendiren normlar tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu kapsamda özgün metnin, yan-metinler ve çeviri metin sayesinde nasıl bir "Külliyyat"a dönüştüğü üzerinde durulacaktır. Çeviri çözümlerinden örnekler alınarak, "ilk söz" ve "mukaddime"de yer verilen öncül normların ve süreç öncesi normların ne derece uygulandığı belirlenecektir. Bu bağlamda bu çalışmanın amacı "yan-metinsel öğeler" sayesinde çevirmenin yazar kimliği ile metni nasıl şekillendirdiğini göstermek olacaktır.

Anahtar Sözcükler: metinlerarasılık, yan-metinsellik (paratextuality), normlar

Abstract

Hamlet which is a typical Shakespearean tragedy and which is one of the most fascinating plays of him has been translated into Turkish many times and published by different publishing houses. Translation of *Hamlet* by the author and translator Halide Edib Adivar and her student Vahit Turhan (1941) reaches to the reader as a kind of an educative text with its informative introduction part in addition to the translation. Translation which also included detailed information about the author, the main text and the character analysis was prepared as "a complete work" (külliyyat). Translators added notes within an introduction part (mukaddime) as distinct from other translations at that period. Besides, it can be said that by choosing Turkish words specifically and adding "preface" (ilk söz), "endnotes" and using various translation strategies, they preferred to be more visible. It's thought that the impression of reading Halide Edib Adivar's *Hamlet* is given to the reader in addition to reading the translation of *Hamlet*. Halide Edib Adivar shapes the text with both her translator and author identity. It's expected from the readers that, they would become equipped with the period, the author, characters and intertextual references by reading these paratexts. Thus it was tried to avoid any probability of not being comprehended by the reader in that way. In this study, paratexts (introduction, preface and endnotes) that were added to the main text apart from the translation will be handled with paratextuality based on Gérard Genette's Transtextual Theory. Paratexts are thought to present the reason of why the source text has been selected. Accordingly the theoretical side of this study is based on Gideon Toury's theory about norms and limitations and his article of "The Nature and Role of Norms in Translation" will be used at this study. Norms that rules the translation process will be tried to be identified by using paratexts. Within this scope, how the source text was

¹ Bu makale, 3-5 Mayıs 2018 tarihlerinde Alanya'da gerçekleştirilen 4. Uluslararası Filoloji Kongresinde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

* Dr. Öğr. Üyesi. Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngilizce Mütercim Tercümanlık Anabilim Dalı, asliaraboglu@trakya.edu.tr.

transformed to “a complete work” by using paratexts and target text will be discussed. Through getting samples from translation solutions, initial and preliminary norms which were placed in “preface” (ilk söz) and “introduction” (mukaddime) will be specified. In this regard the aim of this study is to show how the text can be shaped by the author identity of the translator with paratexts.

Keywords: Intertextuality, paratextuality, norms

Giriş

Bir metin çevrilip erek dizgede belirli bir yere sahip olmadan önce erek kültürün istek ve beklentileri doğrultusunda çevirmen tarafından bir tercih sonucu olarak seçilmektedir. Çevirmen bu tercihlerini çoğu zaman bir ön sözde ya da farklı bir tanıtıcı veya eleştiri metninde açıklayabilir. Bu açıklamalar aynı zamanda çevirmenin çeviriye yönelik genel tutumunu ve kullanacağı çeviri stratejilerini de belirleyecektir. Çevirmen kimi zaman kaynak metnin yabancılaştırıcı etkisini taşıyan sözcükleri özellikle kullanır, kimi zaman da okurun kaynak metnin içeriğini en iyi şekilde anlamasına yardımcı olacak sözcükleri özellikle tercih eder ve metni kendi stratejileriyle bir dönüşüme uğratar. Şüphesiz çevirmenin kimliği de kullanılan çeviri stratejileri sayesinde çeviri eserde izler bırakacaktır. Bu çalışmanın konusunu Shakespeare’in *Hamlet* eserinin Halide Edib Adıvar ve Vahit Turhan tarafından yapılan çevirisi ve Türk edebiyatında önemli bir role sahip Halide Edib Adıvar’ın çevirmen olarak bıraktığı izler oluşturmaktadır.

William Shakespeare’in trajediyi işlediği ve en etkileyici oyunlarından biri olan *Hamlet* bir çok kez Türkçeye tercüme edilmiş ve yayımlanmıştır. İstanbul Üniversitesi İngiliz Edebiyatı Seminerinin bir parçası olarak oluşturulan, Halide Edib Adıvar ve Vahit Turhan’ın 1941 yılında yaptığı *Hamlet* çevirisi ise, çevirinin yanı sıra bilgilendirici ek bir bölümle okura daha çok eğitici bir eser özelliğiyle ulaşmaktadır. Kaynak metnin yazarına, esere, metnin karakter analizine kadar detaylı bilgilerin de yer aldığı çeviri eser bir “külliyyat” olarak hazırlanmıştır. *Hamlet*’in o dönemde yapılan diğer çevirilerinden farklı olarak çevirmenler, bahsedilen bu bilgileri kullanarak esere “bir mukaddime ile notlar” eklemiştir. “Mukaddime”nin yanı sıra çeviriye yazdıkları “ilk söz”, kullandıkları “dipnotlar” ve çeşitli çeviri stratejileriyle de özellikle görünür olmayı tercih etmişlerdir denebilir. *Hamlet* çevirisinden öte okura, İstanbul Üniversitesi İngiliz Edebiyatı kürsüsünün kurucularından yazar Halide Edib Adıvar’ın “*Hamlet*” eseri izlenimi verildiği düşünülmektedir. Halide Edib Adıvar çevirmen kimliğinin yanı sıra yazar kimliği ile de metni şekillendirmektedir. Okurun, çeviri eseri okumadan önce eserin yazıldığı dönem, yazar, karakterler, metin içi göndermeleri okuyarak donanımlı bir hale gelmesi beklenmektedir. Dolayısıyla çeviride okurun metni yeterince anlamasını engelleyecek ya da kesintiye uğratacak bir ihtimal bu şekilde ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır denebilir.

Bu bağlamda, bu çalışmada öncelikle Türkiye’de ilk *Hamlet* çevirileri ele alınıp incelenerek çeviri eserin seçiminde o dönemde erek dizgenin özellikleri ve diğer *Hamlet* çevirilerinin konumu hakkında bilgi verilecektir. Ardından çeviri eserde yer alan yan metinsel unsurlar “ilk söz”, “mukaddime” ve “dipnotlar”, Gérard Genette’in metinlerarası ilişkileri açıklamak için önerdiği “Metinsel-Aşkınlık Kuramı”nda bahsettiği yan-metinsellik (paratextuality) kavramıyla ele alınacaktır. Yan metinlerin eserin çevrilmek için seçilmesinin nedenlerini ortaya koyduğu düşünülmektedir. Bu çalışmanın kuramsal temelini ise Gideon Toury’nin norm ve kısıtlamaları esas alan, erek odaklı kuramı oluşturacak ve çalışmada “Çeviri Normlarının Doğası ve Çevirideki Rolü” (“The Nature and Role of Norms in Translation”) başlıklı makalesi esas alınacaktır. Yan metinsel öğeler ile çeviri sürecini yönlendiren normlar tespit edilmeye çalışılacaktır.

Türkçede İlk *Hamlet* Çevirileri

Hamlet'in ilk tam çevirisi II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 yılında, tıp doktoru, şair ve çevirmen Abdullah Cevdet tarafından Mısır'da yapılmıştır (Paker, 1986, s. 20). Bu çeviri, 1912 yılında ilk ve tek seferliğine sahnelenmiş, Muhsin Ertuğrul ilk “Hamlet” rolünü bu temsilde başrol olarak üstlenmiştir (Paker, 1986, s. 20). Hamlet ikinci kez 1927’de yine başrolü oynayan Muhsin Ertuğrul tarafından kaleme alınmıştır. Yazın çevirisinden çok sahne metni niteliğindeki metin ilk çeviriye göre daha sade bir metindir (Paker, 1986, s. 24-25). *Hamlet*'in sahnelendiği aynı yıl, Maarif Vekâleti, okullarda okutulacak “Cihan Edebiyatı’ndan Numuneler” dizisi içinde Kamuran Şerif tarafından “tercüme ve hülâsa edilmiş” üçüncü *Hamlet* çevirisi yayınlanmıştır (Paker’in Sevük 1940, s. I, 531’ den alıntısı – s. 26). Dördüncü Hamlet çevirisi ise, Halide Edib Adıvar’ın Vahit Turhan ile 1941 yılında yaptığı çeviridir. Bu çeviri ve onu izleyen diğer çevirilerin bir ayırt edici özelliği bulunmaktadır. Bu çeviriler Türkiye’de İngiliz Edebiyatı alanında akademik ve eleştirel çalışmaların başlamasına önayak olmuşlardır (Paker, 1986, s. 27). Bu dönemdeki Shakespeare çevirilerinde izlenen politikanın Maarif Vekaleti’nin 1939 sonlarında başlattığı “Dünya Klasikleri”ni Türkçeye çevirme projesinin yönlendiren düşünceyi yansıttığı söylenebilir (Paker,1986, s. 27). Bahsi geçen *Hamlet* çevirisi üzerine eleştiri ve üst eleştiri yazıları yazılmıştır.²

1939 yılında düzenlenen Birinci Türk Neşriyat Kongresinde alınan kararla Cumhuriyet Dönemi’nde Maarif vekillerinden Hasan Ali Yücel’in önemli katkılarıyla 19 Mayıs 1940 yılında Tercüme Bürosu kurulmuştur (Gürçağlar, 2005, s. 69). Tercüme bürosu özellikle üniversite öğrencileri ve üniversite yararına ders kitapları, klasik eserler, ansiklopediler gibi eserlerin çevrilmesi yönünde işlevlere sahiptir. Nurullah Ataç, Melih Cevdet Anday, Sebahattin Eyüpoğlu gibi yazarların yanı sıra Halide Edib Adıvar da Tercüme Bürosu mensuplarındandır. Halide Edib Adıvar’ın öncülüğünde çevrilen *Hamlet*'in bu bağlamda eğitici özelliğiyle çevrilmek için tercih edildiği düşünülebilir. 1940 yılından sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları olarak Shakespeare eserleri düzenli olarak çevrilmeye başlanır. Halide Edib Adıvar; Vahit Turan ile 1941 yılında *Hamlet: Danimarka Prensi (The Tragedy of Hamlet, Prince of Denmark)*, 1943 yılında Vahit Turan ile *Nasıl Hoşunuza Giderse (As You Like It)*, 1945 yılında Vahit Turan ile *Coriolanus (The Tragedy of Coriolanus)*, 1949 yılında ise Mina Urgan’la (*Antonius ve Kleopatra’yı (The Tragedy of Antony and Cleopatra)*) çevirir. 1941 yılında yapılan Hamlet çevirisinin “ilk söz”ünde de bahsedildiği üzere İstanbul Üniversitesi İngiliz Edebiyatı Şubesi seminer mesaisinin büyük bir kısmını İngilizce şaheserleri Türkçeye çevirmeye ayıracağı ve ilk olarak bu işe Shakespeare’in eserlerini çevirmekle başlanacağı bilgisi verilmektedir. Hamlet eserinin günümüzde birçok çevirisi mevcuttur. Ancak 1941 yılında bir külliyat şeklinde hazırlanan çeviri eserde, sadece Shakespeare’in bir tiyatro eseri olan *Hamlet*'inin Türkçeye kazandırılması gibi bir amaç güdülmeye çalışılmamıştır. Aynı zamanda İngiliz Edebiyatı ve Shakespeare hakkında okuru bilgilendirme amacı da çeviri eserde güdülmektedir denebilir.

Metinlerarasılık ve Çeviride Yan-metinsel Öğelerinin Önemi

Bir yeniden yazma işlemi olarak adlandırılan metinlerarasılık kavramı, 1960’larda post-modern romanlarda uygulama alanı bularak karşımıza çıkan bir tür yazınsallık ölçütüdür denebilir. Kubilay Aktulum’un “Metinlerarası İlişkiler” adlı eseri kuramsal bakımdan metinlerarasılığı, Rus Biçimcilerinin ve Mihail Bakhtin’in çalışmalarından başlayarak ele alıp ardından, Julia Kristeva, Roland Barthes, Michael Riffaterre, Gerard Genette gibi kuramcılarının tanımlarıyla metinlerarasılık olgusunu tartışan metinlerarasılık için önemli bir kaynaktır. Yan

² (Bknz . Edib, H, (1942). Tenkidi Tenkid. *Tercüme*. sayı: 14 Cilt: 3 Maarif Vekilliği Neşriyat Müdürlüğü, Ankara: Maarif Matbaası).

metinsel öğeleri ele almadan önce yukarıda bahsedilen, bu alanda çalışmalar sunan öncü kuramcılarının metinlerarasılık tanımlarına bakmakta fayda vardır.

Aktulum'a göre Julia Kristeva'nın ortaya attığı metinlerarasılık iki ya da daha çok metin arasında bir alışveriş, bir tür konuşma ya da söyleşim biçimi olarak tanımlanmaktadır (Aktulum, 2000, s. 25). Metinlerarası kavramının ortaya çıkmasında Bakhtin'in "Diyalojizm" adını verdiği kuram temel rol oynar. Kristeva metinlerarası tanımını Bakhtin'in Diyalojizm kuramına bağlı kalarak yapar. Söylemde olduğu gibi konuşanla dinleyenin karşılıklı etkileşimi söz konusuysa, metinler de hep başka metinlerle etkileşim halindedir, başka metinlerin alanında yer alırlar. Her metin başka metinlerin bir dönüşümüdür. Daha önce yazılmış metinlerden alınan bölümler dağılım işleminden geçerek yeni bir metin üretilir (Aktulum, 2000, s.45). Bir diğer kuramcı Roland Barthes'a göre metin bütünüyle alıntılar, göndergeler, yansılarla örülmüştür. Her metin eski alıntılarının yeni bir örgüsüdür. (Aktulum, 2000, ss. 55, 56). Riffaterre ise metinlerarasılığı bir okuma etkisi olarak görür, okur-metin arasındaki ilişkiye göre tanımlar:

Metinlerarası, okurun kendinden önce ya da sonra gelen bir yapıtta başka yapıtlar arasındaki ilişkileri algılamasıdır. Öteki yapıtlar ilk yapıtın metinlerarası göndergesini oluştururlar. Bu ilişkilerin algılanması öyleyse bir yapıtın yazınsallığının temel unsurlarından biridir (Aktulum'un Riffaterre 1980, 215'ten alıntısı, s. 61).

Gerard Genette ise yazının derinliğindeki bir metni açığa çıkarıp, ana-metin ile alt-metin (gönderge metin) arasındaki ilişkileri, ilişkilerin doğasını pragmatik bir bakış açısıyla çözümler. Yapısalcı bir gelenekle ana metin ile alt-metin arsında oluşan biçimsel değişiklikleri belirtir ve "metinsel-aşkınlık" sınıflandırmasına gider (Aktulum, 2000, s. 82). Metinlerarası ilişkilerin biçimsel görüngüde bir tiplemesini sunarak metinlerarası ilişkileri beş grupta inceler: metinlerarası, ana-metinsellik, yan-metinsellik, üst-metinsellik ve yorumsal üst-metinsellik. Genette'ye göre metinlerarası bir metnin başka bir metin içindeki somut varlığıdır (Aktulum, 2000, s. 83). Ana-metinsellik ise metnin türev ilişkisine göre aktarım olarak ele alınır (Aktulum, 2000, s. 84). Yan-metinsellikte metin dışı ancak metnin kökeniyle ilgili olabilecek unsurlar ele alınır. Örneğin, ön sözler, başlıklar, notlar, tanımlar, son sözler, uyarılar, resimler (Aktulum, 2000, s. 85). Üst-Metinsellik yazınsal türe yapılan örtük ya da açık tüm göndergeleri ifade eder (Aktulum, 2000, s. 86). Son olarak yorumsal üst-metinsellik ise okurların metinlerarası kurduğu yorumsal ilişkilere gönderme yapmaktadır (Aktulum, 2000, s.87).

Bu bilgiler çerçevesinde, çalışmaya ışık tutan yan metinsel öğelerin de ana metin kadar metnin anlaşılması bakımından önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir. Aktulum'a göre yan-metinsellik bir metnin ilk bakışta aynı metnin dışında kalan, ikincil dereceden metinsel unsurlar yani başlıklar, alt başlıklar, ara-başlıklar, ön sözler, son sözler, uyarılar, notlar tanımlıklar, yer verilen resimler, kapağı ve metin öncesi unsurlar (yani karalamalar, taslaklar) ile olan ilişkileri kapsamaktadır (Aktulum, 2000, s.85). Yan-metinsel unsurlar her ne kadar ayrı olarak düşünülse de yan-metinlerin ana metni tamamlayıcı öğeleridir ve kimi zaman ayrılmaz parçası haline gelebilir. Diğer yandan okur ve yazar arasında ilişkilerin kurulmasına da katkı sağlayacaktır.

Bu bağlamda, Genette'nin metinsel-aşkınlık sınıflandırması çerçevesinde bu çalışmada yan-metinsel öğeler değerlendirilecektir. *Hamlet* çevirisinde bir "mukaddime" ile ilave edilen notların, "ilk söz"ün ve dipnotların okurun okuma serüveninde izlemesi gereken yola nasıl ışık tuttuğu incelenecektir.

Yan-metinsel Öğelerin Çevirideki Rolü

Yan metinsel öğeleri çeviribilim bağlamında ele aldığımızda, bu öğelerin çeviride kullanılan çeviri stratejileri hakkında bizlere ipucu sunduğu düşünülmektedir. Böylece yan

metinler okuru sadece metinlerarasılık boyutuyla yönlendirmekle kalmaz aynı zamanda çevirmen kararları hakkında bizlere bilgi sunarak çevirmenler için özel bir konuşma alanı görevi de üstlenmektedirler denebilir. Bu kapsamda yan metinsel öğelerin kullanımı ve çevirideki rolüyle ilgili çeviribilim alanında birçok çalışma da mevcuttur. Özellikle dönemin baskın normlarını yansıtması bakımından da çeviri tarihi araştırmalarına yan-metinsel öğeler çokça konu olmaktadır. Çeviri tarihi araştırmalarına önemli katkı sunan bu çalışmalardan biri Ayşe Banu Karadağ'a aittir. Karadağ, Alman çeviribilim kuramcısı Hans J. Vermeer'in çevirmenin amacına odaklandığı skopos kuramına gönderme yaparak, çevirmenin öngörülen çeviri amacına hizmet etmek üzere tüm bu sorumluluklarına binaen aldığı çeviri kararlarını ön sözlerde, son sözlerde, ön kapak/arka kapak yazılarında okura sunabildiğinden bahseder (Karadağ, 2012. s.51). (Benzer çeviri tarihi çalışmaları için bkz. Karadağ, 2015; Bozkurt ve Karadağ, 2014; Gürçağlar, 2018; Gürçağlar, 2015)

Bunun yanı sıra çağdaş çeviribilim kuramcılarında Gideon Toury de çevirmen stratejilerinin önemi ve bu stratejilerin belirlenmesi bağlamında yan metinsel öğelerin çevirideki rolüne değinmektedir. Toury "kabul edilebilirlik", "yeterlilik", "normlar" (öncül normlar, süreç öncesi çeviri normları ve çeviri süreci normları) gibi kavramlarla çevirinin erek dizgedeki konumu üzerinde durmakta ve bu bağlamda sosyo-kültürel etmenlerin çevirmenin stratejisini belirlediğini ileri sürmektedir (Toury, 2008, s150 (çev.Eker)). Sadece çevrilen metinlerin değil aynı zamanda çevirmen seçimleri ve çeviriyi yönlendiren sosyo-kültürel etmenleri de göz önünde bulundurmamak çeviride önemlidir. Ancak normlar doğrudan gözlemlenemediklerinden çeviri davranışlarının açıklanması için normlar üzerine bir çalışma yapmak gereklidir ve Toury'e göre çeviri normlarının incelenebileceği iki temel kaynak vardır: Metin-içi ve metin-dışı. Metin-içi kaynak, çevirinin kendisini oluştururken metin-dışı kaynaklar için ise çeviri üzerine eleştiriler, çeviriye yazılan ön sözler, kuralcı yaklaşım sergileyen yazılar, çeviri etkinliğiyle bağlantılı farklı kişilerin yazdıkları yazılar örnek olarak verilebilir (Toury, 2008, s.158-159 çev.Eker). Bu bağlamda, çeviri incelemesinin aynı zamanda yan metinler odağında da gerçekleşmesi öncül normlar ve süreç öncesi normlar hakkında bize bilgi verebilir. Dolayısıyla *Hamlet*'te kullanılan çeviri stratejilerinin tespiti yönünde yan metinler önem arz etmektedir denebilir.

Yan-Metinler ile Çeviri Sürecini Yönlendiren Normların Tespiti

Çeviri eserde çevrilen metnin yanı sıra "ilk söz", "mukaddime" ve dipnotlar olmak üzere üç tür yan metinsel unsur bulunmaktadır. "İlk söz" ve "mukaddime" nin çevirmenin genel yönelimini ortaya koyan öncül normların ve süreç öncesi normların tespit edilmesi bakımından önemli olduğu düşünülmektedir. Diğer yandan dipnotlar, çeviri süreci normları hakkında bilgi sunacaktır. Bu kapsamda üç tür yan metinsel öğe normların tespiti bakımından incelenmiştir.

İlk Söz

Çevirinin başında çevirmenler Halide Edib Adivar ve Vahit Turhan'a ait ilk söz yer almaktadır. Shakespeare eserlerinin neden çevrilmek için seçildiğine dair bilgiler bu bölümde açıkça belirtilmiştir. Seminer mesaisi özellikle İngilizce eserlerin çevrilmesine ayrılacaktır. Bu bilinçli çeviri girişimine Shakespeare'in eserleriyle başlanacaktır. İstanbul Üniversitesi İngiliz Edebiyatı Şubesi'nin bir görevi olarak bu metnin çevirisi üstlenilmiştir.

İstanbul Üniversitesi İngiliz Edebiyatı Şubesi, Seminer mesaisinin büyük bir kısmını İngilizcenin şaheserlerini Türkçeye çevirmeğe ve çok uzun seneler sürececek olan, bu mesaiye Shakespeare'in eserlerini tercüme ile başlamağa karar vermiştir (Shakespeare, 1941, s III (çev. Edib ve Turhan)).

Daha önce Almancadan ara dil çevirisiyle de Türkçeye kazandırılan *Hamlet*'in bu kez özellikle belirli bir İngilizce kaynaktan yapıldığı vurgusu da ilk sözde yer almaktadır. Bu sayede, okura olası ara dil çevirisi kayıplarından uzaklaşıldığının teminatı niteliğinde bir bilgi

sunulmaktadır. Kaynak Metin olarak “The Oxford and Cambridge Edition of Shakespeare’s Plays” tercih edilmiştir. İlerleyen “mukaddime” bölümünde de tekrar bu kaynağa gönderme yapılarak, Shakespeare konusunda daha fazla bilgi edinmek isteyenlerin özellikle bu kaynağı tercih etmeleri tavsiye edilir.

Shakespeare’in eserleri, notlu notsuz, bir çok basımlarda görülür. Bunlar arasında *The Oxford and Cambridge Edition of Shakespeare’s Plays* külliyatı tercih edilmiştir. Diğer Shakespeare tercümelerinde de aynı basım külliyatı takip edilecektir. (Shakespeare, 1941, s. III (çev. Edib ve Turhan).

Diğer yandan çevirmenin çeviriye dair genel yönelimini izlememizi sağlayan bilgiler de açıkça bu ilk sözde yer almaktadır. Hem kabul edilebilir ve hem de yeterli bir çeviri yapılacağı açıklanmıştır. Bir yandan eserin aslına sadık kalmaya çalışarak yeterli bir çeviri oluşturmak istenmekte bir yandan da Tercüme Bürosunun da Türkçe kullanımı konusunda hassasiyetini göz önünde bulundurarak özellikle Türkçe anlatım ve atasözlerinin kullanılacağı belirtilerek kabul edilebilir bir çeviri yöneliminde olduğu açıklanmaktadır.

Hey’et bu tercümede, bir taraftan imkan dairesinde eserin aslına sadık kalmağa çalışırken, bir taraftan da Türkçenin deruni ahengini muhafazaya, hem edebi hem de öz Türkçede yerleşmiş tabir ve darb-ı meselleri kullanmağa gayret etmiştir. (Shakespeare, 1941, s. III (çev. Edib ve Turhan).

Ancak, Toury’nin de belirttiği gibi bu yönelimin çeviri metinde tam anlamıyla karşılığını bulmak gerçekçi değildir ve aksi durumlarla da karşılaşılabilir.

Çeviride izlenen yol konusunda genel bir tercihin yapılmış olduğu durumlarda, altında yer alan her kararın genel tercihe uyması gerekli değildir. Bu durumda da hala bir düzenlilik söz konusudur, çünkü sözünü ettiğimiz düzenliliğin mutlak bir doğası yoktur. Herhangi bir davranış alanında mutlak bir düzenlilik beklentisi içinde olmak zaten gerçekçi de değildir. (Toruy, 2008, s.153(çev.Eker).

“İlk Söz” incelendiğinde, önsel olarak benimsenen çeviri yaklaşımlarının ötesinde sadece kabul edilebilir bir çeviri yapıldığı söylenebilir. Türkçeye özgü ifadelerin özellikle kullanılmaya çalışıldığı çeviri metinden örnekler çalışmanın ileriki karşılaştırma bölümünde yer almakta ve bu savı desteklemektedir.

Mukaddime

Çeviri metinden önce kitabın yaklaşık olarak ilk 40 sayfasında bir mukaddime bulunmaktadır. Bu mukaddime sayesinde kitabın çevrilmesindeki amacın sadece eserin bir Batı Klasiği olarak Türkçe dizgesine kazandırılması değil, Türk okuruna mümkün olduğunca *Hamlet*’i anlaşılır hale getirmek olduğu da söylenebilir.

Mukaddime üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Shakespeare’in hayatı anlatılmaktadır. “Ailesi”, “Çocukluğu ve Gençliği” alt bölümlerinden sonra “Londra Hayatı” bölümünde dönemin tiyatro eserleri ve Shakespeare’in piyesleriyle ilgili bilgi verilmektedir. Bu bölüm sayesinde *Hamlet*’in yazıldığı dönemde tiyatro eserlerinin sergilenmek için yeniden yazıldığı bilgisini de edinebiliyoruz. Dolayısıyla okunacak metnin türüne ve özelliklerine dair bilgiler de bu bölümde sunulmaktadır.

Muharrirlik hayatı başkalarının piyeslerini adapte etmek, yahut yeniden yazmakla başlar. Bu devirde tiyatro kumpanyaları satın aldıkları eski oyunları, sahne için, ekseriye yeniden yazdırırlardı (s VI).

Bunun yanı sıra “Stratford’a avdet” ve “Son seneleri” bölümleriyle de Shakespeare’in yazarlık hayatının devamında nerelerde bulunduğu ve son senelerinde hangi eserleri yazdığı bilgisi çeviriden önce okura sunulmaktadır. İlk bölümün sonunda daha fazla bilgi edinmek isteyen okurlara yönlendirici bir not bulunmaktadır:

Shakespeare’in hayatı ve yazıları hakkında tetkikat yapacaklar Sir Sydney Lee’nin *Life of William Shakespeare*’ine müracaat edebilirler. Shakespeare’in Oxford ve Cambridge tab’ı nı yapan hey’etin esas olarak kabul etmiş olduğu bu eser filhakika Shakespeare hakkında yapılmış olan tetkiklerin en itimada değer olanlarını ihtiva eder (Shakespeare, 1941, s VII (çev. Edib ve Turhan).

İkinci bölüm *Hamlet Danimarka Prensi*'nin detaylı bir incelemesidir. Alt bölümler İngilizcenin alfabetik sıralamasıyla listelenmiştir. Bu durumda mukaddimenin İngilizce kaynaklardan derleme bir eser olarak oluşturulduğu düşünülebilir. İlk alt bölümde “a. Piyesin kaynakları”na yer verilmiştir.

Bu kaynaklar arasında Shakespeare'in en çok istifade etmiş olması muhtemel olan Belleforest'in *Histoires Tragiques*'idir. Mamafih, bu efsanenin herkesçe malûm olması, ve daha evvel yazılmış olan Hamlet piyeslerinde mevcut bulunmaması da Shakespeare'e bir fikir vermiş olabilir. Fakat karakterler ve Hamlet piyesinin büyüklüğü Shakespeare'n dehasının mahsulüdür (Shakespeare, 1941, sIX (çev. Edib ve Turhan).

Ardından “b. Shakespeare'den evvelki Hamletler”, “c. Shakespeare'in Hamlet'inin ilk tabıları” ve “d. Hamlet piyesinin tarihi” yer almaktadır. “Harici deliller” ve “Dahili deliller” le piyesin tarihini bulabilmek için müracaat edilen vasıtalarından bahsedilmiş çeşitli kayıtlar incelenmiştir. Daha sonra metne bir eleştiri niteliğinde ve okurun yanlış bilgi edinmesini önlemek için “c. Anakronizm'ler” bölümüyle çevirmenlere göre piyeste yer alan yanlışlar listelenmiştir:

1. Toptan bahsediliyor, halbuki ateşli silahlar ondördüncü asırdan evvel kullanılmıştır.
2. Shakespeare, Kralın İsviçreli muhafızlarından bahsederken, Fransız krallarının muhafızlarını düşünüyor.
3. Wittenberg Üniversitesinden bahsediliyor. Bu üniversite 1502'de te'sis edilmiştir.
4. Oyunların memnuniyeti ve çocuk aktörler gibi bir takım tabirler Shakespeare'in kendi zamanındaki tiyatro hâdiselerini gösteriyor.
5. Oyunda işaret etiği öççeli iskarpinler (chopines) Venedik kadınları arasında moda idi, ve saire ve saire.... (Shakespeare, 1941, sXI, XII) (çev. Edib ve Turhan).

Ardından “h. Vak'ının cereyan müddeti”, “i. Vak'ının cereyan ettiği mevsimler” bölümleriyle de piyeste yer alan her sahnenin geçtiği zaman konusunda gün ve ay olarak detaylı bir kronoloji hazırlanmıştır.

Gün 1 – Perde I, Sahne i, ii, iii.

Gün 2 – Perde I, sahne iv, v.

İki ay fasıla.

Gün 3 – Perde II, sahne i ve ii.

Gün 4 – Perde III, sahne i, ii, ve iv, Oerde IV, sahne i, ii, iii.

Gün 5 – Perde IV, sahne iv.

Bir haftadan iki aya kadar bir fasıla.

Gün 6 – Perde IV, sahne v, vi, vii.

Gün 7 – Perde V, sahne i, ii. (Shakespeare, 1941, sXIII (çev. Edib ve Turhan).

Açılış sahnesi Martan geç olamaz, çünkü, «acı soğuk var» (Perde I, sahne i) deniliyor. (Shakespeare, 1941, s.XIII (çev. Edib ve Turhan).

“j. Shakespeare'in lisanı” bölümünde ise okur kitlesi “talebe” varsayılmış ve bu okur kitlesiyle sınırlandırılmıştır. Talebeler tarafından eserin nasıl okunması gerektiği yönünde yönlendirici ve eserde kullanılan dilin özellikleriyle ilgili detaylı bir bilgi yer almaktadır:

Shakespeare'in lisanını tetkik eden talebe, gramer hataları keşfetmeğe uğraşmaktan ziyade, bu lisandaki ruhu, genişliği ve güzelliği anlamağa çalışmalıdır. Burada en mühim olan nokta, bu lisanla bugünkü İngilizce arasındaki farklardır. Shakespeare Elizabeth devri İngilizcesini kullanmıştır. Bu devrin İngilizcesinin hususiyetleri şunlardır:... (Shakespeare, 1941, s.XIII ve XIV (çev. Edib ve Turhan)

Eserde yer alan metinlerarası göndermeler de açıkça ve ayrıntılı bir şekilde mukaddimenin bir alt bölümü olarak “k. Piyesteki klâsik ve sair imâlar” başlığıyla yer

almaktadır. Göndermeler, mitolojik hikâyelerde geçen kahramanlar, kutsal kitaplar, tarihi olaylar üzerinedir. Hangi sahne ve perdede göndermenin yapıldığı bilgisinin yanı sıra okurun bu göndermeleri nasıl alımlaması gerektiği konusunda da yönlendirmeler mevcuttur. Örneğin;

Adem: *Perde V*; sahne i. Buradaki imâ, Kitabı Mukadder'in ikinci babında Adem'in toprak üzerinde çalıştığına işaret eden parçadan mülhemdir (Shakespeare, 1941, sXIV (çev. Edib ve Turhan).

Hyperion: *Perde I*; sahne ii. «Hyperion'a nispeten bir satır gibi kalırdı.» Hyperion bir Titandır. Güneş (Helios) in babasıdır. Fakat buradaki imâlar Hyperion'dan ziyade Güneş İlâhı ve erkek güzelliğinin örneği olan Apollon'a raci görünüyor (Shakespeare, 1941, sXVI (çev. Edib ve Turhan).

Seneca: *Perde II, sahne ii.* «Seneca fazla ağır...»Meşhur Roma'lı filozof. İmparator Neron'un hocası idi. Milâdın 65 inci yılında Neron tarafından öldürtülmüştür. On meşhur trajedinin muhariridir (Shakespeare, 1941, sXVIII (çev. Edib ve Turhan).

Metinlerarası göndermelerin ardından “3. Hamlet piyesinin hususiyetleri” yer almaktadır. Metnin olay örgüsü hakkında bilgilerin verildiği bu bölümde eleştiriler de yer almaktadır:

Hamlet, Shakespeare'in İngiliz lisanına en çok darbimesel ve vecize vermiş olan eseridir. Shakespeare, münekkitlerinin hemen hepsi bu piyesin evsafı hakkında şu noktalarda birleşirler: her seyirci fikrî bir muamma ile karşı karşıya gelir: eser teknik ve hareket bakımından kusurludur; Hamlet, Shakespeare'in herhangi başka bir kahramanından fazla konuşur. Bu piyesin uyandırdığı alâkanın sebepleri, bazıları için eserin şöhretinden, bazıları için de psikolojik bir mes'eleyi ihtivâ etmesinden doğar (Shakespeare, 1941, sXX (çev. Edib ve Turhan).

Bunun yanı sıra, eser hakkında bilgi sahibi olan farklı eleştirmen, araştırmacı ve yazarların görüşlerine de bu bölümde yer verilmiştir. Örneğin, İngiliz eleştirmen Matthew Arnold'un sözlerine yer verilerek piyes hakkındaki görüşleri alıntılanmıştır:

Halk tabakasından bir seyirci için, Hamlet, meşhur bir şairin cinayetlerle, muharebelerle, hayaletlerle dolu, kanın gövdeyi götürdüğü bir piyestir; ve bu seyirci için bu kadarı kâfidir... (Shakespeare, 1941, s XXI (çev. Edib ve Turhan).

Mukaddimenin son bölümünü karakter tahlili oluşturmaktadır. İlk bölümün alt başlıklarında kullanılan İngilizce alfabetik sıralama bu bölümde de kullanılmış, okurun oyundaki karakterlerin tahlilini nasıl okumaları gerektiğini anlatan giriş bölümünde maddeler halinde yer almış³, son maddede İngiliz şair, eleştirmen ve filozof Samuel Taylor Coleridge'nin karakter tahliliyle ilgili sözlerine yer verilmiştir:

Eğer bir karakter hakkında yalnız dostlarının söylediğini itibara alırsanız, yanılabilirsiniz; hattâ karakterin kendisi de, kendini, olduğu gibi; göremez. Bunların hepsini göz önünde tutar, bir de Clown'un, ara sıra yaptığı kurnaz imâları ilave ederseniz, belki doğru bir fikir edinebilirsiniz (Shakespeare, 1941, sXXIII (çev. Edib ve Turhan).

Coleridge'in sözünden yola çıkarak, karakter analizi yapılırken karakterlerin birbirleriyle, özellikle de eserin başkahramanı Hamlet ile ilişkileri üzerinde de durulmuştur. Kral ve Kraliçe analizinin ardından eserin bir özeti denebilecek *Hamlet* analizi yer almaktadır. Analizde edebiyatçı ve eleştirmenlerin görüşlerine de değinerek, *Hamlet*'in tüm kişisel özellikleri diğer karakterlerle bağ kurularak irdelenmiştir.

“İlk söz” ve “mukaddime”nin incelenmesi, yan-metinsel olarak bize çevirmenlerin hem kabul edilebilir hem de yeterli bir çeviri yapmak istedikleri kararını aldıklarını göstermektedir. Diğer yandan süreç öncesi normlardan bir çeviri politikasının var olduğuna ve bu metnin rastgele değil özellikle belirli bir kaynaktan seçildiği bilgisine yine bu bölümde ulaşabiliyoruz. Aynı zamanda bu bölümde çevrilmesi için seçilen metin hakkında İngiliz Edebiyatçıların görüşlerine de yer verilerek, geniş ve güvenilir bir bakış açısı oluşturulmaya

³ Sıralama “a,b,c,d,f” şeklinde yapılmıştır. “e” maddesinin yer almaması basımda yapılan bir hata olarak görülebilir. Bu nedenle bu makalenin konusu olarak bu eksikliğin üzerinde durulmamıştır.

çalışılmıştır. Bu çalışmanın konusunu oluşturan *Hamlet* çevirisi asıl kaynak dili olan İngilizceden yapılmıştır. Bu da diğer bir süreç öncesi norm olan *çevirinin doğrudanlığı* hakkında bize bilgi sunmaktadır. Asıl kaynak dilden çeviri yapıldığı için olası ara dil kayıplarının yaşanmayacağını bu şekilde öğrenmiş oluyoruz.

Dipnotlar

Dipnotlara üç yerde rastlanmaktadır ve bu dipnotlar metin için göndermeleri açıklamak için kullanılmıştır.

Örnek 1:

Metin

Rosencrantz. Evet, *my lord*; Herkül (1) ve avenesi daima galip.

Dipnot

(1) Dış tezyinatından Herkülün resmi bulunan “Globe” tiyatrosuna işaret ediyor (Shakespeare, 1941, s42 (çev. Edib ve Turhan).

Örnek 2:

Metin

Ophelia. Al sana biberiye (1) hatıra olsun diye. Dua et, sev, hatırla. Al sana hercayi, düşündürsün diye.

Leartes. Bir cinnet vesikası – Hatıra ve düşüncüyü yerli yerine koyuyor.

Ophelia. Al sana çere otu ve küpe çiçekleri (2) Al sana sedef otu (1)¹; biraz da bana, buna Pazar günleri rahmet çiçeği de diyebiliriz. Fakat siz sedef otunu başka türlü tanırırsınız. Al sana bir papatya; menekşe (2) de vermek isterdim ama, babam ölünce menekşelerin hepsi kurudu.

Dipnot

(1) Leartes’e.

(2) Kral’a (Çere otu müdahene, küpe çiçeği nankörlük alâmetidir).

(1) Kraliçe’ye (Sedef otu nedamet ve ıztırap, papatya vefasızlık alâmetidir).

(2) Menekşe sadakat alâmetidir. (Shakespeare, 1941, s88 ve 89 (çev. Edib ve Turhan).

Çeviri süreci normları bağlamında yan metinsel bir unsur olarak dip notlar, *matriks normlar* olarak çevirinin ne derece tam olduğu konusunda bize bilgi sunmaktadır (Tourey, 2008, s 154 (çev.Eker). Matriks normlar kapsamında değerlendirilen dipnotlara kaynak metinde rastlanmamakta ancak çeviri eserde üç adet dipnot bulunmaktadır. Yukarıdaki örnekler göz önünde bulundurulduğunda çeviri metnin daha anlaşılır olması açısından, ilk örnekte yabancı kültüre ait bir öge açıklanmış diğer örneklerde ise çiçek ve bitki göndermelerinin çeviride hangi anlamı ifade etmek için kullanıldığı açıklanmıştır. Kaynak metinde var olmayan şekilde çeviri metinde dipnotlarla eklemelere yer verilmiştir.

Çeviri Metnin İncelemesiyle ile Çeviri Sürecini Yönlendiren Normların Tespiti

Çeviri metin incelemesiyle çeviri sürecini yönlendiren normların tamamına ulaşmak çeviri metnin erek dizgedeki konumunu yorumlamak açısından önemlidir. Bu nedenle “ilk söz” ve “mukaddime” gibi yan metinlerin ardından çevirmen izlerini metinde sürebilmek ve çeviri süreci öncesinde alınan kararların ne derece uygulandığına bakabilmek için kaynak metin ve erek metin karşılaştırması yapmak önemli veriler sunacaktır. Tourey’nin çeviri süreci normları bağlamında ele aldığı *metinsel-dilsel normlar* erek metni oluşturmakta ya da özgün metinsel ve dilsel malzemenin yerini alacak malzemenin seçimini yönlendirmektedir (Tourey,

¹ Ophelia’nın konuşması metinde bir sonraki sayfada devam ettiği için dipnotlara gönderme tekrar 1’den başlamış ve devam ettiği sayfanın 1. ve 2. dipnotu olarak yer almıştır.

2008, s.154 (çev.Eker). Diğer yandan, çeviri süreci normları (dolaylı ya da dolaysız yoldan) erek ve kaynak metinler arasında kurulacak ilişkileri, yani dönüşüm sırasında nelerin değişmez olarak kalacağını, nelerin değişeceğini de yönlendirmektedir (Tourey, 2008, s.154 (çev.Eker). Dolayısıyla alınan çeviri kararlarıyla metnin nasıl bir dönüşüme uğradığını tespit etmek ve çeviri metnin erek dizgedeki konumunu yorumlamak için *metinsel-dilsel normlar* bazında yapılan kaynak metin ve erek metin karşılaştırmasıyla kullanılan çeviri stratejilerine bakmakta fayda vardır. Bir diğer yandan İnönü Korkmaz'ın bahsettiği gibi özellikle yazın çevirisi ile ilgilenen çevirmen farklı çeviri stratejilerine gerektiği yerde erek kültür gerektiğinde de kaynak kültür odaklı stratejilere başvurabilmektedir, bu şekilde çevirinin geniş kitlelere ulaşabilmesi ve iki kültür arasında köprü kurma vazifesini yerine getirmede daha başarılı olabileceği söylenebilir. (Korkmaz, 2016, s.45). Bu bağlamda bu vazifeye Türkçeye özgü ifadelerin özellikle kullanılmaya çalışıldığını gösteren çeviri metinden örnekler aşağıda sunulmuştur.

Örnek 1:

Kaynak Metin:

Barbardo : Well, good night.
 If you do meet Horatio and Marcellus,
 The rivals of my watch, bid them make haste.
 Francisco: I think I hear them. Stand, ho! Who's there?
 Horatio: Friends to this ground.
 Marcellus: And liegemen to the Dane.
 Francisco: Give you good night.
 Marcellus: O, farewell, honest soldier: Who hath relieved you?
 Francisco: Bernardo has my place. Give you good night.

(Shakespeare, 1999, s. 5-6)

Erek Metin:

Barbardo: **Âlâ, Allah rahatlık versin.** Nöbet arkadaşlarım Horatio ile Marcellus'e tesadüfen edersen, söyle çabuk olsunlar.
 Francisco: Allah rahatlık versin.
 Marcellus: Selametle, mert asker. Nöbetini kim aldı?
 Francisco: Bernardo aldı. Geceniz hayır olsun.

[Shakespeare, 1941, (çev. Edib ve Turhan, s. 3, Vurgu bana aittir.)]

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere erek metinde Türkçe dizgede kalıplaşmış bazı yerel ifadeler kullanılmıştır. Diğer yandan bu sözcükler dini imge özelliği de taşımaktadır.

Örnek 2:

Kaynak Metin:

Leartes: A double blessing is a double grace, Occasion smiles upon a second leave.

(Shakespeare, 1999, s. 22)

Erek Metin:

Leartes: İki defa hayır dua almak, iki defa sevap kazanmaktır. İkinci devalara talih tebessüm eder.

[Shakespeare, 1941, (çev. Edib ve Turhan, s. 17)]

Erek Metinde “a double blessing” için “iki defa hayır dua almak” ve “a double grace” sözcüğüne karşılık olarak “sevap kazanmak” sözcüğü kullanılmıştır. Türkçe dizgede dinsel bir ifade olarak karşılık bulan sözcükleri kullanan Leartes, yazar Shakespeare’den uzaklaşp Türk okuruna yaklaşmıştır.

Örnek 3:

Kaynak Metin:

Hamlet: And what so poor a man as Hamlet is May do, to express his love and friending to you, God willing, shall not lack.

(Shakespeare, 1999, s. 35)

Erek Metin:

Hamlet: Hamlet ne kadar aciz olursa olsun, **Allahım izni ile, sizlere muhabbet ve dostluğunu göstermekte kusur etmeyecektir.....**

[Shakespeare, 1941, (çev. Edib ve Turhan, s. 27), vurgu bana aittir]

Halide Edib Adıvar’ın Hamlet’inde dönemin normlarını göz önünde bulundurduğumuzda dinsel imgelerin birçok kez kullanılmasıyla kabul edilebilir bir çeviri oluşturulmuştur denebilir.

Örnek 4:

Kaynak Metin:

Ophelia: At home, my lord.

Hamlet: Let the doors be shut upon him, that he may play the fool no where but in's own house. Farewell.

Ophelia : O, help him, you sweet heavens!

(Shakespeare, 1999, s. 65)

Erek Metin:

Ophelia: Evde, *my lord*.

Hamlet: Kapıları üstüne kilitleyin de evinden başka yerde soytarılık etmesin. Allaha ısmarladık.

Ophelia: Güzel allahım, sen onu koru!

[Shakespeare , 1941, (çev. Edib ve Turhan, s. 52)]

“My lord” ifadesi çevirinin tamamında çevrilmeden bırakılmıştır. Hitap özelliği taşıyan sözcük italik olarak verilmiştir. Bahsi geçen ifade, eserin Shakespeare’e ait olduğunu okura anımsatmak için özellikle bırakılmış olabilir. Nitekim başka bir yan metin olarak, Halide Edib Adıvar “Tenkidi Tenkid” adlı üst eleştirisinde, bahsi geçen ifadenin İngilizce olarak bırakılma sebebinin, karakterlerin Elizabeth dönemi özelliklerini taşıdığını vurgulamak amaçlı olduğunu da belirtir (Adıvar, 1942, s. 141). Kaynak metne sadık bir çeviri anlayışıyla da yola çıkan ve metnin neredeyse tamamında erek odaklı bir çeviri gerçekleştiren çevirmenlerin bu tercihinde bir uyumsuzluk olduğu düşünülmektedir.

Örnek 5:

Kaynak Metin:

Player Queen: O, confound the rest! Such love must needs be treason in my breast: In second husband let me be accurst! None wed the second but who kill'd the first.

(Shakespeare, 1999, s. 73)

Erek Metin:

Oyuncu Kraliçe: Allah göstermesin! Bence böyle bir muhabbet hıyanettir. Bir daha kocaya varırsam bana lanet olsun' Ancak birincisini öldüren bir ikincisiyle evlenir.

[Shakespeare, 1941, (çev. Edib ve Turhan, s. 60)]

Kaynak metinde Player Queen “confound the rest” diyerek lanet okumaktadır. Ancak Erek Metinde Oyuncu Kraliçe “Allah göstermesin” diyerek Türkçede kolay anlaşılır ancak bir o kadar da yerel bir ifade kullanır. Kaynak metindeki kızgınlık erek metinde daha çok korkuya dönüşmüştür. Diğer yandan “take” ile anlatılmak istenen ve evlenmek anlamına gelen ifade, erek metinde “kocaya varmak” şeklinde oldukça yerel bir ifadeye dönüşmüştür.

Örnek 6:

Kaynak Metin:

Second Clown: Was he a gentleman?
 First Clown: He was the first that ever bore arms.
 Second Clown: Why, he had none.
 First Clown : What, art a heathen? How dost thou understand the Scripture? The Scripture says 'Adam digged:' could he dig without arms? I'll put another question to thee: if thou answerest me not to the purpose, confess thyself—

(Shakespeare, 1999, s. 117)

Erek Metin:

İkinci mezarıcı: O da mı bir “gentleman”dı?
 Birinci mezarıcı: Evet, silah taşıyan ilk “gentleman”.
 İkinci Mezarıcı: Onun öyle bir şeyi yoktu.
 Birinci Mezarıcı: Sen kafir misin be? Kitabı mukaddesi nasıl anlıyorsun? Kitabı Mukaddes, “Adem yeri kazdı”, diyor. Elinde kazma gibi silahı olmasaydı kazabilir miydi? Sana şimdi bir soru daha soracağım; eğer cevabını bulamazsan kendini....

[Shakespeare , 1941, (çev. Edib ve Turhan, s. 98)]

Kaynak Metinde geçen “gentleman” sözcüğü “My Lord” gibi, erek metinde çevrilmeden olduğu gibi bırakılmıştır. Okura, metnin bir çeviri metin olduğunu hatırlatan bölümün devamında kullanılan “What, art a heathen?” için “kâfir misin?” karşılığı verilerek anlam yine oldukça yerel bir hal almıştır.

Sonuç

Halide Edib Adıvar öncülüğünde yapılan bu eserin çevrilmek için seçilmesinin amacı, kitabın ilk sözünde de belirtildiği üzere okura önemli İngiliz edebiyatı eserlerini tanıtmaktır. İngiliz filoloji kürsüsünün öncülerinden Halide Edib Adıvar ve Vahit Turhan ön sözde belirttikleri şekilde yeterli değil oldukça kabul edilebilir bir çeviri yapmışlardır. Edebiyatçı kimliğiyle Halide Edib Adıvar'ın *Hamlet*'i çok iyi analiz ederek ve çeviri öncesinde *Hamlet*'i tanıtarak okura mümkün olduğunca kolay anlaşılır bir metin sunulmasını ve Türkçeye özgü ifadelerle bir çeviri yapılmasını sağladığı düşünülmektedir.

Hamlet'in günümüzdeki Türkçe çevirmenlerinden bir olan Özdemir Nutku, her çağın *Hamlet*'inin, Polonius'unun, Ophelia'sının, Fortinbas'ının değişik ve çağına uygun olduğunu söyler. Çünkü *Hamlet*, her çağda, o çağın insanlarını ve sorunlarını yansıtabilecek ölçüde bir oyundur. Nutku'ya göre *Hamlet*'te çeşitli sorunlar vardır: siyasal, ahlaksal sorunlar, aşk sorunu, hayatın son ereği üzerine kuramsal ve deneysel tartışmalar, aile sorunu, vb. (Nutku, 1972, s. 108). Tercüme Bürosu'nun bir mensubu olan Halide Edib Adıvar'ın gerek Türk Edebiyatındaki etkin konumunu gerekse İstanbul Üniversitesi İngiliz Edebiyat kürsüsünün

kurucusu yönünü göz önünde bulundurduğumuzda çeviri eser ile bir külliyat ve seminer mesaisi ürünü şeklinde bir proje olarak okura sunma misyonu edinildiği düşünülmektedir. Dolayısıyla, erek metinde karşımıza çıkan karakterlerin, kaynak metnin yazıldığı dönemi anlatan karakterler olması sebebiyle de, mümkün olduğunca erek okur tarafından rahat anlaşılır bir çeviri metin oluşturmak amaçlanmıştır. Bunun yanı sıra bazı sözcükler çevrilmeden kaynak metinde yer aldığı şekliyle İngilizce bırakılmıştır. Bunun sebebinin çevirmenlerin okura, zaman zaman çeviri metin yani bir Shakespeare eseri okuduklarını hatırlatma gereği duymaları olabilir⁴.

Her ne kadar çevirmenler ön sözde sadık bir çeviri yapacaklarını söyleseler de genel çeviri yaklaşımlarının kabul edilebilir olduğu görülmektedir. Bertol Brecht'e gönderme yapan Nutku tiyatroun, çağını yansıtan, eleştiren ve yorumlayan bir sanat; bu görevini kesinlikle yerine getirirken de çağının insanlarına yararlı olmak zorunda olduğunu söylemektedir (Nutku, 1972 s. 107). Tiyatronun izleyicisine ulaşırken güttüğü amaç, tiyatro çevirisinin de okuruna ulaşmak için güttüğü amaç olarak ele alınırsa kabul edilebilir çeviri sayesinde çağın okuruna ulaşıldığı söylenebilir.

Kaynakça

- Aktulum, K. (2000) *Metinlerarası ilişkiler*. İstanbul: Öteki Yayınları.
- Araboğlu, A. (2017). "Bir üst-eleştiri incelemesi: Halide Edib Adıvar, 'tenkidi tenkid.'" *Turkish Studies*, 12 (30), 21-34.
- Bengi-Öner, I. (2001). *Çeviri kuramlarını düşünürken*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Edib, H., Turhan, V. (1941). *Hamlet. İngiliz Edebiyatı Seminer Mesaisinden Shakespeare Külliyatı No:1*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Neşriyatından No.155. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Edib, H., (1942, Temmuz). Tenkidi tenkid. *Tercüme*, 3(14) 138-141. Maarif Vekilliği Neşriyat Müdürlüğü, Ankara: Maarif Matbaası.
- Gürçağlar, Tahir, Ş. (2005). *Kapılar: Çeviri Tarihine Yaklaşımlar*, İstanbul: Scala Yayıncılık.
- Gürçağlar, Tahir, Ş. (2018). *Türkiye'de Çevirinin Politikası ve Poetikası 1923-1960*. (T. Demirel Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Karadağ, A.B. (2012). "Çeviri tarihimizde fennî romanlarla bir kültür repertuarı oluşturmak." *İstanbul Üniversitesi Çeviribilim Dergisi*, 2, 45-73.
- Karadağ, A.B. ve Bozkurt, E. (2014) II. Meşrutiyet'ten Harf Devrimi'ne Kadar Osmanlıcaya Yapılan Roman Çevirilerinin Süreç Öncesi Normlar Bağlamında İrdelenmesi. *Humanitas - International Journal of Social Sciences*, 3, 85-94. ISSN: 2147-088X. DOI: 10.20304/husbd.34619.
- Karadağ, A.B. (2015). The Contribution of the Novels Translated into Ottoman Turkish between the Ottoman Tanzimat Period and the Alphabet Reform to the Ottoman/Turkish Cultural Heritage: An Overview of the Prefaces with a Focus on National Morals and Customs. *RumeliDe - Journal of Language and Literature Studies*, 2, 113- 128. ISSN: 2148-7782.
- Korkmaz, İ. (2016). Çeviri stratejilerinin yazın çevirisinde uygulanması: Yaşar Kemal'in *Ölmez Otu* eserinin İngilizceye çevirisinden örnekler. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 12, 35-46.

⁴ (Bknz. Araboğlu, A. (2017) Bir üst-eleştiri incelemesi: Halide Edib Adıvar, "tenkidi tenkid". *Turkish Studies*. 12/30. 21-34).

-
- Nutku, Ö. (1972). Çağdaş hamlet. *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, 3, 107-118.
- Paker, S. (1988). Türkçede ilk Hamlet çevirileri. *Metis Çeviri*. 2(20) (G. Özkan, Çev.) Çağaloğlu, İstanbul: Gümüş Matbaası.
- Shakespeare ,W. (1999). *The tragedy of Hamlet, prince of denmak*. Erişim tarihi: 17 Ekim 2017, <https://www.w3.org/People/maxf/XSLideMaker/hamlet.pdf> .
- Toury, G. (2008). *Çeviri Normlarının Doğası ve Çevirideki Rolü* (A. Eker. Çev.) Seçkisi II: Çeviri(bilim) Nedir? (Haz. Mehmet Rıfat), İstanbul: Sel Yayıncılık.
-

SOCIOLOGY

Erken Cumhuriyet Dönemi Sanat Anlayışı ve Türk Sosyologlarının Yaklaşımları

The Art Conception of the Early Republic Period and Approach of Turkish Sociologists

Çağrı ASLAN*

Öz

Cumhuriyet dönemi Türk toplumu açısından kültürel bağlamda önemli bir değişim ve dönüşüm evresidir. İmparatorluk kurumları on yedinci yüzyıldan itibaren yavaş yavaş değişirken, savaşlar ve ekonomik buhranlar sonucu iktidarın gücünü kaybetmesiyle yerini yeni bir siyasal rejime bırakmıştır. Cumhuriyet her alanda iddialı atılımların yapıldığı bir dönemdir. Cumhuriyetin getirdiği birçok yeniliğin kökeninde Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde gerçekleştirilen yenilik hareketlerini görmek mümkündür. Buna karşın Cumhuriyet rejiminin kültür ve sanat alanında gerçekleştirdiği dönüşüm onu önceki dönemden ayrı ele almayı gerekli kılmaktadır. Kültür ve sanat rejimin kendisini ifade edeceği en önemli yol olmuştur. Bu bakımdan, hâkim sanat anlayışını ele alırken, yirminci yüzyılın ilk yarısında Türk sosyolojisi camiasında öne çıkan isimlerinin yaklaşımlarını, eleştirilerini ve katkılarını ortaya koymak önemli hale gelmiştir. Bu isimlerin bazılarının yeni siyasal rejimin ideoloğu, destekleyicisi ya da eleştirmeni oldukları düşünüldüğünde, sanat sosyolojisi bağlamında derlenen düşüncelerini incelemek o dönem hakkında daha fazlasını öğrenmemizi sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sanat, Sosyoloji, Cumhuriyet Dönemi

Abstract

The Republic period in the cultural context is an important stage in terms of change and transformation of Turkish society. While the imperial institutions were gradually changing from the seventeenth century onwards, it was replaced by a new political regime with the loss of power as a result of wars and economic crises. The Republic is a period in which ambitious breakthroughs are made in every field. In the origin of many innovations brought by the Republic, it is possible to see the movements of innovation in the last period of the Ottoman Empire. On the other hand, the transformation of the Republican regime in the field of culture and art necessitates a separate consideration from the previous period. Culture and art have been the most important way for the regime to express itself. In this regard, while dealing with the dominant concept of art, it has become important to discuss the approaches, critiques and contributions of the prominent names of the Turkish sociology community in the first half of the twentieth century. Considering some of these names as an ideologist, supporter or critic of the new political regime, examining the ideas that are compiled in the context of the sociology of art enables us to learn more about that period.

Key Words: Art, Sociology, The Republic Period

Giriş

Yirminci yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki birbirinden farklı dil, din, mezhep ve kültüre sahip topluluklar için büyük yıkımlar ve parçalanmaları beraberinde getirmiştir. Henüz ilk çeyreğine gelindiğinde, I. Dünya Savaşı'ndan derin yaralarla çıkmış İmparatorluk, dağılma sürecine girmiş ve dört bir yanı sefalet ve yoklukla mücadele eden Anadolu, bağımsızlığı için son bir savaşla yüzleşmek durumunda kalmıştır. Böylesi sıkıntılar sonucu kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin karşısında çok daha çetin geçecek bir süreç bulunmaktaydı. Nitekim ekonomiyi fetih politikası ile ayakta tutmak düşüncesi Ortaçağ'da kalmış, buna karşılık üretim imkânlarının güçlendirilmesi modern dünyanın mottosu haline gelmiştir. Modern bir toplum için yalnızca iktisadi alandaki yenilikler yetersiz kalacağı için siyasal rejimden başlayarak, eğitime, sanayileşmeden bilime ve sosyal alana değin birçok alanda inkılâp gerçekleştirilmiştir. Sınaî ve iktisadi ilerlemeler niceliksel ve somut değerlerle ifade edilebildiği için değişimi takip etmek nispeten daha kolay olmuştur. Bu sahadaki zorluklar planlama, mücadele ve dirayet ile üstesinden gelenebilecek nitelikte olmuştur.

* Arş. Gör., Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, caslan06@hotmail.com

Ancak bir nokta daha vardır ki bu sahada ilerlemek bir miktar daha zaman alacaktı: Kültür ve sanat alanı.

Yeni bir fabrika açmak, işçileri belirli bir eğitime tabi tutmak ve beklenen randımanı almak için uzun yıllara gerek yoktur. Ancak sanat konusunda usta icracılara ve eyledikleri eserlere vakıf olabilecek incelmış bir zihniyete ulaşmak için birkaç neslin yetişmesi gerekmektedir. Mustafa Kemal Atatürk, doğruları ve yanlışları ile komple bir Cumhuriyet projesinin gerçekleşmesini hayal etmiştir. Bunun ne kadarının gerçekleştiği, zaman konusundaki kısıtlılıkları ve tercihleri tartışmaya açıktır. Ancak ülkenin içinde bulunduğu durum ve şartların elverişsizliği meydana iken kültür ve sanat çalışmaları da devam etmiştir. Avrupa'daki Aydınlanma hareketinde şüphesiz sanat oldukça önemli bir rol oynamıştır. Skolastik düşünce yıkılırken bilim insanları ne kadar etkili olmuşsa sanatçılar için de benzer bir tesirden söz edilebilir. Zira geleceğe dair mutlu bir projeksiyon oluşturanlar sanatçılar olmuştur. Cumhuriyet'in çizmiş olduğu hedefte sanata biçilen rol buna benzer olmuştur. Bir farkla ki, Batı'da sanat kurumu sınıfsal bir karaktere sahip olmakla beraber aristokrasi ve ruhban sınıfını sarsabilmiştir. Türkiye'de birçok yenilik tepeden tabana doğru bir yayılma endeksine sahip olmuştur. Bu hareketlilik sanat konusunda da değişmemiştir. Siyasi politikalar sanat kurumunun gelişmesi açısından hayati bir rol oynamıştır. Entelektüellerin desteğini alan siyasi yapılanma anayasal bir korunma kazanan yenilikçi bir tavırla kökten ve planlı bir sanat politikasını takip etmiştir (Yılmaz, 2014, s. 298). Nitekim güzel sanatlarda başarılı olmayı diğer bütün devrimlerde başarılı olduğunun kanıtı olarak addeden Atatürk, bu alanda geri kalmış olmanın yüksek insanlık sıfatından da mahrum olmak anlamına geldiği görüşündedir. Onun istediği kültürel ve sanatsal atılım, on sekizinci yüzyılda başlayan Osmanlı İmparatorluğu'nun yenileşme çabaları içinde yer almıştır.

Yani Cumhuriyet Türkiye'sinde kökleşen, kurumlaşan ve aşağı yukarı tüm toplum katlarına mal olan sanat dalları aslında imparatorluğun son dönemlerinde gösterilen gayretlerin mirasıdır. Tablo resminden, tiyatro, opera ve baleye, edebiyata değin kuram ve kavramlarıyla Batı'dan aldığımız sanat dallarının Cumhuriyet dönemindeki gelişme çizgilerinin başlangıcı son dönem Osmanlı sanatı içinde yer alır (Başkan, 2002, s. 402).

Türkiye Cumhuriyeti'nin kültür politikası 1930'lu yıllardan başlayarak köklü bir değişim konusunda etkinlik kazanmıştır. Bu yıllarda Türk sanat müziği yayını radyolarda yasaklanmıştır. Atatürk, müzik alanında yeniliğe açık olmayı, bir toplumun genel manada yeniliklere açık olmasıyla ilişkilendirmiştir (Uslan, 1997, s. 260-263). 1934'te Milli Musiki ve Temsil Akademisi Teşkilat Kanunu çıkarılmıştır. Akademinin amaçları arasında, milli müziği işlemek, yükseltmek ve yaymak, tiyatro, opera, bale ve koro gibi sahne sanatları elemanlarını yetiştirmek ve müzik öğretmenleri yetiştirmek bulunmuştur. Batılı tarzda müziğin ve sahne sanatlarının icra edilmesi ve öğretilmesi maksadıyla konservatuar ve devlet tiyatroları kurulmuştur. Opera bir tür olarak yalnızca devletin himayesinde icra edilen bir sanat türü iken, resim ve heykel dalları ilkokuldan üniversiteye kadar Batılı tarzda bir eğitim sürecinde yeni nesle verilmiştir. Resim ve heykel müzeleri ve sergileri açılmış, kültür mirası varlıklar yasalar kapsamında korumaya alınmıştır (Katoğlu, 1990, s. 423-459).

Cumhuriyet dönemi sanat anlayışı önceki dönemden farklılıklar göstermektedir. Aslına bakılırsa iktidarın paylaşılması, rejimin güç kaybetmesi, savaşların ardından sınırların küçülmesi ve Batı'ya örnek alınacak bir model olarak yaklaşılması Cumhuriyet'in ilanından daha önce meydana gelmiştir. Ancak Cumhuriyet, palyatif çözümlerin yerine kökten bir değişimi, kararlı ve planlı bir biçimde uygulamaya koyarak farklı bir yol izlemiştir. Batılı bir devlet ve ekonomi organizasyonu oluşturulurken kültürel ve sanatsal bakımdan donanımlı bir toplum yaratmak fikri dönemin ruhuna oldukça uygundu. İncelediğimiz isimlerin dönemin anlayışına aykırı, değişime şiddetle karşı bir anlayış ortaya koymaları beklenemezdi. Mutlaka değişimin yönüne ilişkin yorum farklılıkları mevcuttur, bu da sosyologların doğasına aittir. Bu

dönemde bazı sosyologlar kültür ve sanat açısından hem niceliksel hem de niteliksel olarak önemli eserler ortaya koymuşlardır. Bu sosyologlara örnek vermek gerekirse başta Ziya Gökalp, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Nurettin Şazi Kösemihal ve Hilmi Ziya Ülken isimleri sayılabilir. Bu isimlerin bazıları dönemin sanat anlayışına yön vermiş bazılarıysa bu anlayışı eleştirmiştir. Görüşlerini incelediğimiz isimler, Türkiye’de ilk sosyoloji kürsüsünün kurulduğu, eski adıyla Darülfunun olan İstanbul Üniversitesi’ne atfen İstanbul Ekolü olarak adlandırılan gruba mensup isimlerdir[†]. Kültür sanat alanı, ülkemiz sosyoloji çalışmaları için oldukça önemli bir yere sahip olan Ankara Ekolü sosyologlarının odaklandıkları esas sahalardan birisi değildir. Ankara Ekolü Türk sosyolojisine daha çok ampirik çalışmalar alanında katkı sağlamıştır. Bu nedenle Cumhuriyet’in ilk dönemlerine atıfla Erken Cumhuriyet Dönemi olarak bahsedeceğimiz söz konusu yaklaşık yarım asırlık dönemde İstanbul Ekolü sosyologlarının daha etkin oldukları aşikârdır.

Ziya Gökalp

Bu dönemin en etkin ismi şüphesiz Ziya Gökalp’tir. Türk milliyetçiliğinin önde gelen ideologlarından biri olan ve “kendi kendini yetiştirmiş bir aydın olan Ziya Gökalp, Türkçülüğe geleneksel inanç sisteminden gelmiş, fakat eski değerlerini de büsbütün terk etmeyerek onları Türkçülükle uzlaştırmaya çalışmıştır” (Tunçay, 1990, s. 37). Gökalp’in sosyoloji anlayışında önemli bir yeri olan Fransız sosyolog Emile Durkheim’dır. Onun, genç Türkiye’nin gelişmesi yolunda atılacak adımları planlarken Durkheim’ı örnek almasının nedeni, özellikle onun toplumu dayanışma türleri açısından ele almasıdır.

Ziya Gökalp Durkheim’i, sosyolojinin gerçek başlangıcı olarak kabul etmiştir. Geliştirdiği sistemin Durkheim’dan etkilendiği kuşku götürmezse de, iki düşünür arasında önemli bazı farkların olduğu gözlemlenmektedir. Ziya Gökalp’te milliyetçilik Durkheim’ın içtimai işbölümünün yerini almıştır. Durkheim’ın sosyolojisindeki sosyal olgular Ziya Gökalp için normatif amaçlar halini almaktadır. Durkheim, sosyal ilişkilerden çok modern toplumlarda normatif değerlerin kabul edilmesini sosyolojinin temel konusu olarak kabul etmiştir. Ziya Gökalp, sosyolojiyi doğrudan normatif sosyal bir modelin oluşturulması için gerekli bir metot olarak görmüştür. Durkheim için normatif bir içeriğe sahip olmayan dayanışma, Ziya Gökalp için içtimai ve milli bir hedef teşkil etmiştir (Bozarlan, 2011, s. 315).

Gökalp, sanata da toplumsal bir dayanışma oluşturmak maksadıyla yaklaşmıştır.

Sanatta millilik Gökalp için esastır. Milli sanat, milli edebiyat, milli vezin, milli musiki vs. O, bu kavramla Türk geleneği, Türk dokusu taşıyan unsurlara gönderme yapmakla birlikte bütün ikilikleri de ortadan kaldırma amacını gütmüştür. Bu bakımdan her defasında İran ve Arap kültür unsurlarının bir örneği olarak nitelediği Osmanlı sarayını ve seçkin kesimi eleştirmiştir. Ona göre, seçkinler, halkın konuşma dilinden, kullandığı vezinden, efsanelerinden, geleneklerinden, değerlerinden ve ideallerinden esinlendikleriyle belirli bir yazı dili, edebiyat, müzik, resim, mimari, siyaset, hukuk, felsefe ve ahlak konularında güzide eserler meydana getirerek, halkın uyuyan duygularını uyandırır. Ancak toplumumuzda ise seçkin kesimin halka dair olan her şeyi basit gördüğünü ifade eden Gökalp bütün ikiliklerin halkı değersiz görmeleri sebebiyle ortaya çıktığını öne sürmüştür (Gökalp, 1977, s. 44-45). Mevzubahis ikiliğin kaldırılacağı ilk saha edebiyattır ve bunu sağlamak adına dilde sadeleşme onun temel hedeflerinden birisidir. Onun dilin sadeleşmesi konusundaki hassasiyeti şiir ve edebiyatta da devam etmiştir. Öncü olmak maksadıyla sade bir Türkçe ile şiirler kaleme alan Gökalp’in edebiyata yaklaşımı romantik anlayışa daha yakındır. Onun halka odaklanması yalnızca dil ve edebiyatla sınırlı kalmamış, müzik konusunda da halk ezgilerine ve melodilerine odaklanması gerektiği düşüncesinde olmuştur. Kaldı ki, önce Arap sonrasında ise Fars kültürüne geçmiş olan Batı müziğini eksen kabul ederek milli bir müzik anlayışı ortaya koyulamayacağı görüşünü savunmuştur (Gökalp, 1968, s. 129-130). Doğu müziğini

[†] İstanbul ve Ankara ekolleri konusundaki tasnif için bkz. Kaçmazoğlu, H. B. (1991). “1940-50 Tarihleri Arasında Türk Sosyolojisi”. Sosyoloji Dergisi, 3(2), 1-48.

hasta ve gayrı milli bir müzik olarak nitelendiren Gökalp, Batı ve halk müziğinin bir tür sentezinden teşekkül olacak Türk müziğini tahayyül etmiştir. Halk müziğinin milli kültürümüze ait olduğunu, Batı müziğinin ise yeni medeniyetimizin müziği olduğunu ifade ederek bu iki müziğin birlikteliğinden milli müziğimizin ortaya çıkacağını öne sürmüştür (Gökalp, 1968, s. 131).

Sonuç olarak Gökalp, Türk kimliği altında birtakım unsurları birleştirmeye çalışmıştır. Onun bu çabası, genelde bir önceki kurumsallaşmanın eleştirisi üzerinedir. O, Osmanlı sanat anlayışını “egzotizm” olarak tanımlamış ve bu ithal olana dair hayranlığın beraberinde taklidi getirdiğini belirtmiştir. Osmanlı sanatçılarının taklit huyunun İran’la başladığını bildiren Gökalp, Tanzimat’la birlikte Fransız sanatının taklidiyle devam edildiğinin altını çizmiştir (Gökalp, 1977, s. 47). Osmanlı dönemi dil, edebiyat, şiir, musiki, mimari ve diğer sanat ve zanaat dallarının Türk kültürü ile olan tarihsel bağlarını ortaya koyarak hangi yollarla geliştirilebileceğini göstermeye çalışan Gökalp, sonrasında da Batı medeniyetinden alınacak tekniklerle bu sanat dallarının nasıl yükselebileceğini ifade etmiştir.

İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu

Sanata Gökalp ile benzer bir saikle yaklaşan bir diğer isim ise İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu’dur. Cumhuriyet rejiminin getirdiği değişimin destekçilerinden birisi olan Baltacıoğlu, sosyolog kimliğinin yanı sıra eğitimci yönü ile sanatı daha pratik bir kaygı ile irdelemiştir. Çok yönlü bir aydın olarak,

Hattatlık, yazarlık, öğretmenlik, öğretim üyeliği, dekanlık ve rektörlük yapmıştır. Bir dönem milletvekilliği de yapan Baltacıoğlu, ‘geleneklere bağlı Batılışmacı ve Cumhuriyetçi’ yeni insan modelinin bir örneği olmuştur. Yazılarında, ulusal kimliğin muhafaza edilmesine vurgu yapmıştır. Bununla birlikte uygarlık alanında Batı ile bütünleşmeye yönelmiş bir toplumun idealizmini ve dinamizmini yansıtmıştır. Onun üslubu, bir ideal olarak, Batı’da olduğu gibi, burada ve tüm dünyada ulusal gelenekten kopmadan kalkınma fikrine dayanmıştır (Karagöz, 2009, s. 95).

Baltacıoğlu, Durkheim’ı manevi üstadı olarak nitelemiştir. Zira sosyoloji söz konusu olduğunda, Durkheim’ın ve onun Türkiye’deki temsilcisi Ziya Gökalp’in etkisinde kalmıştır.

Baltacıoğlu, sanat olgusunu detaylı bir biçimde tahlil etmiştir. Onun sanata verdiği önem, sanatın toplum için arz ettiği görevle ortaya çıkmaktadır: “Yeni Türkiye’de dinin bıraktığı boşluğu ve kültür boşluğunu bilimle beraber yalnız sanat doldurabilir” (Baltacıoğlu, 1934, s. 33). Baltacıoğlu, toplumdan beslenen, topluma yön veren bir sanat, yani milli bir sanat anlayışından bahsetmiştir. Sanat ve sanatçı üzerine düşünceleri milli olandan bağımsız değildir. Bu bakımdan Gökalp ile olan benzerlikleri dikkat çekicidir.

Baltacıoğlu’nun en önem verdiği sanat tiyatrodur. “En büyük kültür ve devrim okulu” (Ongurlar, 1985, s. 42) olarak nitelendirdiği tiyatroyu, edebi değil plastik sanat olarak değerlendiren sosyolog, temelinde pandomim olan tiyatroda dilin ikinci planda kaldığı, mimiğin, şeklin plastiğin öncelikli olduğu (Baltacıoğlu, 1971, s. 171) görüşünü savunmuştur.

Baltacıoğlu, tiyatronun yalnız milli şahsiyetin değil, bütün insanın, insanda bütünün mabedi olduğunu ifade etmiştir. Resim, musiki, mimari ve edebiyat bu insanlığın yalnız parçalarıdır. O, asıl bütünlüğün hayatın kendisinde olduğunu belirtmiştir. Gerçeğin bütünlüğünü taklit eden tek sanatınsa tiyatro olduğu görüşünü savunmuştur (Kaçmazoğlu, 2002, s. 241).

Baltacıoğlu, yeni bir soluk getirmek istediği tiyatro için “öz tiyatro” ismini kullanmış ve geliştirmeye çalıştığı bu yeni ve özgün anlayışın neleri içermesi gerektiği üzerine fikirler öne sürmüştür. Öz tiyatroyu beslemek için “Türk toplumunun geçmişindeki, çocuk oyunları, hayat sahneleri, hitabet, halk tiyatroları, karagöz, ortaoyunu, tuluat tiyatroları, namaz ayini, Mevlevi ayini gibi farklı unsurlardan ve Dalcroz’un artistik sisteminden (Baltacıoğlu, 1941, s. 18-29) yararlanmış. Özellikle Karagöz, Ortaoyunu ve Tuluat, yeni oluşturulacak tiyatro kültürünün temel türlerini teşkil etmektedir.

Baltacıoğlu, tiyatronun dışında heykel sanatını da milli kültür perspektifiyle ele almış, heykelin tipinin, pozunun ve ifadesinin Türk kültürünü yansıtmasını zaruret olarak nitelendirmiştir. O, heykeli estetik açıdan değeri kılanın, teknik incelikten öte bu ruhu yakalamak olduğunu, sanatçının halktan ilham alacağını vurgulamıştır (Baltacıoğlu, 1994, s. 154). Türklerin İslamiyet ncesi dönemde de heykel yaptıklarını ancak bu heykellerin Batı anlayışına uygun olmadığını dile getiren Baltacıoğlu, bunun nedenini Oğuz heykelciliğinin anatomi bilgisinden doğan tabiatı ve taklit edici bir sanat olmamasına bağlamıştır. Zira ona göre, Oğuzlar, heykelciliği, bir bilgi sanatı olarak değil bir duygu sanatı olarak anlamış, duyguya ve anlatıma önem vermişlerdir (Baltacıoğlu, 1971, s. 106).

Mimari konusunda da Türk mimarisinin orijinalliğine vurgu yapan Baltacıoğlu'nun, "insanlık tarihinde üç büyük mimarlık tecrübesi vardır. Bunlar, Mısır, Yunan ve Türk mimarisidir" (Baltacıoğlu, 1934, s. 183) sözleri ona verdiği değeri açıkça göstermektedir. Mimarının yalnızca estetik değer taşımalarının yetersiz olduğunu düşünen Baltacıoğlu, onun kullanım değerinin de mühim olduğuna dikkat çekerek, gerçekçi olması gerektiğinin altını çizmiştir. Bu bağlamda "açıklık, kesinlik ve duruluk sanatı" (Baltacıoğlu, 1971, s. 109) olarak nitelendirdiği Türk mimari sanatının, hem realist hem de idealist bir kimliğe sahip olduğunu dile getirmiştir. Türk mimarisinin gerçeğe, pratiğe, konfora, kolaylığa ve rahatlığa yer verdiğini, ayrıca en insancıl ve en yüksek estetik değerlere sahip olduğunu belirtmiştir (Baltacıoğlu, 1971, s. 85). Mimari konusunda örnek alınması gereken unsurların Türk mimarlığının geçmişinde var olduğunu düşünmektedir.

Baltacıoğlu, resim sanatı hakkında da yazılar yazmıştır. Resim konusunda Türk minyatrclğn ne çıkarmış ve Türklerin İslamiyet'in ilk yüzyıllarında tabiatı olan minyatür anlayışının 18. yüzyılda gerçekçi ve gerçeküstü bir anlayışa doğru geliştiğini ne srmştir. Bu dönemde klasikleşen Türk minyatrclğnn tabiatı resim anlayışından uzaklaşarak güzelleştiğini ifade etmiştir. (Baltacıoğlu, 1971, s. 111). Türk resim sanatının srrealizmle birlikte estetik açıdan daha üst olarak kabul ettiği bu noktaya Batılı resim anlayışından çok daha evvel yükseldiği fikrini savunmuştur.

Baltacıoğlu, Cumhuriyet Türkiye'sinin sosyal dönüşümünün oldukça keskin yaşandığı bir dönemde düşüncelerini geliştirmiştir. Onun düşüncesinin temelinde gelenekle birlikte modernleşmek anlayışı vardır. Onun modernleşme iştiyakı zaman zaman geleneğin reddiyesi olarak algılansa da bu gerçeği yansıtmamaktadır. Zira Baltacıoğlu, görüşlerini daima geleneğin modernleştirilmesi fikrinin üzerine inşa etmiştir.

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu

Türkiye'de sosyolojinin zenginleşip gelişmesinde önemli etkisi olan isimlerden bir diğeri ise Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'dur.

Fındıkoğlu'nun çalışmalarının 'çeşitliliği' ve 'çok yönlülüğü' yanında dikkat edilirse orijinal yönünün Türkiye'de yerli ve milli bir düşünce geleneği kurmak olduğu görülür. Böylelikle milli birlik ve dayanışmanın, sosyo-kültürel gelişmenin sağlanmasına katkıda bulunacaktır (Güngör Ergan, 2008, s. 629).

Fındıkoğlu'nun milli birlik ve dayanışmayı amaçlayarak üzerinde durduğu saha folklor ve halk edebiyatıdır.

Fındıkoğlu, sanatın toplumdaki kaynaklandığı fikrini savunmuştur. Sanatın, toplum üyelerinin sosyal yaşamlarının sonucunda ortaya çıkan estetik dürtüyle var olabileceği görüşündedir. Sanatta bireyselleşmenin önemine vurgu yapan Fındıkoğlu, gelişmemiş toplumlarda sanatçıların bireyselleşmediğini, sanatın kişiselleşmediğini, en azından o sanat alanında sanatçının isminin ön planda olmadığını belirtmiştir. Buna rnek olarak da, Türk edebiyatından ozanları, Fransız edebiyatından trubadureler'i Alman edebiyatından ise

minnsangerler’i vermiştir. Bu sanatçıların kendi isimlerinden çok sosyal bir isim altında toplandıklarından bahsetmiştir. Bunun yanı sıra Fındıkoğlu,

gelişen medeniyetlerde sanatın bireyselliğe doğru gidişi bile, sanatın toplumsallığını ortadan kaldıramaz, aksine tasdik eder. Çünkü sanatın bireyci yönünü sağlayan etken, bizzat toplumun bireye olan ihtiyacıdır. Artık bu devrede toplum ile sanatçı arasında bir ayırım ortaya çıkabilir (Fındıkoğlu, 2009, s. 46)

sözleriyle toplumsal gelişmişlik ve bireyselleşme arasındaki bağı ortaya koymuştur. Kaldı ki bu sözler aynı zamanda yüzünü bireyselleşmiş olan Batı’ya dönmüş olan Türkiye Cumhuriyeti’nde, tıpkı diğer konularda olduğu gibi cemaat yapısından cemiyete doğru dönüşümde sanatın da bir yerinin olduğunu ifadesidir.

Fındıkoğlu’nun, dünya görüşünün ve ülkenin içinde bulunduğu duruma yönelik fikirlerinin bir uzantısını sanat anlayışında görmek mümkündür. Fındıkoğlu, 19. yüzyıldaki fikir akımlarından romantizme yakın bir isimdir. Bu eğilimini de, romantiklerin halk edebiyatının milli edebiyata olumlu bir tesiri olduğu hususunda Aydınlanma yanlısı pür akılcılara karşı bir tutuma sahip olması üzerine bizzat kendisi söylemiştir (Fındıkoğlu, 1941, s. 176). Bununla birlikte her fırsatta milli edebiyatın geliştirilmesinde halk edebiyatının önemine değinen Fındıkoğlu, Ziya Gökalp’in öncülüğünde yayımlanan *Yeni Mecmua* ve yazarları arasında İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu ve Hilmi Ziya Ülken’in de bulunduğu *Dergâh* dergilerinin Türk edebiyatına istisnai bir katkıda buldukları görüşünü savunmuştur. Buna karşın “Öz Türkçe” hareketinin ortaya koymaya çalıştığı sanatsal unsurları oldukça sert bir biçimde eleştirmiştir. Nitekim bu hareketin, temelinde halka dair olandan yola çıktığını ve sonrasında ise bundan uzaklaştığını iddia etmiş ve bu yayınlar ve çevresinin vasıtası ile ortaya çıkan ürünleri yapmacık olarak nitelemiştir (Fındıkoğlu, 1941, s. 181-182). Fındıkoğlu’nun halk edebiyatına ilişkin yoğun ilgisi *Erzurum Şairleri* ve *Bayburtlu Zihni* üzerine kaleme almış olduğu eserler sayesinde bilinmektedir. Bu eserler, halk edebiyatının sosyolojik boyutlarını ortaya koymak ve Cumhuriyetin sanatla alakadar olmasını istediği konular için birer rehber niteliğine sahip olmak bakımından önemlidir.

Sözün kısası sanat, folklor ve edebiyatla yakından ilgili olan Fındıkoğlu, Türkiye’de Cumhuriyet ideolojisinin önemli bir kolunu teşkil eden sanatla birlikte gerçekleştirmeye çalıştığı Batılılaşma veyahut medenileşme hareketinin mahiyetinden çok yöntemine ilişkin eleştirel bir tavra sahiptir. Nitekim Batılı sanatlara karşı olmamakla birlikte esasen sanatın yerel dokusunu kavramanın önemini vurgulayan bir sosyologdur.

Nurettin Şazi Kösemihal

Söz konusu dönemin diğer bir önemli ismi ise Nurettin Şazi Kösemihal’dır. Kösemihal, bir kurum olarak ele almış olduğu sanatın ontolojik olarak ne olduğundan çok nasıl icra edilmesi gerektiği hususuna eğilmiştir. Sanatı, ahlak, dil ve teknik ile benzer bir şekilde incelemiştir. Toplumsal açıdan sanatın felsefesini yapma girişiminden uzak durmuştur. Ona göre, önemli olan, sanatın, medeniyetin örnek alınması gereken unsurlarından birisi olmasıdır. Bu bağlamda özellikle musiki alanına ağırlık vermiş ve önerilerde bulunmuştur. Sanatın halk için mi yoksa sanat için mi olduğu tartışmasına eleştirel bağlamda yaklaşan Kösemihal, mevzubahis “halk” kelimesinin içeriğinin dahi net olmadığını altını çizmiştir. Burada halk kelimesinden kast edilenin, köylüler ya da kentte köy kültürünü sürdüren alt tabakaya ait kesim olduğunu, böylelikle sanat ya köylü içindir ya da alt tabaka içindir sonucuna varıldığını belirtmiştir. Kösemihal sanata dair yapılan söz konusu tasnife şiddetle karşı çıkmış ve gerçek bir sanatçının bu türden konularla ilgilenmekten imtina etmesi gerektiğinin altını çizmiştir. O, toplumda sanatın bir görevi ya da işlevi olması gerektiğine ilişkin yargıyı da absürt bulmuştur. Zira ona göre, sanat yapıtı hiçbir zaman pragmatist bir temele ya da yarar ilkesine dayanan bir ölçüye vurulamaz. Hatta yeri gelince en aşağılık

resimlerin bile toplumda bir görevi olabileceğini, ancak gerçek bir sanatçı elinden çıkmış olan eserlerin hiçbir işe yaramayabileceğini dile getirmiştir (Kösemihal, 1954a, s. 6).

Kösemihal, sanatta milli değerlere bağlılığı, evrensel nitelikte yükselmenin olmazsa olmaz koşulu olarak görmüştür. Ayrıca, onun sanatın toplumsal manada birleştirici özelliğine dair görüşlerinin millilikle alakalı olduğunu da söyleyebiliriz. Bu konuda Gökalp ve Fındıkoğlu ile benzer bir görüşe sahiptir. Kösemihal, sanatta milliliğe, topluma özgü olana ve toplumun ruhundan beslenene bu denli değer vermiş olmasına rağmen aynı bakış açısını musikide görmek mümkün değildir. Nitekim pek de hoşlanmadığı bir biçimde Doğu müziğinin halen gündelik hayatta yer almasından yakınmış, buna karşın onu yaşatmaya çalışanların çabalarının ise gereksiz olduğundan söz etmiştir.

Devrini tamamlayan, en parlak örneklerini veren bu musikinin can çekişmekte olduğuna, günün birinde bunun da, divan edebiyatı gibi gündelik hayattan göçüp gideceğine en ufak bir şüphemiz bile yok. Onun için göçmeye mahkûm bu musikiyi bir takım aşlarla gündelik hayatta ayakta tutmaya çalışanların çabalamaları boşunadır (Kösemihal, 1954b, s. 6).

Kösemihal, Divan edebiyatı gibi Doğu müziğinin de kültürel anlamda bir düalizm yarattığından bahsetmiş ve bu durumun Batılılaşma konusunda bir engel teşkil ettiği fikrini savunmuştur. Hatta biraz daha ileri giderek alaturka müziğin bir tek müzeye kaldırılmasını teklif etmediği kalmıştır.

Bir enstitü kurulsun bu musikiyi incelesin, eserlerinin kaybolmaması için elden gelen yapılsın, arşivler hazırlansın, hatta senede bir iki kere de halka tarihi konserler şeklinde dinlettirilsin ama gençleri bu çıkmaz yolda zehirleyerek, gündelik hayata sanatçı yetiştirmeye kalkmasın (Kösemihal, 1957, s. 4).

Kösemihal'in, müzik gibi sosyal hayatın içinde her daim canlı olarak yeniden üretilen bir kültür unsurunun, belirli bir kısmının toplumdaki soyutlanmasına ilişkin getirmiş olduğu öneri tartışmaya açıktır. Nitekim somut kültür unsurları adına makul görülebilse dahi müzik gibi soyut bir sanat dalı için mümkün görünmemektedir.

Yetkin nitelikte keman ve kanun çalan ve müziğe olan yoğun ilgisinin yanı sıra tiyatro ve resim üzerine yazıları da bulunan Kösemihal'in bu alanlardaki bilgisi müzikle kıyaslanamaz niteliktedir. Tiyatro konusunda son derece pratiğe dönük bir yaklaşıma sahip olmakla birlikte, onu yalnızca sosyodrama ve psikodrama metotlarının bir uygulama sahası olarak ele almıştır. Dolayısıyla bu sanatın kendi dinamiklerine ve sanatsal yönüne ilişkin bir yorum getirmektense ondan nasıl faydalanılabileceği hakkında düşünceler öne sürmüştür. Kösemihal'in resim konusundaki düşünceleri, müzik hakkındaki fikirleriyle benzerlik taşımamaktadır. Nitekim resim sanatı adına önemli olanın milli olmak olduğunun, kültürel dokuların, geleneklerin ve sosyal yaşamın altını çizmiştir. Ona göre, resim ne kadar "biz"e dair izler taşırsa o nitelikte evrensel olabilecektir (Kösemihal, 1951, s. 5).

Kösemihal, birçok alanda örnek alınan Batı medeniyetine adapte olmak maksadıyla, Batı kültürünü –özellikle müziği- toplumumuza tanıtmak, klasik müzik, opera ve diğer sahne sanatları hakkında bilgi vermek, halkta bu sanat dallarına dair merak uyandırmak gibi bir misyonu üstlenmiştir. Sosyoloji adına kaleme almış olduğu kitap ve yazıları bir kenara bırakırsak, sanat hakkındaki onlarca gazete makalesinde bu konuya yoğunlukla yer vermiştir.

Hilmi Ziya Ülken

Sanat konusuna eğilen bir başka isim ise sosyoloji ve felsefe dallarında onlarca kitabı, binden fazla sayıda makalesi, yazısı ve monografisi olan Hilmi Ziya Ülken'dir. Ülken, döneminin önemli entelektüellerinden birisidir. Hayatı yazmakla geçmiş bir düşün adamıdır. Sosyoloji, felsefe, psikoloji, tarih, edebiyat, müzik, şiir ve resim onun uğraş alanlarıdır. Yalnızca sanata dair eserlerini göz önünde bulundurduğumuzda iki kitabı, yirmiden fazla makalesi, onlarca şiiri, iki adet romanı, piyes denemeleri ve yağlı boya tabloları mevcuttur

(Vergili, 2006). Sanatı, bir “heyecan doğurma vasıtası” (Ülken, 1942, s. 3) olarak tarif eden Ülken, sanatsal faaliyeti şu şekilde tanımlamıştır:

İnsan manevi varlık olarak eşyayı objeleştirmekte, çevresini bir ‘dünya’ haline getirmektedir. Bu objeleştirme her şeyden önce bir imal etme, verilerden objeler yaratma şeklinde meydana çıkar. Her imal fiili teknik bir fiil olduğu kadar da bilgi ve sanat fiilidir. Bununla beraber, insanın objeleştirici faaliyetinde kendisiyle ‘dünyası’ arasında en derin bağlantı şekli, bu üç fonksiyon arasından sanattır. Sanat eseri yalnız belirli bir hayati fonksiyonu görsün diye değil, o fonksiyon üstünde daima süje ile obje arasındaki bağlantıyı devam ettirsin diye meydana getirilir (Ülken, 1958, s. 164).

Sanatçı ve eseri arasındaki ilişkinin topluma mal olmasına önem veren Ülken, sanat eserinin genelleştiği ölçüde değer kazandığı görüşündedir. Nitekim sanata, duyguların toplumsallaşması gözüyle bakmaktadır. Ona göre duygular, daha önce yaşanmış bir toplumsal gerçekliğin edebiyat, tiyatro, resim veyahut da müzik aracılığıyla bir tür sanrı yaratılması ile toplumsallaşmaktadır. Sanatçı bu görevi yerine getiren kişidir (Ülken, 1942, s. 3-4).

Ülken, Cumhuriyet’in ilanından sonra kültürel manada Batıya yüzünü dönen Türkiye’nin sanat ortamında, geçmiş sanat deneyimlerimiz üzerine kapsamlı bir eser ortaya koyma ihtiyacı hissetmiş olmalı ki yaklaşık altı yüz sayfaya sığdırdığı *İslam Sanatı* adlı eserini henüz 1948’de yayımlamıştır. Kaldı ki bu hacimli eserinde, hakkını vererek ele alamayacağı gerekçesiyle musiki, edebiyat ve şiir gibi derinlikli ve önemli sahalara yer vermemiştir. Eserinde, İslam medeniyetinin sanatsal değere haiz mimari yapılarından, tezeynat sanatından, yazı sanatından, çini ve mozaiklerinden, yaldız ve halkârî işlerinden, minyatürlerden, sedefkariden, mücevherat ve çeşitli eşyalardan bahsetmiştir (Ülken, 1948, s. 1). Ülken’in, dönemin sanat ortamı açısından bakıldığında pek önemsenmeyen bir sanat kültürüne ilişkin böylesi derinlikli bir eseri kaleme almış olması önemlidir. Nitekim bu eser, içinde bulunduğumuz coğrafyanın sanata dair kültürel yapısının, İslami sanat anlayışından önce nasıl olduğu ve sonrasında ne gibi dönüşümler geçirdiği hususunda oldukça bilgilendirici bir çalışmadır.

Ülken, dönemin resim anlayışını ve önde gelen isimlerini eleştirmiştir. Eleştirisinin odak noktası ise eserlerin konularındaki yapaylıktır. Bu yapaylığı, Atatürk’ün, İbrahim Çallı’nın *Zeybekler* adlı tablosuna getirmiş olduğu eleştiri ile örneklediren Ülken, tablodaki askerlerin ütülü denecek kadar tertipli kıyafetleri, tertemiz atları ve kullanılmamış top arabası ile yer almasına değinmiştir.

Ressam, harp denen büyük dramı aksiyon halinde kavrayacaktır. Onun alakasız bir seyircisi olarak kaldıkça, yani resimde sosyal hareketi ve heyecanı ifade etmedikçe eserin manası yoktur. Bu devir ressamlarından herhangi birine yapılmış olan bu tenkit bütün devri ifade etmektedir (Ülken, 1942, s. 33)

diyerek dönemin diğer ressamlarına da benzer bir eleştiri getirmiştir. Kaldı ki, toplumun sanata ilişkin dinamiklerini, tarihini ve diğer sosyal kurumlarla olan ilişkisini bilmeden ne sanat icra edilebilir ne de sanat hakkında fikir beyan edilebilir. Milli bir sanatın koşullarından birisi de bu bilgiye vakıf olmaktır. Ülken, milli olmanın şartının milli olduğunu söylemek değil, topluma ait bir konuyu derinden hissederek dünyaya yansıtmak olduğunu dile getirmiştir (Ülken, 1942, s. 43). Toplumunun, tarihinin ve coğrafyasının bilincinde olmayan bir sanatçının toplumsal bir konuyu derinden hissetmesi de mümkün olmamaktadır. Ülken, aynı bakış açısının edebiyat için de geçerli olduğu kanısındadır. Esasen onun sanatı algılayışı da bu doğrultudadır. “Memleket buhranlarını ve azaplarını yaşamadan, meselelerin ve insanların içinde bulunmadan yapılmış suni bir edebiyat milli olmaktan ne kadar uzaksa, bu tarzda bir resim de milli olmaktan aynı derecede uzaktır” (Ülken, 1942, s. 34).

Sonuç

Cumhuriyet dönemi Türkiye tarihi açısından önemli bir miladı teşkil etmektedir. Kurucu düşünce, savaş alanında alt ettiği Batı dünyasının kendisinden ileride olduğunu kabul

etmekle beraber, o seviyeyi yakalamanın yollarına dair planlamalar içerisine girmiştir. Bu noktada sıkıntılı bir durum ortaya çıkmaktadır. Batı'nın emperyalizmi ile savaşmak ve Batı medeniyetini örnek almak gibi ikili bir tercih söz konusudur. Zira emperyalizm, Batı medeniyetinin sonradan oluşan bir tarafı değildir. Bu manada Batı kültürüyle kurulması gereken uzlaşım, Türk toplumunun kalkınmasına hizmet edecek Batılı kültürel ve kurumsal yapıları Türk toplumuna kazandırmak olacaktı (Deren, 2011, s. 384). Türkiye Cumhuriyeti'nin modernleşme projesi, hedef ve altyapı açısından ele alındığında milliyetçi bir Batılılaşma projesidir. Bu sentezci hareket, çağdaşlaşmayı uluslaşma perspektifinden yorumlayan Ziya Gökalp'in izinden gitmiştir (Deren, 2011, s. 383). Kültürü temele alan bir modernleşme hareketinin çıktılarını, dönemin sosyologlarının çalışmaları üzerinden değerlendirmek bilhassa daha faydalı olacaktır. Nitekim bu isimlerden birisinin devlet ideolojisini belirleyen bir isim olması, diğerlerinin ise kültürel politikalara yön verme bakımından mühim bir etki gücüne sahip sosyologlar olmaları, fikirlerinin pratikteki izdüşümünü daha sağlıklı bir biçimde yorumlama imkânı sağlayacaktır.

Erken Cumhuriyet dönemi Türk sosyologları had safhada üretken isimlerden oluşmaktadır. Bütün isimlerde ortak olan birtakım yönler bulunmaktadır. Bunların aşıkâr olanı milli olma unsurudur. Her birinin görüşlerinin temelinde millilik esastır. Yirminci yüzyılın siyasi ortamı düşünüldüğünde modern ulus-devlet projesinin popülerliği, Batılı toplumlardaki örnekleri ve bir imparatorluğun yıkılması sonucu kurulan devletin resmi ideolojisinin milli kimlik inşası üzerinde şekillenmesi gibi olguların, sosyologların sanat konusundaki düşüncelerinin benzer eksende gelişmesine sebebiyet verdiği söylenebilir. Ele aldığımız isimlerden Gökalp resmi ideolojinin en önde gelen rehberlerinden birisi olmakla beraber, kültür ve sanat alanındaki politikalara yön verme konusunda yetkin bir sosyologdur. Sanata dair yoğun bir ilgi sahibi olan ve bu bağlamda birçok çalışması bulunan Baltacıoğlu nispeten eğitim alanında uzmanlaşmış ve bu konudaki çalışmaları ile –özellikle çıkardığı *Yeni Adam* dergisi vasıtasıyla- Cumhuriyet Türkiye'sinin yeni nesillerinin yetişmesinde büyük emeği geçmiş bir sosyologdur. Baltacıoğlu'nun görüşleri, Gökalp'e yakın olmakla beraber, daha geniş bir muhteviyata sahip ve daha iyi temellendirilmiştir.

Bu isimlerin yanında Fındıkoğlu, Gökalp'in edebiyat konusunda bahsettiği halk edebiyatını canlandırma misyonunun nasıl yerine getirileceğine dair örnekler vererek Âşık edebiyatına eğilmiş, yerel sanatlara ve folklorla yönelerek çalışmalarını bu istikamette gerçekleştirmiştir. Bu dönem sosyologlarından bir diğeri olan Kösemihal ise saydığımız isimler içinde Osmanlı dönemi sanat anlayışına karşı en sert tavra sahip isimlerden birisidir. Batılı modern kurumlara ve sanatsal faaliyetlere geçişin keskin olması gerektiği konusunda en az Gökalp kadar katıdır. Günümüzde Cumhuriyet dönemi kültür sanat politikalarına dair yapılan eleştiriler, tam da Kösemihal'in söz konusu duruşuna yöneliktir. Bu dönemin önemli sosyolog ve entelektüellerinden olan Ülken ise sanat felsefesi ve sosyolojisi bağlamında diğer isimlerden ayrılmaktadır. Bu dönemin sanatsal faaliyetlerine eleştirel yaklaşan Ülken'in düşüncesi, Kösemihal'de olduğu gibi eski sanatsal alışkanlıkların devam etmesine ilişkin bir memnuniyetsizlik değildir. O, bilakis kendi toplumunun kültürel ve sanatsal dokusuna vakıf olamadan Batılı sanat geleneklerinin taklit edilmesini eleştirmiştir. Bu yapaylıkta vücuda gelen eserlerin herhangi bir sanatsal değer taşımadığı kanaatindedir.

Erken Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde öne çıkan sosyologların görüşleri, içinde buldukları zaman açısından makul kabul edilebilirken, maalesef benzer tartışmaların günümüzde halen devam etmesi, kültür ve sanat konusunda zihniyet bakımından halen aşamadığımız çıtalar olduğunun göstergesidir.

Kaynakça

- Baltacıoğlu, İ. H. (1934). *Sanat*. İstanbul: Semih Lütüf Sühulet Kütüphanesi.
- Baltacıoğlu, İ. H. (1941). *Tiyatro*. İstanbul: Sedat Basımevi.
- Baltacıoğlu, İ. H. (1971). *Türk plastik sanatları*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Baltacıoğlu, İ. H. (1994). *Türke doğru* (3. bs.). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Başkan, S. (2002). Cumhuriyet Dönemi'nde sanat. *Türkler Ansiklopedisi*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Bozarslan, H. (2011). M. Ziya Gökalp. M. Ö. Alkan (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* (9. bs., 1. cilt, ss. 314-319). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Deren, S. (2011). Kültürel batılılaşma. U. Kocabaşoğlu (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık* (9. bs., 3. cilt, ss. 382-388). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1941). Halk edebiyatının milli edebiyat ve san'atın inkişafına tesiri. *İş: Felsefe, Ahlak ve İçtimaiyat Mecmuası*, 28, 174-190.
- Fındıkoğlu, Z. F. (2009). *Estetik*. Ankara: Yazar Yayınları.
- Gökalp, Z. (1968). *Türkçülüğün esasları* (7. bs.). İstanbul: Varlık Yayınları.
- Gökalp, Z. (1977). *Makaleler IV*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Güngör Ergan, N. (2008). Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu. M. Ç. Özdemir (Ed.), *Türkiye'de sosyoloji (isimler-eserler)* (ss. 629-681). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Kaçmazoğlu, H. B. (2002). *Türk sosyoloji tarihi üzerine araştırmalar* (2. bs.). İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Karagöz, B. (2009). Devrimci Cumhuriyet'in muhafazakâr yeni adam'ı: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu. *Düşünen Siyaset Dergisi*, 25, 71-112.
- Katoğlu, M. (1990). Cumhuriyet Türkiye'sinde eğitim, kültür, sanat. S. Akşin (Ed.), *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980* (ss. 393-505). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Kösemihal, N. Ş. (1951, 7 Mart). Hasan Kaptan'ın Paris sergisi. *Yeni İstanbul Gazetesi*.
- Kösemihal, N. Ş. (1954a, 30 Ocak). Sanat halk içindir tekerlemesi üzerine. *Yeni İstanbul Gazetesi*.
- Kösemihal, N. Ş. (1954b, 6 Temmuz). Musikimizde tutulacak yol üzerine. *Yeni İstanbul Gazetesi*.
- Kösemihal, N. Ş. (1957, 1 Kasım). Devrimiz ve musikimiz. *Cumhuriyet Gazetesi*.
- Ongurlar, S. (1985). İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun tiyatro görüşleri. *Devlet Tiyatroları Yayınları*.
- Tunçay, M. (1990). Siyasal tarih (1908-1923). S. Akşin (Ed.), *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye (1908-1980)* (ss. 27-85). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Uslan, S. (1997). Cumhuriyet dönemindeki kültür politikaları. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, 13, 257-270.
- Ülken, H. Z. (1942). *Resim ve cemiyet*. İstanbul: Üniversite Kitabevi.

-
- Ülken, H. Z. (1948). *İslam sanatı*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1958). *Felsefeye giriş*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Vergili, A. (2006). *Hilmi Ziya Ülken kitabı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Yılmaz, A. N. (2014). Sanat ve siyaset ilişkisinin dönüşümü. *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi*, 14, 285-315.
-

ENGLISH LITERATURE

Discursive Formation of Identity in Philip Roth's *The Human Stain*¹

Philip Roth'un *The Human Stain* Adlı Romanında Kimliğin Söylemsel İnşası

Mehmet Önder GÖNCÜOĞLU*

Öz

Philip Roth'un *The Human Stain* (2000) adlı romanında sözde ırkçılık iddialarıyla işinden ayrılmak zorunda kalan New-England'lı bir profesör olan Coleman Silk'in hikâyesi anlatılır. İddia asılsız olsa da Silk hakkında daha şaşırtıcı başka bir mesele ortaya çıkar. Buna göre ne Yahudi ne de beyaz ırka mensup biri olan Silk aslında beyaz tenli bir siyahidir ve bu gerçeği tüm yetişkinlik hayatı boyunca bir sır olarak saklamıştır. Romanın adında bulunan leke kelimesi ten rengimize ilgili ironik bir çağrışımı aklımıza getirirken, öznel yaşanmışlıkların işareti olarak da düşünülebilir. Bu çalışma, leke kavramından hareketle kimlik meselesinin hem sosyal hem de öznel tecrübeler ile söylem düzleminde nasıl inşa edildiğini tartışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Leke, Kimlik, Sosyal Baskı, Sınıf Ayrımı, Ön-yargı, Irk, Philip Roth

Abstract

Philip Roth's *The Human Stain*² (2000) simply tells the story of a New England classics professor, Coleman Silk, who is forced to quit his job for alleged racism. The charge is a lie, but the truth about Silk is more shocking because it turns out that for his entire adult life, Silk has been covering up the fact that he is neither Jewish nor white although he is actually a very light-skinned man. The stain given in the title of this novel stands for both a mark on the skin and the mark of our experienced based stories, and which, consequently construct our identities. This paper, therefore, analyzes how the idea of 'stain' is ironically inscribed both socially and individually into our identities.

Key Words: Stain, Identity, Social Pressure, Class Distinction, Bias, Race, Philip Roth

The Idea of Identity 'Self, Social, or Attached'

'Who am I? Am I the one I believe that I am?' These are undoubtedly some of the common questions that have preoccupied mankind since the ancient times. They however seem to have been studied and analysed to further extent in more philosophical circles from the seventeenth century on with Descartes's epoch idea of "Cogito ergo sum." In other words, the idea of identity, in general, has always been an intriguing matter preoccupying not only philosophers but many persons in general. However, this idea of identity became more intriguing for the modern individual living in circumstances of modernity 'or post-modernity' because in the modern period, given Beck's definition of modern society as a 'risk society', living now in a risky society has come to mean "living with a calculative attitude to the open possibilities of action, positive and negative, with which, as individuals and globally, we are confronted in a continuous way in our contemporary social existence" (Giddens, 1991, p. 28). Therefore, individuals now are confronted with a variety of different experiences, and 'milieux' and diverse social roles, thereby feeling themselves forced to adjust their appearance and demeanour in different forms and according to the demands of particular settings and roles. In terms of the new understanding of the term 'identity' in the modern world, Giddens also underlines the fact that time and space can no longer provide individuals with some clear-cut definitions of identity: "A person may be on the telephone to someone

¹ A shortened version of this paper with the title "A Social Morbus or the Human Stain" was presented at New Dimensions of Philology - Languages, Literature, Linguistics, Culture Conference, The Institute of Humanities and Social Sciences of the State School of Higher Professional Education, 18-24 April 2016, Plock, Poland

* Dr. Öğretim Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, goncuglu@mu.edu.tr

² *The Human Stain* Türkçeye *İnsan Lekesi* olarak Suzan Arak Akçora tarafından çevrildi ve Ayrıntı Yayınları tarafından 2011 yılında basıldı.

twelve thousand miles away and for the duration of the conversation be more closely bound up with the responses of that individual than with others sitting in the same room” (Giddens, 1991, p. 189).

The concept of identity has been one of the most discussed ideas among the scholars particularly in the last a few decades. According to Cote and Levine a research indicates that there is “a steadily increasing number of hits on the keyword ‘identity’ including ego identity, social identity, and ethnic identity” (Cote et al., 2002, p. 11). As it is argued in *Identity, Formation, Agency, and Culture* “prior to the mid-1980s, there are 742 hits on identity keywords, but between 1985 and 1989 alone, there are 4186 hits. Since then, the number of hits has risen to 5650 between 1990 and 1994 and to 7894 between 1995 and 1999. Moreover, since the mid-1990s, several journals have been founded with ‘identity’ in some form or manifestation as their focus” (p. 11).

When considered in a broad sense, the general definition of identity tells us that identity is something simply defining who an individual is. However, such a definition seems to be too weak and too insufficient to define and name such a psychologically, intellectually and socially complicated being’s epistemological conscience of selfhood. Identity is not simply one thing that can be understood from only one viewpoint. Therefore, such a definition, as it both stabilizes and limits its scope and merits, instead of clarifying what identity is, by not covering its interrelated role with culture, the idea of identity should rather be thought of as a cultural biography of a self. Giddens’s elaboration of identity posits that identity is not possessed, but is actively constructed and lived ‘in and with’ certain groups of peoples. Hence, acquiring an identity requires selecting some choices out of options predetermined commonly among the members of any community. Societal influences including traditions, moral codes and established beliefs and behaviours shape our perception of our choices out of which we can develop a self-identity. The very same social factors also concurrently shape themselves by means of the individuals participating in constructing social rules and developing a self-identity therein for themselves.

If the formation of identity is considered from the Freudian idea of id, ego and super-ego, then the role of superego seems to play a highly significant role in the formation of our identities as it comes to function as our ability to contemplate on our actions, to make our judgements about those very actions, and to perceive whether they are in tune with the moral codes, mores or rules of the society. All such moral codes are constructed within the societal teachings, and thereby suggesting the common expectations of a society and which eventually result in emerging an individual’s self-identity in accordance with social rules, rather than our internal contemplation. In other words, as individuals are highly under the control of external factors, they indispensably become heavily dependent on these factors even though they believe that they have developed their authentic self-identities. As Beck argues “what looks like the outside world becomes the inside of an individual” (Beck et al., 1995, p. 40).

Turner argues that people tend to define themselves and others in accordance with several “categories such as professional membership, religious affiliation, gender and age groups” (1985, p. 77). These categories according to Turner are abstracted from the members themselves. Identification, therefore, comes to become the perception of attachment to a group including its all positive and negative aspects. However, as Ashforth argues, this way of identification has its own mishaps, and therefore provides an incomplete answer to the question ‘Who am I?.’ “For example, a woman may define herself in terms of the group(s) with which she classifies herself (I am a Canadian; I am a woman). She perceives herself as an actual or symbolic member of the group(s), and she perceives the fate of the group(s) as her own” (1989, p. 21). As such, social identification can provide only a limited answer when

the idea of identity is considered from the both ends of the idea of selfhood both as a social self and also an interior self.

All humans as social beings acquire an identity through their affiliations and memberships in social groups consisting of their families, friends, schools they attend, professions they have, and neighbourhoods they live in, political ideologies they support, racial and ethnical ties they are bound up with etc. All of which, in this respect, both help and force people to define themselves in the eyes of both others and themselves. However, as also definers of culture, these affiliations serve to shape identities by first creating the culture itself, and then the identities come to be formed through that culture. Undoubtedly, all societies are united by the fact that their members are organized in structured social relationships according to a certain culture. Culture and identity are highly related to one another. Although they are distinguished from each other in scholarly examinations as social identity and self-identity, they spring from similar conditions. While social identity is commonly regarded as an identity type that is formed with respect to other peoples' expectations for an individual, thereby legitimizing the concept of generalized others; self-identity refers to the process of self-development where any individual recognizes his/her identity by considering oneself as an object conducting a communication by use of that self.

Likewise, racial identity, which no longer is examined today through biological terms, is deeply related to social construction as Helms posits it "[racial identity] refers to a sense of group or collective identity based on one's perception that he or she shares a common heritage with a particular racial group" (1993, p. 3). However, racial identity has very frequently been considered as a scaffold where individuals categorize others depending on their skin colour. As this is also an issue highly relating to social construction, this paper, in the following section, also discusses the cultural parameters of racial identity through some direct examples from *The Human Stain*.

Similar to racial identity, ethnic identity is widely regarded as a social construct as well since it means a kind of identification a person makes with "a segment of a larger society whose members are thought, by themselves or others, to have a common origin and share segments of a common culture and who, in addition, participate in shared activities in which the common origin and culture are significant ingredients" (Yinger, 1976, p. 200).

No matter what kind of identity it is, the concept of identity including both self and social identity including ethnic, political and even racial identity as a revelation of cultural imposition seems to be formed and at the same time practiced within all societies' collective learnings. The role of the collective consciousness of societies therefore functions as a means of surveillance, thereby, ordering, pleasing, and scaring the individuals in general. Therefore, all actions and behaviours not incorporated into a system become alien and thus all "rough edges" are required to be tamed (Giddens, 1991, p. 150).

In this light, one's identity either self, social or political is "learned by interpreting the responses of others in situated social interactions," and individuals, by this token, learn how to ascribe socially constructed labels (...) to themselves and others (Ashfort, 1989, p. 27). Consequently, any person's identity is formed through insecurely attached identities, which, as Gergen argues, as a result distorts "the general notion of the self-concept as a unified, consistent, or perceptually 'whole' psychological structure" (1968, p. 306). Individuals inevitably slide from one identity to another. However, sliding from one identity to another, they "may fail to integrate the values, attitudes, norms, and lessons inherent in the various identities." This in turn, according to Ashfort, "suggests the likelihood of (a) double-standards and apparent hypocrisy. For example, in assuming the identity of foreman, one may eventually forget the values that were appropriate to the prior identity of worker that now

contradict the demands of the new identity; that is one unlearns tendencies that interfere with the ability to embrace the new, valued identity” (1989, p. 31).

Identity Crisis in *The Human Stain*

In terms of attaining an identity social control plays an essential role, and individuals, however hard they claim for their authentic selfhood, seem to be dependent on some outer social factors. On this ground, Philip Roth’s well-known novel *The Human Stain* represents Coleman Silk’s struggle for claiming an identity authentically selected by and for himself contrary to the characteristics ascribed to him by the society. In the novel, Roth and Zuckerman simply tell the story of Coleman Silk who is originally an African-American, but surprisingly a light-skinned person. When he goes to Washington D.C. for college education, he, as an adult, confronts the widely practiced racial discrimination. As a light-skinned person also with some Caucasian features, Coleman decides to pass himself off as a white man. Centring around self, class and racial identity, *The Human Stain* primarily tells the story of *everyman*. Coleman Silk as the mouthpiece for everyman refuses to be constructed under the pre-determined societal demands, and looks for alternate ways to claim his identity.

By avoiding his black history, including his family, friends, and community, Silk attempts to escape from the calamities of societal bias; however, sliding into a new community, Silk, contrary to his future vision for himself, does not find freedom at all. His avoided history seems to haunt his life at an unexpected moment like a ghost to remind him that there is no way to escape from the social calamities and restrictions. Searching for his freedom through reconstruction of a new identity, Coleman Silk, according to Zuckerman’s interpretation pursues an authenticity as follows: “[h]e was sure he could make her* see why he had chosen to take the future into his own hands rather than to leave it to an enlightened society to determine his fate- a society in which, more than eighty years after the Emancipation Proclamation, bigots happened to play too large a role to suit him” (Roth, 2000, p. 120). His decision to identify himself as white by this regards according to Zuckerman comes to be understandable: “He would get her to see that far from there being anything wrong with his decision to identify himself as white, it was the most natural thing for someone with his outlook and temperament and skin colour to have done. All he’d ever wanted, from earliest childhood on, was to be free: not black, not even white- just on his own and free” (p. 120). Desiring neither any personal benefit nor having any hate-filled plan for the others, Coleman Silk’s only desire is to gain his own authenticity:

He meant to insult no one by his choice, nor was he trying to imitate anyone whom he took to be his superior, nor was he staging some sort of protest against his race or hers. He recognized that to conventional people for whom everything was ready-made and rigidly unalterable what he was doing would never look correct. But to dare to be nothing more than correct never had been his aim. The objective was for his fate to be determined not by the ignorant, hate filled intentions of a hostile world but, to whatever degree humanly possible, by his own resolve. Why accept a life on any other terms? (p. 120-121)

In Roth’s story, Coleman Silk who is actually a black man passes as a white Jew and nobody including his wife and children knows anything about his secret. Under the latent pressure of dominant groups (dominant role of white race in this context), racial passing in order to acquire a ‘legitimate’ identity, is, however, not a new idea but rather a well-known concept having been discussed in American media from the mid-twentieth century on. Gunnar Myrdal argues that racial passing “means that a Negro becomes a white man, that is, moves from the lower caste to the higher caste. In the American caste order, this can be accomplished only by the deception of the white people with whom the passer comes to associate and by a conspiracy of silence on the part of other ‘Negroes’ who might know about it” (1996, p. 683).

* Steena, Coleman’s girlfriend and from whom he hides his ethnicity for several year.

Passing comes to mean a kind of denial of one's own identity by turning one's back on one's own culture and ethnic identity, thereby misleading everybody to be met in the future, however by first constructing a self-hatred. With such an attempt for passing, individuals, accordingly, ensure that they will have no more contacts with their background, which otherwise can jeopardize their plans for reconstructing their new identities as Mills puts it "maintaining contact with black relatives, childhood friends, and neighbourhood acquaintances will obviously jeopardize this endeavour, so it will be necessary to move away from them, sever all relationships and give one's children a highly pruned version of the family tree" (1998, p. 56). Moreover, being recognised immediately as a black man would always jeopardize the identity that he actually wants to introduce. The identity he wants to introduce is that of only Coleman Silk with no primary ethnic, racial ties. The fear that he --as Coleman Silk-- would be minimized under his recognition as a black man seems to be devastating for him because "he was Coleman, the greatest of the great pioneers of the I" (Roth, 2000, p. 108). As a "pioneer of the I", he wants to escape from "the impositions. The humiliations. The obstructions. The wound and the pain and the posturing and the shame" (p.109) by avoiding his historical family ties.

As explained in "Possible Selves" by Markus and Nurius, although one's self is made up of the past, present and future selves, the idealized future self primarily represents 'a person idea' of what s/he might become and what s/he wants to become, or what s/he is afraid of becoming. Overall, all the selves bring out an individual's wishes, fears, principles, aims, objectives, and threats for their present selves (1986, p. 9). Coleman Silk, out of his possible selves pursues to achieve an idealized future self. For this end he plans to cut all his ties with the past and he thinks that he should tell everybody that his parents are dead. When he reveals this to his mother, his mother certainly feels an extreme pain:

"You are never going to let them (her grandchildren) see me." "You are never going to let them know who I am (...)That'll be my birthday present five years from now. "sit there, Mom, say nothing, and I'll just walk them slowly by.' And you know very well that I will be there. The railroad station. The zoo. Central Park. Wherever you say, of course I'll do it. You tell me the only way I can ever touch my grandchildren is for you to hire me to come over as Mrs. Brown to baby-sit and put them to bed, I'll do it" (Roth, 2000, p. 137).

However, her mom's satirical emphasis on the fact that she has no ability to change her skin colour takes her pain to a further degree as it represents her love now as an unrequited love for her baby --Coleman Silk--. She therefore even seems to agree to enter the house as a cleaner as long as she keeps seeing her son and her future grandchildren. She has no choice, if she had one she seems to be ready to disown even herself although she pretends that she could not be that ruthless with herself:

"Tell me to come over as Mrs. Brown to clean your house, I'll do that. Sure I'll do what you tell me. I have no choice." "Don't you?" A choice? Yes? What is my choice, Coleman? "To disown me."Almost mockingly, she pretended to give that idea some thought. "I suppose I could be that ruthless with you." Yes, that's possible, I suppose. But where do you think I'm going to find the strength to be that ruthless with myself?" (p. 138).

However, as the narrator describes, "it was not a moment to allow himself to be subjugated by the all-but-pathological phenomenon of mother love. (...) It was not a moment to think thoughts other than the thoughts he'd come armed with (...) There was no explanation that could begin to address the outrage of what he was doing to her. It was a moment to deepen his focus on what he was there to achieve" (p. 138). In order to accomplish what he has planned to achieve, Silk, continues his struggle for self-achievement without expressing any sign of regret or grief. Therefore, when he makes his decision about saying that his parents are dead, and his having no sign of regret about this, Silk seems metaphorically murdering both his parents and all familial ties: "Throw the punch, do the damage, and forever lock the door. You can't do this to a wonderful mother who loves you unconditionally

and has made you happy, you can't inflict this pain and then think you can go back on it. It's so awful that all you can do is live with it. Once you've done a thing like this, you have done so much violence it can never be undone—which is what Coleman wants” (p. 139).

Maria Luiza, in her article focusing on the idea of passing, argues that Coleman Silk's passing should not be considered as “selfishness or betrayal to his own race” as she argues that his struggle should be viewed “as a possibility of freedom from categories that, most of the times, are arbitrary and condemn an individual to live in a permanent condition for the rest of his life without offering possibilities of change and mobility” (2011, p. 12). Luiza, in this respect, refers to Hostert's explanation of the concept of passing as he believes that “passing is a refusal of the given, it is also an opportunity for renewal and growing” (p. 12). However, despite Hostert's reasonable allegation suggesting that passing could provide an opportunity for renewal and growing, Gergen's thesis is worth remembering where he posits that no identity is “unified, consistent or whole” (1968, p. 306). On this ground, then one could very righteously argue that an escape from a pre-established notion of identity can never guarantee an individual to develop a consistent and whole identity. It might rather be considered as a trial for renewal yet it never comes to mean that a renewal can fully be secluded from the hidden characteristics of an older identity lurking secretly under the subconscious memories of any individual.

On this ground, “‘If nothing comes up,’ Doc --Silk's boxing trainer-- said, ‘you don't bring it up. You are neither one thing or the other. You are Silky Silk. That is enough. That is the deal’” (Roth, 2000, p. 98). This is what Doc tells Coleman Silk when he advises Silk that he may pretend not to be black because it is not his racial ties but his identity as Coleman Silk that matters. Silk seems to agree with this idealized renewal for himself. However, we should note that for the sake of a desired new recognition by means of a name such as Silky Silk, and by denying the self-history, identity formation still comes to include the denial itself as a component of one's identity. Therefore, a desired identity inevitably includes a non-desired reality as the primary premise of the newly constructed identity. In relation to Coleman Silk's identity crisis Dean Franco argues that “Coleman's whiteness and Jewishness are established by the erasure of his blackness—an identity itself contingent, the being of which is a being-under-erasure” (2004, p. 91). Likewise, Amy Hungerford rightly points out, “Coleman could only conceal because secrecy is his identity” and that “he [w]ould only reveal more secrecy” (2003, p. 14).

Denial, ambition and anger secretly come together to bring out a new identity that, allegedly, seems to have no connection with a particular history as it is labelled now from a different social gaze. In other words, when Coleman Silk is boxing in the ring, he seems to be announcing his legitimate name as Silky Silk with each harsh fist: “It was that something he could not even name made him want to be more damaging than he'd ever dared before, to do something more that day than merely win” (Roth, 2000, p. 99). Moreover, the aggression imbedded in his behavior seems to be related to the secret gnawing his mind. “Could it be because who he really was was entirely his secret? He did love secrets. The secret of nobody's knowing what was going on in your head, thinking whatever you wanted to think with no way of anybody's knowing.” (p. 100)

A renewal, in this respect, requires a murder of the very existing identity, which consequently means that that denial as an important part of the identity will secretly be attached to one's future identities.

The new environment where Silk creates a new identity for himself can no longer provide some room for his old ties as they remind him of his ex-identity. Getting escaped from the atrocities of the society by avoiding his history however does not help him escape

from his self-slavery. He, in this respect, seems to become a slave of his own lies and secrets. Freedom is achieved through authenticity. However, the freedom acquired comes to justify Giddens's allegation of a risky life because "living with a calculative attitude to the open possibilities of action, positive and negative, with which, as individuals and globally, we are confronted in a continuous way in our contemporary social existence" (Giddens, 1991, p. 28). Confronting the negative possibilities of action, Silk learns a lesson as such: "Freedom is dangerous. Freedom is very dangerous. And nothing is on your own terms for long" (Roth, 2000, p. 145). With respect to freedom 'regained' by Silk, his mother's explanation represents how the idea of slavery fixed innately in his self-hatred: "You were seriously disinclined even to take the breast. Yes, you were. Now I see why. Even that might delay your escape. There was always something about our family, and I don't mean color – there was something about us that impeded you. You think like a prisoner. You do, Coleman Brutus. You're white as snow and you think like a slave" (p. 139).

As deduced from his mother's explanation, Silk seems to have never been strongly connected to the black community he was born into; nor with the expectations of that community that inevitably would ascribe him an identity. Knowing that he would somehow need some certain human relations in order to be able to develop both a social and a self-identity for himself, Silk seems to avoid those pre-determined bonds with his black community, thereby having a chance, by means of his light skin, to develop a new identity among the ones with whom he believes he would possess his 'authentic' identity. Through the institutions he would be welcomed into with his new and preferred identity, such a passing would bestow upon him a desired profession (a university professor in Silk's case), a desired marriage (a white middle class woman in Silk's case), and some desired new friends who might help him forget his old ties and enable him to feel proud of his success fabricated secretly and sealed in his file of self-creation.

In this respect, the deception seems to function in a triple direction: one is a deceiving of white people, another is a deceiving of black people, and the third one is a layered deception of the self. All such dissembling shoves into the foreground an identity created by the schemes of outsiders, not by Silk himself. The scheme becomes a common story of any man passing for white, rich, smart, desired etc. All desires in general are created and written by outsiders, and our decisions which we think authentically belong to our own selves come to represent, in a Lacanian reading, the desires formed and taught by and within the collective memories of societies, coaxing forth an endless circle of desires to circulate constantly, insipidly, and viciously among individuals. Amy Hungerford's definition of desire is worth remembering here. She notes that desire is a "permanent looking towards the other thing, the thing that you are not, the thing that you do not have, the thing that is absent from you You can't have desire if you already have the thing. Desire is that force that's always reaching toward something that is separate from you" (Hungerford, 2008).

Quite paradoxically for the sake of an independent self, ruining the self itself through ambition and self-hatred makes the plot structure of the story more complicated, and thereby suggesting the layered personality of everyman with fears, dreams, desires and conflicts. Silk's relationship with women from different classes and ethnicities and hence from different identities reveals a lot in terms of his ambitiously enigmatic search for an identity. Having been disappointed with his relationship with Steena who leaves him soon after she learns that he is colored, Silk meets Ellie Maggie, "a petite, shapely colored, tawny skinned girl." He has good time with her, so he is "alive again" (Roth, 2000, p. 132). He realizes the reason why he feels so comfortable while she is around because it is easy to tell Ellie everything that he could not reveal to Steena; "even about his being a boxer, which he could never tell Steena" (p. 133). "She is not conventional and yet so sound. He is dealing with someone utterly

unnarrow-minded” (p. 134). He tells her about his family, about Howard University and how he could not stand the place. He feels completely very comfortable with her, yet when he meets Iris the woman he marries to, he figures that it was more than a comfortable relation that he was searching for. “It has been fun with Ellie, and it continues to be fun, but some dimension is missing. The whole thing lacks the ambition- it fails to feed that conception of himself that has been driving him all his life.” “He has the secret again.” He is back on the trajectory outward. He has the elixir of the secret- it is being somewhere that is constantly fresh to you” (p. 136).

However, what Silk desired for himself was not a life he could lead as his father or any other man African-American man did in his community that was complying with societal expectations of the community. Therefore, as Zuckerman tells, his relationship with Ellie was fun, “but insufficiently everything else. Sure, he’d regained his innocence. Ellie gave him that all right. But what use is innocence? Iris gives more. She raises everything to another pitch. Iris gives him back his life on the scale he wants to live it” (p. 136). Otherwise it was obvious that he would have a respectful life labelled in accordance with the expectations of his family and community: “He went to Howard anyway. Had he not, his father would—with words alone, with just the English language—have killed him.” Social oppression seems to be at work by ascribing the father a manager like role: “Mr. Silk had it all figured out: Coleman was going to Howard to become a doctor, to meet a light-skinned girl there from a good Negro family, to marry and settle down and have children who would in turn go to Howard. At all-Negro Howard, Coleman’s tremendous advantages of intellect and of appearance would launch him into the topmost ranks of Negro society; make of him someone people would forever look up to” (p. 102).

With Iris, Silk regains the dream he wants to live. It is something beyond the given labels, and therefore it is against all the names carved into selves by birth. It is against all the ties culturally ascribed. Last but not least it is against the dialectical understanding of the ‘we’ and ‘they’ opposition. In other words, it could be said that he resists his being socially constructed regardless of what causes invent him. Silk seems to construct an identity through an experimental attempt by not giving permission anybody to ascribe to him some attributes except for his own ascription for himself. At Howard, he’d, in this respect, “discovered that he wasn’t just a nigger to Washington, D.C.—as if that shock weren’t strong enough, he discovered at Howard that he was a Negro as well. A Howard Negro at that. Overnight the raw I was part of a we with all of the we’s overbearing solidity, and he didn’t want anything to do with it or with the next oppressive we that came along either” (p. 108). He does not want to get involved in any kind of attachment to force him to have a recognition belonging to a group. He, therefore, doesn’t like the idea of ‘we’ as it pushes him to get engaged with a social, political, or racial camp. So in Washington and, in the first month he realises that his engagement with the residents of this new refuge will be very similar to what he left behind. While attempting to get rid of a ‘we’, he feels that he is on the verge of getting involved in another “we”:

You can’t let the big they impose its bigotry on you any more than you can let the little they become a we and impose its ethics on you. Not the tyranny of the we and its we-talk and everything that the we wants to pile on your head. Never for him the tyranny of the we that is dying to suck you in, the coercive, inclusive, historical, inescapable moral we with its insidious E pluribus unum. Neither the they of Woolworth’s nor the we of Howard (p. 108).

He rejects any kind of inauthenticity emerging out of groupings. Instead, what he is after is an inconstant self-made identity: “Instead the raw I with all its agility. Self-discovery— that was the punch to the labonz. Singularity. The passionate struggle for singularity. The singular

animal. The sliding relationship with everything. Not static but sliding. Self-knowledge but concealed. What is as powerful as that?" (p. 108).

His resistance to any given ascription can, by this regard, be viewed also as a refusal of 'the name of the father' suggesting the authoritative function of the systemic codes which begin to be inscribed in an individual's subconscious from the birth onwards. The name of the father, in this respect, consists of the ideals highly valued in societies in general and consequently desired by the executors of those ideals in particular. His refusal of the ideals corresponds to his father's own ideals. His father's ideals for his son to value his status in an African American community are consequently denied: "I am not one of you, I can't bear you, I am not part of your Negro we credo. The great heroic struggle against their we—and look at what he now looked like! The passionate struggle for precious singularity, his revolt of one against the Negro fate—and just look where the defiant great one had ended up!" (p. 183). His hidden desire to kill the father as the symbol of authority, and attachment is actualized when his father dies while working on the Pennsylvania Railroad dining car.

Being at odds with the ideals and the teachings of his own community, Silk insistently pursues his own ideals and teachings that, however, except for their characteristically resisting nature, still cannot help him claim an authentic and independent identity. Through denial, and resistance, he is forced to suffer from the invisible effects of the very same social demands. The narrator explains how futile it is to try to get rid of those social demands, as every attempt for self-creation necessitates self-denial as well: "Is this where you've come, Coleman, to seek the deeper meaning of existence? A world of love, that's what you had, and instead you forsake it for this!" (p. 183). Instead, Silk seems to be defeated in his struggle to gain a meaning of existence, and what he loses is explained as follows: "A world of love, that's what you had, and instead you forsake it for this! The tragic, reckless thing that you've done! And not just to yourself -- to us all. To Ernestine. To Walt. To Mother. To me. To me in my grave. To my father in his. What else grandiose are you planning, Coleman Brutus? Whom next are you going to mislead and betray?" (p. 183).

Denial of some ideals, codes, or expectations ironically brings out their affirmation through their recognized values. In other words, both denial and acceptance can be considered under the same rubric of the idea of identity formation. In neither of them, an independent character that is free from the influences shaped by social ideals can be actualized. Denial for its own justification and legitimation needs firstly a recognition of the codes to be denied. The teachings and ideals that are avoided come to haunt one's inner self. During Silk and his brother's touching dialogue, we realise, the angry words told by his brother include a confrontation that Silk wants to free himself from: "'Don't you ever come around her,'" Walt warned him, and his voice was resonant with something barely suppressed—all the more frightening for being suppressed—that Coleman hadn't heard since his father's time (...) Don't you even try to see her. No contact. No calls. Nothing. Never. Hear me? Walt said. "Never. Don't you dare ever show your lily-white face around that house again!" (p. 145). This confrontation includes a self-referential pain almost ghost-like haunting his identity with his repressed past.

Moreover, Coleman Silk's using the words "nigger", "spooks" and "lily-white", in this respect, can be considered to be his subconscious revelation of his very own secret. In order to be Silky Silk, his subconscious-self reveals the ascriptions that revenge forges in his fabricated self. For example, while boxing, when he is told to go easy on a black opponent "to give the people their money's worth," Coleman refuses and says "I don't carry no nigger" (p. 116). As David Brauner argues that Coleman Silk, who "is carrying the identity of a 'nigger' with him—that is to say, the consciousness of belonging to an ethno-racial group historically

perceived as subhuman by many white Americans,” (2007, p. 158) he, therefore, wants to take a revenge from his own biography, and displays a self-hatred.

Although Zuckerman tells Coleman’s story, he learns from Coleman’s sister Ernestine only at Coleman’s funeral that Coleman was actually a light-skinned African American man having passed for a white Jew and kept it as a secret throughout his life. At the end of the novel, Zuckerman contemplates Coleman’s surprising secret: “I couldn’t imagine anything that could have made Coleman more of a mystery to me than this unmasking. Now that I knew everything, it was as though I knew nothing” (Roth, 2000, p. 333). Then he continues with several questions about the reasons behind Coleman Silk’s secret: “Was it the social obstruction that he wished to sidestep? Was he merely being another American and, in the great frontier tradition, accepting the democratic invitation to throw your origins overboard if to do so contributes to the pursuit of happiness? Or was it more than that? Or was it less? How petty were his motives? How pathological? And suppose they were both—what of it? And suppose they weren’t— what of that?” (p. 334)

Certainly he seems to have sidestepped social obstruction by means of his very own creation of his identity. However, while his individualization is actualization through a self-construction, a social obstruction emerging out of his own preferred self, accordingly, establishes the reality-limits for some other individuals recognizing him with his recent identity where he seals his older, disliked, and additional secret identity. Therefore, Coleman Silk’s following explanation can be considered to be an answer to Zuckerman’s open-ended questions:

He [Coleman] said to me that Markie (his son) probably hated him for his own reasons, yet it was as though he had figured out the truth. ‘I got there what I produced,’ he said, ‘even if for the wrong reason. Markie doesn’t even have the luxury of hating his father for the real thing. I robbed him,’ Coleman said, ‘of that part of his birthright, too.’ And I said, ‘But he might not have hated you at all for that, Coleman.’ And he said, ‘You don’t follow me. Not that he would have hated me for being black. That’s not what I mean by the real thing. I mean that he would have hated me for never telling him and because he had a right to know.’(p. 320)

Although Coleman Silk may be successful in his struggle to achieve a new identity that is far and away from all of his former ties, he will never feel inner peace, as he cannot escape from his own secrets. Zuckerman notes: “He could cut himself away from us, but not from his feelings. And that was most true where the children were concerned” (p. 321). Moreover, the college cleaning woman Faunia, who is also described as “his comrade-in-arms” (p. 164), becomes the only woman to whom he reveals his mystery: “the first and last person since Ellie Magee for whom he could strip down and turn around so as to expose, protruding from his naked back, the mechanical key by which he had wound himself up to set off on his great escapade. Ellie, before her Steena, and finally Faunia. The only woman never to know his secret is the woman he spent his life with, his wife” (p. 164). They both have secrets and struggle to stay away from their biographical ties. In this respect, Faunia’s escape from “the mother, the stepfather, the escape from the stepfather, the places in the South, the places in the North, the men, the beatings, the jobs, the marriage, the farm, the herd, the bankruptcy, the children, the two dead children” (p. 161) all represent a traumatic past experienced and desired not to remember anymore. The idea of secrecy therefore becomes the focal point in her relationship with Coleman Silk. However, it should be noted that while she avoids her traumatic past, Coleman Silk keeps himself locked away from a life he never wished to have actualized. Therefore, the fear of an envisioned life paradoxically brings out a feared life to be lead with secrets.

Conclusion

Every identity can be said to have secrets shaped through fears, desires and dreams. Hence, every identity mystifies some untold stories, thereby creating some credible, intact and visual realities while at times revealing some clues of other secret selves lurking like ghosts leaving a stain on every decision made and every action taken:

The human stain, she (Faunia) said (...) we leave a stain, we leave a trail, we leave our imprint. Impurity, cruelty, abuse, error, excrement, semen—there's no other way to be here. Nothing to do with disobedience. Nothing to do with grace or salvation or redemption. It's in everyone. Indwelling. Inherent. Defining. The stain that is there before its mark. Without the sign it is there. The stain so intrinsic it doesn't require a mark. The stain that precedes disobedience, that encompasses disobedience and perplexes all explanation and understanding. It's why all the cleansing is a joke. A barbaric joke at that. (p. 242)

Therefore, as Parrish argues, Silk's struggle for achieving an authentic identity may be likened to a fiction. Roth's characters in general, including Silk in particular, "find themselves revising their theories when they try to live them, which means – and this is why Roth is not a conventional ethnic writer – that no identity, ethnic or otherwise, is stable" (Parrish, 2007, p. 128). Roth's fiction, according to Parrish, betrays the compelling but ultimately futile desire of achieving an authentic identity of any kind (p. 133). By means of Nathan Zuckerman as the narrative voice, Roth seems to have formed a connection between the ideas of identity and manuscript. Neither is stable and constant. Likewise, Derek Parke Royal in "Plotting the Frames of Subjectivity" likens Nathan Zuckerman's role as a narrator to Silk's struggle for composing an identity for himself: "Of course you could not write book," Zuckerman says to a now-deceased Silk. "You'd written the book—the book was your life. Writing personally is exposing and concealing at the same time, but with you it could only be concealment and so it would never work. Your book was your life" (Royal, 2006, p. 138). As for the title of the novel, Royal accordingly concludes that it might be representing that "identity is always already in an unfinished state, marked by the stain of subjectivity" (p. 139).

Undoubtedly, every individual is born into a certain social structure where self-awareness is formed by means of a collective awareness. However, depending on social moral codes, cultural roles, power relations, traumas, memories, desires and fears, an individual's identity can justly be said to be always disguised. To conclude, at the very end of Roth's story, when Les asks for the name of one Zuckerman's books, his reply is worth noting as it displays the secret nature of identity like a narrative rewritten continually for both the addressers and the addressees: "What's the name of one of your books?" "The Human Stain" "Yeah? Can I get it?" "It's not out yet. It's not finished yet" (Roth, 2000, p. 356). From this point of view, the self can be conceived of as a disguised entity similar to a text, and hence the self itself comes to be fiction suggesting the seers to ponder on myriad of ways defining or redefining "the human self as an entity constructed by, and not simply reflected in a culture's social discourses, linguistic structures, and signifying practices" (p. 382). Consequently, whether observed or not, identity with its all hidden and changing characteristics becomes a multi-layered idea and it can never be unified under the rubric of a general idealization of wholeness. Identity, in this respect, like Derrida's view of lingual communication, seems to be like a narrative viewed and interpreted in plenty of different ways with continually deferred signified identities that tend to change as they will be the signifier identities for new signified identities depending on individual, time, milieu and cultural story.

References

- Ashforth, E. B. (1989). Social identity theory and the organization. *Concordia University, Academy of Management Review*, 14 (1), 20-39.
- Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a new modernity*. London: Sage.
- Beck, U., & Beck-Gernsheim, E. (1995). *The normal chaos of love*. Cambridge: Polity Press.
- Brauner, D. (2007). *Philip Roth*. Manchester: Manchester University Press.
- Cote, E. J., Levine, G. C. (2002). *Identity formation, agency, and culture: A social psychological synthesis*. Lawrence Erlbaum Associates.
- Franco Jr., D (2004). Being black, being jewish, and knowing the difference: Philip Roth's *The Human Stain*; Or, it depends on what the meaning of 'Clinton' is. *Studies in American Jewish Literature*, 23(91). Special Issue ed. Derek Parker Royal.
- Gergen, J., K. (1968). Personal consistency and the presentation of self. In C. Gordon & K. J. Gergen (Eds), *The Self in Social Interaction*, 1, 299-308. New York: Wiley.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self identity: self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press.
- Helms, J. E. (1993). "Introduction: Review of Racial Identity Terminology." In J. E. Helms (ed.), *Black and White Racial Identity: Theory, Research and Practice*. Westport, Conn.: Praeger.
- Hungerford, A. (2003). Bellow, Roth, and the secret of identity. *The Holocaust of Texts: Genocide, Literature, and Personification*. Chicago: University of Chicago Press, 145.
- Hungerford, A. (2008). *The American novel since 1945*. Open Yale Courses. (16 Nov 2013), retrieved from <http://oyc.yale.edu/english/engl-291>
- Maria Luiza C. de A. (2011). *Racial passing in James Weldon Johnson's the autobiography of an ex-colored Man and Philip Roth's The Human Stain*. (3 April 2016), retrieved from www.ufsj.edu.br/portal2.../Maria_Luiza.pdf
- Markus, H., and Nurius, P. (1986). Possible selves. *American Psychologist*, 41.9, 954-969, doi:10.1037/0003-066X 41.9,
- Mills, W. C. (1998). *Blackness visible*. 1st ed. Ithaca: Cornell.
- Myrdal, G. (1996). *An American dilemma*. New York: Harper and Brothers.
- Parrish, T. (2007). Roth and ethnic identity. *The Cambridge Companion to Philip Roth*. (Ed.), Timothy Parrish. New York: Cambridge University Press, 127-141.
- Roth, P. (2000). *The Human Stain*. New York: Vintage Books.
- Royal, P., D. (2006). Plotting the frames of subjectivity: identity, death, and narrative in Philip Roth's *The Human Stain*. *Contemporary Literature*, XLVII, 1 the University

of Wisconsin System Spring, 47 (1), 114-140, 0010-7484; E-ISSN 1548-9949/06/0001-0114.

Tammy, C. (2001). Subjectivity, encyclopedia of postmodernism. (Ed.), Victor E. Taylor and Charles E. Winquist. London: Routledge, 382.

Turner, C. J. (1985). Social categorization and the self-concept: A social cognitive theory of group behaviors in E.J. Lawler (Ed.), *Advances in group Processes*. Greenwich, Ct: JAI Press, 2, 77-122.

Yinger, J. M. (1976). "Ethnicity in Complex Societies." In L. A. Coser & O. N. Larsen (eds.), *The Uses of Controversy in Sociology*. New York: Free Press.

Hari Kunzru's *Transmission* and Global Risk Society

Hari Kunzru'nun *Aktarım* İsimli Eseri ve Küresel Risk Toplumu

Hatice Övgü TÜZÜN*

Abstract

The famous German sociologist Ulrich Beck's main argument as outlined in his groundbreaking *Risk Society* (1986) is that modern society as we know it has actually been increasingly structured around and being affected by new qualities of risk that haven't existed before. Modern society has become a risk society in the sense that it is increasingly occupied with debating, preventing and managing risks that it itself has produced (Beck, 2006, p. 332). Drawing on Beck's observations, I argue that Hari Kunzru's novel *Transmission* (2004) is one such contemporary novel that examines some implications of living in a global risk society where we face the unintended consequences of hyper complexity and integration. *Transmission* revolves around the main character Arjun Mehta, an Indian computer programmer who leaves his native country behind to realize his "Amrican" [sic] dream in the so-called land of golden opportunities. Unsettled by a profound experience of uncertainty and insecurity as he shifts between local and global positions, Arjun gradually understands that he is considered to be little more than cheap and disposable foreign labor. When he is eventually made redundant by his employer due to economic downturn, Arjun panics and suffers a nervous breakdown as he cannot even bear the thought of going back to India as a failure. Once he realizes that he will not be getting his job back, he creates a highly effective virus that causes the near-global collapse of networked computers. Ultimately, *Transmission* shows that increasing connectivity has rendered our system fragile mainly because we seem to lack the capacity to manage the growing complexities of a rapidly evolving global system.

Key words: Risk Society, complexity, globalisation, Ulrich Beck, Hari Kunzru

Öz

Ünlü Alman sosyolog Ulrich Beck çığır açan kitabı *Risk Toplumu*'nda (1986) bildiğimiz anlamda modern toplumun giderek artan bir biçimde daha önce varolmayan yeni risk türleri etrafında yapılandığını ve şekillendiğini öne sürer (Beck, 2006, p. 332). Kendi ürettiği riskleri giderek daha fazla münazara eden, önlemeye ve yönetmeye çalışan modern toplum bir risk toplumuna dönüşmüştür. Bu makalede, Beck'in gözlemlerinden yola çıkarak, Hari Kunzru'nun 2004 yılında yayınlanan kitabı *Aktarım*'ın hiper-karmaşıklık ve entegrasyondan kaynaklanan beklenmedik küresel riskleri nasıl ele aldığı incelenecektir. Roman, ülkesi Hindistan'ı terk ederek altın fırsatlar diyarında "Amerikan" [sic] hayalini gerçekleştirmek üzere yola çıkan bilgisayar programcısı Arjun Mehta'nın hikayesini anlatır. Bölgesel ve küresel konumlar arasında yer değiştirirken yaşadığı şiddetli belirsizlik ve güvensizlik sonucu dengesi bozulan Arjun, gitgide ucuz ve harcanabilir yabancı iş gücü olarak algılandığının farkına varır. Çalıştığı şirketin yaşadığı ekonomik sıkıntılar sonucunda işten çıkartılınca, Hindistan'a başarısız biri olarak dönme korkusunun yaşattığı panikle psikolojik bir çöküş yaşar. İşini geri alamayacağını öğrendiğinde ise, neredeyse bütün dünyanın bilgisayar ağını çökerten çok etkili bir virüs geliştirir. Sonuç olarak, *Aktarım* romanı çok hızlı bir şekilde evrilen küresel sistemin giderek artan karmaşıklığını yönetecek kapasitemiz olmadığı için, artan bağlantısallığın sistemimizi nasıl kırılgan bir hale geldiğini ortaya koyar.

Anahtar kelimeler: Risk Toplumu, karmaşıklık, küreselleşme, Ulrich Beck, Hari Kunzru

Introduction

Risk Society is an idea about modern society that was first developed in *Risk Society: Towards a New Modernity* (1986) by the German sociologist Ulrich Beck who argued that contemporary society was transitioning from industrial to risk society. The book received great critical acclaim and has been translated into more than 35 languages since its first publication. According to Adam and Van Loon, this groundbreaking work not only included important insights into our present condition but also offered a prophetic perspective on the future:

In Beck's original argument 'risk society' refers to a particular set of social, economic, political and cultural conditions that are characterized by the increasingly pervasive logic of manufactured uncertainty and entail the transformation of existing social structures, institutions and relationships

* Dr. Öğr. Üyesi, Bahçeşehir Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Amerikan Kültürü ve Edebiyatı, ovgu.tuzun@eas.bau.edu.tr.

towards an incorporation of more complexity, contingency and fragmentation (Adam, Beck and Van Loon, 2000, p.5).

Manufactured uncertainty in an increasingly interconnected and interinfluencing world brings about unprecedented challenges that both state and non-state actors have to cope with and adjust to. As Beck (2006) suggests, global risk is highly ambivalent, destabilizes existing order, and “the strategies of action which global risk opens up overthrow the order of power which has formed in the neoliberal capital-state coalition” (p. 343). Ulrich Beck’s main argument is that modern society as we know it has actually been increasingly structured around and being affected by new risks that haven’t existed before. We do not know how to effectively address and deal with these new types of risks for a variety of reasons. Risks cannot be easily identified without the use of science since they are invisible and undetectable. They are also essentially universal stretching and spreading everywhere across the globe and no longer concern particular social classes. Also, risks have several other qualities that are irreversible. Above all, our degree of ignorance of different kinds of risks is higher—and thus, more threatening—than our degree of awareness of them.

It is important to note that for Beck (2006), the emergence of global risk society is intimately related with the crisis of modernity. That is to say, the changing nature of risk is intrinsically connected to the broader process of reflexive modernisation. So modern society has become a risk society in the sense that it is increasingly occupied with debating, preventing, and managing risks that it itself has produced (p. 332). Since the proliferation of new kinds of risk is an inevitable by-product of modernity, humanity is confronted with the increasing difficulty of predicting and managing various kinds of risks on a planetary scale. What accompanies this salient condition is the politics of fear produced and disseminated by the various instruments of mass media which is increasingly preoccupied with anticipated catastrophes that might also pose existential risks.

Within this context, contemporary literature reflects the shift towards new patterns of social interaction in the era of global risk and provides fertile ground for the exploration of global trends as well as of new configurations of human activities. As thought experiments on a variety of current issues, a number of contemporary novels have offered engaging scenerios regarding anticipated catastrophes and their possible consequences. Drawing on Beck’s observations, I argue that Hari Kunzru’s novel *Transmission* (2004) is one such contemporary novel that examines some important implications of living in a global risk society where we face the unintended consequences of hyper complexity and integration.

Transmission revolves around the main character Arjun Mehta, an Indian computer programmer who leaves his native country behind to realize his “Amrican” [sic] dream in the so-called land of golden opportunities. At the beginning of the novel, Arjun is presented as a computer geek in his early twenties who grew up in New Delhi and who currently lives with his parents and sister. Despite the fact that he has a relatively comfortable life in India, Arjun believes he can do much better for himself if he can get out of the country. Like many other youngsters of his generation, he hopes that he will achieve great success and find personal fulfillment if he can somehow secure himself a lucrative position at an American firm. Although he is very close to his middle-class family and has not been so far away from home ever before in his life, the lure of possible success in the most advanced country of the world drowns all his fears and doubts of the unknown. However, Arjun’s naively optimistic visions regarding his possible future(s) in the US are soon crushed and replaced by a much more clear-sighted and realistic appraisal of the conditions awaiting a migrant worker from the developing world.

Unsettled by a profound experience of uncertainty and insecurity as he shifts between local and global positions, Arjun gradually understands that he is considered to be little more than cheap and disposable foreign labor in his host country. In *Transmission*, we are told,

Databodies (the recruitment firm in Delhi) [if this clarification is yours, use brackets instead of parenthesis] charged the companies he worked for twice, even three times what they paid him, and still deducted money from his pay for rent, legal and administrative fees. He had made no money, gained nothing at all since coming to America except a new and harder picture of the world (Kunzru, 2005, p. 67).

Contrary to his expectations before coming to Silicon Valley, Arjun is not allowed to enter the world of the techno-elite once he is there. Instead, he is simply treated as an expendable programmer, one out of many, who constantly faces the possibility of being left without a job. His contractual position as a migrant worker from the developing world means that he is denied social as well as financial benefits accorded to his American peers. Alienated from his environment and feeling increasingly desperate, he soon realizes that “the sense of being diminished by this environment had become a suspicion of actual physical shrinkage” (Kunzru, 2005, p. 56). Neither can Arjun find satisfaction in his professional and private relationships with people in his new and considerably alien environment. The fact that he suffers from meeting his basic human needs—such as meaningful communication, connection, and intimacy—intensifies his disillusionment and makes him feel chronically depressed. To make the matters even worse, his relationship with the only person he can somehow relate to, a co-worker named Chris, collapses after a one-night stand he has with her. While sex with Arjun means close to nothing for Chris, Arjun finds himself deeply attached to her. He is, thus, devastated when he finds out that his feelings are not reciprocated.

What Arjun comes to experience in the US is the global “unhomely” which Bhabha suggests is the “paradigmatic colonial and post-colonial condition” (1994, p. 13). Arjun’s sense of unhomeliness is also very much in tune with Hari Kunzru’s desire to capture in this novel “the loss of a particular sense of place in a globalized world” (Aldama, 2006, p. 115). From this perspective, the novel strongly suggests that those who choose to or are forced to leave their country of origin are more often than not forced to struggle with profound feelings of loneliness, isolation, and alienation in the more developed countries of the western world. In this respect, *Transmission* draws attention to the plight of ever increasing numbers of immigrants and refugees for whom the sense of home and belonging remain painfully problematic concepts.

When Arjun eventually finds permanent work with Virugenix—an antivirus software company—it does not take that long before he realizes that “He was, as he suspected, on one of those slave visas, being paid a fraction of what it would cost Darryl to hire an American engineer” (Kunzru, 2005, p. 91). Thus, Arjun wakes up to the fact that the workings of the global labor market—thanks to which he was able to find a position in the US—are actually designed to ensure maximum profit for the employer while allowing minimum rights to the employee; he is little more than a modern day indentured laborer to the companies that employ and exploit him. Developing this awareness does not, however, serve to liberate Arjun since he feels trapped in this situation and unable to come up with a better alternative. He can barely make a living with the money he makes, and his efforts at work are far from being truly appreciated or valued by his superiors. Like many “guest” workers, Arjun works terribly long hours and also finds it very difficult to adjust psychologically, emotionally, and culturally to his new social environment. Yet, he remains a cooperative and dutiful employee. Another example which connects contemporary labour practices with those in colonial history comes from a friend of Arjun who—referring to the disdain with which their American supervisor treats her Indian workers—remarks that “she sees us as a bunch of starving coolies” (Kunzru,

2005, p. 44). As Arjun's case exemplifies, global inequalities are reflected in the job market where even a highly skilled migrant worker from the developing world is not granted equal status with his American colleagues. In this context, *Transmission* reveals the multifaceted workings of such contemporary transformations (generally examined under the rubric of 'globalisation') that are shaped by a complex array of economic and social processes.

Given how third world labour is exploited by powerful multinational corporations in parts of the developing world as well as in the advanced countries of the first world, one can argue that unsettling continuities exist between colonialism and globalization. So by foregrounding the persistence of asymmetrical power relations in our increasingly globalized world, *Transmission* offers an encompassing view of the transnational social, societal, and political dynamics which intersect with market power in order to produce the patterns of socio-economic inequality that we see deepened. Thus, the novel makes the point that guest workers, such as Arjun, are exploited colonized aliens who have been indispensable in helping to hold together the host society with their hard work but whose existence continues to be disavowed. Since the current world system is largely manipulated by global market forces, many people - like Arjun and his friends - find themselves uprooted from their traditional connections and hurled into a highly competitive labor market in the remote corners of the world. Lacking the supportive network of friends and family, they often feel isolated and out of place. Moreover, they are also frequently subjected to various forms of discrimination and abuse.

When he is eventually made redundant by his employer due to economic downturn, Arjun gives in to panic and suffers a nervous breakdown as he cannot even bear the thought of going back to India as a failure. Feeling extremely vulnerable and emotionally unstable, he starts avoiding contact with his family and lies to them whenever they speak on the phone. Unable to find a way out of his predicament, he desperately attempts to negotiate with his superiors in order to get his job back. Having failed in his attempts to convince his employers and trying to come up with an idea that would make him "indispensable" in their eyes, Arjun decides to create a highly effective virus that causes the near-global collapse of networked computers. Named after his favorite Bollywood star Leela Zahir, the virus becomes a tool of direct protest and resistance, operating as "the revenge of the uncontrollable world" (Kunzru, 2015, p. 148). It also turns the diasporic subject, Arjun Mehta, into an agent of resistance - a glitch in the global system - whose actions produce large complex effects. In this respect, the novel shows how the evolving world system engenders new models of (political) agency and resistance that threaten its own stability and inherent order.

Ultimately, *Transmission* portrays Arjun Mehta as the "excluded other" whose uncalculated actions pose unprecedented global risk. Refusing to be exploited and then discarded by the system, he takes hasty action - in his desperate state - without calculating the possible consequences. As Ulrich Beck maintains,

The experience of global risks is an occurrence of abrupt and fully conscious confrontation with the apparently excluded other. Global risks tear down national boundaries and jumble together the native with the foreign. The distant other is becoming the inclusive other not through mobility but through risk (2006, p. 331).

In this sense, Arjun's virus functions as a cataclysmic disturbance of third world origin that brings chaos to the order of the first world. As Leonard (2014) suggests, "In its wake fall old certainties about the protection of the individual by personal, commercial, and national measures which would prevent such an attack" (p. 271). The rapid unfolding of events following the unstoppable spread of the Leela virus perfectly illustrates that when a technological catastrophe of this scale happens, the hazards affect everyone. In the face of growing uncertainty regarding the origins and the possible trajectory of the virus, people all

over the world find themselves in a state of escalating panic and confusion: “Was it emanating from a rogue state? Some hostile underground network? Had any government departments been affected?” (Kunzru 2005, p. 203). People continue to speculate and worry about this threat that spreads rapidly like a global epidemic. The intensification of global interconnectedness in the post-millennial era means that threats that materialize in various parts of the world can no longer be contained in their locality. Living in a ‘global village’ also implies that we are going to have to face unprecedented challenges and risks while responding to situations of emergency caused by ‘contagious’ threats such as the Leela virus. As *Transmission* successfully illustrates, a key concern for us in this contemporary moment is to find effective ways of dealing with profound anxiety generated by ever greater degrees of uncertainty in a rapidly shifting environment, particularly in the aftermath of a global crisis.

As I have pointed out, Beck argues that global risks are produced by modern processes thanks to which human life and efficiency have increased exponentially in the last century. So the very processes that we rely on and take for granted also render us vulnerable to different kinds of risks that technology enables. Our growing dependence on digital technologies in particular has become a cause for concern since we have a new social system where one of its greatest achievements - viz., technology - has also created new risks and a new condition of generalized uncertainty. In the words of Lanier (2013), “We bring the great problems of our times on ourselves, and yet we have little choice but to do so. The human condition is an evolving technological puzzle” (p. 40). Indeed, the novel as a whole strongly suggests that modern technology often pairs benefits with frustrations and that technological changes are accelerating much more rapidly than our capabilities to understand or manage them — a point made poignantly clear in the aftermath of the Leela virus:

These machines which had always terrorized them in small ways – by crashing, hanging, demanding meaningless upgrades or simply scolding them in the persona of an annoying cartoon paperclip – were now revealed to harbour something more sinister, something with an agenda. This was it, the enemy within, a technological fifth column in the homes of ordinary Americans. By the time talk-radio got hold of it, a consensus had emerged that the attack should be avenged in blood (Kunzru, 2005, p. 204).

Although our relationship with our machines is far from being problem free, living without them has become not only unimaginable but also practically impossible in our day and age. Computers and the internet have become particularly indispensable tools in our networked society since we depend on them almost completely for the various services they provide. It, thus, makes perfect sense that a disruption of the scale caused by the Leela virus leads to a global crisis the total cost of which remains incalculable. The following quote from the beginning of the novel echoes Beck’s suggestion that it is becoming very difficult to compensate people affected by global risks because these risks are not calculable.

Experts have estimated her damage to global business at almost 50 billion US dollars, mostly in human and machine downtime, but financial calculation doesn’t capture the chaos of those days. During Leela’s brief period of misrule, normality was completely overturned. Lines of idle brokers chewed their nails in front of frozen screens. Network nodes winked out of existence like so many extinguished stars. For a few weeks she danced her way around the world, and disaster, like an overweight suburbanite in front of a workout video, followed every step (Kunzru, 2005, p. 8).

The apocalyptic tone of this paragraph aptly conveys the general sentiment of people worldwide when they experience a disaster of this scale. The sense of impending doom that descends upon the whole world like a black cloud has more to do with the destruction of any semblance of normality in people’s lives than the astronomical cost of the damage caused by the spread of the virus. Chaos creeps in as people’s habitual routines and the social order on which they depend crumble down. The fact that it only takes one computer programmer and a virus to unleash this kind of irreversible damage reveals that the systems on which our infrastructures are based are in fact extremely vulnerable and fragile, making it impossible for

us to take them for granted. What exacerbates the atmosphere of panic that people give in to collectively is the uncertainty regarding the origins as well as the possible trajectory of the virus. Surrounded by so many “unknowns,” it is not only ordinary citizens but also the decision makers who remain dazed and confused. So the whole affair also leads to the erosion of faith and trust in officials who are supposed to prevent or at least respond rapidly and effectively to dangers threatening public security and safety. In brief, virtually no one can escape the devastating effects of the virus and many lives are turned upside down.

From this perspective, it is also important to note that the cascading effects of the Leela virus in the novel show that technology's dangers have outpaced the ability of experts to control them and that the hazards that characterize risk society are not contained by national borders. Since boundaries are no longer firm but rather porous, they have become sites of transmission and interaction. In an elaborately networked space of flows, boundaries morph into sites of exchange and thereby fail to stop flows of commodities, diasporic bodies, or viruses. What's more, our ability to prepare for anticipated catastrophes, like the one described in *Transmission*, is significantly hampered by the fact that we are surrounded by so many unknowns. As Beck points out, another very important marker of global risk society is the looming atmosphere of uncertainty and unpredictability. However, the institutions we have developed to cope with the uncertainty created by modernity are not able to reduce this uncertainty. “We want to abolish the unknown,” writes one Leela researcher:

It is a common enough desire. As humans, we want to know what is lurking outside our perimeter, beyond our flickering circle of firelight We have drenched the world in information in the hope that the unknown will finally and definitively go away. But information is not the same as knowledge. To extract one from the other, you must, as the word suggests, inform. You must transmit. Perfect information is sometimes defined as a signal transmitted from a sender to a receiver without loss, without the introduction of the smallest uncertainty or confusion. In the real world, however, there is always noise (Kunzru, 2005, p. 354).

Throughout their evolutionary history, humans have always manifested and pursued a powerful desire to conquer the “unknown” in order to feel safe and secure as well as to move forward. Ironically, it is in this era of unprecedented scientific achievement and progress that we find ourselves exposed to new risks and challenges that constantly threaten system survival. In other words, the technologies that have enabled us to increase our knowledge and efficiency in several realms of life have also engendered many other kinds of problems and uncertainties that we find difficult to grasp and deal with. As the quotation above suggests, we want to reduce complexity and make the world easier and more seamless to navigate allowing us to potentially gain command of various epidemics, criminal acts, environmental disasters and terrorist attacks through the accumulation of data. Yet, unfortunately, to quote Lanier (2013), “The mere existence of big data doesn't mean that people will agree about what it means” (p. 84), and thus, a lack of information coherence and ambiguity will remain “typical of how problems present themselves in our modern world of big data” (p. 84).

The prevalence of noise and ambiguity in addition to the increasing complexity of globalizing processes and networks render our world dangerously susceptible to a variety of unpredictable risks. What is perhaps even more interesting in the case of the Leela virus is that it was not even designed to destroy globally interconnected networks. Yet, the accidental and unexpected nature of the ensuing catastrophe only serves to heighten the general sense of doom and gloom. By his own admission, all Arjun aimed to cause was “a little disruption, just a small problem, because then I could step in and solve it and be the hero” (Kunzru, 2005, p. 320). However, the enormous scale of the damage wrought by the virus engenders a global avalanche of fury against him. We are told,

Arjun Mehta, the ‘evil scientist’ (New York Post) whose ‘twisted genius’ (London Evening Standard) threatened the world with ‘techno meltdown’ (Sydney Daily Telegraph), has rarely been out of the

headlines since the last confirmed sighting of him at the Riverside Motel in San Ysidro. Despite an immense investment of police time and resources, Mehta, whose image is now one of the most widely circulated in the world, has never been apprehended (Kunzru, 2005, p. 372).

As has been pointed out, Mehta's aim was to protest and not to terrorize; yet, he becomes the most wanted man on the planet as things spiral out of control. So, his rather misguided attempt to get his job back ends up costing much more, both to himself as well as to billions of people worldwide. Although all Arjun wanted was to work and be happy in "magic America," what he does is universally regarded as an act of cyber-terrorism, rendering him - in effect - a terrorist with malicious intent. Demonized by many as an agent of destruction, a fatal threat to global and domestic security, Arjun is doomed to live the rest of his life on the run from authorities. Although several law enforcement agencies continue the global manhunt for him, Arjun successfully manages to elude his chasers and simply vanishes into thin air. The aura of mystery surrounding him and his whereabouts does not dissipate, as he gradually becomes a mythic figure of global protest and resistance, a poster boy for anti-globalists and hackers. Towards the end of the novel, we learn,

Despite being labelled a terrorist by governments and media agencies around the world, Arjun Mehta has admirers. According to Julia Schaffer of the Symantec Corporation, who has written extensively on Mehta's programming techniques, the viruses he unleashed represent 'a revolution in code'. The range of the innovations in the Leela variant viruses is, she says, 'simply breathtaking' (Kunzru, 2005, p. 375).

Arjun is certainly no political activist with a clear ideological programme, but his actions still pose a challenge to structures of power and privilege in which the global economic system and employment markets are rooted. Most significantly, in creating the Leela virus, Arjun becomes instrumental in subverting the hegemony of neoliberal capitalism from the inside. Thus, although he himself apparently lacks an ideological agenda, Arjun is soon appropriated by a wide range of revolutionaries who are inspired by his example.

Through the portrayal of Arjun, *Transmission* reveals how contemporary subjectivities are formed in a world that has become a dynamic field of complex flows (of information, noise, people, goods etc.). In doing that, the book also shows how individual agencies and identities are reconfigured in the emerging global order of transnational corporations. As Childs and Green (2013) remark "*Transmission* explores the mediation of identity in the contemporary context of global capitalism, which is sustained by considerably more mobile flows of commodities, images and diasporic bodies across the globe" (p. 80). Ultimately, the novel foregrounds this culture of connectivity engendered by globalization, transnationalism, and digital communicative technologies while showing that we are living in an interdependent risk producing world. This is undoubtedly a world of incalculable risks, a world in which nation states can no longer guarantee the security of their citizens.

Since ours is no longer a world of fixed identities and exclusionary boundaries, we are challenged by new and more complex kinds of risks that require us to mobilize on a planetary level. In *Cosmopolitan Vision*, Ulrich Beck (2004) suggests,

People have long been joined together between Moscow and Paris, Rio and Tokyo in a relationship of actual interdependence, which they help to intensify by their production and consumption, in the same way that the ensuing risks to civilization penetrate their everyday lives (p. 136).

As the collapse of global networks following the widespread transmission of the Leela virus illustrates, the risks we are facing today are no longer traditional but are rather those of living in a humanly interdependent, globalised, and technologically advancing universe where the scale, the scope, and the intensity of change is much greater. Consequently, interactions in an increasing dense, global, and interdependent web of trade, finance, and infrastructure may generate unstoppable cascading threats to system survival.

Conclusion

Transmission offers a narrative response to the phenomena of globalisation which it portrays as a constellation of multifaceted, multidimensional, and interactive processes. The novel also makes the point that the networked quality of contemporary relations means that local and global phenomena are linked in ever more complicated ways against the backdrop of rapid technological change. In *Runaway World*, Anthony Giddens (2002) argues that “Our age is not more dangerous – not more risky – than those of earlier generations, but the balance of risks and dangers have shifted. We live in a world where hazards created by ourselves are as, or more, threatening than those that come from the outside” (p. 57). So an increasingly pressing question we face as humanity is the following: How can we deal more effectively with risks and dangers against the backdrop of looming uncertainty?

The system is inherently unstable because there are these emergent dimensions which are the result of globalisation. Thus, globalisation creates systemic risks which cascade over sectoral boundaries and national borders. And significantly, systemic risks increase as inequality grows. Drawing on contemporary debates engendered by these issues,

[Transmission] highlights economic and cultural inequalities or even polarization in the globalizing world and views globalization as a phenomenon fraught with pitfalls and dangers rather than promises. The novel makes it clear that a sense of uncertainty and unpredictability is a common condition in the times of liquid modernity generating fears of different nature, and that stability and security may be still desired but illusory commodities (Filipczak, 2014, p. 75).

The story of Arjun Mehta perfectly illustrates that we live in a world where individuals have become a source of systemic risk as a new global mode of citizenship is taking shape. As has been shown throughout, Arjun’s actions have systemic consequences he himself is unable to foresee in advance and fails to understand afterward. Yet, the novel also suggests that we cannot understand Arjun’s individual agentic activity in isolation, divorced from the wider socio-historical context within which he is situated since he is a unique emergent property of an interconnected whole. In this increasingly interconnected world, “Individual and local choices have global impacts and vice versa: what happens outside our borders has direct daily consequences for each of us every day” (Goldin & Mariathan, 2014, p. 38).

Transmission shows that increasing connectivity has rendered our system fragile mainly because we seem to lack the capacity to manage the growing complexities of a rapidly evolving global system. In doing that, the novel also reveals our increasing failure to account for the spillover or systemic consequences of our individual atomized actions. The global reach of the Leela virus shows that there is a growing likelihood that events in one place will have cascading effects in other areas, jumping across national borders and sectors as well as the traditional divisions of different types of risks. Ultimately, *Transmission* leaves us with extremely timely and pressing questions: How do we manage systemic risks that are endemic to globalisation? And how do we deal more effectively with the consequences of living in a more connected, complex, and uncertain world?

References

- Adam, B., Beck, U., & Van Loon, J. (Eds.). (2000). *The Risk Society and Beyond*. London: Sage.
- Aldama, F. (2006). Postcolonial imaginings: A Conversation with Hari Kunzru. *Interdisciplinary Literary Studies*, 8 (1), 110-117.
- Beck, U. (2004). *Cosmopolitan vision*. Cambridge: Polity.

-
- Beck, U. (2006). Living in the world risk society. *Economy and Society* 35(3), 329-345.
- Bhabha, H. (1994). *The Location of Culture*. New York: Routledge.
- Childs, P. & Green, J. (2013). *Aesthetics and Ethics in Twenty-First Century British Novels*. London: Bloomsbury.
- Filipczak, I. (2014). "Immigrant to a terrorist: On liquid fears in Hari Kunzru's *Transmission*" *Brno Studies in English*, 40(2), 67-76.
- Giddens, A. (2002). *Runaway World: How Globalisation is Reshaping Our Lives*. London: Profile books.
- Goldin, I. & Mariathasan, M. (2014). *The Butterfly Defect: How Globalisation creates systemic risks, and what to do about it*. Princeton: Princeton university press.
- Kunzru, H. (2005). *Transmission*. London: Penguin.
- Lanier, J. (2013). *Who owns the future?* Simon and schuster e-book.
- Leonard, P. (2014). 'A Revolution in code'? Hari Kunzru's *Transmission* and the cultural politics of hacking. *Textual practice*, 28(2), 267-287.
-

An Evaluation of the Evil Characters in Shakespeare's Four Main Tragedies in terms of Machiavellian Principles

Shakespeare'in Dört Temel Tragedyasındaki Kötü Karakterlerin Machiavelli Prensipleri Açısından Değerlendirilmesi

Nilay ERDEM AYYILDIZ*

Abstract

Deriving from Italian political philosopher Niccolò Machiavelli, the term 'Machiavellian' refers to a ruler type, whose features are described in his work *The Prince* (1513). In the work, Machiavelli mentions the principles a ruler should follow to obtain and hold power by disregarding all main rules of morality such as faithfulness, honesty. In this context, Machiavelli provided a new type of villain for the Elizabethan and Jacobean revenge tragedy. The study claims that Shakespearean tragedies including *Othello*, *King Lear*, *Hamlet* and *Macbeth* regarded as his "four principle tragedies" (Hazlitt, 2009, p. 21) also contain Machiavellian characters. It aims at examining villains in the plays in terms of Machiavellian principles and discuss to what extent they are Machiavellian throughout the plays. Machiavelli's *The Prince* is taken as a guide to analyse the Machiavellian features of the characters in question. It reveals that Iago and Edmund are Machiavellian because of their capabilities of responding to unexpected events and manipulating conditions ignoring any moral values due to their perspicacity throughout the plays. However, compared to Edmund, Iago falls short of Machiavellianism because of his groundless malignancy. On the other hand, it is revealed that the other examined characters, Regan, Goneril, Claudius, and the Macbeth couple fail in the way of Machiavellianism at last even though they are also evil in nature. The study asserts that in contrast to Machiavellian's remarks, Shakespeare was of the opinion that a Machiavellian, whether or not successful, does both himself/herself and the society harm.

Keywords: Machiavelli, *The Prince*, Machiavellian character, Shakespearean tragedy, evil characters.

Öz

İtalyan siyasal filozof Niccolò Machiavelli'den türeyen 'Machiavellici' terimi; özellikleri, Machiavelli'nin eseri olan *Prens* (1513)'te tarif edilen bir yönetici türüne karşılık gelmektedir. Machiavelli, sözü geçen eserde, güç elde etmek ve gücünü sürdürmek için yöneticinin izlemesi gereken ilkelere değinir. Bunlar doğruluk, dürüstlük gibi temel ahlak kurallarını göz ardı eder niteliktedir. Bu bağlamda, bu yönetici türüyle, Machiavelli, Elizabeth ve Jacobean öç trajedisine yeni bir kötü karakter türü kazandırmıştır. Bu çalışma, William Shakespeare'in "dört temel tragedyası" olarak değerlendirilen *Othello*, *King Lear*, *Hamlet* ve *Macbeth* adlı oyunlarının (Hazlitt, 2009, s. 21) da Makyavelci karakterler içerdiğini ileri sürmektedir. Çalışmada bu oyunlardaki kötü karakterlerin Makyavelyen prensipleri açısından inceleyip oyun boyunca ne derece Makyavelyen olduğunu tartışmak amaçlanmaktadır. Söz konusu kötü karakterlerdeki Makyavelyen özellikleri incelemek için Machiavelli'nin *Prens* eseri kılavuz alınmaktadır. Çalışma, Iago ve Edmund'un oyunların başından sonuna kadar keskin zekâları sayesinde ani gelişen durumlara cevap verebilme ve her türlü ahlaki değeri göz ardı edip şartları kendi çıkarları doğrultusunda değerlendirebilme kabiliyetleriyle Makyavelci karakter olduklarını gösterir. Fakat, Iago'nun tüm kötülükleri asılsız nedenler yüzünden yaptığı için Makyavelyenlik konusunda Edmund'un gerisinde kaldığı görülür. Diğer taraftan, Regan, Goneril, Claudius ve Macbeth çifti gibi diğer incelenen karakterlerin ise, özlerinde yine kötü olmalarına rağmen, Makyavelyenlik açısından sonunda başarısız oldukları ortaya koyulur. Çalışma, incelenen oyunlarla, Machiavelli'nin belirttiğinin aksine, Shakespeare'in, başarılı olsun ya da olmasın, Makyavelci bir karakterin kendisine ve topluma zarar getireceğinin kanısında olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Machiavelli, *Prens*, Makyavelci karakter, Shakespeare tragedyası, kötü karakterler.

Introduction

Italian Niccolò Machiavelli (1469-1527) was the Florentine statesman and a political philosopher. He was best known for his work, *The Prince*, which was written in 1513; however, published in 1532. He wrote the work addressing Lorenzo de' Medici, the ruler of Florence, when Florence was undergoing a political turbulence. Through the work, Machiavelli intended to guide the ruler to stay in power. Although it has been more than 500 years that he died, Machiavelli's name is a byword for "the exercise of bad faith in political affairs" (Skinner, 1981, p. 1).

* Dr. Öğr. Gör., Fırat Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, nerdem@firat.edu.tr.

In *The Prince*, Machiavelli introduced some striking tactics for the prevailing prince. For instance, he insisted that as a significant political rule, the ruler may disregard all his virtuous and moral values and that a ruler should be concerned just with ensuring his own survival through the use of power. In this context, the book is not a traditional guide underlining the importance of a ruler's good nature as a must to achieve happiness, order and peace for his state because Machiavelli does not regard virtue as a necessity and draws a path of pragmatic authority in a rule. He warns:

A man who wants to act virtuously in every way necessarily comes to grief among so many who are not virtuous. Therefore, if a prince wants to maintain his rule, he must be prepared not to be virtuous and to make use of this or not according to need. (2009, p. 65)

Accordingly, to maintain rule, a ruler needs to lie, cheat, deceive, or even kill, that is, he breaks all his ties with morality. According to Machiavelli, for this, one needs to have a set of practical abilities which he calls 'virtu'. In this respect, virtu is regarded as the key to success in Machiavellianism which may be applied pointblank whenever necessary. It is significantly different from the concept 'virtue', as it excludes traditional Christian values such as honesty. In other words, for Machiavelli, there is no virtue in virtu. Machiavelli strips virtue of its traditional associations with actions in accordance with correct principles; however, he simply identifies virtu with success. He advocates that the pursuit of what is good for the individual or the state may involve actions such as deception, lying and murder rejected by conventional Christian standards. The most important thing is not that the ruler is actually virtuous but appears to be so. Therefore, he advises a prince not to do anything that would make him become a hated ruler and notes: "It makes him hated above all things, as I have said, to be rapacious, and to be a violator of the property and women of his subjects" (Machiavelli, 2009, p. 65). Accordingly, in the Machiavellian approach, keeping his subjects "united and loyal" is essential for the ruler to let them "mind the reproach of cruelty" (Machiavelli, 2009, p. 59). Therefore, for Machiavelli, "it is necessary to know well how to disguise this characteristic [cruelty], and to be a great pretender and dissembler" (Machiavelli, 2009, p. 63). In this respect, a Machiavellian ruler is, above all, an exact hypocrite, who can easily adjust his behaviours, his talk, and even his looks for any particular situation. In this sense, he is like an actor in-born. He manipulates people around him to achieve his ends. He has a really efficient practical intelligence, as he can evaluate people and situations for his own benefits, by using people's weaknesses to his advantage. If necessary, he triggers discord and takes advantage of chaotic times by leading his way out for his own advantage.

The notion that "the end justifies the means" is significant for a Machiavellian ruler. At this point if one takes "the end" the ruler has in mind as the political survival of the ruler, it becomes acceptable in Machiavellian perspective. To achieve this end, a prince should not interfere his perception of virtue with statecraft, which may cause his failure (Machiavelli, 2009, p. 75). In fact, Machiavelli does not support the use of cruelty just for its own sake; however, for him, if it is inevitable to maintain the ruler's authority or prevent cruelty, he can utilise it (Osborne, 2017, p. 77). He states:

Cruelty can be described as well used (if it is permissible to say good words about something evil in itself) when it is performed all at once, for reasons of self-preservation; and when the acts are not repeated after that, but rather are turned as much as possible to the advantage of the subjects. (2009, p. 27)

Evaluating Machiavellian approach to cruelty, Roe notes, "Machiavelli at no point advocates the practice of evil as acceptable in itself – despite what his many detractors then and now

have said; he concedes, rather, that evil sometimes has to be used" (2002, p. 15). Accordingly, evil is inevitably applied in the rule from Machiavellian perspective.

Machiavelli's pragmatic approach to politics disseminated in the Elizabethan England and "created a storm of controversy" on the debate of what makes an effective ruler (Wells, 2005, pp. 79-80). Some Elizabethans considered the Machiavellian pragmatic approach to be dishonourable as opposite to the Christian thinking and virtues. "Machiavelli's assertion that religion is just a device for princes to keep their populations in awe and so promote civil obedience" (Egan, 2007, p. 73) was of such a nature that it could have provoked oppositions of the Christian Elizabethans. They associated Machiavelli with Satan because, at those times, the church claimed that the ends of political power were divine, not human, in contrast to Machiavelli's notion (Raab, 1964, p. 31). As there was no separation in sixteenth-century England between religion and politics, the general reaction to Machiavelli associated him with total evil and Satan.

Dealing with Machiavellianism apart from policy, it may be claimed that it provided a new insight into human nature to reflect on the Elizabethan stage with the notion of "a harshly competitive world where man's aggressive instincts [...are evoked without] natural bounds" (Wells, 2005, p. 30). Therefore, when the Machiavellian tenets mentioned in *The Prince* were applied to the characters in the Elizabethan drama, we can regard the sinister villain who is often the embodiment of evil as an aristocratic power-monger or a deceitful betrayal in the Elizabethan and Jacobean revenge tragedy as a Machiavellian. Accordingly, "Machiavellian," known as a cunning character type, derives from Machiavelli's uncommon pragmatic approach to political affairs. As Watson (1976) states, the use of Machiavellian characters started in England in the 1590s corresponding the time when Christopher Marlowe's *The Jew of Malta* was performed (p. 637). The protagonist character of the play, Barabas, is regarded as one of the first Machiavellian villains.

Queen Elizabeth who was fluent in Italian as much as she was in French, Greek, and Latin read *The Prince* and applauded it years before it was translated into English. The work could be read in English around the late 1600s, corresponding about 17 years after Shakespeare's death (Forrester, 1995, p. 3). The consideration of this fact in addition to that Shakespeare was a prominent Elizabethan dramatist leads the question of whether Shakespeare had read *The Prince* directly to remain unanswered. Nevertheless, he might have been familiar with Machiavelli's concept of the ruler. Furthermore, considering the rich literary exchange between Shakespeare and Marlowe, who is the pioneer of Machiavellianism in the Elizabethan drama, Shakespeare may be claimed to have also been interfered with Machiavellianism in his plays. Some critics such as Grady (2002) who traces Machiavellianism in Shakespearean works claims him to be "a man on theatre" with the knowledge of *The Prince* (p. 45) because many characters in his plays involve in various ambitious crusades, thus, embody Machiavellian political ideology. Skinner (1981) also notes that Shakespeare was familiar with and the user of Machiavellianism in his tragedies, and he even called him "[t]he murderous Machiavel" (p. 1) with the claim that there is enough evidence to prove the argument that his evil characters were products of Machiavellianism. Therefore, the study aims at analysing some evil characters in Shakespeare's four tragedies through the lens of Machiavellianism. The reason for choosing the *Othello* (1604), *King Lear* (1606), *Macbeth* (1606) and *Hamlet* (1609) is that they are regarded as Shakespeare's four well-known great tragedies, as Hazlitt asserts (2009, p. 21). Furthermore, the characters to be examined are Iago in *Othello*, Edmund, Regan, and Goneril in *King Lear*, King Claudius in *Hamlet*, the title character and his wife Lady Macbeth in *Macbeth* all of whom are villains. The study intends to discuss to what extent they are Machiavellian within the context of the plays. It aims at demonstrating that although all the examined characters are evil in nature,

Regan, Goneril, Claudius, and the Macbeth couple cannot make the best of Machiavellianism, thus, cannot be regarded as perfect examples of Machiavellian characters. It also reveals how Iago falls behind Edmund because of his baseless malignancy even though both are better than the others as they are capable of dealing with any circumstances in a cunning way till the end without any repentance.

Discussion of Shakespearean Machiavellianism in the Selected Plays

Iago is the antagonist of the play *Othello*, who seeks to usurp the title character's power through his deadly cunning means. He hatches a plan, involving Othello, Desdemona, Roderigo and Cassio to make Othello jealous of Cassio. He executes his play in accordance with Machiavellian principles so well that he succeeds to the extent that Othello orders Iago to murder Cassio even though Roderigo is killed instead of him, Othello also strangles Desdemona, and when Iago's wife, Emilia, reveals the truth about Iago's plot, Othello commits suicide. For Iago, he has three main motives for his murderous plan, but they seem to be pseudomotives because there is nothing to support his accusations throughout the play. He hates Othello for passing him over in promoting Cassio, for supposedly cuckolding him with his wife, and he is obviously greedy for money. However, none of these mentioned motives can really explain his actions throughout the play. His expression of hatred to Othello is falsely justified by such accusations (Heilman, 1956, pp. 25-30). Therefore, indeed, he hunts for a motive constantly that would move him into action. Accordingly, as Raatzch notes, "[i]f there is any unconditional evil in the world, then 'Iago' is its name" (2009, p. 2). Following the Machiavellian tradition of villains, Shakespeare depicts Iago as a rational human being who is pragmatic and is neither emotional nor prone to believe in religious ideas. Iago considers that the world is "moved by egotism, appetite, and personal advantage" (Spivack, 1964, p. 87). He is indifferent to moral good and evil, even though he prefers the latter one decisively. He remains ignorant to the end he causes (Hazlitt, 2009, p. 49). For instance, Othello seems to regret and suffer when Desdemona dies because of his fault whereas Iago never shows a sign of repentance. He prefers silence as he does not have anything reasonable to explain. Thus, he never attempts to justify his actions or apologise for them. He embodies the concept of evil from the beginning to the end of the play. On the other hand, Othello is a failure as a ruler from the Machiavellian perspective because, for Machiavelli, "a ruler who does not recognise evils in the very early stages cannot be considered wise; this ability is given only to few" (2009, p. 170). Accordingly, Othello cannot discern Iago's evil nature which he hides behind his mask of honesty and trustworthiness and foresee the events, so he falls in Iago's traps. He realises Iago's identity of "a demi-devil, that is half fallen angel, but above all sense also half superhuman" (Shakespeare, 2005, p. 200), but it becomes too late for Othello, Desdemona, Roderigo, and Emilia.

Othello is in a sharp contrast to Iago in regards to his characteristics because his nature is, as Hazlitt (2009) claims:

noble, confiding, tender, and generous; but his blood is of the most inflammable kind; and being once roused by a sense of his wrongs, he is stopped by no considerations of remorse or pity till he has given a loose to all the dictates of his rage and his despair... his smothered jealousy breaks out into open fury, and he returns to demand satisfaction of Iago like a wild beast stung with the envenomed shaft of the hunters. (pp. 42-44)

Iago, in a Machiavellian manner, makes use of his master's weaknesses and reverses his own position from service to mastery even though he appears to be still a servant. As Raatzch (2009) notes, Iago does not accept to being Othello's subordinate in reality, but merely in appearance and schemes to prove the master is the one who can "keep his own heart to himself" (p. 24). Therefore, he says as a spokesperson of Machiavellianism: "I am not what I

am” (Shakespeare, 2005, p. 58), in other words, “I am not what I seem to be.” He says to Roderigo in a highly rational mode his reasons for staying under Othello’s authority:

Were I the Moor, I would not be Iago:
 In following him, I follow but myself;
 Heaven is my judge, not I for love and duty,
 But seeming so, for my peculiar end. (Shakespeare, 2005, pp. 7-8)

Iago assures that in seemingly serving Othello as an ensign, he actually serves his own goals in disguise. He desires to take the revenge from Othello because of his baseless accusations. He plans to drive him into a crisis and unhappiness leading to the death of his beloved, Desdemona. His hypocritical approach is all politics. Through Iago forcing Othello’s cruel nature out and driving him to strangle his faithful and chaste, so innocent beloved, Desdemona, Shakespeare exhibits his own account of human nature; “our [people’s] ability to transcend the limits that nature supposedly sets for us” (Moore, 2016, p. 75) because, as Harbage states, “[e]vil is somehow woven with good [in appearance] into man himself” (1964, p. 83).

Soliloquies in which the character speaks to the audience are keys to distinguish Machiavellian characters easily because, in an attempt to hide their evil from other characters, villains share it with the audience (Heilman, 1956, p. 35). He tries to align only the audience with his evil scheme through soliloquies. Iago uses the soliloquy in the first act to define his intention and to prepare us for the villainous actions he will inflict on other characters, especially Othello, whom he calls by his race, ‘the Moore’. He tells us:

I hate the Moore;
 And it is thought abroad that twixt my sheets
 He’s done my office. I know not if’t be true;
 But I, for mere suspicion in that kind,
 Will do as if for surety. He holds me well;
 The better shall my purpose work on him. (Shakespeare, 2005, pp. 47-48)

It may be concluded from the quotation above that Iago’s jealousy of Othello’s status, heroism and being lover of Desdemona surpasses Othello’s jealousy of Desdemona from the other men. As pointed out by Sanders (2003) evaluating Iago’s groundless causes, “[a]ll of his [Iago’s] real life is inward”, and he is [d]riven by a Machiavellian materialism and self-interest” (p. 32). Iago does his best to achieve his end as a Machiavellian who submerged in his own ambition. In addition to French and Greek, Latin was a significant foreign language particularly in education in the Elizabethan period. As such, the ones who knew Latin was called “literature” at those times (Stallybrass and Chartier, 2007, p. 47). Shakespeare knew Latin “pretty well” (Dobson, 2001, p. 28). Besides these, considering that “ego” is used to refer to “I” in Latin, it may be claimed that Shakespeare named Iago after that name purposely because the name “Iago” reminds the word “ego” (Raatzch, 2009, p. 1) and the character is already driven merely by his ego. Maguire (2007) also associates the character’s name with “the name of Spain’s patron Saint [who was] famous for conquering the Moors” by drawing parallelism between him and Iago’s role, as destroyer of Othello, the Moor of Venice. Thus, his behaviour is also hinted by his name (p. 48). He aims to mould Othello in false beliefs in a cunning way, not by force. He behaves in accordance with the principles of Machiavelli who notes that “people are by nature changeable. It is easy to persuade them about some particular matter, but it is hard to hold them to that persuasion. Hence, it is necessary to provide that when they no longer believe, they can be forced to believe” (2009, p. 28). He uses things to

his own advantage, a very appropriate trait for a Machiavellian. For instance, he uses Desdemona's accidental loss of her handkerchief against her. Although he is already planning to steal the handkerchief, he makes the best use of the accident when Desdemona unconsciously drops it and when his wife takes it to him. He also uses and abuses stupidity and fragility of the ones around him. For instance, he uses the deceivable nature of Roderigo, a suitor to Desdemona, and Cassio's weakness as tools in his way to his end.

Machiavelli notes that a Machiavellian should appear on the surface as if he were undoubtedly good; however, he should also know how to respond to the evil. He should not be concerned about being considered to be mean, but, at the same time, he should be conscious of the fact that much generosity may render him poor. Furthermore, he should not seem to be cruel. Otherwise, he will be a fearful character, who fail in operating his cunning plans for his own benefits. He should not abstain from deceiving people if necessary. Maybe he will not be loved by so many people, but he should not become someone who is hated by a lot of people. (2009, pp. 63-67). Thus, it may be claimed that by avoiding being despised and hated, a Machiavellian can hide his plans and mistakes easily. In that respect, Iago achieves to gain trust and dependence by behaving as if he is good in nature and does everything for the sake of Othello's love. Thus, he blinds Othello's eyes so well that Othello addresses to him as 'honest Iago' four times and uses the word 'honest' to describe him ten times. Iago avoids being responsible for the mistakes he causes. He never accepts responsibility for his actions or never has a guilty conscience. He never regrets causing destruction in people's lives. He does not care about the deaths of Desdemona, Roderigo, Othello, and Emilia. When he is discovered to be responsible for all disasters, he remains silent and puts all the blame on the others including Bianca, Emilia, and Othello. Furthermore, he does not hesitate to kill his own wife, Emilia, as she seeks to prove Desdemona's innocence and reveal that the one who is responsible for all disasters is her husband, Iago. He is never sorry for the happenings and will never be. He leaves the last word to Othello by getting rid of responsibility. He says: "Demand me nothing. What you know, you know. / From this time forth, I never will speak a word" (Shakespeare, 2005, p. 200). In a Machiavellian sense, Iago would be a great ruler in practice. However, his groundless malignancy corrupts his Machiavellianism, which urges abstaining from evil when unnecessary.

As for Shakespeare's *King Lear*, it abounds with villains who can do everything for their greedy and selfish goals. King Lear's daughters Regan and Goneril, and Edmund, Gloucester's illegitimate son, are all evil characters as they are selfish, cruel, wise and greedy. Their actions confirm the notion that any means leading to the end is just. However, among these selected villains, Edmund is a true Machiavellian as he follows many Machiavellian strategies to achieve his vicious goals, but does so in disguise as Iago in *Othello*. However, as a Machiavellian, Edmund has a difference from Iago, because, unlike Iago, he has an actual motive to do evil; 'nature' which renders him disadvantageous in every field of life in comparison to his brother called Edgar as he is illegitimate. He shows his avarice, greed, and envy towards Edgar. Just like Iago, Edmund reveals to us his thoughts and intents in his soliloquy:

Thou, Nature, art my goddess; to thy law,
My services are bound. Wherefore should I
Stand in the plague of custom, and permit
The curiosity of nations to deprive me?

[...] Now, gods, stand up for bastards! (Shakespeare, 2007, pp. 17-18)

It is obvious that Edmund problematises the matter of unfair legitimacy because he is motivated by the fact that it has not been his choice to be born as an illegitimate child. In fact,

he is victimised by the culture he lives in, not nature. Therefore, he justifies his evil actions to achieve restoring his rightful position by climbing out of the discriminatory condition he is born into. For him, he is not born evil but made evil by the society discriminating against him as he is illegitimate. Therefore, he is full of hatred from top to feet and reveals his suppressed evil nature. According to Moore (2016), he is “the prime example of a character who subscribes to the idea that we are no different animals,...essentially governed by instinctual processes beyond our control” (p. 68). Edmund knows that he is stripped from the legal right by the man-made law. He is not allowed to have what he wants. Therefore, motivated by revenge from nature, Edmund is blinded with excess ambition, hunger for power and self-importance. He aims at disposing of the law by taking over Edgar's land. He says in his soliloquy “Legitimate Edgar, I must have your land” (Shakespeare, 2007, p. 18). Land ownership refers to a form of wealth, and wealth is a form of power. He states: “The younger rise when the old doth fall” (Shakespeare, 2007, p. 18). Therefore, it is clear that Edmund desires to take over power over his father's domain which would go to Edgar according to the law. For him, the greed in acquiring power is all right if the end justifies the means. Thus, he behaves as a Machiavellian and manipulates people around him by making use of their weaknesses just like Iago who sways Cassio and Othello. He proves that how well he knows about human nature:

A credulous father and a brother noble,
Whose nature is so far from doing harms
That he suspects none - on whose foolish honesty
My practices ride easy. I see the business. (Shakespeare, 2007, p. 33)

Obviously, Edmund speaks out of both sides of his mouth in order to get rid of both his father and brother at the same time. He manipulates his father about Edgar's treachery and presents himself as a more virtuous son than his illegitimate son Edgar. Indeed, as a typical Machiavellian, similar to Iago, he does his best to achieve his ends. More specifically, he breaks traditional values severely. He puts his brother out of action cunningly in order to become the sole owner of his father's properties and rule. Furthermore, born out of wedlock, later, Edmund himself represents unlawful sexual passion, flirting with Regan and Goneril. He behaves like a Machiavellian assassin who has an evil nature under his attractive appearance. By taking the advantage of Regan and Goneril's love for him, he convinces them that he loves the one over the other, so one of them will have to die for him to rule over the entire kingdom. Thus, he aims at assuring himself of winning his authority over even King Lear. He even dares to execute the king and the Queen of France, that is, King Lear's daughter Cordelia so that he can hold the power just like Iago who targets at having a literal authority over his general Othello. In a sense, he rebels against the norms and gets power over all things oppressing him, even though he is killed by Edgar at the end of the play. Nevertheless, he whispers “Yet Edmund was loved”, as he thinks that it has been only Regan and Goneril who loved him (Shakespeare, 2007, p. 188). Just like Iago, he also does not show any traces of repentance even before his death. Similar to Iago, he is not definitely a virtuous man but pretends to be so with a great mastery. Therefore, both Iago and Edmund preserve Machiavellian requisite ‘virtu.’ However, when Iago and Edmund are compared and contrasted from Machiavelli's perspective, it may be claimed that although both Iago and Edmund lust for power; they differ; the former to come over Othello because of baseless reasons as discussed above, the latter to claim his right of inheritance. In this respect, Edmund's target has a ground, whereas Iago's malignancy derives from groundless motives. Iago is free to reinvent himself every minute as he has strong passions, however negative. On the other hand, as Bloom (2010) notes, Edmund has no passions whatsoever as “he has never

loved anyone, and he never will”, thus, he is “Shakespeare’s most original character” in that respect (p. 8). In Machiavellian sense, Edmund surpasses Iago who does evil for its own sake.

While considering Machiavellian characters, it must be noted that every villain may not be a true Machiavellian even though every Machiavellian is a villain to a great extent. For instance, in *King Lear*, Lear’s daughters, Regan and Goneril are portrayed as villains as much as Machiavellians. They do everything to achieve their ends with a great equanimity. Goneril exemplifies immoral and unvirtuous behaviour. She uses flattery to get on the good side of her father: “Sir, I do love you more than words can wield the matter, / [...] Beyond all manner of so much I love you (Shakespeare, 2007, p. 7). Because the only thing she desires is to inherit her father’s kingdom. Therefore, she has the ultimate motive for acting this way to achieve her greedy goal. After she takes advantage of her old father, she repels her father out from her castle. This displays her immoral Machiavellian treatment to her father. Goneril cheats not only his father but also her husband Albany, as she falls in love with Edmund. Albany detects Goneril’s conniving deceptive behaviour and states: “You are not worth the dust which the rude wind / Blows in your face” (Shakespeare, 2007, p. 136). Regan and Goneril join their forces against their father to be powerful enough to get the kingdom from King Lear and obtain Edmund’s love. According to Machiavelli, conspirators cannot act alone, they need to make use of anybody else for their benefits (2009, p. 89). However, when their interests are crossed, they can cheat even each other. This is undoubtedly a Machiavellian trait. Goneril’s love of Edmund results in her poisoning her own sister, Regan to eliminate her from him.

Regan is the other sister who also shows Machiavellian traits in her personality. Wearing the mask of goodness, she praises her father, just like Goneril does: “I am made of that self-mettle as my sisters, / [...] In your Highness love (Shakespeare, 2007, pp. 8-9). Just like her deceptive sister, Regan also desires the wealth and kingdom. She cooperates with Goneril to mistreat her father with disrespect. Regan defends her sister’s poor treatment of her father to him and tells him that he is old and should be ruled by others. She says to him to return to Goneril and beg her forgiveness: “O, sir, you are old, [...] / Say you have wronged her (Shakespeare, 2010, pp. 86-87). Indeed, through Machiavellianism, she aims at having authority over his king father, just like Iago does to his general Othello. Machiavelli notes that “men more quickly forget the death of their father than the loss of their patrimony” (Machiavelli, 2009, p. 60). In this sense, both Goneril and Regan are greedy enough to ignore their father and leave him to death as their main concern is their patrimony. Furthermore, just like Goneril, Regan also deceives her husband, Cornwall because she loves Edmund as her sister Goneril does. However, neither Regan nor Goneril can be Edmund’s and the owner of the kingdom. Their behaviours bring them just their own ends. Despite some Machiavellian traits of the sisters, they fail to become Machiavellians, as they cannot conceal their evil nature till the end and cannot pretend to be virtuous. Therefore, it may be claimed that they represent unsuccessful Machiavellians.

Another example of negative Machiavellianism is Claudius in *Hamlet*. He is so cruel and deceitful that he can murder his brother secretly, marry his brother’s wife without hesitation and organise conspiracy against Hamlet, his brother’s heir, to become the ruler of the kingdom. Although this ambitious action would raise protests among the public; however, he achieves handling this situation in a masterful Machiavellian practice. He declares that he has accepted the rulership with reluctance and a great sadness, thus, persuades people around him of his good intentions. It may be evaluated as a successful Machiavellian action as he can mask his evilness. He also follows a Machiavellian policy as an embodiment of “evil hovering near him [Hamlet] like a sceptre” (Hazlitt, 2009, p. 85). He is cruel as much as Hamlet is noble. Accordingly, he is what Iago is to Othello, and Edmund is to Edgar. Just like the

merciless sisters and Edmund in *King Lear*, he is concerned with his “patrimony” as a Machiavellian (2009, p. 60) and dares to kill his brother for sake of the throne of England. However, he achieves hiding his cruel face from people around him cunningly, and he becomes a new ruler who is loved and feared. He seems to be well-protected against Hamlet as he can keep people around him loyal and convinced of his good nature. Thus, in accordance with the Machiavellian policy, just like Iago in *Othello*, he manages to keep his subjects “united and loyal” not to let them think about his “reproach of cruelty” (2009, p. 59). He also makes his subjects forget all about the old King Hamlet and try to prove that he is better than his brother. Thus, he behaves in accordance with Machiavellian ‘virtues’ because Machiavelli notes that when a new prince applies the principles he mentions prudently, he will seem well established and safer in his state and will attract men much more and bind them to him more strongly than does ancient blood (2009, p. 118). Just like Iago who makes use of Cassio’s admiring Desdemona in *Othello*, Edmund who abuses Regan and Goneril’s love for himself in *King Lear*, Claudius benefits from Polonius’ son, Laertes. He manipulates him to take his father’s revenge on Hamlet, who kills Polonius accidentally. Thus, he gains his support in the struggle against Hamlet. Considering all these actions, it may be claimed that Claudius starts and processes in the way of Machiavellianism, however, he seems to fail towards the end. Claudius is a representative of unsuccessful Machiavellianism leading to his failure just like Regan and Goneril in *King Lear* because he has some points violating ideal Machiavellianism. First of all, if he were a true Machiavellian, he should have prevented Hamlet returning home so as not to become a trouble for himself by killing him at the university or on his journey home because as the rightful heir of the kingdom, Hamlet is the biggest and the most apparent obstacle for him. Furthermore, even when he decides to act, Claudius makes a wrong choice by assigning Hamlet’s friends Rosencrantz and Guildenstern to prepare a pitfall for Hamlet because he wastes time before he really acts to get rid of Hamlet. Machiavelli states that a ruler should determine the wound he will need to inflict and act for it immediately. Otherwise, “either through timidity or bad advice, is always forced to have the knife ready in his hand” (2009, p. 66). Another point is that a Machiavellian does not have a guilty conscience and never regrets doing evilness. In contrast to Iago in *Othello* and Edmund in *King Lear*, who never repent even in the end of the plays, Claudius shows signs of guilty conscience when he kneels down to pray for redemption and confesses his crime:

O, 'tis true!”
 How smart a lash that speech doth give my conscience!
 The harlot's cheek, beautied with plastering art,
 Is not more ugly to the thing that helps it
 Than is my deed to my most painted word:
 O heavy burden! (Shakespeare, 2003, p. 96)

In his soliloquy, he asks for God’s forgiveness; however, he tries to justify his murder for his crown and beloved queen Gertrude.

My fault is past. But O, what form of prayer
 Can serve my turn? Forgive me my foul murder?
 That cannot be, since I am still possess'd
 Of those effects for which I did the murder,
 My crown, mine own ambition, and my queen. (2003, p. 131)

It may be claimed that although Claudius is very conscious of his fault, he feels determined to go for his aim till the end. However, he cannot continue as he has first started according to the principles of Machiavellianism. For instance, he makes a new plan to murder Hamlet, but, as an opposition to Machiavellian acute mind, Gertrude falls into the trap he sets for Hamlet. He falls from his high state on account of his inability to managing multicomponent strategies.

He results in the death not only of Hamlet but also Gertrude and his own. Thus, he fails in the way of ideal Machiavellian from Machiavelli's perspective.

Macbeth and Lady Macbeth are also depicted as unsuccessful Machiavellians who cannot put virtue in practice well in *Macbeth*. In fact, Macbeth is ambitious enough even to kill the king to be able to become the owner of the kingdom. In other words, his excessive ambitious nature leads him to evil in thought and action. It may be claimed that just like Edmund and Claudius, Macbeth has also Machiavellian ambition for materialism and power as much as Duncan has good intention, but a failure as a ruler in Machiavellian sense just like King Lear and Hamlet's father who cannot predict and take preventive precautions against possible threats around them. Just like the other examined villains, Macbeth also chooses the evil side. His treasonous nature is contrasted by the "vulnerable and legitimate" ruler, Duncan, thus, the Machiavellian approach to the play seems to be illuminating (Lemon, 2008, p. 77). As a Machiavellian, Macbeth sets off with hypocrisy for his goal of taking over the reign. As noted by Lemon (2008), "he at once celebrates the king's [Duncan's] rule, acknowledging his generosity, and destroys such rule as a means of benefitting himself" (p. 77). He even seeks to get rid of his best friend Banquo and his little son and murder Macduff's family to escape from his fate. After Duncan's death, he is involved in violence, not for its own sake, but to repel the consequences. Therefore, the end which justifies his means works differently later on. Thus, it may be claimed that he fails to become a Machiavellian. He cannot hide his guilt well as much as Iago, Edmund and Claudius can. Therefore, he cannot carry the heavy weight of his guilty conscience. In this context, it may be claimed that Macbeth has the most humane side in comparison to Iago, Edmund, the Lear sisters mentioned above and Claudius, who confesses his guilt and prays for God's forgiveness by himself, but maintains his struggle to secure his authority. Macbeth is not a decisive villain like a true Machiavellian. He is not a manipulator like a Machiavellian, but he is easily manipulated by outer forces as Hazlitt notes below:

Macbeth himself- appears driven along by the violence of his fate like a vessel drifting before a storm : he reels to and fro like a drunken man; he staggers under the weight of his own purposes and the suggestions of others; he stands at bay with his situation; and from the superstitious awe and breathless suspense into which the communications of the Weird Sisters throw him, is hurried on with daring impatience to verify their predictions, and with impious and bloody hand to tear aside the veil which hides the uncertainty of the future. (2009, p. 23)

Accordingly, Macbeth is not a villain in nature but becomes one because of the three weird witches and his wife's setting his ambitious nature in motion. From the moment he murders Duncan, his heart misgives him even though he gets the position he desires. He is honest, generous, and most importantly, full of "the milk of human kindness" (Shakespeare, 2005, p. 28). His uneasiness leads to his jealousy of even the dead Duncan's peace. He says: "Duncan is in his grave; after life's fitful fever he sleeps well" (Shakespeare, 2005, p. 85).

A Machiavellian, as exemplified by Iago, Edmund and to some extent Claudius, is a character of self-will and does not have a conflict of contrast feelings in his nature. He focuses on his end and never loses his self-balance until he achieves it. However, Macbeth never controls his feelings following Duncan's death and cannot keep his balance in imagination and reality. He allows Duncan's sons to leave when they learn about their father's death and becomes late for attacking Macduff. Thus, he sows the seed for his own death.

In comparison to Macbeth, Lady Macbeth is a more cunning character who makes the audience fear of her wicked potential. On the other hand, she does not make us abhor like Regan and Goneril. She is as ambitious as her husband whom she manipulates by fostering his masculine ego. Her knowledge of her husband's nature well may be understood from her words about Macbeth:

Your face, my thane, is as a book, where men
 May read strange matters. To beguile the time,
 Look like the time; bear welcome in your eye,
 Your hand, your tongue; look like th'innocent flower,
 But be the serpent under't. (Shakespeare, 2005, p. 32)

As understood from the quotation above, Sadowski (2010) asserts that Lady Macbeth “instructs the novice in the political game in Machiavellian tactics” (p. 163). Lady Macbeth is cunning enough to know that her husband’s self-will may only be realised through the Machiavellian principle of disguising evilness under the mask of innocence as a tool. However, she also knows that her husband is lack of it. She says:

Yet do I fear thy nature;
 It is too full of the milk of human kindness
 To catch the nearest way. Thou wouldst be great,
 Art not without ambition, but without
 The illness should attend what thou wouldst highly,
 That wouldst thou holily; wouldst not play false,
 And yet wouldst wrongly win. (Shakespeare, 2005, pp. 28-29)

As noted by Hazlitt, Lady Macbeth’s stony-heartedness and masculine permanence provide her with “the ascendancy over her husband’s faltering virtue” (2009, p. 23). She soliloquises as follows:

Come all you spirits
 That tend on mortal thoughts, unsex me here:
 And fill me, from the crown to th' toe, top-full
 Of direst cruelty; make thick my blood,
 Stop up the access and passage to remorse,
 That no compunctious visitings of nature
 Shake my fell purpose, nor keep peace between
 The effect and it. Come to my woman's breasts,
 And take my milk for gall, you murd'ring ministers,... (Shakespeare, 2005, p. 31)

Unlike Macbeth, Lady Macbeth seems to be more Machiavellian in her words. She even schemes the plan to murder Duncan, which her husband cannot do, even though she cannot actualise the plan as her filial piety makes her resemble sleeping and defenseless Duncan to her own father. In this respect, Shakespeare presents “what the nature of reality would be” with the confrontation with amoral through Machiavellianism (Roe, 2002, p. xi). Accordingly, Lady Macbeth becomes unsuccessful in Machiavellianism in action. She cannot also keep her balance and oscillates between her fancy and the reality. All her gestures become mechanical, and she goes mad and dies. Her evil nature spells her and her husband’s deaths even though she enables Macbeth to become a king through her Machiavellian strategy. Thus, the couple cannot perpetuate their Machiavellianism, and they change. Their guilty consciousness invades their Machiavellian nature and drives them into failure.

Conclusion

The characters mentioned above all are villains, and they follow their own interests. They can do everything to achieve their greedy and selfish goals. Iago in *Othello* and Edmund in *King Lear* can achieve at embracing the Machiavellian principles by combining them with their high intelligence and capability of responding to unexpected developments, by manipulating truths for their own benefits until the ends of the plays. Nevertheless, in comparison to Edmund, Iago may not be regarded as a perfect Machiavellian because he sets off for baseless motives. The other examined characters, such as Regan and Goneril in *King Lear*, Claudius in *Hamlet* and the Macbeth couple in *Macbeth* fail in the way of Machiavellianism even though they are also evil in nature. Although the evil characters in question leave no stone unturned to consolidate their ill-gained positions, their Machiavellian traits and actions brought them to this point of self-destruction and even suicide at the end of the plays, regardless of being successful or not in Machiavellianism. In this context, they display the inevitable fall of Machiavellianism which Shakespeare, as the playwright of the public who were both Christians caring about the morality and governed by the monarch relying on Christianity, apparently disfavoured and exhibited his response to Machiavelli through “the larger question to the threat of amorality” in his plays (Roe, 2007, p. 361) even though some critics such as Bye (1995) argues that Shakespeare was a follower of Machiavellian doctrine (p. 6). The study of the mentioned characters indicates that any adoption of Machiavellian principles results in social chaos and self-destruction because of Machiavellian people’s complete lack of morality leading a complete ruin in the community. Therefore, it may be claimed that Machiavelli and Shakespeare had divergency in regards to the moral aspect of Machiavellianism and its outcomes in the human dimension even though both of them believe in the significance of a stable state united within a single strong ruler.

References

- Bloom, H. (2010). Introduction. In Harold Bloom (Ed.), *William Shakespeare’s King Lear: Bloom’s modern critical interpretations* (pp. 1-13). New York: Infobase Publishing.
- Bye, G. (1995). Respect for power: Was Shakespeare a Machiavellian?. *The Promethean*, 3(2), 5-7.
- Dobson, M. (2001). *An Oxford companion to Shakespeare*. Oxford: Oxford University Press.
- Forrester, A. (1995). Machiavellian precepts in Shakespeare’s plays (pp. 2-13). ERIC. Retrieved from: <https://eric.ed.gov/?id=ED392047>
- Grady, H. (2002). *Shakespeare, Machiavelli, and Montaigne: Power and subjectivity from Richard II to Hamlet*. New York: Oxford University Press Inc.
- Egan, G. (2007). *Shakespeare*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Harbage, A. (1964). *Shakespeare: The tragedies*. Eaglewood Cliffs: Prentice Hall.
- Hazlitt, W. (2009). *Characters of Shakespeare’s plays*. J. H. Lobban (Ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Heilman, R. B. (1956). *Magic in the web*. Lexington: University Press of Kentucky.
- Lemon, R. (2008). Sovereignty and treason in *Macbeth*. In Nick Moschovakis (Ed.), *Macbeth: New Critical Essays* (pp. 73-88). New York and London: Routledge.
- Machiavelli, N. (2009). *The prince*. Trans. Marriot W. K. Toronto: Prohyptikon Publishing Inc.
- Maguire, L. (2007). *Shakespeare’s names*. Oxford: Oxford University Press.

-
- Moore, A. (2016). *Shakespeare between Machiavelli and Hobbes: Dead body politics*. London: Lexington Books.
- Osborne, T. (2017). Machiavelli and the liberalism of fear. *History of the Human Sciences*, 30(5), 68-85. DOI: 10.1177/0952695117723223
- Raab, F. (1964). *The English face of Machiavelli*. Toronto: University of Toronto Press.
- Raatzsch, R. (2009). *The Apologetics of evil: The case of Iago*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Roe, J. (2002). *Shakespeare and Machiavelli*. Cambridge: D. S. Brewer.
- Roe, J. (2007). Shakespeare and Machiavelli: *The Prince* and the history. In Patricia Vilches and Gerald Seaman (Eds.), *Seeking real truths: Multidisciplinary perspectives on Machiavelli* (pp. 357-389). Leiden and Boston: Brill.
- Sadowski, P. (2010). *Macbeth*. In Harold Bloom (Ed.), *William Shakespeare's Macbeth* (165-179). New York: Infobase Publishing.
- Sanders, N. (2003). *Othello*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shakespeare, W. (2007). *King Lear*. Burton Raffel (Ed.) (pp. 1-195). New Haven and London: Yale University Press.
- Shakespeare, W. (2005). *Macbeth*. Burton Raffel (Ed.) (pp. 1-169). New Haven and London: Yale University Press.
- Shakespeare, W. (2005). *Othello*. Burton Raffel (Ed.) (pp. 1-205). New Haven and London: Yale University Press.
- Shakespeare, W. (2003). *The tragedy of Hamlet, prince of Denmark*. Burton Raffel (Ed.) (pp. 1-229). New Haven and London: Yale University Press.
- Skinner, Q. (1981). *Machiavelli: A very short introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Spivack, B. (1964). Iago revisited. In Alfred Herbage (Ed.), *Shakespeare: The tragedies*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Stallybrass, P., & Chartier, R. (2007). Reading and authorship: The circulation of Shakespeare 1590-1619. In Alfred Murphy (Ed.), *A Concise companion to Shakespeare and the text* (35-57). Chichester: Blackwell Publishing.
- Wells, R. H. (2007). *Shakespeare's humanism*. Cambridge: Cambridge University Press.
-

Implications of Narrative Unreliability in Kazuo Ishiguro's *The Remains of the Day*

Kazuo Ishiguro'nun *Günden Kalanlar* Romanında Anlatı Güvenilmezliğinin Çıkarımları

Elif TOPRAK SAKIZ*

Abstract

The objective of this study is to analyse the predominating narrative unreliability in Kazuo Ishiguro's *The Remains of the Day* (1989) within the framework of rhetorical narratology with a specific focus upon the notion of subjectivity. The homodiegetic narrator, the ageing butler Stevens, is far from fitting unproblematically into the definition of unreliable narrator. The exploration of the employment of narrative unreliability in the novel must, therefore, be aligned with central themes like the national identity and Englishness precisely because it is through Stevens's narration that these grand narratives can be revealed as fiction. What is at issue in the novel is also the very act of narration itself, which is problematized as evasive, nonauthoritative, repressed, and obfuscating. Stevens's narration is profoundly retrospective, looking backwards not only to retrieve the past memories of 'great' days in the service of Lord Darlington, but also to base his own subjectivity upon this 'greatness'. In this respect, by dealing with various functions of the use of an unreliable narrator in *The Remains of the Day*, it is possible to come up with certain implications of Stevens's unreliability that is rendered manifest by means of evasion or repression of narration, fallibility of memory, and disintegration of subjectivity and national identity.

Keywords: unreliable narrator, narrative unreliability, national identity, subjectivity, narrative theory, Kazuo Ishiguro

Öz

Bu çalışmada, Kazuo Ishiguro'nun *Günden Kalanlar* (1989) romanında hakim olan anlatı güvenilmezliğinin retorik-odaklı anlatıbilim çerçevesinde, özneleşme kavramına odaklanarak incelenmesi amaçlanmaktadır. Romanın iç anlatıcısı, yaşlanmakta olan uşak Stevens, güvenilmez anlatıcı tanımına problemsiz olarak uymaktan çok uzaktır. Bu yüzdendir ki, romanda anlatı güvenilmezliği kullanımı, ulusal kimlik ve İngilizlik gibi temel temalarla bir arada incelenmelidir, çünkü Stevens'in anlatımı aracılığıyla bunlara benzer üstanlatıların birer kurgu olduğu açığa çıkarılabilmektedir. Romanda tartışılan başka bir konu ise, kaçamaklı, yetkisiz, bastırılmış ve gizleyici olarak sorunsallaştırılan anlatı işinin kendisidir. Stevens'in anlatımı son derece geriye dönüktür; yalnızca Lord Darlington'un hizmeti altındayken geçen 'muhteşem' günleri yeniden yad etmek için değil, aynı zamanda kendi kimlik anlayışını bu 'muhteşemlik' temeline kurmak için geçmişe bakmaktadır. Bu bağlamda, *Günden Kalanlar*'da güvenilmez anlatıcıya yer verilmesinin çeşitli işlevleri ele alınarak, anlatının sakınılması veya baskılanması, hafızanın yanılabilirliği ve benlik ile ulusal kimliğin parçalanması yoluyla belirgin hale gelen Stevens'in güvenilmezliğinin belirli çıkarımlarına ulaşmak mümkündür.

Anahtar Kelimeler: güvenilmez anlatıcı, anlatı güvenilmezliği, ulusal kimlik, özneleşme, anlatı teorisi, Kazuo Ishiguro

Introduction

Kazuo Ishiguro predominantly employs unreliable narrators in his novels and they serve various functions. The narrator of *The Remains of the Day* (1989), in particular, constructs his narrative within a multi-layered structure, thereby accommodating hidden meanings within what he seems to be relating. Indeed, his narrative strategy involves overemphasizing quite trivial incidents and details as well as attaching somehow discrepant meanings to certain events. With a close look at his narrative unreliability, his complex relationship with the past and his obsessive use of words like 'greatness' and 'dignity' can be dismantled. Once his basic notions are deeply shaken, Stevens is left without any foundations, any means to draw the sketches of his own subjectivity. Stevens's journey across the country is in fact an epistemological journey where he can no longer remain a stable, ontological

* Öğr. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Yabancı Diller Bölümü, Yabancı Diller Anabilim Dalı, elif.sakiz@deu.edu.tr.

being. Furthermore, it is argued here that Stevens as an unreliable narrator resists straightforward categorization as far as his relationship with the implied author and the implied reader is taken into consideration. Even though the concept of unreliable narrator in the novel has received a good deal of critical attention so far, its implications and underlying meanings are yet to be explored further, which this paper aims to undertake. In this respect, the narrative structure of the novel calls for a multidimensional narratological analysis with recourse to recurrent concepts and terms within the framework of rhetorical narratology.

In *The Rhetoric of Fiction* (1961), Wayne C. Booth claims that “rhetorical dimension in literature is inescapable” (105), that is using language to persuade and communicate with the reader is a significant occupation in which narrative discourse is as consequential as the narrated actions. The degree of (un)reliability, particularly, is a central aspect of textual analysis within certain approaches to rhetorical narratology, which focuses on the aspects of narration, such as implied author, types of narrator(s), narrative levels, and a number of narrative acts. In a narrative, Phelan argues, “somebody tries to accomplish some purpose(s) by telling somebody else that something happened” (“Rhetoric/Ethics”, 2007a, p. 209), which in turn constitutes the discourse of narration. In Seymour Chatman’s definitive terms, distance between story (what really happens) and discourse (how the events are recounted by the narrator) is the source of narrative unreliability (1978, p. 233). Rimmon-Kenan (1990) also underlines the ways in which unreliable narration can be detected: “when the facts contradict the narrator’s views, the latter is judged to be unreliable” and “when the narrator’s language contains internal contradictions, double-edged images, and the like, it may have a boomerang effect, undermining the reliability of its user” (p. 101). In *The Remains of the Day*, the narrative act is mostly in line with these definitions, involving not only a gap between story and discourse, but also several contradictory verbal practices of the narrator; however, in the end it turns out to be a challenge to such well-delineated definitions of unreliability. In this respect, this paper will follow Kathleen Wall (1994)’s formulation of “new paradigms of unreliability” in the novel (p. 23).

An insight into the concept of the implied author is an indispensable part of defining narrative unreliability. According to Booth, it is “large ironies” that separate the implied author and narrator(s) (73), which results in unreliability. Basing his theory on Booth’s, Phelan explicates the reason for unreliability: “[t]he implied author may endorse the narrator’s account and evaluation of the events or may establish distance from the narrator’s account and evaluation. The endorsement yields reliable narration, and the establishment of distance yields unreliable narration” (*Rhetorical Approaches to Narrative*, 2005, p. 502). In *The Remains of the Day* (1989), it is possible to speak initially of such a distance between the implied author and the narrator in that Stevens’s account of the events is mostly defective, his evaluation of them misleading. However, this distance comes to narrow down towards the end of the narrative.

James Phelan emphasizes the communicative function of narration: “Rhetorical approaches conceive of narrative as an art of communication” (“Rhetorical Approaches to Narrative”, 2005, p. 500). Phelan (2007b)’s categorization of three axes of communication (facts, perception and values) is an efficient tool to differentiate between types of unreliability. The fact that all three aspects are not simultaneously present in unreliability applies well to Stevens’s narrative situation. He is at times unreliable in the axis of facts and event as he has no inclination towards misreporting; however, he is unreliable in the other two axes because the way he presents his perceptions, values and judgements is usually misleading, that is he tends to misinterpret or misregard events. These gaps are merely visible in the discourse of the narrative.

The fact that “the implied author is the source of the norms and values communicated

by the text” (Ryan, 2011, 35) distinguishes him from the real author whose mind is inaccessible. It is through these norms and values that we are, as authorial readers, able to communicate with the implied author. Whether we share them or not determines our relationship with the text. Although sometimes we recognize and agree with the norms and values of the text, at other times we are cognizant of the irony beneath what the narrator claims to be the truth. In this case, the implied readers are separated from the narrator(s) while positing themselves side by side with the implied author. In other words, as Wayne C. Booth claims, a “secret communion” between the reader and the implied author is established behind the narrator’s back (1961, p. 300). This kind of relationship is discernible in the novel as long as Stevens sustains his nostalgia for the good old days of England. However, the implied author does not share Stevens’s nostalgic engagement with Englishness; therefore, as Shaffer claims, there exists mock nostalgia (2008, p.88).

The real question is what kind of effect unreliability has on the side of the authorial audience? As the audience, do we distance ourselves from the narrator, or do we get closer to each other when we recognize the contradictions in his/her narration? James Phelan (2007b) paves the way for an answer to such a question in his theory of estranging and bonding unreliability. Of these two types of unreliability, estranging unreliability means a distance, or estrangement in the communicative exchange between the narrator and the authorial audience whereas bonding unreliability marks, in an unlike way, reduction of this distance between the participants, as stated by Phelan: “In bonding unreliability, the discrepancies between the narrator’s reports, interpretations, or evaluations and the inferences of the authorial audience have the paradoxical result of reducing the interpretive, affective, or ethical distance between the narrator and the authorial audience” (2007b, p. 225). In Stevens’s case, it is not easy to make such a straightforward distinction in that as readers, we both feel sympathetic for Stevens’s self-delusion and resentful for his unquestioning attachment to essential models of national identity. His unreliability, thus, functions to distance the authorial reader from an essentialist and monolithic idea of Englishness.

Narrators are usually ideologically positioned in their act of narration in spite of their claims to faithfulness to truth. Wall categorizes the implied author’s purposes to employ an unreliable narrator. Stevens cannot be categorized as an ordinary unreliable narrator “whose world view, predispositions, ignorance, or absent-mindedness determine in some way what he or she notices, and how he or she interprets certain situations” (Wall, 1994, p. 22). As Wall points out, “an essential indication of the narrator’s unreliability is frequently found in the discourse of narration, in the verbal habits of the narrator” (ibid, p. 20). It is necessary, therefore, to take a close look at the textual clues that manifest Stevens as a narrator that is unreliable not on account of unknowingness but due to a strategy to cope with forceful identity-making processes.

Nominating Ishiguro’s narrator in *The Remains of the Day* as a challenging example of unreliability, Kathleen Wall holds that the novel undermines the conventional understanding of unreliable narrator:

[T]he novel challenges our usual definition of an unreliable narrator as one whose ‘norms and values’ differ from those of the implied author, and questions the concept of an ironic distance between the mistaken, benighted, biased, or dishonest narrator and the implied author, who, in most models, is seen to communicate with the reader entirely behind the narrator’s back. (ibid, p. 18)

Stevens’s unreliability stems from his “split subjectivity, rather than moral blindness or intellectual bias” (ibid, p. 23). Thus, the reader’s task to get at a fixed, pre-established ‘truth’ by deciphering the norms of the text is no longer relevant, nor desirable. This could be pertaining to Ishiguro’s claim to the status of an international writer, one who appeals to

transnational audience rather than a 'parochial' perspective (of white English audience) that holds shared norms and values (of Englishness).

The Disintegrated Subjectivity of the Unreliable Narrator

In poststructuralism, the notion of subjectivity is viewed in linguistic terms. Jacques Derrida (1973), by referring to Saussurean theory, explicates this relationship between language and subjectivity:

That 'language is not a function of the speaking subject'. This implies that the subject (self-identical or even conscious of self-identity, self-conscious) is inscribed in the language, that he is a 'function' of the language. He becomes a *speaking* subject only by conforming his speech [...] to the system of linguistic prescriptions taken as the system of differences (1973, p.145–6).

The sense of self is thus seen as fragmented because it is constructed only by and in language. Yet, language, as well as the subject within it, is always unstable, inaccessible and uncontrollable. There can be viewed, to show an illustration from the novel, a narrational gap where no word regarding the great issues of the world is audible, or present. This gap is characterized by an absence of vocal content in relation to Darlington Hall's great visitors as the reader is provided with an access to their 'speech' only through Stevens's playful writing. Stevens is more comfortable with writing than with speech. Barry Lewis underlines Stevens's uneasy relationship with speech, calling this a 'linguistic mask': "Like a constable in court, Stevens cannot talk with ease because his mouth is full of words" (2000, p. 94). The reason for this is that he is never in control of his own words as they disseminate, even evade, exceed, and transgress their utterer. One characteristic of his elusive language is made manifest in his oscillation between the subjects "I" and "one" in the whole course of his narrative. In certain parts, even as he is recounting his personal acts and feelings, he tends to slip into the subject "one" instead of "I" in an attempt to generalize, or universalize what is personal, or subjective. This is in fact a slippery representation of subjectivity within language. The content of the "I" cannot be fully contained outside, even inside language. This lack of a unified subject who is in control of his own language evinces itself in Stevens's evacuation of "I" and turning it into a slippery, indefinite, and ever-changing "one".

Stevens's narration is characterized by an evasive language, one that tends to distance emotion, belie meaning, and manipulate memory. Adam Parkes claims that "Stevens speaks a language of "silence and elusion"" (2001, p. 60). Evasiveness as a narrative technique is evident in his occasional switches from the pronoun "I" to a more obscure "one" to designate himself. This is to evade emotional involvement or to distance himself from an emotion (Wall, 1994, p. 24). His use of 'one' is an attempt to veil his feelings and divert attention from his real motives to a professional guise, as in the case of his planning to purchase new clothes before he sees Miss Kenton: "it is just that *one* never knows when *one* might be obliged to give out that *one* is from Darlington Hall, and it is important that *one* be attired at such times in a manner worthy of *one*'s position" (emphasis added; Ishiguro, 1989, p. 11). Likewise, Miss Kenton accuses him of not revealing his disillusionment upon the dismissal of two Jewish maids, and when the emotions are concerned, he gets alarmed of the intimacy of an I-subject, replacing it with 'one': "Naturally, one disapproved of the dismissals" (ibid, p. 162). In another attempt to evade closeness with Kenton, he fails to give his condolences upon her aunt's death, ending up criticizing the new recruits under her supervising. His retrospective narration of the event has an emotionally-detached tone (despite his too late regret) with the use of 'one' in an absurd way:

Naturally, when *one* looks back to such instances today, they may indeed take the appearance of being crucial, precious moments in *one*'s life; but of course, at the time, this was not the impression *one* had.

Rather, it was as though *one* had available a never-ending number of days, months, years in which to sort out the vagaries of *one's* relationship with Miss Kenton (emphasis added; *ibid.*, p. 188).

Another evasive word he exploits is “professional,” which is used in two situations: to excuse lack of emotion, and to hide his feelings under a professional mask (Wall, 1994, p. 24). He denies to give out the personal dimension in Kenton’s letter, claiming that this letter “set[s] off a certain chain of ideas to do with professional matters here at Darlington Hall” and that his undertaking of the trip is merely “a preoccupation with this very same professional matters” (Ishiguro, 1989, p. 5); he similarly claims that his choice of West country (where Kenton is settled) as his destination has “a good professional motive” (*ibid.*, p. 14). Unreliable narration in the novel originates not only from Stevens’s fallible memory, for Yugin Teo, but also from “a self who is struggling with his emotions while still insisting on keeping those emotions buried deep below the surface” (*ibid.*, p. 36). This “repression of the personal” and “conflict between the public and the private man” lead to a “fractured” or “split” subjectivity in Stevens’s case (Wall, 1994, p. 26).

Stevens’s unreliability is manifested in the incompatibility between his actions and his declared motives/excuses for those actions. When he is discovered by Kenton to be reading a sentimental romance, he relates his actual motivation in reading such “invariably absurd” plots to the need to “develop one’s command of the English language” (Ishiguro, 1989, p. 176) and their usefulness “in the course of one’s normal intercourse with ladies and gentlemen” (*ibid.*, p. 177). Moreover, Stevens attaches quite different meanings to the events that take place, making his reading of events flawed. He misreads Kenton’s letter though he rereads it several times, ending up each time in the conviction that she inhabits “an unmistakable nostalgia for Darlington Hall”, which is yet not explicitly stated in her letter, rather surmised by Stevens through ambiguous remarks, “rather unrevealing passages”, and “distinct hints” (*ibid.*, p. 10). Yet he later admits that he is “unable to be certain of Miss Kenton’s desire to rejoin the staff here” (*ibid.*, p. 14) as “she does not at any point in her letter state explicitly her desire” (*ibid.*, p. 50). Obviously, his awareness of his own misapprehending the letter culminates in a close analysis of the phrases in the letter in an attempt to justify his own (mis)interpretation as well as to hide his emotional attachment to her, which is betrayed in his insistence to call her in her maiden name (instead of Mrs Benn).

Stevens has self-consciousness about the fallibility and uncertainty of his memory in the construction of his narrative. Memory is an act of repression, a strategy employed to bring certain aspects of the past to the fore while preserving others in a “latent” narrative, and they can be traced only through “clues”, gaps, dislocations, and ambivalent comments (Guth, 1999, p. 131). Stevens refuses to get emotionally involved in his father’s death, by foregrounding his professional duty in the international conference. Stevens’s unacknowledged feelings are only available through the narrative discourse where others’ reactions or words (rather than his own) are more expressive of his emotional disposition: Upon learning about his father’s being on the brink of death, he is asked by Mr Cardinal and Lord Darlington several times if he is alright and he seems “unwell”, which contradicts his report of his assumedly professional reaction (Ishiguro, 1989, p. 109). He ignores his tears, relating the events of this evening “with large sense of triumph” (*ibid.*, p. 115). Similarly, he looks “unwell” (as observed by Mr Cardinal) upon learning about Kenton’s engagement (*ibid.*, p. 231), an event to which he seems to attach no overt emotional significance.

Stevens no longer rests on secure grounds to delineate his identity within the long-established borders of ‘greatness’, a concept that has much to do, in his mind, with anything English: English landscape, *Great* Britain, and ‘great’ English butlers. His idea of self predominantly relies on his ability to maintain the ideal of “We English” (*ibid.*, p. 44). The doubts cast on Lord Darlington’s greatness as an employer inevitably pose a threat to his own

status of a 'great butler'. Therefore, his narrative of Darlington is always repressive, elusive and defensive. He withholds his narration by declining to explicate what 'nonsense' is ascribed to his employer. When he ultimately divulges the substance of this blame on Darlington as regards his connection with the Nazis and anti-Semitism, he gives no credit to such claims: "It needs to be said too what salacious nonsense it is to claim that Lord Darlington was anti-Semitic, or that he had close association with organizations like the British Union of Fascists. Such claims can only arise from complete ignorance of the sort of gentleman his lordship was" (ibid, p. 145). Stevens's attempts to justify his employer's greatness reveal his anxiety about his own conception of self-identification. The widening gap between what is narrated by Stevens and what is presented as direct discourse in the speech of the characters becomes apparent, especially when Lord Darlington himself reveals his anti-Semitic attachments in his actual words: "The world's far too complicated a place now for universal suffrage and such like." [...] People are suffering. Ordinary, decent working people are suffering terribly. Germany and Italy have set their houses in order by acting." His propensity towards fascist ideology becomes obvious when he states that "[l]ook at Germany and Italy, Stevens. See what strong leadership can do if it's allowed to act." (ibid, p. 208). Stevens's aggrandizement of his employer, Lord Darlington, is gradually deconstructed in the course of his diary writing; his lord's supposedly noble aspirations are shown to be a disgrace through Stevens's delayed narration. Even when Stevens aggrandizes his employer in the course of his narration, it later turns out that Lord Darlington is far from being a contributor to the state of peace. In fact, the notion of unreliable narrator can be instrumental in dismantling the whole text.

On a self-contradictory impulse, after this 'nonsense' articulated about Darlington he denies a couple of times having worked for his previous employer, then trying to justify his lying. This also points to his urge to sustain his unified understanding of 'greatness'. He further defends him against the allegations that no Jewish staff can be employed in the house, yet he undermines his own narrative as he relates the dismissal of two Jewish housemaids. His act of justification is partly an attempt to protect his own identity as a butler of a respectable gentleman with 'dignity', which is a key dimension, for Stevens, of subjectivity. Yet, he becomes aware of the deficiency of his definition. This exactly happens when he converses with Harry Smith (when he runs out of gas), who proposes an entirely different definition of 'dignity' in terms of expressing one's opinions freely, and more specifically as opposing Hitler (which Darlington fails to do), thereby collapsing the very foundation of Stevens's self-definition (ibid, p. 196). Su argues that it is through the redefinition of the key terms (greatness and dignity) associated with national character that essentialist conception of national identity is rejected in the novel (2002, p. 556). As a whole, as Salman Rushdie contends that "[t]he real story here is that of a man destroyed by the ideas upon which he has built his life" (Rushdie, 2012). With the collapse of all his conceptions, Stevens's sense of subjectivity and national identity is thus menaced and shattered.

The narrative revolves around a journey Stevens takes from his never-departed surrounding within the terrain of Darlington Hall to a distant domain, both physically and epistemologically. Darlington Hall is the site of being in which he assumes a pre-determined, static sense of self primarily because of his descriptive role of 'a good butler', one who is endowed with 'dignity'. He previously adopts a very static notion of being a 'butler': "'dignity' has to do crucially with a butler's ability not to abandon the professional *being* he inhabits. Lesser butlers will abandon their professional *being* for the private one at the least provocation" (emphasis added, Ishiguro, 1989, p. 43). His definition of this professional attribute is expressed in ontological terms; this state is 'being', which is stable, unchanging, and absolute. Here in this territory he remains within the confines of metaphysics of presence.

For Derrida (1976), 'being' is nothing more than a "trace" due to the linguistically constructed nature of the subject: "the sense of being is not a transcendental or trans-epochal signified [...] but already, in a truly *unheard of* sense, a determined signifying trace" (Derrida, 1976, p. 23). Thus, according to Derridean philosophy, being must be written under erasure as ~~being~~. On the other hand, the course of Stevens's journey to the country marks the on-going, on-the-move process of his subjectivity. In this epistemological journey, his taken for granted notion of 'a good butler' is put into question. Cynthia F. Wong maintains that Stevens "seems excruciatingly aware that his ideals structuring his life in the past no longer hold" (2005, p. 53). All his notions are deconstructed and reconstructed during this journey, which carries him onto a slippery ground of being. He observes that "the surrounding grew unrecognizable and I knew I had gone beyond all previous boundaries" (Ishiguro, 1989, p. 24). This indefinable, unlocatable terrain is the epistemological space where he feels "a slight sense of alarm" (ibid). It is frightening since he no longer clings onto a founding principle to delineate his subjectivity. Therefore, he describes his journey as if "setting sail in a ship" that occurs "when one finally loses sight of the land" (ibid). What he means by losing sight of 'the land' is this ground upon which one can depend on for all meaning formation, hence without which the subject is left groundless. Yugin Teo views Stevens's journey as a transformation from a partial presence in the darkness of Darlington Hall to a space where he is more apt for self-discovery: "Stevens's exposure to the world outside Darlington Hall reveals the gaps in his life that were not visible within the dimly lit walls of Darlington Hall. Stevens can no longer hide in the shadows and stay 'partially visible' as before" (2014, p. 30). In this sense, his journey can be defined as a passage from self-ignorance into self-recognition.

Stevens is no longer self-deluded in the end, recognizing the mistaken nature of his ideals to which he has devoted his whole life. Stevens's analeptic narrative is intertwined with the account of his expedition to the West Country. Consequently, Stevens's literal journey turns out to be an epistemological journey of subjectivity. This is a turning point where Stevens ceases to rest on his previously delineated, deeply rooted foundations, and becomes a subject in the process of making. In Weymouth, at the pier he expresses an awareness with regard to Darlington's mistakes, yet what is more distressing is the fact that "[he] can't even say [he] made [his] own mistakes" as he "trusted [he] was doing something worthwhile" (Ishiguro, 1989, p. 256). Another recognition is his acceptance that "one may have previously –perhaps through a wishful thinking of a professional kind –exaggerated what evidence there was regarding such a desire [of returning to Darlington Hall] on [Miss Kenton's] part" (ibid, p. 149). It is at this point of Stevens's self-recognition that initially established ironic distance between the implied author and narrator narrows (Wall, 1994, p. 37). Therefore, Stevens's unreliable narration is a challenge to the concept of unreliable narrator in that his estrangement from the 'secret communion' between the implied author and the reader is eliminated through his final recognition. Implications of his evasive, repressive and delusory narrative are thus traceable in between the lines with the help of narrative strategies employed by the narrator whose split subjectivity is, in turn, rendered manifest.

References

- Booth, W. C. (1991). *The Rhetoric of Fiction*. New York: Penguin.
- Chatman, S. (1978). *Story and Discourse: Narrative Structure in Fiction and Film*. Ithaca: Cornell UP.
- Derrida, J. (1973). Difference. *Speech and Phenomena and other Essays on Husserl's Theory of Signs*, tr. David B. Allison. Evanston, IL: Northwestern University Press, 129–60.

-
- Derrida, J. (1976). *Of Grammatology*. Trans. Gayatri Chakravorty Spivak. Baltimore and London: The John Hopkins University Press.
- Guth, D. (1999). Submerged Narratives in Kazuo Ishiguro's *The Remains of the Day*. *Forum for Modern Language Studies*, 35(2), 126-37.
- Ishiguro, K. (1989). *The Remains of the Day*. London: Faber and Faber.
- Lewis, B. (2000). *Kazuo Ishiguro*. Manchester and New York: Manchester University Press.
- Parkes, A. (2001). *The Remains of the Day: A Reader's Guide*. New York and London: Continuum.
- Phelan, J. (2005). Rhetorical Approaches to Narrative. *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*. Eds. David Herman, Manfred Jahn and Marie-Laure Ryan. New York: Routledge, 500-504.
- Phelan, J. (2007a). Rhetoric/Ethics. *The Cambridge Companion to Narrative*. Ed. David Herman. Cambridge: Cambridge UP, 203-216.
- Phelan, J. (2007b). Estranging Unreliability, Bonding Unreliability and the Ethics of *Lolita*. *Narrative*, 222-38.
- Rimmon-Kenan, S. (1990). *Narrative Fiction: Contemporary Poetics*. London: Routledge.
- Rushdie, S. (17 Aug. 2012). Salman Rushdie: rereading of *The Remains of the Day* by Kazuo Ishiguro. *The Guardian*. Guardian News and Media Limited. Web.
- Ryan, M. L. (2011). Meaning, Intent and the Implied Author. *Style* 45(1), 29-47.
- Shaffer, B. (2008). *Understanding Kazuo Ishiguro*. Columbia: University of South Carolina Press.
- Su, John J. (2002). Refiguring National Character: *The Remains of the British Estate* Novel. *Modern Fiction Studies*, 48, 552-80.
- Teo, Y. (2014). *Kazuo Ishiguro and Memory*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Wall, K. (1994). *The Remains of the Day* and Its Challenges to Theories of Unreliable Narration. *Journal of Narrative Technique*, 24, 18-42.
- Wong, C. F. (2005). *Kazuo Ishiguro*. Horndon, Tavistock, Devon: Northcote House Publishers Ltd.
-

**POLITICAL SCIENCE
AND
INTERNATIONAL
RELATIONS**

Siyasal Liderlikte Yeni Bir Model Önerisi: Recep Tayyip Erdoğan Örneği¹

A New Model Suggestion In Political Leadership: Case Of Recep Tayyip Erdoğan

Oğuz GÖKSU*

Öz

Çalışmada başta Max Weber'in liderlik tipolojileri olmak üzere modern liderlik tarzları incelenerek Recep Tayyip Erdoğan örneği üzerinden Türkiye'ye özel bir siyasal liderlik modeli geliştirmek amaçlanmaktadır. Çalışma Erdoğan'ın vatandaşlarla duygusal bağ kurduğu ön kabulünden hareket etmektedir. Çalışmanın sorunsalı: "Türkiye'deki siyasal kültüre bağlı olarak toplum nasıl bir siyasal liderlik modelini kendisine yakın bulmaktadır?" Çalışma, Erdoğan'ın İstanbul Büyükşehir Belediye Başkan adayı olarak siyasette kendisini hissettirdiği 1994'ten başlayarak 16 Nisan 2017 Referandumuna kadar olan süreci kapsamaktadır. Erdoğan'ın siyasal hayatının devam etmesi ve yaşayan bir lider olması çalışmada karşılaşılan en büyük zorluktur. Araştırma farklı alanlardan uzmanlarla yapılan derinlemesine görüşmelerle gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerde yarı yapılandırılmış soru formu kullanılmıştır. Araştırma sonucunda Erdoğan'ın vatandaşlarla duygusal bağ kurduğu, toplumsal meşruiyetini ve seçmen sadakatini bu bağla sağladığı belirlenmiştir. Araştırma bulgularına göre, Türkiye'de geçerli olabilecek bir siyasal liderlik modelinin olmadığı, dönemin koşulları, toplumun beklentileri ve liderin niteliklerinin örtüşmesiyle halkın büyük çoğunluğundan onay alabilecek liderlik tarzlarının ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Çalışma neticesinde siyasal liderlikte 'Erdoğan tarzı liderlik' oluşturulmuştur. Erdoğan tarzı liderliği diğer liderlik tipolojilerinden ayıran unsurlar: Duygusal bağ, toplumsal meşruiyet, özdeşleşme, siyasal iletişim ve teşkilatçılıktır. Bu liderlik tarzında Erdoğan; Müslümanca yaşam tarzını kamusal alanda meşrulaştıran, muhafazakar-seküler barışmasını henüz sağlayamamış, siyasal iletişimi stratejik biçimde kullanan, liderliği kabul gören fakat, hoşgörü zafiyeti olan bir liderliği temsil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Siyasal liderlik, Recep Tayyip Erdoğan, duygusal bağ.

Abstract

This article aims to provide a political leadership model peculiar to Turkey via the specific case of Recep Tayyip Erdoğan by examining different leadership styles primarily through Max Weber's typology of leadership. The study is based on the premise that Erdoğan has an emotional bond with citizens. The question raised in this study is as follows: "What sort of a political leadership model would society bond with depending on the political culture in Turkey?" The study covers the period starting from 1994, when Erdoğan presented himself as a candidate for Mayor of Istanbul Metropolitan Municipality, to April 16, 2017 referendum. Erdoğan's political life and the fact that he is still alive is the biggest challenge in this study. In-depth interviews were conducted with the experts of the research as 'arbitrators'. The interviews used a semi-structured questionnaire. As a result of the research, it could be mentioned that Erdoğan has established an emotional bond with the citizens, through which is created the link between the social legitimacy and voter loyalty. According to the findings, there is no valid political leadership model in Turkey; however, getting approval from the public majority, various leadership styles have come into existence being subject to the conditions of the period, society's expectations and the qualities of the leader. As a result of the study, "Erdoğan style leadership" is formed in political leadership. The elements that distinguish Erdoğan style leadership typology from others are as follows: Emotional bonds, social legitimacy, identification, political communication and organizationalism. Erdoğan's leadership style represents the leader who is able to legitimize Muslim lifestyle in public yet still unable to achieve conservatism-secular peace, strategic in using political communication, accepted as a leader but has a weakness for tolerance.

Keywords: Political leadership, Recep Tayyip Erdoğan, emotional bond.

Giriş

Siyasal kültür, siyasal liderlik ve siyasal iletişim açısından ideolojilerin, fikirlerin ve eylemlerin aynılaştığı süreçte seçmenin oyunu kazanmak için liderin ya da partinin önce seçmenin zihnini sonra da duygularını kazanması gerekmektedir. Bu bağlamda Türkiye'de

¹ Bu çalışma, "Siyasal İktidar İnşasında Lider Olgusu: Lider Tipolojileri Bağlamında Recep Tayyip Erdoğan İncelemesi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, oguzgoxsu@gmail.com

siyasal kültürün lider odaklı olduğu ve liderlerin siyaseti şekillendirdiği yaygın bir genel kabuldür ve liderlik bir sosyal bilim fenomenidir. Günümüzde artık liderlik çağı yaşandığı söylenebilir. Siyasal partilerin birbirine benzemeye başlaması, vaatlerin ve vizyonların aynılaşması, ideolojilerin silikleşmesi ve etkisini yetirmeye başlaması siyaset sahnesinde liderlerin öne çıkmasını sağlamıştır. Seçmenler geçmişte partilerle özdeşleşirken artık, seçmenler liderlerle özdeşleşmektedir. Almanya’da Angele Merkel, Rusya’da Vlademir Putin, Kuzey Kore’de Kim Jung-Un, Japonya’da Şinzo Abe, Kanada’da Justin Trudeau, ABD’de önce George W. Bush, arkasından Barack Obama, şimdi de Donald Trump, Hindistan’da Narendra Modi temsil ettikleri partilerin önüne geçmiş durumdadırlar ve bu ülkeler de uluslararası basında ve uluslararası ilişkilerde liderleriyle anılır hale gelmişlerdir.

Türkiye’nin siyasal geçmişine bakıldığında 1994’ten bugüne en etkili siyasal aktörlerden biri olarak gösterilebilecek Recep Tayyip Erdoğan’ın siyasal iletişim stratejilerini ve siyasal liderlik kodlarını ortaya koymak amaçlanmaktadır. Çalışmada, siyasal liderlik süreci tasvir edilerek, siyasal kültür dinamikleri ekseninde başta Max Weber’in liderlik tipolojileri olmak üzere farklı liderlik yaklaşımları çerçevesinde Recep Tayyip Erdoğan örneği üzerinde durulmaktadır. Türkiye’nin siyasal kültüründeki dinamikler bağlamında Erdoğan’ın hangi özelliklerinin bu dinamikleri temsil ettiği / etmediği tartışılmaktadır.

Siyasal liderlikte duygusal bağ konusunda Aristoteles, De Anima isimli eserinde duygudan, insan tecrübelerinin hareket prensibi olarak bahsetmektedir. Duygu sözcüğünün İngilizce’de ‘emotion’ kelimesiyle karşılanırken kökeni ise, Latince ‘movere’ dan gelmektedir. Başka bir ifadeyle ‘movere’ hareket etmek anlamına sahiptir. ‘Bağ’ sözcüğünün ikili bir anlamı vardır. Bağ, iki ya da daha fazla kişi arasındaki ilişkiyi anlatmaktadır. Otorite bağı, zayıflık ve güçlülük imgelerinden oluşmaktadır. Otorite bağı aynı zamanda iktidarın duygusal ifadesi olmakla birlikte diğer yandan bir sınırlamadır (Sennett, 2014, ss. 14-15).

Liderlik kuram ve yaklaşımları ağırlıklı olarak yönetim, işletme idareleri ve grup liderliği alanlarında kullanılmaktadır. Ancak bu çalışmada kuram ve yaklaşımlar siyasal liderlik açısından ele alınmakta ve değerlendirilmektedir. Liderlik kuramları ağırlıklı olarak işletmeler ve örgütler içinde kullanılmış ve bu gruplar üzerinde araştırmalar yapılmıştır. Ancak bu çalışmada siyasal liderliğin teorik çerçeve içinde ele alınması ve bu bağlamda Erdoğan’ın siyasal liderliğinin farklı boyutlarıyla konunun desteklenmesi çalışmanın salt bir biyografik çalışma olmasının önüne geçmiştir. Liderlik konusu yerli ve yabancı literatürde sıklıkla yer almasına karşın siyasal liderlik çok detaylı şekilde incelenmemiştir. Türkiye açısından konuya bakıldığında son 20 yıllık sürecin en önemli siyasal aktörlerinden olan Erdoğan’ın liderliği üzerinde kapsamlı araştırmalar yapılmamıştır. Erdoğan’ın retorığı ağırlıklı olarak söylem analizi çerçevesinde ele alınırken, seçim kampanyalarının incelendiği çalışmalar da AK Parti odaklı olarak gerçekleştirilmektedir. Bu bağlamda Erdoğan’ın siyasal liderliğini ele alan bütüncül bir araştırmaya ihtiyaç olduğu söylenebilir. Bu çalışmanın siyasal liderlik konusundaki gediğin doldurulması açısından önem arz ettiği düşünülmektedir.

Diğer siyasal liderlikle ilgili çalışmaların metodolojisi incelendiğinde, araştırma kapsamında görüşmeler yapıldığı ve birincil ve ikincil kaynak olan kişilerle mülakatlar gerçekleştirildiği görülmüştür. Metin Heper’in danışmanlığında Yiğit tarafından Celal Bayar’ın siyasal liderliği hakkında yapılan araştırmada ve Komşuoğlu’nun Toktamış Ateş’in danışmanlığında yaptığı araştırmada da Süleyman Demirel’in yaşam öyküsü ve politik hayatı bire bir görüşmelerle incelenmiştir. Türkiye’deki akademik çalışmalara Mustafa Kemal Atatürk, Celal Bayar, Bülent Ecevit, Süleyman Demirel, Adnan Menderes ve Necmettin Erbakan konu olmuştur. Bu örneklerle bağlı olarak çalışmada görüşmelere ağırlık verilmiştir. Çalışmada Erdoğan’ın siyasal lider örneği olarak alınmasının nedenleri; Türkiye’nin 1994 ile 2017 arasındaki siyasal süreçlerinde en fazla yer alan, siyasetin dinamiklerinin belirlenmesinde rol oynayan ve Türkiye’nin yaşadığı kritik değişimlerde ve krizlerdeki en

etkili aktörlerden biri olmasının yanı sıra uluslararası basın da en fazla dikkat çektiği Türk politikacılarından biri olmasıdır. Diğer yandan modern demokrasilerde üst üste girdiği üç seçimde de oylarını artırarak tek başına iktidar olan partinin genel başkanı olması ve Cumhuriyet tarihinin çok partili siyasi tarihinde aralıksız en uzun süre başbakanlık yapan siyasal aktörü olması nedeniyle çalışmada lider örneği olarak Erdoğan tercih edilmiştir.

Siyasal Liderliğin Genel Çerçevesi

Liderlikle ilgili yaklaşımlar ve tanımlamalar toplumlar arasında ciddi farklılıklar içermektedir. Bu nedenle küresel bir liderlik tanımı yapabilmek mümkün gözükmemektedir. Liderlik konusundaki en önemli tartışmaların başında liderliğin doğuştan mı, yoksa sonradan mı kazanıldığı problem gelmektedir. Fiziksel yeterlilikler gibi konular doğuştan gelse de bilgi birikimi, tecrübe ve yaratıcılık gibi hususlar da sonradan kazanılmakta ve geliştirilmektedir (Araoz, 2011, s. 3; Yılmaz, 2002, s. 243). Lider, Türk Dil Kurumu'na göre önder, şef anlamına gelmektedir. Liderlik ise, önderlik yapan kişi olarak tanımlanmaktadır (TDK, 2018).

Liderlik sözcüğü 'iyi liderlik' ile eş anlamlı kullanılmaktadır. Kötü liderlik davranışları yok sayılmaktadır. Geçmişte olduğu gibi 21. yüzyılda da liderlerin yaptığı en büyük yanlış, kötü ya da eksik liderlik pratiklerini yok saymaktır. Bu eylemleri göz ardı ederek iyi, başarılı lider konumunu sürdürme gayreti sonuçsuz kalacaktır. Kötü liderlikten en az liderin kendisi kadar onun kötü olan yandaşları da sorumludur (Kellerman, 2008, s. 13; Dağ ve Göktürk, 2014, s. 182).” Yapılan araştırmalar ve incelenen lider hikayeleri doğrultusunda beş kritik liderlik uygulaması olduğu görülmektedir. Bunlar (Kouzes ve Posner, 2014, s. 23): Örnek olmak, ortak bir vizyona ilham vermek, süreci zorlamak, insanları hareket geçirmek ve çalışma arkadaşlarını motive etmektir.

Siyaset, iktidar olmak amacıyla bu işe gönül vermiş kişiler tarafından yapılan ve bir ülkeyi yönetmeye aday olan kadrolarca yürütülen bir uzlaşma sanatıdır. Çünkü iktidar olmak amacıyla yapılan politikada bir sonraki seçimlerde tüm vatandaşlar siyasal liderler için potansiyel birer seçmendir. Dünyada olduğu gibi Türkiye’de de siyasal partiler ve siyasal hareketler liderleri ile anılmaktadır. Bu durumun Türkiye’deki örnekleri; Demokrat Parti-Adnan Menderes, Anavatan Partisi-Turgut Özal, Milliyetçi Hareket Partisi-Alparslan Türkeş, Demokratik Sol Parti-Bülent Ecevit, Adalet ve Kalkınma Partisi-Recep Tayyip Erdoğan’dır.

Siyasal Liderlik Yaklaşımları

Geçmişten bugüne kronolojik olarak siyasal liderlik teorileri ve görüşleri büyük oranda Niccolo Machiavelli, Max Weber, İbn Haldun ve David Easton’un görüşleri üzerinden tartışılmaktadır. Machiavelli’nin siyasal düşünce tarihine getirdiği en önemli yenilik ‘gerçekçilik’tir. Machiavelli siyaseti ahlaktan ve dinden net bir şekilde ayrı tutmuş ve skolastik düşüncelerden uzaklaştırmıştır. İtalyan siyaset adamı, siyasal düşünceler tarihinde ‘amaca ulaşmak için her araç meşrudur’ fikri ile dünya çapında çok geniş bir bilinirliğe ulaşmıştır. Bu düşünce ahlaki açıdan sorunlu gibi gözükse de siyasal bakımdan bir gerçekliği ortaya koymaktadır. Güçlü bir lider, merhametli, insancıl, vefalı, doğru ve dindar bir insan olarak görünmelidir. Lider böyle bir insan değilse bile en azından bu niteliklere haizmiş gibi görünmeli ve davranmalıdır. Ancak gerektiği koşullarda bu özelliklerin tam aksini uygulayabilecek bir lider olarak ruhsal anlamda kendini hazırlaması gerekmektedir (Machiavelli, 2012).

İbn Haldun’a göre, liderin ortaya çıkması ve belli bir seviyeye gelmesi ve devam edebilmesi için adaletli olmak zorunluluktur. Liderlik düzeyinde liderlik konumuna ya da koltuğuna atanmak veya seçilmek liderliğin tamamlandığı anlamına gelmez, tam aksine seçilmek ya da atanmak liderlik için başlangıçtır. Bir siyasal liderin stratejik açıdan sahip

olması gereken en değerli özellik geleceği görmektir (Kağıtçıbaşı, 2006, s. 227; Közleme, 2013, s. 239; Gordon, 2013, s. 25; Yavaşgel, 2002, s. 384). İbn Haldun, siyasal sistemle ilgili önemli fikirler ortaya atmıştır. Bu fikirler İslam anlayışı içinde şekillenmiştir. Siyasal sistem üzerinde yapılan çalışmalarda İslam düşünürleri konuyu seçim, saltanat, adalet, veraset, biat, zulüm, istişare ve hilafet (imamet) olguları üzerinden yaklaşmıştır (Çiftçi ve Yılmaz, 2013, s. 85).

Gazali, siyaset ve adalet ilişkisinde liderin kesinlikle halkına zulmetmemesi gerektiğini savunmaktadır. Bunun aksini gerçekleştiren liderlerin mutlaka birgün yönetimi kaybedeceğine ve çok zor durumlarda kalacağına dikkat çekmektedir. Gazali'ye göre bir siyasal liderde bulunması gereken en hayati nitelik adaletli olmaktır. Toplumun ahlaki noktada ancak ve ancak dürüst bir yönetimle doğru şekilde yönetilebilir ve toplumdaki bozukluklar dürüst bir yönetim anlayışıyla düzelme yönünde eğilim gösterebilir (2004, s. 58-59).

Max Weber'in Liderlik Tipolojisi

Devletin mevcudiyetini sürdürebilmesi için olmazsa olmaz kural, egemenliği altında olan tebaanın tabi oldukları otoriteye uygun şekilde davranmaları başka bir ifadeyle itaat etmeleridir. Weber'e göre egemenliği meşrulaştıran içsel gerekçeler (meşru otorite tipleri) şunlardır: Geleneksel otorite, karizmatik otorite ve yasalara dayanan otorite. Meşru otoritenin üç saf türü vardır. Buradaki meşruluk iddiasının geçerliliği asıl olarak karşılıklı bağımlılık içindeki rasyonel temeller, geleneksel temeller ve karizmatik temeller üzerine kurulabilir (Weber, 2005, s. 41).

Weber otoriteyi meşru yollarla gücün uygulanması olarak tanımlamaktadır. Weber'in perspektifinden bu otorite tipleri, esas meşrulaştırma yolları ve egemenliğin içsel gerekçesi şeklinde ifade edilebilir (Çapcıoğlu, Şahin & Erdoğan, 2010, s. 55). Otorite sahibi güç, kendisinin meşruluğu noktasında bu durumun geniş kitleler tarafından kabul edilerek içselleştirilmesi konusunda bir inanç oluşturarak bu inancı geliştirmeye gayret gösterir (Weber, 2005, s. 36). Sosyolojik bakımdan otorite sisteminin meşruluğu, kendisine tabi olma, uyulma ihtimalinin olması ve bu durumla ilgili eylemin uygulanması biçiminde yorumlanabilmektedir. Bir otorite sisteminin meşruluğu, sadece mülkiyetin meşruluğuyla ilgili olarak net bir bağın olması sebebiyle dahi 'ideal' yaklaşımın da üzerinde bir değere sahiptir (Weber, 2005, ss. 36-38). Sennett (1992)'e göre otorite, gündelik hayatımızda somut bir olgu değil, kendisi için somut bir objenin katılımını sorgulayan bir yorumlama sürecidir (Çapcıoğlu, Şahin & Erdoğan, 2010, s. 54). Günümüzde otoritenin meşru görülmesi için demokratik mekanizma, kurum ve süreçler yoluyla iktidara gelmesi yeterlidir (Özev, 2011, s. 13).

Meşruiyet kavramı Latince 'yasal ilan etmek' anlamına gelen legitimare sözcüğünden gelmektedir. Genel anlamda meşruiyet, yasallık manasına gelmektedir. Bu bakımdan meşruiyet bir düzen oluşturmakta ve dolayısıyla iktidarı/gücü otoriteye dönüştürmektedir. Hükümetin meşruiyet durumu, halkın ona itaat etmesinden çok daha önemlidir. Weberyen anlamda meşruiyet, ona olan inanca bağlı olarak 'yönetme hakkı'na olan inanç ekseninde değerlendirilmektedir (Heywood, 2013, s. 278). Meşruiyet ve otorite konularındaki neredeyse tüm görüşler Weber'e gönderme yapmaktadır. Diğer taraftan Weber'in meşruiyete yaklaşımına çok sayıda düşünür septik şekilde baksa da bu konularda fikir beyan etmek için Weber'in tarzı, yaşanan değişiklikleri anlatma ve açıklayıcı kavramları ilk kez kullanması bakımından onu vazgeçilmez kılmaktadır (Özev, 2011, s. 16).

Yasal-Ussal Otorite (Liderlik)

Bu otorite tipi yasalara dayanmaktadır. İktidarın meşruiyeti, yasaların geçerliliğine ve rasyonel yasalara dayanan işlevsel yetkiye bağlıdır. Yasalarca konulmuş görevlerin yerine getirilmesi itaat esastır. Bu tür egemenlik, çağdaş devlet memurlarının ve siyasal güç sahiplerinin oluşturduğu egemenliktir. Otoriteye itaat eden kişi, bu davranışını o zümreye üye olması nedeniyle gerçekleştirmektedir. Birey yalnızca ‘kanuna’ uyar, kişiye değil. Bir topluluk üyeleri, otorite sahibi kişinin görüşlerine ve emirlerine uyarken o kişiye bir birey olarak itaat yükümlülüğü duymamakta, ancak kişilerden bağımsız olarak düzene uymakta olduklarını düşünmektedir (Weber, 2005, ss. 42-43).

Yasal-ussal otorite, yönetimi bürokrasi ile gerçekleştirmektedir. Yöneticiler toplumun hizmetkarı olarak görülmektedirler. Emir ve yetki sahibi kişiler, bu konumlarına yasalar vasıtasıyla getirilirler. Önemli konumlara atanan kişiler makamlara geçici olarak sahip olurlar. Akıl ve mantık çerçevesinde davrandıkları sürece kamuoyu nezdinde meşru sayılmaktadırlar. Yasal-ussal otoritede kişiler ve toplum liderden öte kurallara itaat etmektedirler (Akdur, 2017). Yasal-ussal otoritede meşruiyetin ana özelliği bilinenin aksine sürdürme değil, değişimdir. İtaat, birtakım dünyevi kişi/kişilere değil, belirli kurallardır. Amaca uygun düşmeyen normların tamamı meşruiyetini kaybeder. Meşruiyetin kaynağı, kutsal olana karşı özerkliği tedrici şekilde artan toplumdur (Özev, 2011, ss. 4-5).

Geleneksel Otorite (Liderlik)

Geçmişten gelen ve varlığı devam eden norm ve güçlerin kutsallığını ön plana çıkartarak meşruluk iddiasında bulunan ve kendisine inanılan egemenlik türüne geleneksel otorite denilmektedir. Güce sahip olan veya gücü yöneten kişi/kişiler bir ‘üst amir’ olmaktan öte, kişisel manada bir ‘efendi’ olarak değerlendirilmektedir. Geleneksel otoritede uyulan başka bir ifadeyle kabul edilen şey normlar değildir. Burada gelenekle birleşmiş güç durumunda olan veya o konum için geleneksel gerekçelerle gücü elinde bulunduran tarafından belirlenmiş olan bireydir. Bu şahsın talimatları iki yoldan meşrulaşmaktadır. Birincisi, kısmen belli sınırlar içinde geçerli görülen gelenekler yoluyla meşrulaşmaktadır. İkincisi, inanılan geleneklerin efendiye verdiği yetki çerçevesinde gerçekleştirdiği eylemler yoluyla meşrulaşmaktadır. Yeni getirilecek kurallar, ancak geleneksel hukuk tarafından geçerli görülürse meşrulaşmaktadır. Yasal bir yönetim inşa edilmesi ancak ve ancak geleneğe ilişkin belgelerle ve uygulamalarla mümkündür (Weber, 2005, s. 55-56).

Geleneksel otorite tipinde iktidar, yalnızca çok eski olması nedeniyle dahi doğal sayılmaktadır. Buna göre, iktidarın meşruiyeti, elde edilmiş yöntemi ve nasıl değişeceği geçmişteki uygulamalar tarafından belirlemektedir (Weber, 2005, s. 55; Çapcıoğlu, Şahin & Erdoğan, 2010, s. 55). Geleneklere kesin bağlılığın olduğu ve geleneklerin büyük saygı gördüğü, toplumsal yapının ve sistemin çok yavaş değiştiği toplumlarda ve kurumlarda görülmektedir. Bu otorite tipinde liderlik soydan veya miras yoluyla geçmekte ve liderliğe kutsallık atfedilmektedir. Lidere kutsallık ve bilgelik atfedildiği için topluluk içinde kanunlar değil, lidere itaat söz konusudur. Lider tamamen keyfidir ve kendi isteklerini yerine getirebilir. Liderin taleplerinin yerine getirilmesi için tek koşul, geleneklere ve inançlara uygun olmasıdır (Akdur, 2017).

Karizmatik Otorite (Liderlik)

Weber, ‘Bürokrasi ve Otorite’ adlı eserinde karizmayı “Bireysel olarak bir şahsı sıradan insanlardan ayıran ve onun doğaüstü, insanüstü ya da en azından bazı özel istisnai güçlere ya da niteliklere sahip sayılmasına yol açan belli bir nitelik” anlamında kullanmıştır. Bu nitelikler, ortalama insanların sahip olamadığı, fakat ilahi kökenleri olan ve rol model olabilen unsurlardır. Bir kişi bu niteliklere sahip olması durumuna göre lider addedilebilir.

Karizmatik otoritede en önemli nokta, kişinin ya da liderin bu güce maruz kalanlar ve destekçiler/taftarlar/üyeler tarafından gerçekte nasıl görüldüğüdür. Karizmatiklik niteliğinin emareleri liderde sürekli olarak gözükmelidir, aksi takdirde onu özel kılan güçlerin ve özelliklerin yıprandığı, yok olduğu düşüncesi akla gelmektedir. Eğer bu kişi belli aralıklarla başarı göstermez veya yönettiği insanlara fayda getirmiyorsa karizmatik güç anlamını yitirir ve yok olur. Karizmatik otoritenin ortaya çıkması için mevcut koşullardaki toplumsal ilişkiler duygusalıya dayalı olmalıdır (Weber, 2005, ss. 76, 79).

Karizmatik otorite, kahramanlığa, kutsallığa ve üstün becerilere sahip olduğu düşünülen lidere dayalı otoritedir. Karizmatik liderin ortaya çıkmasındaki en belirleyici unsurların başında toplumsal koşullar gelmektedir. Mevcut şart içinde toplumun içinde bulunduğu kriz şartları ve kaos sürecinde karizmatik lider doğrudan toplum tarafından oluşturulur (Akdur, 2017; Mencütekin, 2006, s. 56-57). Lider ile kitle arasında güçlü kimyevi bir bağ oluşmaktadır. Liderden kuşku duymak karizmanın doğasını bozmaktadır. Weber, en iyi lider tipi olarak karizmatik liderlik tipolojisini vurgulamaktadır. Weber, karizmatik liderliğin belli bir zaman zarfı içinde rutinleştiğini ve demokrasiye dönüştüğü görüşünü savunmaktadır (Özev, 2011, s. 6; Közleme, 2013, s. 239).

Karizmatik liderlik konusunda yapılan güncel çalışmalar Weber'in orijinal çalışmasındaki tasnifin dışına çıkarak yeni liderlik teorilerinin üretilmesini sağlamıştır (Wofford, 1999, s. 524). Weber'in otorite ve meşruiyet hakkındaki görüşleri ciddi eleştiriler almıştır. Weber burada meşru tahakküm ile etki arasında bir ilişki kurmamış, güce sahip olanlarla otoriteye boyun eğenler arasında şiddetin nasıl otoriteye evrilebileceği hakkında yeterli açıklama yapmamıştır. Weber, otorite tipolojisinde yönetenlerin tarafından konuya eğilmiş, yönetilenleri göz önüne almamıştır. Buna bağlı olarak liderin gayri meşru olabilme durumuyla ilgili pek fazla görüş bildirmemiştir. Merquior açısından bakılırsa Weber'in otorite görüşleri derinlikli bir sosyolojik yaklaşımdan uzaktır (Merquior, 1980, s. 131'den aktaran Özev, 2011, s. 9).

Modern Liderliğe Yönelik Farklı Bakış Açıları

Liderler, davranışlara göre yapılan sınıflandırmadaki liderlik tarzlarını buldukları şartlara göre ve ekip üyelerinin, çalışanların taleplerine göre düzenleyebilmekte ve işlevsel şekilde kullanabilmektedir. Ancak daha önce de belirtildiği gibi bu liderlik tasnifleri ağırlıklı olarak işletme ve yönetim alanları için kullanılmaktadır. Bu liderlik tarzları şu şekildedir: Başarı Odaklı Liderlik; lider kendisini destekleyenleri ve takipçilerini yüksek seviyelere çekmeye çalışmakta ve bu yüksek seviyede kalmaları için çaba sarf etmektedir. Direktif Liderlik; lider, yönetim ve idarecilik çerçevesinde grup liderliği bakımından yüksek oranda direktif ve otoriter olmasına rağmen çalışma arkadaşlarına düşük seviyede destekleyici davranış göstermektedir. Katılımcı Liderlik; lider doğrudan takipçilerini ve ekip üyelerini kararlar ve eylemlerle ilgili katılımcı konumuna getirmektedir. Lider, çalışma arkadaşlarının görüşlerine değer vermekte ve onların fikirlerine göre kararları şekillendirmektedir. Destekleyici Liderlik; lider destekçileri ve takipçileri için kendisini daima ulaşılabilir bir kişi olarak konumlandırmaktadır. Lider ile üyeler ve destekçiler arasında kalın çizgiler olmadan dostane bir ilişki oluşturulmaktadır (Çelik, 2013).

Liderliğe yönelik farklı bakış açıları şöyledir: Hizmetkar Liderlik; bu yaklaşımda liderin öne çıkan niteliği doğrudan hizmet odaklı olmasıdır. Bir kişinin hizmet etme isteği ve arzusu taşıması o bireyi bu ideali gerçekleştirmek için liderlik yapma hevesine ulaştırabilmektedir. Dönüşümsel (Transformasyonel) Liderlik; yeni düşüncelerin hayata geçirilmesine fırsat verilmektedir. Lider bilginin paylaştıkça çoğaldığına inanır ve etkin bir şekilde bilgi araştırılmaktadır. Düşünsel açıdan özgür bir atmosfer oluşturularak takipçiler/destekçiler/üyeler düşünmeye ve daha iyiye sevk edilir. Dönüşümsel liderlikte 4

önemli faktör bulunmaktadır. Bunlar; idealize tesir, ilham (motivasyon), entelektüel teşvik ve bireyselleşmiş düşüncedir (Eraslan, 2006, s. 15). Transaksiyonel (İşlemsel) Liderlik; liderin destekçileri/takipçileri/ekip üyeleri karşılıklı olarak değerli olan şeyleri değiştirme yoluna gitmektedirler. Böylece kendi çıkarlarını da gerçekleştirmektedirler. İşlemsel liderliğin dönüşümsel liderlikten temel farkı lider, destekçileriyle doğrudan ilgilenmez, onların problemleri ve motivasyonları lider için ciddi bir durum değildir (Çelik, 2013, s. 231). Dini Liderlik; İslam inancında Hz. Muhammed, Allah'ın elçisi olarak kabul edilmektedir. Lao-tse Tao'nun Zerdüşt ise, Ahura-Mazda'nın sözcüsü olmuştur. Bu önemli kişiler karakteristik açıdan birbirlerinden farklı olsalar da hepsinin ortak paydası 'büyüklük' niteliğine sahip olmalarıdır Weber, dini otoriteyi kullanma gücüne sahip olan şahsiyetlerin bu kudreti karizma yoluyla kullandığının altını çizmektedir (Çapcıoğlu, Şahin ve Erdoğan, 2010, s. 67). Muhafazakar Liderlik; Muhafazakarlık, Batı tarihinde oldukça zengin bir felsefi hazinenin taşıyıcısı olan ciddi bir düşünce geleneğini, modern zamanların bir aktörü ve bunun yanında muhalif anlayışın kapsayıcı bir doktrini ve yaşadığımız tarih kesitinde iz bırakan bir siyasi ideolojiyi ifade etmektedir (Özipek, 2011, s. 15). Türkiye'de muhafazakarlığın Anglosakson modelinin, Edmund Burke'ün ortaya attığı 'muhafaza etmek için değişim' ilkesine ciddi ölçüde dayandığını söylemek olasıdır (Özbudun ve Hale, 2010, ss. 243-244). Muhafazakar yaklaşım, sürekliliğe, geleneğe ve tecrübe edilmiş eylemlere, durumlara, konulara büyük değer vermektedirler. Siyaseten muhafazakarlar, Avrupa ölçeğinde politikaya ütopyik olarak değil, pragmatik açıdan bakmaktadır. Bu bağlamda Avrupa'daki muhafazakar liderler pragmatik liderler olarak değerlendirilebilir (Ergil, 1986, s. 271).

Amaç ve Yöntem

Amaç

Bu çalışma "Siyasal İktidar İnşasında Lider Olgusu: Lider Tipolojileri Bağlamında Recep Tayyip Erdoğan İncelemesi" adlı doktora tezinden üretilmiştir. Çalışmanın sorunsalı: "Türkiye'deki siyasal kültüre bağlı olarak toplum nasıl bir siyasal liderlik modelini kendisine yakın bulmaktadır?" Türkiye'ye özel farklı bir siyasal liderlik modeli ortaya koymak amaçlanmaktadır. Başta Max Weber'in liderlik tipolojileri olmak üzere farklı liderlik tarzları incelenerek Recep Tayyip Erdoğan örneği üzerinden Türkiye ölçeğinde bir siyasal liderlik modeli geliştirmek amaçlanmaktadır. Türkiye'de siyasal lider konusunu bütünüyle ele alan akademik çalışmaların ve kitapların sayısı son derece azdır. Yaşayan ve siyasal hayatı devam eden bir siyasal lideri her yönüyle ele alan, yalnızca bu lidere odaklanan bir çalışma olması nedeniyle bu çalışma önem arz etmektedir. Erdoğan'ın hem Batı dünyasında hem de Ortadoğu ülkelerinin önemli bir kısmında takip edilmesi ve onunla ilgili araştırmalara kaynaklık edeceğinin düşünülmesi çalışmayı özel bir konuma oturtmaktadır.

Çalışmada cevap aranan ana ve alt amaç soruları şunlardır: Ana amaç soruları,

1. Recep Tayyip Erdoğan seçmenle duygusal bağ kurabilmiş midir? Bu duygusal bağ ne şekilde tarif edebilirsiniz?
2. Türkiye'deki siyasal kültüre bağlı olarak toplum nasıl bir siyasal liderlik modelini kendisine yakın bulmaktadır?
3. Recep Tayyip Erdoğan'ın bir siyasal aktörden bir siyasal lidere dönüşmesini siyasal kültürle ilişkili olarak nasıl açıklayabilirsiniz?

Alt amaç soruları,

1. Recep Tayyip Erdoğan'ın siyasal iletişim kodları nelerdir?

2. Seçmenlerin önemli bir kısmı çeşitli kırılmalar ve kriz dönemleri yaşanmasına rağmen Recep Tayyip Erdoğan'ı neden terk etmedi? Toplumun bir kısmında Erdoğan'a yönelik neden bir nefret/karşı duruş oluştu?
3. Recep Tayyip Erdoğan kişilik, liderlik ve iletişim özellikleri açısından nasıl bir izlenime sahiptir?
4. Recep Tayyip Erdoğan'ın meşruiyet kaynağı nedir/nelerdir? Erdoğan'ın genelde toplum üzerinde özelde ise, destekçileri üzerinde nasıl bir otoritesi vardır?
5. Recep Tayyip Erdoğan'ın günümüzdeki diğer liderlerden farkları nedir/nelerdir? Erdoğan kendisini siyasette nasıl konumlandırmaktadır?
6. Recep Tayyip Erdoğan'ın siyasal hikayesinin en önemli dinamikleri nelerdir? Sizce Erdoğan'ın liderliğinde geçmişinin, ailesinin ve muhalefet kültürünün/liderlerinin ne gibi bir rolü vardır?
7. Toplumda farklı görüşlere sahip bireyler Recep Tayyip Erdoğan'a nasıl bir anlam yüklüyor? Sizce Erdoğan'ın vatandaşlarda nasıl bir imajı var?
8. Recep Tayyip Erdoğan uluslararası basında nasıl bir izlenime sahiptir?

Yöntem

Standartlaştırılmış (yarı yapılandırılmış) açık uçlu görüşmede her görüşülen kişiye veya uzmana aynı tarzda ve aynı sırada sorular sorulmaktadır. Bu yaklaşımla görüşülen bazı kişi ya da uzmanlardan daha fazla bazılarında daha az ve yüzeysel bilgi edinilmesine neden olabilecek 'görüşmeci öznelliği' azaltılmaktadır. Aynı soruların sistematik bir düzende tüm deneklere ya da uzmanlara aynı biçimde sorulması vasıtasıyla görüşmeci etkisini ve öznel yargılarını en düşük seviyeye indirmesi sebebiyle bu yaklaşım yoluyla ulaşılan verilerin karşılaştırılması ve analizi diğer görüşme türlerine daha kolay olmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 112; Demir, 2009, s. 290).

Siyasal liderlik, siyasal kültür ve siyasal iletişim konularında uzman akademisyenlerle yapılan yüz yüze görüşmelerde farklı alanlardan uzmanların cevaplandırması için 11 açık uçlu soru belirlenmiştir. Ayrıca Erdoğan'ın benliğinin tanımlanması istenmiş, liderlik uygulamaları formunun doldurulması talep edilmiştir. Araştırma kapsamında yarı yapılandırılmış soru formuna bağlı olarak farklı alanlardan uzmanlarla derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Objektif görüşlere ulaşabilmek için ele alınan kişinin yaşayan ve görev başında olan bir siyasal lider ve cumhurbaşkanı olması sebebiyle isteyen uzmanların isimleri gizli tutulmaktadır. Araştırmada objektiflik kriterini sağlamak amacıyla öncelikle mecliste temsil edilen tüm siyasal partilerin çeşitli milletvekillerine, telefon ve e-mail yoluyla ulaşılmıştır. Çalışmaya dahil edilen politikacılar, Erdoğan'la birebir çalışan ve onu tanıyan isimler arasından seçilmiştir. Burada Erdoğan'la birlikte çalışma kriteri göz önünde tutulmuştur. Uzman niteliğindeki akademisyenler belirlenirken çalışma alanları siyaset bilimi, kamu yönetimi, siyasal iletişim, siyasal liderlik ve siyasal kültür konuları olan bilim insanlarına gidilmiştir. Uzman niteliğindeki medya mensuplarının belirlenmesinde siyasetle doğrudan ilgilenen, Erdoğan'la geçmişte çalışmış ya da bugün çalışan isimlerin olmasına özen gösterilmiştir. İletişim profesyonellerinin ve STK temsilcilerinin belirlenmesinde siyasetle ilgili geçmişlerinin olmasına, aktif olarak politik konularda ve siyasal liderler hakkında görüş belirtmelerine dikkat edilmiştir. Belli biri ideolojik gruba angaje olan, bir siyasal partiye açık destek veren iletişim profesyonellerinin ve STK temsilcilerinin tercih edilmemesine dikkat edilmiştir.

Katılımcılara açık uçlu olmak üzere 3 ana ve 8 alt amaç sorusu yöneltilmiştir. Sonrasında bir görüşme formu oluşturularak Erdoğan'ın benliğini 10 nitelikle tanımlamaları

istenmiştir. Ayrıca liderlik hikayelerinin incelenmesi sonucunda ortaya koyulan 5 liderlik uygulamasına Erdoğan açısından uzmanların ne derecede katıldıkları belirlenmiştir. Görüşmeler, 7 Temmuz 2017 - 14 Aralık 2017 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Görüşme sırasında uzmanların izniyle ses kaydı alınmış daha sonra yapılan görüşmeler deşifre edilerek yazıya aktarılmış, talep eden uzmanların görüşleri ve ses kayıtları kendilerine e-mail olarak gönderilmiştir. Görüşmeler sırasında ses kaydı alınırken eş zamanlı olarak notlar da tutulmuştur. Derinlemesine görüşmeler İstanbul, Ankara ve Gaziantep'te yapılmış ve ortalama bir saat sürmüştür.

Çalışma kapsamında toplamda 169 uzmana ve Erdoğan hakkında görüş bildirecek birincil kaynağa kişisel mailleri, telefonları, danışmanları, sekreterleri ve özel kalemleri yoluyla ulaşılmıştır. Bunlardan 102'si yaklaşık yedi ay cevap beklenilmesine karşın olumlu ya da olumsuz geri dönüş yapmamıştır. Uzmanların 32'si çeşitli sebeplerden dolayı çalışmaya katılamayacaklarını bildirmişlerdir. 35 uzman ise, çalışmaya katılmayı kabul etmiştir. Araştırmaya katılan 35 uzmanın %2,85 ile sesli telefon görüşmesi, %5,71 ile Skype görüşmesi yapılmıştır. Uzmanların %28,57'si ile yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Uzmanların %62,85'inden mail yoluyla yazılı cevap alınmıştır. Uzmanların %62,85'i akademisyen %11,42'si iletişim profesyoneli, %8,57'si gazeteci, %8,57'si kamuoyu araştırmacısı, %5,71'i aktif siyasetçi, %2,85'i sivil toplum kuruluşu temsilcisidir. Akademisyenlerin %72,73'ü iletişim, %27,27'si siyaset bilimi kökenli öğretim üyeleridir. Uzman isimleri araştırma safhasında kodlanarak verilmiştir.

Bulgular

Erdoğan'ın İzleniminin Tanımlanması

Uzmanların Erdoğan'ın benliği ve izlenimi hakkındaki görüşleri kategorilere ayrılmıştır. Aşağıda 35 uzmanın Erdoğan'ın benliği ve izlenimi hakkındaki görüşleri, kodlarla ifade edilmiştir. Bu kodlar araştırmanın ana amaç sorularına bağlı olarak kişilik özellikleri, liderlik özellikleri ve iletişim özellikleri olarak üç kategori altında toplanmıştır. Kodlamaların geçerliliğini sağlamak için siyasal liderlik alanından üç uzmanın onayı alınmıştır. Kodların yanında parantez içindeki sayılar o niteliklerin kaç kez tekrar edildiğini belirtmektedir.

“Recep Tayyip Erdoğan kişilik, liderlik ve iletişim özellikleri açısından nasıl bir izlenime sahiptir?” şeklindeki çalışmanın üçüncü ana amaç sorusu araştırma sonucunda şöyle karşılık bulmuştur:

Kişilik özellikleri

Kararlı (10), çalışkan (9), samimi (8), doğal (8), Müslüman (8), cesur (7), dindar (6), güçlü (6), ben merkezli (6), baba (5), sert karakterli (5), duygusal (3), özgüveni yüksek (3), güvenilir (3), öfkeli (3), dinamik (3), güzel giyinen (3), risk alabilen (2), azimli (2), hırslı bir kişilik (2), Kasımpaşalı (2), zengin (2), güvensiz (2), dürüst, sevecen, dost canlısı, agresif, sempatik, espirili, hoşgörüsüz, duyarlı, enerjik, hiperaktif, disiplinli, yalnız, tedirgin, gelenekselci, değişebilen, konuşmayı seven, kabadayı, nefret eden ve edilen, vurdumduymaz, saldırgan, Türk, Karadenizli, Rizeli, ailesini seven, uzun, yakışıklı, saray sahibi, tutarsız, ihtişamcı, bilgili, çatışmacı, yenilikçi, halkını seven, mücadeleci, hatırı sayılan, duygusal-şair.

Siyasal lider özellikleri

Siyasal lider (25), teşkilatçı (7), otoriter (6), zeki (6), cumhurbaşkanı (4), karizmatik (4), kutuplaştırıcı (4), pragmatist (4), toplumu iyi okuyan (4), siyasetçi (4), reis (3), populist (3), gözlemci (2), inatçı (2), yönetici (2), hizmetkar (2), ümit, ileri görüşlü, AK Parti, patron, insanları peşinden sürükleyebilen, toplumsal meşruiyete inanan, aldatılabilen lider, başarı, yönetim anlayışında dini motivasyonu baskın, taktisyen, anti-milliyetçi, oyuncu, toplumda

kredisi olan, cumhuriyetin sağladığı imkanlarla yetişen yeni kuşak siyaset adamı, liberal kapitalizmden ahabap çavuş kapitalizmine dönuşen söylemin siyasetçisi, liberal demokrasiden illiberal demokrasiye yönelen siyaset adamı, aidiyetçi, serbest piyasacı, alternatifsiz, dışlanan, bop eş başkanı, büyücü, eleştiriye açık olmayan, anti-Atatürkçü, itidalli değil, adaletsiz, çoğulcu değil, kurnaz, dava sahibi, anti-empyeryalist, siyaset insanı.

İletişim özellikleri

Hitabeti güçlü (9), dünyaya açık (2), toplulukla iyi iletişim kurabilen, sert söylem, basın özgürlüğünü kısıtlayan, uzlaşmasız, halk dili kullanan, vefayı politik argümana dönüştüren, etkileyici, siyasetle dini birlikte kullanan, karşıtını tanımlayan, karşıtlığını ifade edebilen, travmaları seslendiren, muhalifi ötekileştiren, kitlesinin içinden gelen, halkla bütünleşmiş, halktan biri, proaktif, net, açık, sözünü sakınmayan, aklına geleni söyleyen.

Uzmanların Erdoğan hakkındaki izlenimleri son derece değişkendir. Uzmanların büyük bölümü Erdoğan'ı kişilik olarak ve siyaseten kararlı, çalışkan ve cesur bir lider olarak görmektedir. İletişim özellikleri açısından Erdoğan'ın güçlü retorisi genel kabul gören niteliğidir. Bunun yanı sıra halkın dilini kullanabilmesi Erdoğan'ı diğer liderlerden ayıran özelliği olarak görülmektedir. Erdoğan'ın liderlik ehliyeti izlenimi uzmanlar tarafından %91 oranında onaylanmaktadır.

Liderlik Uygulamaları ve Nitelikleri Bağlamında Erdoğan'ın Değerlendirilmesi

Yapılan araştırmalar ve incelenen lider hikayeleri doğrultusunda beş kritik liderlik uygulaması olduğu görülmektedir. Bunlar; örnek olmak, ortak bir vizyona ilham vermek, süreci zorlamak, insanları harekete geçirmek ve çalışma arkadaşlarını motive etmektir (Kouzes & Posner, 2014). Bu liderlik uygulamalarına Erdoğan'ın liderliği açısından uzman görüşleri beşli Likert tipi soru ölçeğine bağlı olarak alınmıştır. Derinlemesine görüşme yapılan 35 uzmanın 34'ü aşağıdaki formu doldurmuştur. "Erdoğan bu liderlik uygulamalarından hangilerini gerçekleştirebilmektedir?" sorusu uzmanlara yöneltilmiştir.

Tablo 1: Erdoğan'ın liderlik uygulamalarına sahip olma durumu

	Kesinlikle katılmıyorum		Katılmıyorum		Kararsızım		Katılıyorum		Kesinlikle katılıyorum	
	F	%	F	%	F	%	F	%	F	%
Örnek olmak	2	5.88	3	8.82	4	11.76	13	38.23	12	35.30
Ortak bir vizyona ilham vermek	2	5.88	1	2.95	2	5.88	14	41.17	15	44.11
Süreci zorlamak			1	2.95	4	11.76	5	14.70	24	70.58
İnsanları harekete geçirmek					1	2.95	11	32.35	22	64.70
Çalışma arkadaşlarını motive etmek			2	5.88	1	2.95	10	29.41	21	61.76

Uzmanlar, liderlik uygulamaları açısından Erdoğan'ın 'örnek olmak' kriteri konusunda farklı görüşler beyan etmiştir. Erdoğan'ın davranışları ile hitap ettiği cenahın büyük bir kısmında rol model olmayı başarmıştır. Erdoğan'ın iş takipçiliği, yapılacak faaliyetleri son noktasına kadar takip etmesi ve denetlemesi toplumun büyük kısmının

beğenisini çekmektedir. Diğer taraftan Erdoğan'ın toplumu farklı kesimleri için de bazı dönemlerde negatif bir örnek olduğu belirtilmektedir.

Ortak bir vizyona ilham vermek uygulamasında uzmanlar, Erdoğan'ın ortak bir vizyona ilham verdiğini vurgulamaktadır. Erdoğan'ın gösterdiği ortak hedef 2023 vizyonu olarak değerlendirilebilir. Bu kapsamda planlanan dünyanın en büyük 10 ekonomisi arasına girme, muasır medeniyetler seviyesinin üzerinde çıkma, 'Kanal İstanbul' projesi ve İstanbul'a 3. Havalimanı yapılması hedefleri somut örnekler olarak gösterilebilir. Erdoğan'ın ortak bir vizyonun kurucusu olmadığını düşünen uzmanlar da bulunmaktadır.

Süreci zorlamak uygulamasında, Erdoğan'ın süreci zorlayan bir lider olduğu belirtilmiştir. Siyasal icraatlerin sonlandırılması açısından Erdoğan, çok sayıda işi kendisi bizzat takip etmekte ve faaliyetlerin söz verilen tarihlerde bitirilerek halkın hizmetine sunulması için hem kendi ekibini hem de faaliyetleri üstlenen şirketlere ve çalışma gruplarına yönelik telkinlerde bulunmaktadır.

İnsanların harekete geçirilmesi uygulamasında uzmanlar, Erdoğan'ın kitleleri harekete geçirebildiğini vurgulamıştır. Erdoğan'ın parti teşkilatı içinde sürekli olarak yenileme ve değişim gerçekleştirmektedir. Hem teşkilatının hem de kendisini destekleyen vatandaşların güvenini kazanmaya gayret etmiştir. Çalışma arkadaşlarını motive etme uygulamasında Erdoğan'ın çalışma arkadaşlarını motive edebildiğinin altı güçlü şekilde çizilmiştir. Erdoğan'ın arkadaşlarını ve ekibini öne çıkardığını zaman zaman görülmektedir.

Liderlik özellikleri bağlamında Erdoğan'ın en önemli özelliği cesur olmasıdır. Siyasal liderlik nitelikleri bakımından Erdoğan'ın liderlik ehliyetine sahip olduğu görüşü en baskın ikinci kanaattir. Erdoğan'ın farklı liderlik hikayeleri hakkında bilgi sahibi olmasının gerekliliği ve bu hikayelerden kendisine dersler çıkarması noktasında başarısız olarak görülmektedir. Siyasal liderlik bağlamında Erdoğan'ın en zayıf olduğunu nokta büyük oranda hoşgörüsüz bir lider izlenimi oluşturmaktadır.

Derinlemesine Görüşmelerde Elde Edilen Veriler ve Erdoğan'ın Siyasal Liderliğinin Analizi ve Yorumlanması

Ana Amaç Soruları

1. Recep Tayyip Erdoğan seçmenle duygusal bağ kurabilmiş midir? Bu duygusal bağı ne şekilde tarif edebilirsiniz?

Uzman K: "Duygusal bağ kurduğu kesin. Ancak şu anda eriştiği noktada belki bu duygusal bağ bir kısım seçmenle sıcak (pozitif) bir kısım seçmenle tam aksi istikamette (soğuk) bir duygusal bağıdır. Kendisi kiminde sevgi, kiminde sevmeme, kızgınlık duyguları uyandırıyor. Dolayısıyla bu bağ iki yönlü bir duygusal bağıdır. Artı ve eksi yönü olan bir duygusal bağıdır."

Uzman V: "Sayın Cumhurbaşkanı'nın seçmenle çok sıkı bir duygusal bağı vardır. Bu bağ, Seymour Martin Lipset ve Stein Rokkan'ın tipolojisinden yola çıkarsak, "center-periphery" yani 'merkez-çevre (kenar)' bağlamında yapılanmıştır. Sayın Erdoğan'ın tabanı 'kenar'dır ve tabanını çok güçlü bir duygusal bağla kendisine bağlamıştır."

Uzman R: "Seçmenle duygusal değil, ekonomik bir bağ kurmuştur. Kuşkusuz, seçmenin küçük bir bölümü duygusal olarak da ekonomik bağın üzerinde bir ilişki içinde bulunabilir fakat seçim ve siyasal tercih tümüyle ekonomik altyapılı bir davranıştır. Gelecek güvencesi ve liderin gelecek güvencesini güvence altına almış olması düşüncesi oy verme güdüsü oluşturur. Ekonomi bozulduğunda her türlü bağ siyasal tercih olarak kaybolur."

Uzmanların 34'ü (%97) Erdoğan'ın seçmenlerle duygusal bağ kurduğunu düşünmektedir. Bir uzman, bu bağın duygusal değil, ekonomik bağ olduğunu ifade etmiş, bu bağın ilk büyük ekonomik krizde kopacağını düşünmektedir. Erdoğan seçmenlerle duygusal bağ kurmuştur. Çünkü var olduğu seçmenin içinden gelmektedir. Erdoğan'ın seçmenin duygularına, endişelerine, kaygılarına, taleplerine ve ihtiyaçlarına son derece vakıf olduğu düşünülmektedir. Erdoğan bu bağı kendisini destekleyen kitlesiyle özdeşleşerek kurmuştur. Vatandaşların kültürel değerlerine uygun davranışlara sahiptir.

Erdoğan ve destekçileri arasında inanç temelli, aynı hayatı ve zorlukları yaşamının getirdiği bir duygudaşlık durumu söz konusudur. Benzer kültürel kodları sahip olmasının getirdiği bir duygusal bağ oluşmuştur. Vatandaşların önemli bir kısmının Erdoğan'la kurduğu özdeşliğe bağlı olarak meydana gelen bir duygusal bağ üzerinde durulmaktadır. Diğer yandan çıkar ilişkisine dayanan, Erdoğan'ın yanında olanların maddi anlamda zenginleşmesine dayalı bir bağ olduğu da düşünülmektedir. Ekonomik göstergelerin eskiye nazaran iyi olmasından kaynaklı bir bağ oluştuğu ve bu bağın ilk büyük ekonomik krizden ortadan kalkacağı da düşünülmektedir. Başka bir açıdan olumsuz bir duygusal bağdan da bahsedilmektedir. Erdoğan'dan haz etmeyen ve ona karşı nefret duyan insanların olması farklı yaşam tarzına, kültürel değerlere ve düşünce biçimlerine sahip olunmasıyla ilişkilendirilmektedir. Erdoğan'ın dönem dönem kritik hatalar yapmasına rağmen, bu duygusal bağ sayesinde hatalarının toplum tarafından tolare edildiği ifade edilmektedir. Halkın önemli bir bölümü Erdoğan'ın kendilerinden biri olması nedeniyle bu yanlışlarının siyaseten kabul edilebilir olduğunu düşünmektedir.

2. Türkiye'deki siyasal kültüre bağlı olarak toplum nasıl bir siyasal liderlik modelini kendisine yakın bulmaktadır?

Uzman T: "Türk toplumunun muhafazakarlığının ise din ekseninde gelişim gösterdiği üzerinde durulmaktadır. Weberyen bakış açısı ile bu kültürel yapı analiz edildiğinde de, Türk siyasal kültürünün yasal-ussaldan daha çok geleneksel ve karizmatik lider yapılarına yönelimli olduğu söylenebilir."

Uzman C: "Tek bir liderlik modelinden bahsetmek doğru olmaz. Halktan biri olmak son derece belirleyici. Halkın taleplerini yerine getirmektedir. Halk kendisini dinleyene prim vermektedir. Partiye çok da bakmaz. Ecevit örneği bunun sağ çizginin dışında da olabileceğini göstermektedir."

Uzman L: "Erdoğan dönüştürücü bir liderdir. Türkiye'de çevrenin dönüşümünü sağlamıştır. Çevre olarak görülebilecek Anadolu insanını dönüştürmüştür. Daha üst bir konuma ulaştırmıştır. Ekonomik açıdan Erdoğan yeni orta sınıflar oluşturmuştur. Türkiye'nin siyasi sosyolojisinde dönüştürücü liderler önemli görülmektedir. Erdoğan karizmatik liderlikle, dönüştürücü liderlik arasındadır."

Uzman H: "Kurumlaşmamış ataerkil topluluklarda liderler şahsileşmektedir. Türkiye'de Atatürkçüler vardır. Menderesçiler vardır. Süleyman Demirel adı, AP'den öndedir. Ecevit tipik bir örnektir. CHP'den ayrıldı ve kurduğu partisini aşan bir liderliği oldu. Ecevit kendisi bittiğinde de partisi de bitti. Dolayısıyla liderlik kavramı, Türkiye'de kurumlaşmış, sevk ve idare eden bir hal yerine karizmatik bir lider tipidir. Erdoğan karizmatik bir liderdir. Ancak eleştiriye açık değildir."

Uzman D: "Türkiye'de karizmatik lider kabul görmektedir. Bazı ülkeler kültürler vardır. Lideri tamamlayıcı olarak görür, bazı kültürel lideri sembolik olarak görür. Bazı kültürler parti organizasyonu ve yapıyı önemser, lideri hiç önemsemez. Oysa Türkiye fizik merkezin etkili olduğu, duygusal toplum modelinin etkili olduğu bir ülke olarak liderin sürüklediği, karizmatik liderlik anlayışı çerçevesinde yaşamaktadır."

Türkiye’de toplumun önemli bir çoğunluğu tarafından kabul edilebilir tek bir lider tipolojisinden bahsetmek mümkün değildir. Halk o gün ki koşullarına göre, farklı liderleri önceleyebilmekte ve mevcut siyasal aktörler arasından bir lidere daha fazla onay verebilmektedir. Siyasal katılıma bağlı olarak halk, farklı siyasal tandanstan figürleri siyasal aktörlüğe taşımıştır. Türkiye’nin siyasal kültürüne bağlı olarak her dönemde ve şartta kabul edilecek tek bir liderlik modelinden bahsedilemez. Ancak uzmanlar Türkiye’de lider odaklı bir siyasal kültürün hakim olduğu konusunda yüzde 100 oranında mutabıktır. Bir uzman dışında diğer tüm uzmanlar Erdoğan’ı bir siyasal lider olarak onaylamaktadırlar. Türkiye’de geçmişten günümüze karizmatik liderlerin ön plana çıktığı belirtilmektedir. Toplumun yapısı itibarıyla çok partili dönemde halkın kendisini dinleyen ve taleplerini alarak bunları yerine getirmeye çalışan aktörleri siyasal liderliğe taşıdığı düşünülmektedir.

3. Recep Tayyip Erdoğan’ın bir siyasal aktörden bir siyasal lidere dönüşmesini siyasal kültürle ilişkili olarak nasıl açıklayabilirsiniz?

Uzman F: “Toplumla devlet arasında güven inşa etti. 2002 öncesinde yıkılan güveni Erdoğan özellikle 2008’e kadar yaptığı hizmetlerle yeniden kurdu.”

Uzman BB: “2000’lerin başında AK Parti ile birlikte yaşanan yüzde 80’lik siyasal tasfiye halkın değişim arzularına umut olmuştur. Konjonktür son derece etkili enstrümandır. Muhalefet partilerinin ve liderlerinin Erdoğan’a alternatif olamaması onu daha da güçlendirmiştir. Uluslararası platformlarda Türkiye’yi küçümsemeye yönelik hamlelere misliyle karşılık vermesi Sayın Erdoğan’ın liderliğinde önemli pay sahibidir.”

Uzman E: “Liderleri bugün kitleler değerlendirir, fakat asıl değerlendirmeyi tarih yapar. Çünkü liderlerin değerlendirilebilmesi için araya zaman girmesi gerekir. Lider, o toplumun yararına mı, zararına mı oldu bunu ancak tarih söyleyebilir. Bazen tartışma yüzyıllar sürer. Liderlik için belirli nitelikler gerekir, şans gerekir ve rakiplerin durumu liderlik değerlendirmesinde bir faktördür.”

Uzman O: “Siyasal lidere dönüşme sürecinde rakiplerinin çok zayıf olmasına bağlıyorum. Ayrıca, siyasal kültürümüz ve sisteminizin 80 sonrası tahrip olmasının çok önemli bir etkisi var.”

Uzman KK: “Erdoğan’ı tanıyanlar onun ‘siyasal aktörken’ de siyasal lider olduğunu bilirler. Dolayısıyla, gençliğinden orta yaşlılığına giden süreçte Erdoğan ‘siyasal aktörlükten’ siyasal liderliğe giden bir yol yürümemiş; liderliğinin olgunlaşma ve tekamül etme süreçlerini sergilemiştir.”

Uzman J: “Erdoğan’ın siyasi pratiği çocukluk yıllarında başlıyor. İlk formasyonu o dönemde alıyor. Siyasi parti kültürünün içinden gelen, o kadar köklü bir siyasi kültürü olan hiçbir lider yok. Bütün gün sahada olmak kolay değil. Sokağı biliyor. Liderler ‘mış’ gibi yapar ama Erdoğan bunun içinde doğmuştur.”

Erdoğan’ın siyaset sahnesine gençlik kollarında çıkması onun siyasetin mutfağını çok iyi öğrenmesini sağlamıştır. Erdoğan’ın İBB Başkanlığı döneminde okuduğu şiir nedeniyle hapse mahkum edilmesinin oluşturduğu mağduriyet kendisi için kritik bir viraj olarak değerlendirilmektedir. AK Parti’nin kuruluşunun ardından siyasal, ekonomik ve toplumsal krizler sırasındaki reaksiyonları ve yönetimi; TSK tarafından yayınlanan e-muhtıraya karşı gösterilen tepki, Erdoğan’ın Davos Ekonomik Forumu’nda Simon Peres’e karşı yaptığı konuşma, Gezi Parkı olaylarındaki tutumları ve 15 Temmuz Darbe girişimindeki açıklamaları ve yönetimiyle Erdoğan bir siyasal lider olarak kabul görmüştür.

Liderleri lider yapan kendilerinden öte toplumdur. 3 Kasım 2002 Genel Seçimlerinde halk Erdoğan’a çok önemli bir fırsat vermiştir. Bunun öncesinde 28 Şubat süreci sonrasında

muhafazakarlar bir lider arayışına girmiştir. 2001 krizi sonrasında ise, Türkiye bütünüyle yeni bir siyasal lider etrafında toplanma ihtiyacı hissetmiştir. Erdoğan'ın da 2002 seçimleriyle beraber bu lider gediğini dolduran isim olduğu düşünülmektedir. Erdoğan kritik ve hayati konularda hep sorumluluk yüklenmiş, karar almış ve bunları birçok baskı ve eleştiriye rağmen uygulamaya koymuştur. Böylece sözcülüğünü üstlendiği kitleleri temsil kabiliyetini güçlendirmiş ve halkla olan özdeşliğini daha üst bir noktaya taşımıştır. Muhalefetin yeni bir lider çıkarmaması, Erdoğan'a bir alternatif sunamaması da Erdoğan'ın liderliğini perçinlemiştir. Diğer yandan Erdoğan'ın topluma sunduğu hizmetler onun liderliğinin kabul görmesindeki en kritik unsurlardan biri olduğu belirtilmektedir. Erdoğan'ın toplumun sosyo-ekonomik açıdan tabanından gelmesi, temsil ettiği insanların sorunlarına çözmeye çalışmasının yanı sıra merkez-çevre ilişkisi açısından çevreyi merkeze taşıması ve çevreye yönetim fonksiyonunda pay vermesi onu liderliğe taşımıştır. Erdoğan'ın Batı'ya çeşitli konularda itiraz etme özgüvenine sahip olması nedeniyle toplumun farklı kesimler tarafından da kendisine kısmi destek verildiği düşünülmektedir.

Alt Amaç Soruları

1. Recep Tayyip Erdoğan'ın siyasal iletişim kodları nelerdir?

Uzman N: “Medya kullanımı, modern demokrasilerin ve modern siyasi partilerin en önemli haber üretme yayma ve dağıtma alanlarıdır. Liderlik medyatik bir olgu olmaktan çok toplumsal ve siyasal bir olgudur.”

Uzman I: “Doğrudan hitap etmeyi tercih ediyor. Önceden çok büyük hazırlıklar yapılıyor. Siyasal yönelimli vatandaşlara doğrudan mesaj veriyor. Mesajlarıyla insanların zihnini dolduruyor ve başka mesaja yer kalmıyor. Asla kendisini başkasına tanımlatmaz. Kendi tanımını kendisi yapıyor. Başkasının kendisi hakkında bir şey söylemesine izin vermez. Gündemi kendisi belirliyor. Bunu kasıtlı olarak yapıyor”

Uzman II: “Erdoğan'ın siyasal iletişim için kamuoyu araştırmalarına verdiği değer çok önemlidir. Erdoğan, yaptırdığı araştırmalarla halkın doğrularını iyi tespit ediyor, ona göre söylemler geliştiriyor. Bunun yanında etrafında profesyonel bir ekip var, her ne kadar dışarıdan bakıldığında mutlak bir lider gibi görünse de dinleyen, araştıran, ikna olduğunda uygulayan bir lider.”

Siyasal iletişim kodları açısından Erdoğan'ın hitabet yeteneği ön plana çıkmaktadır. Yeni iletişim teknolojilerindeki değişime ayak uydurduğu söylenebilir. Ancak ekonomik istikrarın bir destekleyicisi olarak siyasal iletişim etkili görülmektedir. Ekonomik istikrarın sarsılması ya da vatandaşların gelir kaybına uğraması durumunda etkili görülen siyasal iletişim niteliklerinin seçmenle etkileşim sağlama açısından geçersiz kalacağı vurgulanmaktadır. Erdoğan'ın medyayı etkili kullandığı dominant bir kanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda medya çok yoğun şekilde kullanılmakta ve bunun stratejik olarak yapıldığı düşünülmektedir. Seçim kampanyalarının vatandaşlarla yüz yüze iletişim kurulması açısından değerli görüldüğü ve Erdoğan'ın da bunu oldukça iyi kullandığı belirtilmektedir. Diğer yandan Erdoğan Cumhurbaşkanı olduktan sonra devlet televizyonunda siyasal liderlerin ve siyasal partilerin yer almasında süre açısından adaletsiz bir dağılım olduğu vurgulanmaktadır. Erdoğan'ın siyasal iletişim açısından seçim kampanyalarında partisinden önde olduğu düşünülmektedir. 2002 seçimlerinden sonra liberalleşme daha ön plandayken, 2010 sonrasında daha yerel ve milli bir dil kullanılmaktadır. Milliyetçi söylemlerde özellikle 2014 sonrasında yoğunlaşma olduğu belirtilmektedir.

2. Seçmenlerin önemli bir kısmı çeşitli kırılmalar ve kriz dönemleri yaşanmasına rağmen Recep Tayyip Erdoğan'ı neden terk etmedi? Toplumun bir kısmında Erdoğan'a yönelik neden bir nefret/karşı duruş oluştu?

Uzman K: “Aslında Erdoğan Türk toplumunda var olan mevcut olan kültür ayrışmasını esas alan, kültür ayrışmasındaki bir kampı temsil eden bir çizgi izliyor. Şimdi bundan vazgeçecek olursa, belki kendi kampı açısından siyasi cazibesini kaybedecektir.”

Uzman L: “Kriz dönemlerini iyi yönetmesi Erdoğan’ı daha önemli hale getirdi.”

Uzman HH: “Erdoğan’a oy veren ve onu lider yapan kesimlerin benimseyeceği ve Erdoğan’la aynı dinamikleri kullanmaya aday başka bir lider çıkmadığı için Erdoğan’dan bir kaçış yok.”

Uzman F: “28 Şubat, Mavi Marmara, Gezi Parkı olayları, AK Parti kapatma davası, Gül’ün Cumhurbaşkanı olması. 2007’den sonra çok şey değişti. 2007’den sonra seçmeni AK Partilileştirdi.”

Uzman H: “Nefretin, karşı duruşun oluşmasının birinci sebebi Türkiye’de Cumhuriyet devrimleri ciddi bir keskin kutuplaşma yarattı. Kültürel kutuplaşma oluşturmıştır. Raymond Around, devrim geçiren toplumlarda çok uzun süreli ciddi kutuplaşmalar olmaktadır diyor. Bizde de devrim geçiren bir ülke olarak kültürel kutuplaşma var. Erdoğan kutuplaşmayı diliyle bunu adeta konsolide etti, keskinleştirdi.”

Erdoğan, Türkiye’nin tamamına seslenmeye çalışıyor, ancak kendi kitlesini de konsolide etmektedir. Bu noktada seçmenlerin tamamının tek bir sebep üzerine odaklanması da mümkün değil. Farklı seçmen gruplarının Erdoğan’ı desteklemekte farklı gerekçeleri olması çok mümkündür. Vatandaşların önemli bir kısmının Erdoğan’a sadık kalmasında ve onu desteklemeye devam etmesinde ekonomik göstergelerin son derece belirleyici olduğu söylenebilir. Ancak genç seçmen kitlesini bunun dışında tutmak gerekiyor. Toplumdaki farklılıklar, yaşam biçimlerinden, sahiplenilen değerlerden ve inanca bakış açısından kaynaklanan ayrılıklar var. Bu bir güç mücadelesine dönüşmüştür ve Erdoğan’ın da bunu seslendirmekten geri durmaması farklı değerlere sahip kitleler arasındaki ilkesel zıtlıkların daha net ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Erdoğan’ın destekçileri üzerinde net bir güven duygusu inşa ettiği düşünülmektedir. Vatandaşların önemli bir kısmının gündelik hayatına dokunan hizmetleri olması nedeniyle Erdoğan’ın toplumun önemli bir kısmında ciddi bir kredisi olduğu düşünülmektedir.

Politikacılar, siyasal kutuplaşmayı son derece normal görmektedir. Kutuplaşma siyasal ve toplumsal olarak ikiye ayrılmaktadır. Erdoğan’ın baskın karakteri, siyaseten güçlenmesi, seçim başarıları ve reform niteliğindeki değişiklikleri gerçekleştirmesi, bizatihi bir karşıtlık oluşturmıştır. Siyasal kutuplaşmanın CHP’nin oylarını da kemikleştirdiği düşünülüyor.

3. Recep Tayyip Erdoğan kişilik, liderlik ve iletişim özellikleri açısından nasıl bir izlenime sahiptir?

Erdoğan’ın olumlu ve olumsuz özellikleri, ‘Erdoğan’ın İzleniminin Tanımlanması’ başlığında kapsamlı şekilde yer almaktadır. Erdoğan’ın liderliğindeki olumsuz nitelikler açısından toplumda ikilik çıkarabilecek konuları çekincesiz bir şekilde dile getirdiği düşünülmektedir. Belli dönemlerde hırçın ve uzlaşmasız bir görüntü vermesi Erdoğan adına negatif bir durum oluşturmaktadır. Farklı dönemlerde söylemindeki keskinlik, kutuplaştırıcı ifadeler, ‘tek adam’ psikolojisi, farklı siyasal görüşte olan kesimleri de kucaklayabilecek enginliğin varlığını duyumsatamaması, 21. yüzyıl siyasal paradigmasına uygun çoğulcu perspektifi ifadelerinde taşıyor olmakla birlikte, AK Parti ekibi ile birlikte reel politikaya yansıtılmasında başarılı olunamaması gösterilebilir.

4. Recep Tayyip Erdoğan’ın meşruiyet kaynağı nedir/nelerdir? Erdoğan’ın genelde toplum üzerinde özelde ise, destekçileri üzerinde nasıl bir otoritesi vardır?

Uzman K: “Sn. Cumhurbaşkanı otoritenin meşruiyetini rasyonel hukukiden daha çok karizmatığe kaydırmıştır. Kendi şahsi otoritesini esas alan bir yaklaşımı benimsemiştir.

Seçimle gelmesi elbette önemli (bu rasyonel hukukidir), seçimle gelmesi meşruiyet kaynağıdır.”

Uzman H: “Seçim sandığı Erdoğan’ın meşruiyet kaynağıdır.”

Uzman M: “Erdoğan 2000’lerin başından itibaren milli irade (Rousseau’nun kolektif irade, Fransızların volonte general diye adlandırdıkları) temeline dayanarak siyasal meşruluğunu ileri sürmektedir.”

Uzman J: “Saddam da sürekli sandıktan yüzde 98’le çıkıyordu, iktidar olurdu. Bunu sadece sandığa bağlamak doğru değildir. Bunu 15 Temmuz’a bağlamak doğrudur. Elinden silahı olmadan sokağa çıkın diyebilen bir lider. Başka bir lider bunu söylese bakalım kim sokağa çıkacak. Yani bu yüzden meşruiyetini, inancından imanından, büyük fikrinden, kendi bireysel vasıflarından alır.”

Uzman L: “Erdoğan’ı destekleyen halk, onun yanında durarak statüsel bir güçlenme yaşayacağını düşünmektedir. Erdoğan’ın yanında duran orta sınıf güçlenmekte, alt sınıf ise yükselmektedir.”

Erdoğan’ın hem siyasal hem de toplumsal meşruiyeti vardır. Siyasal meşruiyeti sandık başarısından gelmektedir. Toplumsal meşruiyeti de duygusal bağ ile sağlamıştır. Erdoğan’ın siyasal iktidarını korumasını ve büyütmesini de seçim başarıları sağlamaktadır. Ancak Weberyen anlamda toplumsal meşruiyet seçim başarısından da önemli görülmektedir. Diğer yandan Anadolu’da oluşan sermaye birikimi de Erdoğan’ı ciddi şekilde desteklemektedir. Ayrıca 2011 sonrasında doğrudan Erdoğan’ı destekleyen medya organları da ortaya çıkmıştır. Muhafazakar çevreler geçmişte hiç olmadığı kadar örgütlü sivil toplum kuruluşları oluşturmuştur. Bu STK’lar da Erdoğan’a ve politikalarına çeşitli şekilde destek vererek baskı grupları meydana getirmektedirler. Farklı düşünce kuruluşları ve üniversiteler de Erdoğan’a, söylemlerine ve faaliyetlerine örtülü ya da doğrudan sahip çıkarak Erdoğan’ın meşruiyet alanını genişletmektedirler. Erdoğan’ın toplumun geneli üzerinde net bir siyasal lider algısı olduğu düşünülmektedir. Uzmanların yüzde 94’ü Erdoğan’ı özgün bir lider olarak görmektedir.

5. Recep Tayyip Erdoğan’ın günümüzdeki diğer liderlerden farkları nedir/nelerdir? Erdoğan kendisini siyasette nasıl konumlandırmaktadır?

Uzman FF: “Takipçilerini peşinden sürükleyici bir etkisi söz konusudur. Siyaset sahnesinde son derece özgüvenli bir hareket tarzı sergilemektedir.”

Uzman Y: “Öznel olarak muhafazakar ancak uygulanan ekonomik politikalar ile liberal.”

Uzman EE: “Siyasette kendisini seçimle gelen milli iradenin temsili olarak konumlandırmaktadır.”

Erdoğan, siyasete kutsal bir anlam (dava) yüklemektedir. Politikaya Hakk’a hizmet olarak bakmaktadır. Halkla olan iletişimini de sevda olarak tarif etmektedir. Diğer liderlerden daha cesur ve karardır. Siyasetin her kademesinde bulunması, gençlik kollarında bayrak asmaktan cumhurbaşkanlığına yükselmesi onu mevcut liderlerden ve geçmişteki liderlerden farklı ve özgün kılmaktadır.

Dünyada artık liderler partiler üstü bir konuma sahip. Günümüzde liderlik çağı (leadership era) yaşanmaktadır. Erdoğan bu süreçte yerel ve milli bir duruş sergilemektedir. Söylemsel açıdan bunu hem iç hem de dış politikada kullanmaktadır. Erdoğan siyasal iktidarında yereli ve globali birleştirmektedir. Bu nitelikler onu diğerlerden ayırmaktadır. Karizmatik liderlerde halktan kopuk olma durumu yaşanabilmektedir. Ancak Erdoğan’da böyle bir durum yoktur, aksine halkla iç içedir. Seçmenleriyle organik bir bağ vardır. Erdoğan

diğer liderlerden farklı olarak, artık onun ‘Global Lider’ referansı vardır. Kararlı ve cesur olması, sözlerinden geri adım atmaması ve sonuna kadar işlerin, sözlerin ve icraatların takipçisi olması onu farklı kılmaktadır.

6. Recep Tayyip Erdoğan’ın siyasal hikayesinin en önemli dinamikleri nelerdir? Sizce Erdoğan’ın liderliğinde geçmişinin, ailesinin ve muhalefet kültürünün/liderlerinin ne gibi bir rolü vardır?

Uzman Z: “Recep Tayyip Erdoğan’ın siyasal hikâyesini, aslında 1980 sonrası Türkiye siyasetinin yaşadığı değişim ve dönüşümün hikâyesi olarak görmek mümkündür.”

Uzman CC: “Sayın Erdoğan’ın geçmişinde parti teşkilatlarından yetişmesinin, halkın sürekli içerisinde olmasının, belediye başkanlığı yapmasının önemli bir rolü olduğunu düşünüyorum. Geçmişteki liderlerin yaptığı hataları yapmamaya çalışmıştır.”

Uzman G: “Ailesi de davanın parçası ve destekçisi.”

Uzman B: “İyi bir muhalefet olsaydı, muhalefette karşısında bir lider olsaydı, hem cumhurbaşkanının hem AK Parti’nin performansı yükselebilirdi. Bu olmadığı için kendi kendini eleştirmek zorunda kalmıştır.”

Erdoğan geçmişinde ciddi anlamda dışlanmış ve toplumda öteki konumuna sürüklenmiştir. Bu konumu onun gibi yaşayan, düşünen, inanan insanlar da yaşamış ve hissetmiştir. Bu nedenle Erdoğan, siyasal geçmişinde de hayatında da mağduriyetler yaşamıştır. Toplumun önemli bir kısmı da kendisini Erdoğan’ın hikayesiyle özdeşleştirmektedir. Erdoğan’ın ailesi, eşi ve çocukları hep yanında olmuştur. Erdoğan’ın bütüncül bir aile imajı çizdiği düşünülmektedir. Erdoğan’ın kişisel geçmişinin halkın bir bölümüyle bütünleşmesini sağladığı belirtilmektedir. Erdoğan’ın siyasal kariyerinde parti teşkilatlarında yer alması, siyasetin her kademesinde görev yapması onun politikayı ve toplumu okuması açıdan mevcut siyasal liderde olmayan bir beceriye sahip olmasını sağladığı vurgulanmaktadır. Toplumun bir kısmı da keskin bir şekilde net olarak Erdoğan’ın eylemlerine ve politikalarına karşı ilkesel bir karşı duruş sergilemektedir. Muhalefetin Erdoğan’a alternatif üretememesi liderlik sürecinde Erdoğan’a avantaj sağladığı düşünülmektedir.

7. Toplumda farklı görüşlere sahip bireyler Recep Tayyip Erdoğan’a nasıl bir anlam yüklüyor? Sizce Erdoğan’ın vatandaşlarda nasıl bir imajı var?

Uzman P: “Kendi seçmeni ile iyi, toplumun diğer yarısıyla olumsuz bir ilişki içerisinde.”

Uzman JJ: “Recep Tayyip Erdoğan’ın süreci zorlayan, sonuna kadar takip eden, her türlü seçeneği deneyen liderlik yaklaşımı, yurt içinde projeci, uygulamacı, sorun çözücü ve ekonomik atılımların taşıyıcısı bir lider algısı, dış politikada tamamen iflas etmiş, Ortadoğu’da çıkmaz bir sokağa Türkiye’yi sokmuş, tüm komşularıyla kavgalı bir lider algısı ile adeta yer değiştirdi.”

Uzman DD: “Erdoğan imajı toplum algısında siyah ve beyaz olarak çizilmiş. Sevenler kahraman ve önder, sevmeyenler ise fazla otoriter görmekte.”

Uzman GG: “Bazı vatandaşlar kendisini kendilerinden biri olarak görürken, bazıları da tam tersi bir pozisyonda olabilir. Kendinden görme sosyo-kültürel olabileceği gibi dini nedenlerle ilgili de olabilir.”

Uzman HH: “Bir kısım hayranlık derecesinde yanında, bir kısım ise ölümünü isteyecek derecede karşıt. Ancak bunlar çok geniş bir kesim değil. Genel olarak muhalifleri bile bazı konulardaki başarılarını takdir ederken, en yakınında olduğunu söyleyenler veya öyle görünenler arasında da çok sıkı eleştiri yapıp, hatalarını konuşmaktan çekinmeyenler var.”

Uzman LL: “Çok seven ile hiç sevmeyen arasında farklı duraklar var.”

Çok net bir şekilde vatandaşların bir kısmı Erdoğan'ı desteklerken diğer kısmı ona karşı açıktan tavır almaktadır. Vatandaşın Erdoğan'a bakışı aşk ve nefret döngüsünde farklı durakları olan yol olarak değerlendirilebilir. Erdoğan'ın AK Parti'yi 'tek adam' hüviyeti ile yönettiği yönünde görüşler sıklıkla dillendirilmektedir. 10 Ağustos 2014 Cumhurbaşkanlığı Seçiminden sonra bu durumun daha da belirginleştiği yorumları yapılmaktadır. Erdoğan'ın kendisine oy vermeyenlerin ve desteklemeyenlerin bir bölümünün de onu siyasal lider olarak gördüğü düşünülmektedir. Halkın sosyo-ekonomik açıdan orta ve alt kesimi Erdoğan'ı kendilerinin temsilcisi olarak görüyor. Bu kitle Erdoğan'a bastırılmış, sindirilmiş insanların kararlı, sözünü sakınmayan ve meydan okuyan lider anlamı yüklemektedir.

8. Recep Tayyip Erdoğan uluslararası basında nasıl bir izlenime sahiptir?

Uzman M: "2002 – 2011 yılları arasında Erdoğan da AKP de yabancı basında Türkiye için de başta Orta Doğu olmak üzere, Avrupa ve dünyanın başka coğrafyalarında yaşayan geniş Müslüman toplulukları için de gelişen bir liberal demokrasi partisi ve lideri olarak algılanmaktaydı. Ancak 2012 ve özellikle 2013'ten sonra giderek illiberal demokratik bir lider ve parti ve son yıllardaysa otoriterleşen ve yolsuzluk içinde bir parti ve lider algısı uluslararası basın ve medyada son derece sık vurgulanır hale gelmiş gibi görünmektedir."

Uzman C: "Batı dünyası geçmişte olduğu gibi karşısında dediklerini yapan, uysal Müslüman lider göremediği için Erdoğan'a olan bakışını değiştirmiştir."

Uzman A: "Batı'ya uymayan bir liderlik profili var. Batı dünyası kendi kodlarına uymayan liderleri dışlar. Ancak onlar gibi olursan hayatta kalabilirsin. Ve bizim gibi insanlar için onların bakış açısına göre çıkılabilecek en yüksek nokta onların seviyesidir. Sayın Erdoğan da bunu kabul etmediği için Batılılar için ters bir lider."

Uzman E: "Batı basını, başka toplumlara belirgin ve uzun süreli formüllerle ya da çerçevelerle bakar. Gezi'ye kadar Erdoğan, Batı'nın gözünde çok olumlu bulunan bir liderdi. Onların deyişi ile, seküleristlerin baskısı altında kalmış, Avrupa Birliği aday Türkiye'yi özgürleştiren Müslüman demokrat lider olarak tanımlanıyordu. "Müslüman"la "demokrat"ın bir araya gelmesi, onlar için çok önemliydi. AB üyeliğini istiyor, Kıbrıs sorunun çözülmesindeki milliyetçi askerlerle mücadele ediyor. demokratik talepleri var diye alkışlanıyordu."

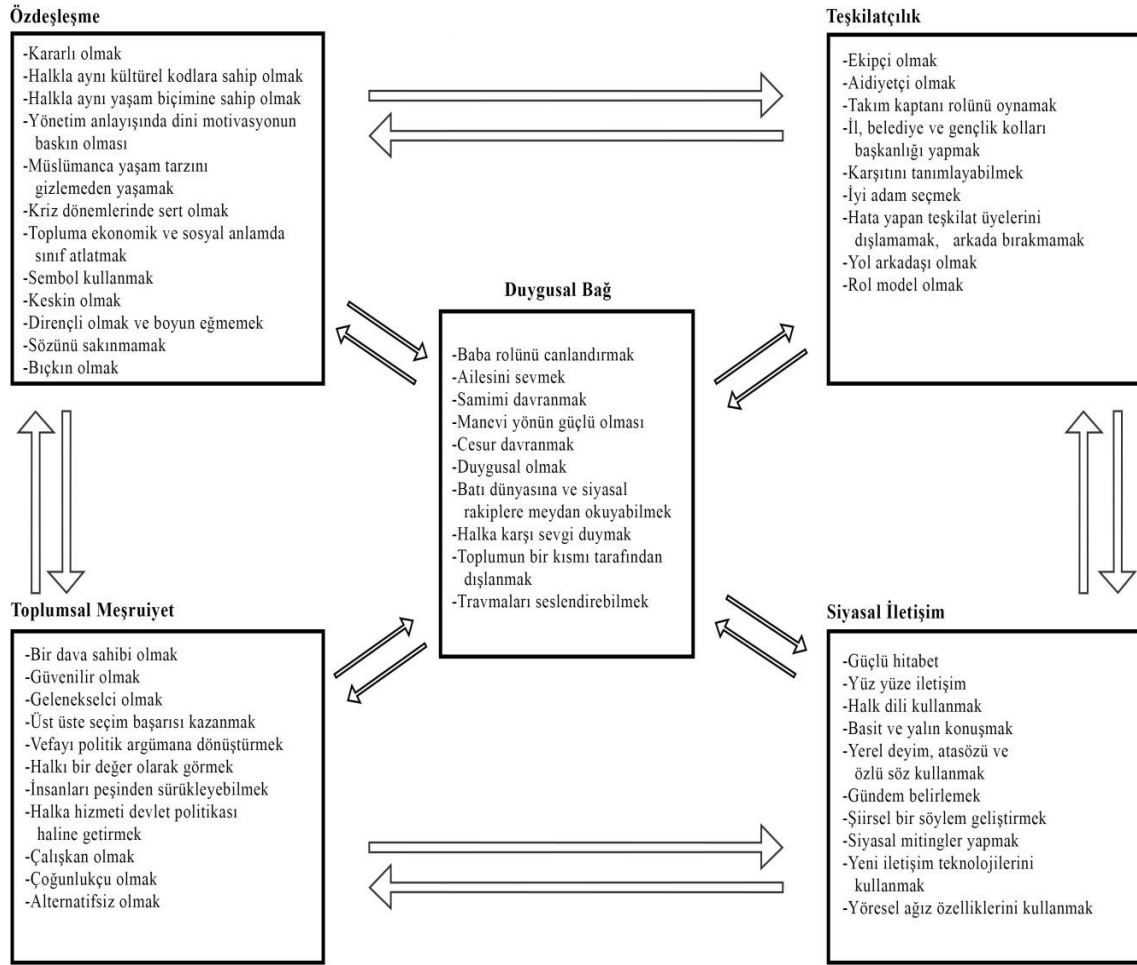
Erdoğan'ın hem Batı medyası hem de diğer uluslararası medya kuruluşları tarafından çok yakından takip edildiği söylenebilir. Erdoğan'ın uluslararası basındaki izlenimini coğrafi ve zamansal açıdan değerlendirmenin doğru olacağı vurgulanmaktadır. Ortadoğu'da, Türkiye Cumhuriyetler'de ve Kuzey Afrika'nın büyük bölümünde Erdoğan pozitif bir izlenime sahiptir. Batı medyasının çok büyük bölümü ise, ülkelerinin dış politika stratejilerine bağlı olarak Erdoğan'a otoriter ve diktatör gibi sıfatlar yakıştırarak onun meşruiyetini gölgelemeye çalıştığı belirtilmektedir. Zamansal açıdan bakıldığında 2011'de Erdoğan Time dergisine kapak olan 5. Türk siyasal lider olmuş ve Erdoğan, Müslüman ülkelere örnek siyasal lider olarak sunulmuştur. 2011 sonrasında ise, Batı medyasının Erdoğan'a bakışının Erdoğan'ın kendi politikalarını belirlemesi sebebiyle değiştiği vurgulanmaktadır. Batı medyasında Erdoğan'ın otoriter bir lider olarak lanse edildiği düşünülmektedir. Özellikle Alman medyasının Erdoğan'a karşı net bir şekilde tavır aldığı altı çizilmektedir. Gazetecilerin göz altına alınması ve tutuklu olarak yargılanmaları Batı medyası tarafından Erdoğan hakkında negatif bir izlenim oluşmasında en yoğun şekilde kullanılan enstrümanlardır. 15 Temmuz darbe girişimi sürecinin ardından özellikle Batı dünyasında Erdoğan'a yönelik negatif yaklaşımlar ağırlık kazanmış ve medya Erdoğan'a doğrudan otoriter bir imaj çizme yönünde eğilim göstermiştir. Bu durumun temel nedeni olarak, Erdoğan'ın Batı'nın dayattığı normları ve politikaları benimsemek yerine kendi kurallarını koyan ve kendi siyasetini uygulayan bir lider olması gösterilmektedir.

Siyasal Liderlikte ‘Erdoğan Tarzı Liderlik’

Çalışma neticesinde siyasal liderlikte ‘Erdoğan tarzı liderlik’ modeli ortaya çıkmıştır. ‘Erdoğan tarzı liderlik’, liderlik literatürüne bir yenilik olarak sunulmaktadır. Lideri lider yapan başat faktör, liderin niteliklerinden öte, toplumun o kişiye yüklediği anlam, verdiği destek ve konjonktürel gelişmelerdir. Bu üç unsura Türkiye ölçeğinde baktığımızda liderlik nitelikleri ekseninde siyasal kültür dinamikleriyle ortaya bir liderlik yaklaşımı çıkmaktadır. Bu yaklaşım, siyasal liderlikte ‘Erdoğan tarzı liderlik’ olarak tanımlanabilir. Erdoğan’ı lider pozisyonuna toplum taşımıştır. Siyasal liderlikte ‘Erdoğan tarzı liderlik’; siyasi parti teşkilatının içinden gelmek, parti teşkilatının her kademesinde görev yapmak ve bu kademelerde başkanlık görevini üstlenmek, temsil ettiği kitlenin büyük kısmıyla benzer geçmişe sahip olmak, lider ve halk arasında özdeşleşme inşa etmektedir. Bu modelde toplumsal meşruiyetin diğer meşruiyet kaynaklarından daha önde olduğu bir yaklaşım benimsenmektedir.

‘Erdoğan tarzı liderlik’, hizmet odaklı olması nedeniyle hizmetkar liderlik modeliyle kısmi benzerlikler taşımaktadır. Weber’in otorite tipolojisinde toplumsal meşruiyeti öncelenmektedir. Tarafımızdan geliştirilen liderlik modelinin de beş temel ayağından birini toplumsal meşruiyet oluşturmaktadır. Geliştirilen ‘Erdoğan tarzı liderlik’ yaklaşımını diğer liderlik türlerinden ayırdığı en belirleyici unsur ‘duygusal bağ’dır. ‘Erdoğan tarzı liderlik’ Türkiye’nin kendine has siyasal kültürü ve dinamikleri bağlamında tasarlanmıştır. Bu liderlik tarzı Şekil 1’de betimlenmektedir. Bu nitelikler aynı zamanda Erdoğan tarzı liderliği diğer ulusal ve uluslararası liderlerden ve liderlik tipolojilerinden ayırmaktadır. Bu liderlik tarzı araştırmanın sorunsalı olan “Türkiye’deki siyasal kültüre bağlı olarak toplum nasıl bir siyasal liderlik modelini kendisine yakın bulmaktadır?” konusuna da cevap niteliği taşımaktadır. Şekil 1’de belirtilen liderlik tarzı, araştırma sonucunda tarafımızdan oluşturulmuştur. Erdoğan tarzı liderlik aynı zamanda “Türk Tipi Siyasal Liderlik” olarak da adlandırılabilir.

Araştırma sonucunda, Erdoğan’ın seçmenle duygusal bağ kurduğu ve toplumsal meşruiyetini ve seçmen sadakatini bu bağla sağladığı belirlenmiştir. Türkiye’de geçerli olabilecek bir veya birden çok siyasal liderlik modelinin olmadığı tespit edilmiştir. Dönemin koşulları, toplumun beklentileri ve liderin niteliklerinin örtüşmesiyle halkın büyük çoğunluğundan onay alabilecek bir liderlik modeli ortaya çıkmaktadır. ‘Erdoğan tarzı liderlik’ siyasal liderlikte; cesur, kararlı, çalışkan, inandığı gibi yaşamayı kamusal alanda meşrulaştıran, muhafazakar-seküler barışmasını henüz sağlayamamış, siyasal iletişimi stratejik biçimde kullanan, teşkilatçı, liderliği kabul gören fakat gücü tek odakta toplayan, hoşgörü konusunda eksiklikleri olan bir dönüşümsel ve hizmetkar liderlik tarzını temsil etmektedir. Bu yaklaşımda halkın oldukça geniş bir kesiminin beklentilerinin siyasal iktidardaki temsilcisi olan Erdoğan’ın vizyonu ve icraatlarıyla örtüşmesi, bunun Erdoğan’ın parti teşkilatını efektif şekilde yönetmesiyle birleşmesinden doğan sinerji Erdoğan’ı farklılaştırmıştır. Bu noktada Türkiye’nin siyasal kültürünün Erdoğan’ın liderlik modelinin işlemesine uygun zemine sahip olması kritik öneme sahiptir. ‘Erdoğan tarzı liderlik’ yaklaşımı Türkiye ölçeğinde toplumun önemli bir kısmı tarafından meşru kabul edilen bir liderlik tarzı olarak gözükmektedir, ancak bu model Hollanda’da ya da İskandinav ülkelerinde liderleri farklılaştırmak için geçersiz kalacaktır. Çünkü bu liderlik tarzının başarılı olabilmesi için siyasal kültür, konjonktür ve muhalefetin siyaset anlayışının Türkiye’yle benzerlik taşıması gerekmektedir.

Şekil 1: Erdoğan Tarzı Liderlik

Erdoğan'ın destekçileriyle arasındaki ilişki sosyal psikolojik açıdan benimseme, özdeşleşme ve itaat aşamaları üzerinden açıklanabilir. Kamuoyunun lideri benimseme sürecinde akıl ön plandadır. Özdeşleşme sürecinde duygusal bağ devreye girerken, itaat aşamasında kitlenin önemli bir kısmı, Erdoğan'ın halkı için en doğru kararı vereceğine inanmaktadır. 'Erdoğan tarzı liderlik' liderlik kabiliyeti açısından sözlü kültürden yoğun şekilde yararlanmaktadır. Konuşmalarında, şiirler okumakta, şarkı sözlerine, atasözlerine, deyimlere, yerel deyişlere yer vermektedir. Bu yaklaşımda milli duygulara seslenilmektedir. Erdoğan, liderlik nitelikleri ve uygulamaları açısından kendisini destekleyen kitleyle özdeşleşmekte ve bütünleşmektedir. Erdoğan'ın liderlik tarzı insanları politize ve mobilize etmektedir. Lider siyasal kültürden etkilenirken siyasal kültürü de kısmen şekillendirebilmektedir. Erdoğan'ın liderlik tarzı kültürü etkilerken aynı zamanda biçimlendirmektedir.

Sonuç

Tarihe yön veren en önemli liderlerin, ülkelerinin ve dünya siyasal tarihine geçen liderlerin hem kendi dönemlerinde hem de sonraki yıllarda sert ve otoriter olma eleştirileriyle karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Fatih Sultan Mehmet, Mustafa Kemal Atatürk, Margaret Tacher, Vlademir Putin gibi yeni bir açılım yapan, radikal değişiklikler gerçekleştiren, farklı alanlarda reformlar yapan liderler eylemlerini ve politikalarını gerçekleştirirken yönettikleri toplumun bir kısmını memnun etmiş ve bir kesim tarafından benimsenmiş, diğer taraftan toplumun bir kısmını ise, mutsuz etmiş ve onlar tarafından kabul görmemiştir. Siyasal

liderliğe bir kutsiyet atfetmek ve liderliği fetişleştirmek demokrasi perspektifini zora sokmakta ve temsilin tek bir kişi üzerinde gerçekleşmesi çoğulcu yaklaşımı ve katılımcı demokrasiyi yıpratmaktadır. O nedenle modern demokrasilerde liderler, uygulamalar ve istikrar açısından hayati öneme sahip olsalar da vazgeçilmez değildirler.

Derinlemesine görüşme tekniğiyle yapılan ve Recep Tayyip Erdoğan örneği üzerinden Türkiye'ye özel bir siyasal liderlik modeli geliştirmek amaçlayan bu araştırma sonucunda, Erdoğan'ın Türkiye'nin siyasal kültürü zemininde liderlik nitelikleri başat faktör olmak üzere, konjonktürel gelişmeler ve kriz dönemlerinin etkisiyle toplumun büyük bir kısmının Erdoğan'a yüklediği anlam ve Erdoğan'ın sahip olduğuna inanılan özelliklere bağlı olarak siyasal iletişimin de etkisiyle Erdoğan'ın kült bir siyasal lider olarak siyasi tarihte yerini aldığı görülmektedir. Sonuç olarak, 'Erdoğan tarzı liderlik' sahip olduğu nitelikler ve uygulamalar doğrultusunda bir kült liderlik yaklaşımı olarak değerlendirilmektedir. Erdoğan'ın liderlik niteliklerinin ve uygulamalarının kendine özgü olduğu tespit edilmiştir.

Erdoğan'ın kendisini destekleyenlerle güçlü bir duygusal bağ kurduğu hakem niteliğindeki uzmanların %97'si tarafından onaylanmıştır. Bu duygusal bağ; destekçileri ve sevenleri tarafından olumlu bir duygusal ilişkidir, ancak Erdoğan'a ilkesel olarak karşı çıkanlar, politikalarını ve kendisini benimsemeyenlerde olumsuz bir duygusal bağ kurduğu düşünülmektedir.

Erdoğan, söylemleri, hedefleri ve icraatlarıyla halkı inandırmakta, halka güven vermekte, siyasi rakiplerine meydan okumakta ve kendini çekici kılmaktadır. Diğer yandan Erdoğan'ın söylemlerinde kendisini destekleyen kitlenin geçmişte yaşadığı negatif tecrübeler ve zorluklara atıfta bulunarak o dönemlerdeki hatıraları vatandaşların zihninde canlı tutmaya çalışması açısından da Shamir'in Karizmatik Benlik Kuramını da kısmen karşıladığı görülmektedir. Merkez-çevre (centre-periphery) ilişkisi halk ve elit ayrımı ile somutlaşmıştır. Erdoğan, kendisi çevre olarak tabir edilen toplumsal kesimden gelmektedir. Merkez-çevre sınıflandırması bağlamında 'çevre'de konumlandırılan vatandaşlar Erdoğan'ın seçim başarısını, elde ettiği siyasi gücü ve bulunduğu konumu kendilerininmişçesine sahiplenmektedirler. Çünkü toplumda rasyonel mesajların bir karşılığı olduğu gibi duygusal mesajların etki gücünün daha önemli olabileceği yadsınamaz bir gerçektir. Erdoğan'la kendisini özdeşleştiren kitleler Erdoğan'ın, kendilerini 'merkez'e taşıdığını, yönetim fonksiyonunda görev verdiğini düşünmektedirler. Bu nedenle Erdoğan'a karşı bir sadakat oluştuğu söylenebilir. Literatürdeki liderlik yaklaşımları incelendiğinde Türkiye'nin siyasal kültür özellikleri kapsamında cumhuriyet tarihi boyunca karizmatik liderlerin ön plana çıktığı görülmüştür. Erdoğan açısından liderlik modeli ekseninde iki liderlik tipinin birleşmesiyle Erdoğan, dönüşümsel ve hizmetkar lider olarak değerlendirilebilir. Siyasal iktidarını inşa ettiği süreçteki ekonomik, sosyal ve yönetsel reformlar dönüşümselliğini, hizmet ve proje odaklı siyaset felsefesi de hizmetkarlığını temsil etmesi nedeniyle Erdoğan, bu iki modelin kesişim noktasında yer almaktadır.

Erdoğan'ın liderlik sürecinde yeterli sonucu alamadığı en kritik konunun eğitim olduğu söylenebilir. Erdoğan, birçok alanda uzun süre aynı bakanlara görev vermesine rağmen Milli Eğitim Bakanlığında yaklaşık 15 yıllık siyasal iktidarı sürecinde 5 farklı bakanla çalışmış, eğitim sisteminde sürekli olarak yeni değişiklikler yapılmış ve bir istikrar oluşturulamamıştır. 2002-2017 arasındaki süreçte muhalefet partileri Erdoğan'ın siyaset tarzı ve üslubuna alternatif oluşturma, ülke yönetiminden memnun olmayan vatandaşların taleplerini yerine getirme ve farklı bir siyasal duruş geliştirme konularında pasif kalmışlardır. Diğer yandan muhalefet partilerinin genel başkanlarının Türkiye'ye alternatif bir lider olma noktasında geri planda kalması, Erdoğan'ın siyasal iktidarını güçlendiren gelişmeler olmuştur. Ayrıca muhalefetin siyaset felsefesini ağırlıklı olarak iktidarın yaptıklarını eleştirme üzerine kurması, buna karşılık vatandaşlara yeni bir siyasal vizyon sunma noktasında çok da üretken

olmaması hizmet ve proje bazında Erdoğan'ın daha kolay gündem oluşturmasına zemin hazırlamıştır.

Siyasal liderlik nitelikleri ve uygulamaları açısından şu hususlar göz önünde tutulmalıdır; Erdoğan'ın özellikle yüz yüze iletişime daha fazla önem vermesi, vatandaşlarla büyük oranda kurduğu duygudaşlığı daha da geliştirmesi ve vatandaşların sadakatini güçlendirmesi yararlı olacaktır. Weberyen anlamda Erdoğan'a olan desteğin oluşması, devam etmesi, güçlenmesi ve kopmaması – tüm krizlere ve olumsuzluklara rağmen - halkın önemli bir kısmı tarafından meşru görülmesiyle ve benimsenmesiyle yakından ilişkilidir. Weberyen açıdan Erdoğan, öncelikle 1994 Yerel Seçimleriyle ulaştığı yasal-ussal otoritesini 2002 seçimleriyle daha üst mertebeye taşımıştır. 2003'te Başbakanlığa gelmesiyle yasal-ussal otoritesini, karizmatik otoritesiyle geniş kitlelere yaymış ve seçim başarısından daha önemli olarak toplumsal meşruiyeti artırarak hem yasal-ussal otoriteye sahip olmaya devam etmiş hem de karizmatik otoritesini geçen zaman içinde sağlamlaştırmıştır. 1994 Yerel Seçimlerinden 2017'ye kadar siyasette görünürlüğü hep korumuş ve vatandaşlarla kurduğu duygusal bağ, siyasi kabiliyeti, siyasi vizyon sunması, bireylerin ona yüklediği anlam, halkın onda var olduğuna inandığı nitelikler Erdoğan'ın karizmatik otoritesini inşa etmiştir. Bu otorite onun liderliğinin kaynağıdır. Weber'in geliştirdiği otorite tiplerinde asıl olan meşruiyet ölçüsüdür. Erdoğan'ın meşruiyet kaynağının halk olması onun en güçlü yönüdür. Erdoğan, kazandığı seçimlerle orantılı olarak sarsılmaz bir meşruiyet kaynağı ile liderliğini ve liderlikteki istikrarını sürdürmüştür. Jung'un arketipleri bağlamında destekçilerinin önemli bir kısmı Erdoğan'a 'kahraman' misyonu yüklemekte ve bu 'kahraman' arketipinin Erdoğan'ın liderliğinde var olduğuna inanmaktadır. Erdoğan'ın liderliğine ve siyaset felsefesine ideolojik bakımdan karşı duranlara göre arketipsel anlamda Erdoğan, 'asi' arketipine karşılık gelmektedir. Bu nitelikler ve davranışsal yaklaşım Erdoğan'ı diğer liderlerden farklı kılmaktadır. Bu çalışmada ortaya çıkan bulgulara, sonuçlara ve siyasal liderlik tarzına bağlı olarak halkın liderlik algısını ve tasvip ettiği liderlik tarzlarını ortaya koyacak nicel çalışmalar yapılmalıdır.

Kaynakça

- Akdur, R. (2014). *İktidar, güç ve otorite*. Erişim tarihi 22 Ocak 2017
<http://www.ilk-kursun.com/haber/170422/prof-dr-recep-akdur-iktidar-guc-ve-otorite/>
- Araoz, C. F. (2011). *Doğru kararlar, doğru liderler* (Ö. Tüzel Akal Çev.). İstanbul: Boyner Yayınları.
- Çapcıoğlu, İ., Şahin, C. M. & Erdoğan, N. (2010). Max Weber sosyolojisinde karizmatik otorite ve dini liderlik. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14(2), 51-76.
- Çelik, İ. (2013). Liderlik. (S. Gültekin Ed.), *Organizasyon teorileri*, (ss. 209-252). Ankara: Seçkin Yayınları.
- Çiftçi, A. & Yılmaz, N. (2013). İbn Haldun'un siyaset teorisi ve siyasal sistem sınıflandırması. *Turkish Studies*, 8(7), 83-93.
- Dağ, İ. & Göktürk, T. (2014). Sınıf yönetiminde liderlik ve liderliğin sınıf yönetimine katkıları. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 27, 171-184.
- Demir, O. Ö. (2009). Nitel araştırma yöntemleri. (K. Böke Ed.), *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* (s. 287-318). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Eraslan, L. (2006). Liderlikte post-modern bir paradigma: dönüşümcü liderlik. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 1(1), 1-32.

- Ergil, D. (1986). Muhafazakar düşüncenin temelleri. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 41(1), 269-292.
- Gazali, İ. (2004). *Devlet başkanına öğütler*. İstanbul: İlke Yayıncılık.
- Gordon, T. (2013). *Etkili liderlik eğitimi*. (O. Aytolu, Çev.). İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Heywood, A. (2013). *Siyaset*. (B. B. Özipek., A. Yayla., B. Seçilmişoğlu., Z. Kopuzlu., M. Yıldız & B. Şahin, Çev.). İstanbul: Adres Yayınları.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (2006). *Yeni insan ve insanlar* (Genişletilmiş 10. baskı). İstanbul: Evrim Yayınevi.
- Kellerman, B. (2008). *Kötü liderlik* (F. Kahya, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kouzes, J. & Posner, B. (2014). *Olağanüstü liderlik* (M. Benveniste, Çev.). İstanbul: Mediacat.
- Közleme, O. (2013). Liderlik, siyasal otorite tipleri ve karizma. *Toplum Bilimleri*, 7(13), 239-250.
- Machiavelli, N. (2016). *Prens*. (K. Atakay, Çev.). İstanbul: Can Yayınları.
- Özbudun, E. & Hale, W. (2010). *Türkiye’de islamcılık, demokrasi ve liberalizm AKP olayı*. (E. Özbudun & K. Göksel, Çev.). İstanbul: Doğan Kitap.
- Mencütekin, M. (2006). Karizmaya giriş: Modifikasyon, Weber ve sonrası. *Anadolu Bil Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 1(4), 47-62.
- Özev, M. H. (2016). *Meşruiyet kavramının dönüşümü*. Erişim tarihi 22 Aralık 2016 bisav.org/Files/yayinlar/makaleler
- Özdemir, G. (2014). The relationship between authority and legitimacy in Turks from a Weberian perspective. *Journal of Academic Inquiries*, 9(2), 69-90.
- Özipek, B. B. (2011). *Muhafazakarlık*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Sennett, R. (2014). *Otorite*. (K. Durand, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- TDK. (2018). *Lider ve liderlik*. Retrieved 11 Ocak 2018 from <http://www.tdk.gov.tr/>
- Yavaşgel, E. (2002). Çağdaş yönetimlerde stratejik liderlik vizyonunun ilk koşulu; gelecekle uyumlu olmak/eğişimi yönetebilmek, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Hakemli Dergisi*, 15, 377-392.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldız, M. (2002). Liderlik yaklaşımları ve Türk kamu yönetiminde liderlik araştırmaları. *Türk İdare Dergisi*, 435, 221-246.
- Weber, M. (2005). *Bürokrasi ve otorite*. (H. Bahadır Akın, Çev.). Ankara: Adres Yayınları.
- Wofford, J. C. (1999). Laboratory research on charismatic leadership: Fruitful or futile. *Leadership Quarterly*, 10(4), 523-529.

Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye’inde Bir Uluslararası İlişki ve Propaganda Aracı Olarak Tiyatro Gezileri

Theater Travels as an International Relationship and Propaganda Vehicle of the Early Republican Era in Turkey

Ender AKYOL*

Öz

Bu çalışmada bir ulus-devlet kurma çabası ve süreci içerisinde olan genç Türkiye Cumhuriyeti’nin, 1938 yılında yurt dışında yalnızca Bağdat’a düzenleyebildiği, uluslararası ilişki ve propaganda aracı olarak tiyatro gezisi ve buradaki tiyatro temsilleri ele alınmıştır. İki savaş arası dönemde bağımsız, laik, Batılı ve kapitalist kurumların esas alındığı modern ulus-devlet temelinde, cumhuriyete dayanan bir siyasal rejim kuran Türkiye Cumhuriyeti’nin yeni kültür politikasının temel özelliklerinin yanı sıra genç Cumhuriyet’in yeni siyasal rejimini ve yeni kültür politikasını komşu devletlere nasıl sergilemeye çalıştığı ve bunun yarattığı etki ile birlikte ortaya çıkan bu ilişkilerin ideolojik yönü incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erken Cumhuriyet Dönemi, Halkevleri, Kültür Politikası, Ortadoğu

Abstract

In this study as a international relationship and propaganda vehicle theater trip and plays which was only held in 1938 to Baghdad by the young Republic of Turkey as an effort and process of establishing a nation-state are discussed. The basic characteristics of the Republic of Turkey's new cultural policy founded in the interwar period as a modern nation-state on the basis of independent, secular, western and capitalist institutions and how the young Republic tried to show its new political regime and cultural policy to its neighboring states and ideological aspect of this efforts to interstate relations are analyzed.

Key Words: Early Republican Era, People’s Houses, Cultural Policy, Middle East

Giriş

1937 yılının sonunda Ankara’nın tiyatro ihtiyacını karşılamak üzere Ankara Halkevi sahnesinden yararlanarak bir Şehir Tiyatrosu ve tiyatro kurulu oluşturulması kararlaştırılmıştır. Ardından tiyatro kurulunun Bağdat, Şam, Kahire ve Atina’da tiyatro temsilleri vermesi planlanmış ve bu kapsamda da ilgili büyükelçilerle yazışmalar yapılmıştır. Söz konusu yerlerin hemen hepsinin genç Cumhuriyet’in komşuları ve aynı zamanda eski Osmanlı coğrafyası olmaları dikkat çekmektedir. Bu çalışma kapsamında Türkiye’nin Bağdat, Şam ve Kahire büyükelçilerinden Ankara’ya gönderilen cevap telgraflarına ulaşılabilmektedir. Atina büyükelçisinden gelen cevap telgrafına ise ulaşılamamıştır. Ancak tiyatro heyetinin yalnızca Bağdat’ta tiyatro temsili vermesinden anlaşıldığı üzere, gelen cevabın Ankara’yı cesaretlendirici bir içerikte olmadığı tahmin edilmektedir. İlgili büyükelçilerin cevap telgrafları dönemin dünyasının siyasi ve ideolojik iklimini yansıtmaları bakımından oldukça önemli bilgiler sunmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Cumhuriyet Halk Partisi Kataloğu’nda yer alan arşiv belgelerinin içerik analizine dayanarak çözümlenmesi çerçevesinde nitel araştırma modeli benimsenerek gerçekleştirilmiştir. Büyükelçiliklerden gelen cevapların ardından tiyatro heyetinin yurtdışında yalnızca Bağdat’ta tiyatro temsili vermesi kararlaştırılmıştır. Böylece 1938 yılında Ankara’dan trenle hareket eden tiyatro kurulu, gidiş yolunda Konya, Mersin, Adana’da temsil verdikten sonra Bağdat’a ulaşmış ve bir hafta burada temsiller vermiştir.

İki büyük savaş arası dönemin siyasi ikliminde gerçekleştirilen tiyatro temsillerinin Bağdat’ta yaratmış olduğu etki, Bağdat büyükelçisinin izlenimlerinin yanısıra tiyatro kurulu ile

* Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ender.akyol@inonu.edu.tr

birlikte Bağdat'a giden, dönemin CHP Halkevleri Bürosu yardımcısı şair Behçet Kemal Çağlar'ın CHP Genel Sekreterliğine sunduğu Bağdat izlenimleri de çalışmada çözümlenmiştir. Tiyatro gezisi ile amaçlananlar, çalışmanın içerisinde çeşitli yönleri ile tartışılmıştır.

Sanat ve Siyaset Arasındaki İlişki

Siyasetin devlet aygıtı ve kamusal yaşam alanı ile ilişkili çeşitli tanımları bulunmakla birlikte, siyaseti insanın varoluşu ve her bir noktasına nüfuz eden farklı bir toplumsal etkinlik temelinde iktidar ile açıklayan görüşler giderek daha fazla ön plana çıkmıştır. Buna göre iktidar ile bir anlamda eşanlamli hale gelen siyaset, hangi yolla olursa olsun istenen sonucu alabilme kabiliyetidir. Dolayısıyla siyaset, toplumların herkesi ilgilendiren kararları nasıl aldıkları ve toplumda iktidarın nasıl dağıldığı ve kullanıldığı ile ilgilidir (Berktaş, 2011, s.11). Siyaset hakkında düşünmek ve yazmak, bilim olduğu kadar sanattır. Öyküler, romanlar, filmler, resimler, tiyatro oyunları ve diğer sanat biçimleri, topluma ve siyasete ilişkin çok önemli ipuçları verir. Tarihsel süreçte toplumların yaşamlarını, örgütlenme süreçlerini, doğayı ve insanı nasıl algıladıklarını sanat eserlerinden çıkararak anlamak mümkün olmaktadır.

İnsanlar arasındaki ilişkiler ile birlikte ortaya çıkan siyaset, toplumsal bir faaliyettir. Sanat da bir insan etkinliğidir ve toplumsaldır. Siyasal olanı, toplumsal olan ile birlikte düşündüğümüzde sanatın kendisi de siyasal bir çabadır. Siyaset, dil aracılığıyla açığa çıkar ve yürütülür. Bu yönüyle dil yalnızca bir iletişim aracı değildir. Dil aynı zamanda siyasi anlamları karşı tarafa ulaştırmak için keskinleştirilip bilenen siyasi bir silahtır (Berktaş, 2011, s.11). Tiyatro da yine siyaset gibi dil üzerinden ilerler. Dilin böylesine siyasetin ortaya çıkışına öncülük etmesi tiyatroyu, diğer sanat dallarına göre toplumsallığı en çok olan sanat dalı haline getirir. Dil, belli bir bağlamda anlatma, gösterme, iletişim kurma ve anlam üretme aracı olarak görülürse tiyatronun da bir dili yani sahnede görülen ve işitilen her şeyden oluşan bir dil olduğu anlamına gelir.

Tiyatro, topluma en yakın olup, toplumu anlatan sanat dalıdır. Sanat dalları içerisinde özellikle tiyatro, toplumsal süreçler ve toplumun yaşadıkları karşısında tutum alabildiği ölçüde var olabilmiş bir alandır. Tiyatro yazarları, oyunlar ve oyuncular kimi zaman toplumun geleneksel değerlerini paylaşırken, kimi zaman da onlara karşı çıkıp çatışabilirler. Ancak her iki durumda da tiyatro, izleyicisine yani topluma dokunur, etki eder, toplumu dönüştürür (San, 1972, s.137). Tiyatronun, hem eğlendirici yönünün olması hem de okuma yazma bilip bilmediğine bakılmaksızın özellikle okur-yazarlık oranı düşük olan toplumlarda geniş halk kesimlerine ulaşabilmesi sayesinde önemli ve etkili sonuçlar doğuran güçlü bir siyasal araç işlevi söz konusudur (San, 1972, s.138). Diğer taraftan izleyici ile tiyatro sanatçısının aynı mekân ve zamanda karşı karşıya gelmeleri tiyatroyu diğer sanat dallarına göre toplumsal olan ile en sıkı bağ kuran bir sanat dalı haline getirmiştir (Çongur, 2017, s.13).

Antik Mısır'dan Ortadoğu'ya, Antik Yunan uygarlıklarından ortaçağa kadar sanat ile siyaset/iktidar, iç içe geçmiş hatta sanat, siyasetin/iktidarın denetimine girmiş ve ona hizmet etmiştir. Tarih boyunca siyasal ve dinsel iktidar odakları sanattan yararlanmış hatta sanat ve siyaset birbiri ile karışmış ve iktidarlar sanatı, toplumların yönlendirilmesinde etkin bir iktidar aracı olarak kullanmayı ihmal etmemişlerdir. Dolayısıyla Antikçağdan modern çağa kadar sanatın işlevselliği geçerli olmuş ve sanat, toplumsal amaçlar için kullanılan bir araç işlevi görmüştür. Sanat ve siyaset arasındaki ilişkiye tiyatro özelinde bakıldığında, Eski Mısır, Hindistan ve Antik Yunan gibi eski uygarlıklarda tiyatro, toplumsal yaşamın içinde pratik ve zihinsel ihtiyaçlara bir karşılık olarak ortaya çıkmıştır. Eski Mısır'da Firavunlar toplumsal ve siyasal iktidarlarını sürdürmek için çeşitli oyunlar hazırlatıp halka sunarken, Antik Yunan'da tiyatroya yüklenen işlev, tragedyanın Katharsis kavramı ile daha iyi vatandaş, daha sağlıklı bir toplum oluşturmayla ilişkilendirilmişken, kilisenin ideolojik üstünlüğü ele geçirdiği ortaçağın henüz başlangıcında kilise tarafından bastırılması gereken heyecanları uyardığı, ahlaka ve

inançlara aykırı olduğu gerekçesiyle uzun bir dönem yasaklı hale gelmekle birlikte Ortaçağ'ın sonlarına doğru ise tiyatro, bir eğitim aracı olarak araçsallaştırılmıştır. Bu dönemde Hıristiyanlığı okuma yazma bilmeyen geniş halk kesimlerine öğretebilmek için İncil'den bölümler oyunlaştırılmış ve böylece tiyatroya yeni bir işlev yüklenmiştir (Çongur, 2017, s.14). Bunun dışında kilisenin bir başka eğitim aracı ise resimdir. İncil'in suç saydığı putlara ve putlara çok benzeyen heykellere kilise içerisinde yer vermek yerine okuma-yazma bilmeyen kilise üyelerini eğitmek için resimden yararlanılabileceği gerçeği ortaya çıkmış ve bu çerçevede 7.yüzyılda papa Gregorius Magnus'un ifadesi ile "Nasıl ki yazı, okumasını bilen işine yarıyor, resim de ne okumasını ne de yazmasını bilen işine yarar". Bu çerçevede İncil'de geçen olayların öyküleri özellikle mozayiklerle kilise duvarlarını süslemiştir (Gombrich, 1986, ss. 94-97). Modern, merkezi monarşilerin Avrupa sahnesinde ortaya çıkmaya başladığı yüzyıllar aynı zamanda klasizmin yani klasik tiyatro kuramının belirlendiği bir dönem olmuştur. Modern devlet, pek çok işlevi üstlendiği gibi tiyatroyu da merkezileştirerek üstlenmiş, bu bağlamda monarşiler tiyatroyu özel olarak destekleyip, sarayın denetimi altına almıştır. Kapitalist ekonomik gelişme ile birlikte giderek zenginleşen dönemin egemen güçleri olan İngiltere ve Fransa'da monarşiler, saray eğlencelerine ve sarayda düzenlenen tiyatro oyunlarına ciddi miktarda kaynak aktarmaktan çekinmemişlerdir. Hatta Fransa, saray tiyatrosu geleneğini oluşturmuş ve "Güneş Kral" olarak adlandırılan 14.Louis kimi zaman kendisi de saray tiyatrosu içerisindeki oyunlarda rol almıştır. Modern devlet, bunlarla da sınırlı kalmamış, oyun yazarlığının gelişimi konusunda da önemli roller üstlenmiştir. Ancak klasik tiyatro, aristokrat (soylu) sınıfların beğenisinin istemiş olduğu nitelikler üzerinde yükselmiş, saray ve soyluların sanatı olarak gelişmiştir. Ayrıca saray tiyatrosu, mevcut toplumsal ve siyasal iktidar ilişkilerini koruyup sürdürerek eğitici bir işlevle donatılıp ideolojik bir işlev de üstlenmiştir. Yani tiyatro, mevcut siyasal ve toplumsal düzenin verili değerleri ile egemen toplumsal sınıfların ahlak ve din kurallarını yücelten bir işlevle donatılarak araçsallaştırılmıştır (Çongur, 2017, ss.16-17). Fransız Devrimine bağlanan Romantizm akımı, birey fikri ile ön plana çıkarken, romantik tiyatro düşüncesi ise aydınlanma düşüncesinden ilham alan akıl, vicdan ve bireysel özgürlük gibi kavramların halka öğretilmesi gereğini savunmuştur. Bu çerçevede melodram, Fransız Devriminin kitlelere en hızlı yoldan ulaşmasını sağlayacak bir araç olarak kullanılmıştır. Avrupa'da burjuva demokratik devrimlerinin ardından burjuva sınıfı ekonomik ve siyasal iktidarı elde etmeyi başarinca kültür ve sanat ortamını da soylu zevk ve beğenisi yerine kendi zevk ve beğenisi ile yeniden biçimlendirmiştir. Örneğin burjuva dramı olarak adlandırılan bu türün kuramcıları tiyatronun eğitici işlevini savunmuş tiyatroyu kişiyi iyi insan yapmakla görevlendirmişlerdir (Çongur, 2017, s. 17). 18. ve 20. yüzyıllar arasındaki dönemde ise sanatın toplumsal amaçlar için kullanılan bir araç olma işlevselliği kaybolmaya başlamış, sanatın topluma faydalı olduğu düşüncesi, eleştirilerek reddedilmiştir. Sanatın bireyselleşmeye başladığı bu yüzyıllar, aynı zamanda sanatın siyasi dozunun arttığı, siyasal eserlerin fazlaca üretildiği bir dönemdir. Sanat bir yandan özgürleşirken diğer yandan siyasallaşmakta; siyasete karşı bir siyaset gelişmektedir. Bu dönemde siyasetle ilişki kurup kurmamak sanatçının kişisel kararı haline gelmiştir. Ayrıca sanata dışarıdan yapılan her türlü baskı ve sansüre karşı da mücadele edilmeye başlanmıştır. Ancak sanat, kilise ve devlet gibi kurumların güdümlerinden kurtulmuş olsa da her zaman toplumsal bir etkiye ihtiyaç duymuştur. Bu nedenle 18. yüzyılda siyaset, ekonomi, hukuk, eğitim, din gibi sistemlerin birbirinden ayrılmasına rağmen sanat, siyasi karakter taşımaya devam etmiştir. Paradoksal olan bu durum bir bakıma modernitenin bir sonucudur. Sanat bir üretim nesnesi, bir meta olmaya başladığında, kurumlar içindeki işlevinden sıyrılmış, ama aynı zamanda siyasallaşmıştır (Üner, 2013, s. 22).

Osmanlı Modernleşmesi ve Mirası

Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş, yeni, modern bir ulus-devletin kurulma çabasının yanı sıra, aynı zamanda büyük bir kültürel dönüşümün de ifadesidir. Bununla birlikte

yeni bir siyasal rejim olarak Cumhuriyet ve buna dayanan Türkiye düşüncesi birdenbire ortaya çıkmış bir gelişme de değildir. Cumhuriyet rejimi düşüncesinin temellerini özellikle 19. yüzyıldan itibaren giderek yoğunlaşan Osmanlı modernleşmesinin doğurduğu çeşitli düşünce akımlarında ve devletin parçalanma sürecine girmesi ile başlayan devleti kurtarmaya dönük tartışmalarda aramak gerekmektedir. Bu anlamda 1923'ten sonra Cumhuriyet devrimi ile ilgili tartışmaların daha önceden Osmanlı aydınları ve bürokratları arasında başlamış olduğu da bilinen bir gerçektir. Özellikle Jön Türk Devrimi ya da II. Meşrutiyet Dönemi (1908), Tarık Zafer Tunaya'nın (2016) ifadesi ile Cumhuriyet'in "siyasi laboratuvarı" niteliğindedir. Cumhuriyet ile birlikte uygulanmaya başlanan birçok yenilik bu dönemde tartışılmış, düşünülmüş ve hatta kimileri de o dönemde uygulanmıştır (Akşin, 2007, s. 55). Diğer taraftan Osmanlı'da aydın, memur ve bürokrat olan kesimler daha sonradan Cumhuriyet'i kuran kadroları oluşturmuş ve böylece düşünsel, kurumsal sürekliliğin yanı sıra kadro açısından da bir süreklilik söz konusu olmuştur¹. Bu yönüyle hem düşünce boyutuyla hem de uygulama boyutuyla Cumhuriyet devrimi ile 1908 Jön Türk devrimi arasında bir süreklilik söz konusu olmuştur.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e sürekliliklerin varlığı ile birlikte saltanatın ve hilafetin kaldırılarak meşrutiyetin kaynağında önemli bir değişikliğe gidilmiştir. Cumhuriyet'in ilanı ve homojen bir ulus inşasına dayanan yeni ulus devlet kurulması ile birlikte Osmanlı kurumsal yapısından tam anlamıyla bir kopuş anlamına gelecek siyasal yapı değişikliği gerçekleştirilmiştir. Atatürk ve Cumhuriyet'i kuran kadrolar, "muasır medeniyetler seviyesine çıkmak" hedefi çerçevesinde Batılılaşmanın temel alındığı yeni bir ulusal kültür politikası oluşturmaya çalışmıştır. Cumhuriyet döneminde modernleşme veya Batılılaşma, II. Meşrutiyet dönemi de dahil olmak üzere Osmanlı modernleşmesi veya Batılılaşmasından farklı olarak Batı'yı yalnız teknolojiyle değil, kurumları ve bu kurumları oluşturan felsefi temel ve değerleriyle birlikte bütünselci bir kalkınma politikası olarak alma biçiminde benimsemiştir (Akşin, 2007, s. 223). Bu kalkınma politikası laik, modern siyasal ve toplumsal hayat kurmayı amaçlayan ancak, değişimi yavaş ve aşamalı olarak gerçekleştirmek yerine, bir uygarlık değişimi kapsamında hızlı ve köklü bir geçişi benimsemiştir (Zürcher, 2015, s. 235)². Arap alfabesi yerine Latin alfabesinin kullanılmaya başlanması, ölçü birimleri, kılık-kıyafet, saat ve takvim gibi gündelik hayat alanlarında yaşanan değişim ile yeni bir toplum ve yeni bir hayat tarzı inşası gerçekleştirilmeye çalışılmış ve Türkiye ile Batı arasındaki farklar azaltılarak "etkileşim" kolaylaştırılmıştır. Diğer taraftan Osmanlı'dan Cumhuriyet'e yeni, modern devletin inşası, ulus inşası ile birlikte ilerlemiştir. Ulus inşasının en önemli aracı ise yeni kültür politikası olmuştur. Devlet 'yeni vatandaşını' ulusal ve modern bir kimlik bağlamında bu yeni kültür politikası ile inşa etmeye çalışmıştır. Yeni kültür politikasının temel özelliği, edebiyattan, müziğe, spordan, resme kadar oldukça geniş bir alanda temel olarak Batı'yı hedef almakta ancak bu hedefe de 'ulusal kökenlere' sahip çıkarak, bunları kaybetmeden ulaşılabileceğini benimsemektedir (Balkılıç, 2009, s. 10). Dolayısıyla yeni kültür politikasının temel özelliği geçmiş Osmanlı ve kültür ve sanatından ayrılan Batı'yı hedef alan çağdaş ve aynı zamanda ulusal olan bir kültür politikasıdır.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tiyatro, Siyaset ve Devlet İlişkisi

Türk tiyatrosu üzerine yaptığı derin araştırmalarda Metin And (2011), tiyatronun gelişimini dört evrede ele alır. İlk evre, seyirlik köylü oyunları, kukla, Karagöz Hacivat,

¹ Osmanlı'dan Cumhuriyet'e coğrafya, nüfus, yasal çerçeve, devlet aykırı ve kadrolar, ideoloji gibi pek çok konudaki süreklilik ve kopuş için bkz. Zürcher, E.J (2015). *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Atatürk Türkiye'si'ne Bir Ulusun İnşası*. Çev. L. Yalçın. Ankara: Akılçelen Kitaplar.

² Osmanlı modernleşmesi ve Cumhuriyet modernleşmesi gibi ayrımlar oldukça yaygındır. Burada daha çok Osmanlı ile Cumhuriyet arasında devamlılık olduğu görüşüne dayanan tezler ile kopuş ya da çatışma olduğunu vurgulayan tezlere dikkat çekilmektedir.

Ortaoyununu kapsayan Geleneksel Halk Tiyatrosu, ikinci evre Batılılaşma ile birlikte Batı Tiyatrosu yönünde değişim, Tanzimat ve İstibdat Dönemi, üçüncü evre Meşrutiyet Döneminde Türk Tiyatrosu, dördüncü ve son evre Cumhuriyet dönemi Türk tiyatrosu.

Türkiye’de batılı tarzda tiyatro, Tanzimat ile birlikte başlamış, sonrasında ise Meşrutiyet’e ve Cumhuriyet’e devreden bir miras bırakmıştır. 1839 Tanzimat Fermanı ile Osmanlı İmparatorluğu’nda yeni bir dönem başlamıştır. Tanzimat ile başlayan bu dönem, Batı karşısında sürekli olarak güç kaybeden devleti eski gücüne geri getirmek amacıyla Batı ile hem mücadele edildiği hem de Batılı siyasal kurumlardan, eğitim kurumlarına, edebiyattan, tiyatroya kadar pek çok alanda Batı kökenli gelişmelerin alındığı bir dönemdir. Siyasal, toplumsal ve kültür tarihimizde Batılılaşma olarak ifade edilen bu dönemde Avrupa’daki bilimsel, siyasal ve kültürel gelişmelerin Osmanlı’ya aktarılması amaçlanmıştır. Bu dönem ile birlikte Batı yalnızca bir coğrafya olarak değil, altyapısında kapitalizmin olduğu, üstyapısında ise akıl ve aydınlanma düşüncesinin olduğu bir uygarlık projesi olarak algılanmıştır.

Bir uygarlık projesi olarak kabul edilen Batılılaşmayı benimseyen Tanzimat’ın yolunu açan ise Osmanlı modernleşmesinin en önemli padişahlarından olan II. Mahmut olmuştur. ‘Aydın monark’ tipine uygun uygulamaları ve önceki Osmanlı padişahlarından farklı görüş ve tutumlar benimsemesi nedeniyle kimi halk tarafından ‘gavur padişah’ olarak görülmüş olan II. Mahmut, Batılı monarklar gibi giyim kuşamı benimsemiş ve yine onlar gibi başkent dışına çıkarak, seyahat edip, buharlı gemiye binmiştir (Berkes, 2003, s. 173). Öyle ki II. Mahmut, Batı enstrümental müziğinin yanı sıra opera ve tiyatronun da gelişimini desteklemiş, sarayda oluşturduğu kütüphaneye 1836 yılında 500 tiyatro oyunu metni getirtmiştir (And, 1989, s. 25). II. Mahmut’un ardından tahta çıkan Abdülmecid de Batı kültürüyle yetişmiş, Batı sanatından etkilenerek Batı müziği dinleyerek, büyümüş bir padişaktır (Baydar, 2011, ss. 97-98). Öyle ki Dolmabahçe Sarayı tiyatrosu olarak bilinen yapı 1858 yılında padişah Abdülmecid’in resmi açılışı ile faaliyetlerine başlamıştır. Bu tiyatro, Fransa kralı 14. Louis’in saray tiyatrosu gibi Osmanlı tarihindeki ilk saray tiyatrosu ya da ilk devlet tiyatrosu olarak da değerlendirilmektedir. Birçok ünlü operanın sahnelendiği bu tiyatro, açılışından altı yıl sonra çıkan bir yangında içi tamamen zarar görmüş, yirminci yüzyılın ilk yarısındaki imar çalışmaları sırasında da ortadan kaldırılmıştır (Baydar, 2011, s. 102). Baydar’ın (2011, s. 106) Ziya Şakir Bey’den aktardığına göre II. Abdülhamid, Yıldız Sarayında yaptırdığı tiyatrodaki ünlü Avrupalı bestecilerin opera ve operetlerini oynatmış ve şark sanatkarlarına da yerli operetler besteletip onları da büyük bir zevkle izlemiştir.

Osmanlı’da bir kültürel etkinlik olarak tiyatronun asıl ilgi gördüğü dönem ise II. Meşrutiyet dönemi olmuştur. Meşrutiyet’in ilanından duyulan memnuniyet, sahneye de yansımış, tiyatro yeni özgürlükçü siyasal iklimin korunması için bir görev üstlenmiştir. Tanzimat döneminde yazılmış ancak daha sonra yasaklanmış olan “Vatan yahut Silistre” gibi çeşitli oyunlar bu dönemde yeniden sahnelenmeye başlanmıştır. Bu dönemde istibdat döneminin baskıları yerilirken, bir yandan da orduyu öven vatan sevgisini, özgürlüğü dile getiren oyunlar sahnelenmiştir (Şener, 1998, s. 35). Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş ile birlikte Metin And’ın dördüncü ve son evre olarak adlandırdığı, Cumhuriyet dönemi Türk tiyatrosu dönemi başlamıştır. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş sürecinde pek çok konuda kopuşlar olsa da süreklilikler de söz konusuydu³. Aynı şekilde tiyatro özelinde de kopuşlar ve süreklilikler belirgindir. Süreklilikler içerisinde kadrolar, yapılar, tiyatro toplulukları, oyunlar, kurumsal gelenek, tiyatronun misyonu gibi konuların yer almasının yanı sıra, aktarılan sorunlar açısından da Osmanlı’dan Cumhuriyet’e belirgin süreklilikler söz konusu olmuştur. Her ne kadar İstanbul’da özellikle Avrupa tiyatrosunun, etkileri ile oluşan bir tiyatro yaşamının varlığı

³ Osmanlı’dan Cumhuriyete geçiş konusunda süreklilik ve kopuş bağlamında bkz. Türkes, M. (2012). Giriş: Kuş bakışı Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne geçiş. *ODTÜ Gelişme Dergisi*. 39. s.1-25.

bilinmekle birlikte tiyatronun eğitici yönünün ön plana çıkarılması Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin ortak özelliği niteliğindedir. Son dönem Osmanlı gazete ve dergilerinde çıkan yazılarda tiyatronun iyi bir eğitim aracı olduğu, halkı toplumun ahlak ve edep kuralları açısından eğittiği belirtilmiş, ayrıca tiyatroya seyirciyi zamanın doğru saydığı düşünceler doğrultusunda aydınlatma sorumluluğu yüklenmiştir (Şener, 1998, s. 41). Bu sorumluluk Erken Cumhuriyet döneminde Halkevlerine tiyatrodaki öncülük rolü verilmesi ile birlikte tiyatronun devletin ideolojik hedefleri için araçsallaştırılması sonucunu doğuracak düzeye evrilmiştir. Tiyatro, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinin devamı niteliğinde olmak üzere, bu dönemde giderek daha fazla bir eğitim aracı olarak görülmüştür. Seyirciye, didaktik bir yaklaşım ile “medenileştirme” misyonu bağlamında yaklaşmıştır. Diğer bir önemli sorun da yine Tanzimat’tan Cumhuriyet’e miras kalan And’ın ilk evre olarak adlandırdığı geleneksel tiyatronun mirasından gerektiği ölçüde faydalanılamamış ve Batı tiyatrosu ile daha çok aktarma, taklit etme düzeyini pek aşmayan sorunlu bir ilişki kurulmuş olmasıdır (Şener, 2015, s. 322).

Topluluklar açısından bakıldığında ‘Darülbedayi’, Meşrutiyet döneminden Cumhuriyete kalan en önemli tiyatro topluluğu olarak dikkat çekmektedir. 1927-1928 sezonuna kadar belirsizlikler ve zorluklar içinde tiyatro yapan sanatçılar için bir çatı işlevi gören Darülbedayi, bu tarihte Muhsin Ertuğrul’un başa geçmesiyle yeni bir evreye geçmiş, idari ve sanatsal anlamda toparlanmış ve 1931 yılında İstanbul belediyesine bağlanarak “Şehir Tiyatrosu”na dönüşmüştür (Şener, 2015, s.322; Şener, 1998, s. 65). Bununla birlikte Erken Cumhuriyet döneminde Osmanlı’dan kalma pek çok tiyatro topluluğu çalışmalarını zor şartlarda da olsa sürdürmeyi başarmıştır.

Osmanlı’dan Cumhuriyet’e modernleşme anlamında nasıl ki hem bir süreklilik hem de bir kopuş varsa tiyatro konusunda da benzer bir durum söz konusudur. Bu bağlamda Cumhuriyet tiyatrosu, Osmanlı döneminde başlamış olan gelişimi hem sürdüren hem de yeni devlet ve toplum düzeninin toplumsal ve kültürel yapısına uygun yeni gelişmeler ortaya koyan bir nitelik taşımıştır (Şener, 1998, s. 13). Osmanlı’dan Cumhuriyet’e kopuş tezi çerçevesinde tiyatro bağlamında süreci Şener (1998, s. 52) şu şekilde özetlemektedir. Osmanlı döneminde tiyatro bir zenginlik ve modernlik göstergesi olarak değerlendirilmiş, lüks bir eğlence türü olarak sayılmış olmasına karşın Cumhuriyet döneminde sanat ve özel olarak da tiyatro uygarlığın vazgeçilmez gereği olarak kabul edilmiş, bütün ülkeye yaygınlaştırmaya çalışılmıştır. Sanatı ve özel olarak da tiyatroyu geniş halk kesimlerine yayma, seçkin kültürü ile halk kültürü arasında iletişim kurma girişimlerinde bulunulmuştur. Diğer taraftan Erken Cumhuriyet dönemi Türkiye’nin kültür politikası, eski, gelişmeye engel olan Osmanlı/İslam kültüründen kopuş niteliğinde olmakla birlikte; kapitalist, hedef olarak seçilen bireyci, materyalist ve kozmopolit yaşam tarzını benimseyen, Batı kültürü arasında bir gerilim yaşamış ve bunu aşmaya çalışmıştır. Batı uygarlığı, bilimsel ve teknolojik ilerleme için örnek alınacak bir model olarak görülmekteydi ancak bu medeniyet ülkenin yerli toprağı ve ulusal ahlakı ile biçimlendirilmeliydi. Dolayısıyla Osmanlı/İslam kültürünün yerine Anadolu halk kültürüne ve Türklerin İslamiyet öncesi mirasına dönüş yapılmıştır. Avrupa modernizminin kuramları, formları ve teknikleri Türkiye’deki sanatsal ve mimari üretime nüfuz ettikçe Anadolu’dan temalar, folklorik motifler ve ulusal semboller de Türk kültür sahnesine yansımıştır (Bozdoğan, 2011, s. 464). Bu bağlamda Halkevlerinin, daha sonradan da Köy Enstitüleri’nin açılması, bu kurumlarda sanat eğitimi ve uygulaması yapılması, tiyatro kollarının çalışmaları ile çağdaş tiyatro ile folklorun ulusal kültür çerçevesinde birlikte ele alınması, halk müziğine verilen önem, en belirgin örneklerdir. Cumhuriyetin yönetici kadroları tarafından sanatçıların, Anadolu’yu tanımasının özendirilmesi için yapılan girişimlerin de bu dönemde güçlendiği görülmektedir. Ressamların ülkenin dört bir yanına Anadolu gerçeğini tanımak ve Anadolu köyünün, evlerinin, köylülerinin, giysilerinin, folklorik niteliklerinin tuvallerine yansıtmak

üzere devlet tarafından gönderilmeleri, Muzaffer Sarısözen'in gerçekleştirdiği halk ezgilerinin kaynağından derlenmesi, Bela Bartok'un çalışmaları, radyonun halk müziğini repertuarına alması, halkoyunlarının canlandırılması, sanatta yöresel kaynaklara yönelme, bu kaynaklarda yaşamakta olan değerleri gün ışığına çıkarma, halk musikisini Batı tekniğiyle işleme, halk tiyatrosunu Batı tiyatro biçimleri içinde ele alma, anıt heykeller, müzeler, sergi salonları açılması, devletin sanatı destekleme görevi üstlenmesi gibi çeşitli örnekler sıralanabilir (Çeçen, 2000, s.132; Şener, 1998, ss. 50-53).

Cumhuriyet ve Ulus İnşası

Cumhuriyet devrimi, yeni bir vatan ve toplum ile aynı zamanda bu topluma yeni bir kimlik kazandırarak bir ulus yaratma projesi ile ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Cumhuriyet devriminin asgari programını uluslaşma sorunu oluşturmuş ve ona bir ulusal devrim niteliği vermiştir (Timur, 2008, s. 286). Bu çerçevede, Cumhuriyetin ilanının hemen ardından Osmanlı-Müslüman kimliği yerine milli, laik, batılı bir Türk kimliği yaratılması ve Türk ulusunun kendi içinde bölünmemiş, türdeş, aynı zamanda uyumlu bir bütün olarak temsiline dayanan ortak siyasal kimlik temelinde bir ulus inşası hedeflenmiştir (Zürcher, 2015, s. 369). Cumhuriyet devriminin ulus inşası sürecinde 1927 parti programının 5.maddesi Türk dili ve kültürünün yayılmasının temel ilke olacağını ilan etmiştir, çünkü 'Vatandaşlar arasında en güçlü bağı dil, duygu ve düşünce birliği sağlar'dı (Zürcher, 2015, s. 370). Ayrıca Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1931 ve 1935 Kongrelerinde belirlenen programlar ile Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni bir ideoloji yaratma amacına uygun olarak resmî ideolojisi belirlenmiştir (Köker, 2007, s. 133; Kadioğlu, 1999, s.47). Kemalizm'in temel ilkeleri olarak kabul edilen altı ilke: cumhuriyetçilik, halkçılık, laiklik, milliyetçilik, devletçilik ve inkılâpçılık, 1931 yılında düzenlenen Cumhuriyet Halk Partisi Kongresi'nde benimsenmiştir. Bu ilkeler, önce parti programına girmiş, daha sonra 1937 yılında Anayasaya da eklenmiştir. Kemalizm, bu ilkelerle yaratmayı amaçladığı yeni devlet yapısının ve toplumun, temelini oluşturmuştur.

1931 yılında dördüncü ve son cildi çıkan orta dereceli okullar için yazılan Tarih kitabında 'Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Türkçe konuşan, Türk kültürü ile büyüyen ve Türk idealini benimseyen her birey, inancı ne olursa olsun Türk'tür' diyerek, milliyetçiliği ırk ve din yerine *dil, kültür ve ortak ideal temeli üzerine* kurmuştur. Atatürk ve yönetici kadronun, ulusun kimliğini tanımlamaya çalışmak yerine konuşmalarının çoğunda 'muasır, medeni' kavramlarına vurgu yaparak, toplumu modernleştirme konusunu tekrar merkezi konuma getirdikleri dikkat çekmektedir (Zürcher, 2015, s. 371).

1925 Şeyh Sait İsyanı ve 1930 Menemen olaylarından sonra Cumhuriyet yöneticileri, devrimin toplumun genelini tam olarak etkileyememiş olmasından hareketle, 1930'lu yıllardan itibaren, uluslararası konjonktürle de uyumlu olarak yeni bir ulus inşa ederek yeni bir ulusal kültür oluşturmak ve halkın siyasal ve ideolojik eğitimini sağlamaya yönelik girişimlere ağırlık vermeye çalışmışlardır. Ulus-devletin bir topluluğa ulusal duyguları aşlamak için kullandığı en etkili araç ilkokullardan başlayarak eğitim kurumlarıdır (Hobsbawm, 2006, ss.114-115). Bu çerçevede Batılı tarzda eğitim kurumları, Millet Mektepleri açılmakta ve bunun yanı sıra halkın, öncelikle Cumhuriyet devrimini benimsemesi ve ayrıca yeni bir siyasal kültür oluşturmak amacıyla, Şubat 1932'de İttihat ve Terakki döneminde kurulmuş olan Türk milliyetçiliğini, pozitivist ve laik düşünceyi savunan Türk Ocakları fesh edilerek onun yerine; halkın siyasal, ideolojik ve kültürel eğitimini sağlamak amacı taşıyan Halkevleri açılmıştır (Ahmad, 1996, s.171). Halkevlerinin ideolojik ve kültürel hedefi, ulusal kültürü folklor ve halkın gerçek yaşamı üzerine oturtmak iken, siyasal hedefi ise halka milliyetçi, laik, halkçı fikirleri aşlamak ve türdeş bir ulusal kimlik yaratmaktı (Karadağ, 1998, ss. 173-180). Halkevleri bir anlamda partinin halkla olan bağlarını güçlendirme çabasının bir ürünü olarak da ele alınıp değerlendirilebilir. Diğer taraftan Türk Ocakları'nın Halkevlerine dönüşmesi aynı zamanda kapatılan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın ardından siyasal alandan sonra düşünce ve kültür alanlarını da

iktidardaki tek partiye bağlayan bir gelişme olmuştur. Böylece aynı ideolojiyi paylaşırsa da hemen tüm kurumların bağımsızlığı ortadan kaldırılmıştır. Halkevleri partili veya partisiz tüm vatandaşları ortak siyasal kimlik etrafında toplayarak birleştirecek olan ulusal kültür ve eğitim kurumları olarak tasarlanmıştı (Çeçen, 2000, ss. 113-116). Ulusu bilinçli, birbirini anlayan, birbirini seven ve ulusal ideale bağlı bir topluluk haline getirmeyi amaçlıyordu. 1932 ile 1950 yılı arasında toplam 478 Halkevi ve 4322 Halk Odası açılmıştır (Koçak, 1995, s. 114). Erken Cumhuriyet döneminin İçişleri Bakanı ve CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya'nın devrimin kültür kurumu olarak adlandırdığı Halkevleri, halkın kültürünü tanımak, halkla aydın arasında bilgi alışverişini sağlayarak ulusal değerlerin ortaya çıkmasını sağlamak ve halkı çağdaş uygarlık doğrultusunda eğitmek amacının yanı sıra Kemalizmi yaygınlaştırmak, Batı dünyasının bilgi birikimi ve uygarlığı ışığında ulusal kültürü ve sanatı geliştirmek çerçevesinde kurulmuş iki yönlü işleve sahip kurumlar olarak değerlendirilebilir (Şener, 1998, ss. 54-55).

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kopuş tezi bağlamında tiyatro açısından en dikkat çekici olan ve Cumhuriyet'i Osmanlı'dan ayıran nokta ise Cumhuriyet döneminde devletin, bir üst yapı kurumu olarak tiyatroyu bir kültür politikası çerçevesinde örgütlemiş olması ve geniş halk kitlelerine yaygınlık kazandırma girişimlerine başlamış olmasıdır. Özellikle Halkevleri, geniş halk kitlelerini tiyatroyla buluşturmak için yoğun çaba harcamıştır. Dokuz çalışma kolu bulunan Halkevleri⁴ bünyesinde oluşturulan tiyatro kolları ise zamanla Anadolu'nun çeşitli yerlerinde turnelere çıkmıştır. Bunun dışında Milli Sahne, Türk Tiyatrosu ve Darülbeydi gibi topluluklar, halkın tiyatro yoluyla eğitilmesi amacıyla, Cumhuriyet'in ilk yıllarından başlayarak turnelerle Anadolu'yu dolaşmışlardır. Halkevleri, 1932'de tiyatro çalışmaları aracılığıyla Cumhuriyet devrimini halka benimsetmek ve halkı bu yolla eğitmek amacıyla, İstanbul Alay Köşkü'nde bir tiyatro kursu açmıştır (Karadağ, 1998, ss. 173-180). Bu kursu bitirenler Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağılıp yöresel kaynaklardan da yararlanarak tiyatro çalışmaları yapmaya başladılar. Ayrıca bir sanat olarak tiyatroyun saygınlık kazanması, müslüman Türk kadınının sahneye çıkması, tiyatro eğitimine önem verilmesi, tiyatroya yaygınlık kazandırma çabaları bu dönemde daha fazla ağırlık kazanmıştır (Şener, 1998, s.14). Bu gelişmelerde kuşkusuz, Atatürk başta olmak üzere yönetici kadroların tiyatro oyunlarını yakından takip ederek, oyuncular ile yakından ilgilenmeleri ve onları desteklemeleri son derece etkili ve belirleyici olmuştur. Dolayısıyla Cumhuriyet ile birlikte tiyatrodaki önemli yenilikler ve değişimler yaşanmıştır (Şener, 2015, s.321). Yönetici kadrolar için okuma yazma oranı düşük olan bir toplumda tiyatro, tıpkı, sinema ve radyo gibi çok güçlü bir propaganda; devrimin ideolojisini sanat yoluyla yayma ya da dönemin tabiriyle bir 'halk terbiyesi' aracı olarak görülmüştür (Lamprou, 2014, s.10). Böylece ülkenin birçok yerinde halk büyük bir bölümü sanatla ilişkili hale gelmiş olsa da, bu girişim sanata didaktik bir işlev yükleyerek sanatı estetik kaygılardan çok; siyasal, pratik amaç güden bir propaganda aracı haline gelmekten de kurtaramamıştır.

İki Savaş Arası Dönemin Özellikleri ve Erken Cumhuriyet Döneminde Dış Politika

Avrupa'da 1815 Viyana Düzeni'nden Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar olan dönem, nispeten savaşın olmadığı refah ve ekonomik gelişmenin yüksek olduğu bir dönemdi. Ancak bu dönem, dünya savaşı, ardından ekonomik kriz, sosyalizm ve faşizmin yükselişi ile sonuçlandı. Yaklaşık olarak yirmi yıllık bir döneme denk gelen iki dünya savaşı arası dönem (1918-1938) insanlık tarihi açısından bakıldığında ise oldukça kısa sayılabilecek bir zaman aralığıdır. Ancak, bu kısa aralıkta yaşanan siyasal, ideolojik ve ekonomik gelişmeler, dünya tarihinde derin izler bırakmış ve insanlık tarihine yön vermiştir. E. Hobsbawm (2008, s.7)'in ifadesi ile bir 'felaket çağı' olarak nitelenebilecek olan iki savaş arası dönem dünyada bir süper

⁴ Dil ve Edebiyat Kolu, Güzel Sanatlar Kolu, Temsil Kolu, Sosyal Yardım Kolu, Halk Dershaneleri ve Kurslar Kolu, Kütüphane ve Yayın Kolu, Köycülük Kolu, Tarih ve Müze Kolu.

gücün, belirli bir hegemonik merkezin olmadığı, hiçbir ülkenin uluslararası siyaset açısından belirleyici bir güç olmadığı ve küresel bağların da zayıfladığı bir dönemi ifade eder (Oran, 2002, s. 242).

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesi ve özellikle savaş sonrası dönemde, Balkanlar ve Ortadoğu'da pek çok ulus-devlet kurulmuştur. Ancak bu dönemde hem Balkanlar'ın hem de Ortadoğu bölgesinin siyasal anlamda istikrar kazandığını söylemek güçtür. I.Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı egemenliğinden çıkan ve çoğunluğu Araplardan oluşan İmparatorluk kalıntıları üzerinde Irak, Suriye, Lübnan, Ürdün gibi sınırları Batı tarafından çizilmiş olan devletler ortaya çıkmıştır. Bu devletlerde, dönemin mandater devletlerinin de baskısıyla ulusal dayanışma ve bağlılık duyguları oldukça düşük düzeyde tutulmuş ve sınırlı düzeyde temsili kurumlara izin verilmiştir. Ortak siyasal kimlik temelinde siyasal bir kültür ise hemen hemen oluşmamıştır (Tanör, 1994, s. 208). Mısır, 1923'ten itibaren bağımsızlığını elde etmesine rağmen rejim, sürekli bir istikrarsızlık içerisinde olmuş, 1924 ile 1950 arası dönemde hemen her seçimi kazanan Wafd partisi ve buna dayalı parlamento sürekli bir çalışma olanağı bulamamış, meclisin feshi yoluna gidilmiştir. Aynı dönemde Suriye ve Irak askeri darbeler, yapay çok partili rejimler ve askeri diktatörlükler arasında gidip gelmiştir. Bu ülkelerde etnik ve mezhepsel bölünmeler giderek artarken, yönetici sınıflar ise daha çok azınlık olan etnik ve mezhepsel gruplardan oluşmuştur (Tanör, 1994, s. 207).

Balkanlar'da görülen milliyetçilik akımları ise Osmanlı veya Habsburg gibi yabancı yönetimlere karşı ortaya çıkmıştır. Yabancı yöneticilere karşı ulusal toplulukların, kendi kaderlerini kendilerinin belirlemesi hakkını savunmuşlardır. Sonuçta I.Dünya Savaşı ile birlikte Habsburg ve Osmanlı İmparatorlukları'nın yıkılışı Balkan milliyetçileri için bir zafer niteliğinde olmuştur. Ancak yeni kurulan ulus-devletler bağımsızlıklarına kavuşmakla birlikte kendi yapılarını özgür bir ortamın demokratik uygulamalarına göre düzenleme konusunda başarı gösterememişlerdir (Kalaycıoğlu, 1994, ss. 62-64). Lozan Antlaşmasından itibaren Yunanistan, sınırları belirli bir ulus-devlet halini almıştır. Yunanistan 1930'lardan sonra, 1919-1922 arasındaki dönemde Türkiye'ye karşı izlediği irredantist (kaybedilen toprakları geri isteyen) ve revizyonist dış politikasını terk etmiş ve bu yıllardan sonra iki ülke arasında Atatürk ve Venizelos'un öncülüğünde önemli bir dostluk girişimi ortaya çıkmıştır (Kalaycıoğlu, 1994, s.60-62). Diğer taraftan Almanya ve İtalya'nın bu dönemde izlediği revizyonist politikalar nedeniyle Balkanlar'da, ulusal güvenlik endişesi ortaya çıkınca Türkiye, komşu ve bölgesindeki ülkelerle saldırmazlık ve dostluk antlaşmaları imzalayarak Balkanlar'da bir tarafsızlık bloğu oluşturmuştur. Bu kapsamda Türkiye, 1934 yılında Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'nın yer aldığı Balkan Antantı'na katılmıştır.

İki dünya savaşı arası dönemde Balkanlardakine benzer biçimde milliyetçilik, Ortadoğu'da Arap milliyetçiliği formunda ortaya çıkmıştır. Suriye, Arap milliyetçiliğinin ve bağımsızlığının beşiği durumuna gelirken 1920'de çöken manda rejimi ise Suriye'yi Fransa'nın yarı sömürgesi durumuna getirmiştir. 20.yüzyılın başlarında gelişen Arap milliyetçiliği Osmanlı öncesine ait Arap tarihindeki 'altın çağ'a ve başarıya odaklanarak, Osmanlı yönetimine bir tepki olarak gelişmiştir. İngiltere, Irak'taki manda yönetimine 1930'da son vermekle birlikte, bu gelişme tam bağımsızlık niteliğinde olmaktan uzak kalmıştır. İngiltere Irak'ın dış politikasını denetim altında tutmaya devam etmekle birlikte bu dönemde Irak, Türkiye ve İran ile yakın ilişkiler kurmaya çalışmıştır.

1930'lu yılların uluslararası siyasetine bakıldığında beş temel dış politika uygulamasından söz edilmektedir. Bir tarafta revizyonizm, irredantizm ve bandwagoning (*uluslararası siyasette zayıf devletlerin güçlü devletlerin yanında yer alması*) gibi proaktif dış politikalar, diğer tarafta ise appeasement (*yatıştırma, sakinleştirme politikası*) ve isolationism (*yalnızlık politikası*) dikkat çekmektedir (Gülmez, 2017, s.31). Oran (2002, ss.46-47), uluslararası siyasette bu dış politika uygulamalarının söz konusu olduğu 1930'larda Türk dış

politikasının ise iki temel direk üzerinde yükseldiğini belirtmektedir. Bunlardan biri mevcut durumu bozmama anlamında ‘statükoculuk’tur. Bu politikanın iki anlamı bulunmaktadır. İlki, mevcut dengeleri sürdürme anlamına gelirken, ikincisi Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulması ile birlikte Lozan’da ortaya çıkan mevcut ulusal sınırları koruma ve komşularla iyi ilişkiler kurulup geliştirilmesini öngörerek sınırları değiştirmek istememe çerçevesinde ulusal sınırların dışında kalmış soydaş azınlıkların yaşadığı yerleri kendi ülkesine katma anlamına gelen irredantizm politikası izlememektir. Türk dış politikasının ikinci temel direği ise ‘Baticılık’tır. Baticılık aslında Osmanlı modernleşmesi ile başlayan yönün Batı’ya dönük olmasını ifade eden bir uygarlık projesidir. Laikliği benimsemiş, Batılılaşmaya başlamış, sanayileşme bağlamında aynı zamanda topyekün bir kalkınma modeli ortaya koyan genç Türkiye Cumhuriyeti, Ortadoğu coğrafyasına laiklik, modernleşme temelinde bir esin kaynağı olmayı arzulamıştır.

Gülmez de (2017, s.35) Türkiye’nin 1930’lu yıllar temel dış politikasına ilişkin ‘statükonun korunmasını’ vurgulayan geniş bir literatürün var olduğunu (Oran, 2002) belirterek, bu dönemde İskenderun Sancağının Türkiye’ye katılması ve Boğazlar konusunda elde edilen Türk egemenliğinin sağlanması gibi iki büyük dış politika kazanımının Türkiye’nin revizyonist ve irredantist politikalarının sonuçları olarak değerlendirmektedir. Dolayısıyla Atatürk dönemindeki dış politika statükocu olmakla birlikte aynı zamanda dinamik bir dış politikadır (Türkeş, 2012, s.13). Bu iki örnek bu dönemin temel dış politikasının aksine birer anomali niteliği taşımaktadır. Boğazlardaki Montrö Sözleşmesini revizyonist politika, İskenderun Sancağı’nın Türkiye’ye katılmasını ise irredantist politika olarak değerlendiren Gülmez (2017, ss.38-40)’e göre Türkiye’nin İskenderun Sancağı konusunda izlemiş olduğu politika, açık bir biçimde irredantizm örneği olmakla birlikte Türkiye’nin izlemiş olduğu irredantizm, döneminin diğer irredantizm örneklerinden farklıdır. Çünkü İtalya ve Almanya gibi devletler tek taraflı eylem ve güçle hareket etmişlerken, Türkiye ikili veya çok taraflı diplomasi ile güç kullanmadan böylesi bir politika izlemiştir. Bu yönüyle o dönemin dünyası için bir *anomali* olarak değerlendirilmektedir. Türkiye İskenderun’u dönemin diğer irredantist uygulamalarından farklı olarak güç kullanarak veya tek taraflı eylemler yolu ile değil⁵, bir dizi çok taraflı ve ikili antlaşmalarla kazanmıştır. Türkiye, bu dönemde yöntem olarak diplomasiyi çok fazla ve etkili bir biçimde kullanmış ve diplomasi konusunda ısrarcı olmuştur.

Osmanlı-Cumhuriyet modernleşmesinin birçok temel meselesinde olduğu gibi genel olarak bakıldığında Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçişte dış politika bağlamında da süreklilik ve kopuş tezleri tartışmasının varlığı dikkat çekmektedir. Dış politika alanında sürekliliklerin varlığı ile birlikte, kopuş daha fazla belirgindir. Yeni kurulan Cumhuriyet rejimi, kısa sayılabilecek bir sürede uluslararası alanda saygı duyulan ve kabul gören bir ulus-devlet haline gelmiştir. Türkiye, iki savaş arası dönemin hem sınırlılıkları hem de olanakları çerçevesinde komşu devletlerle olan ilişkilerini geliştirip sürdürerek dış politikasını belirlemiştir. Osmanlı döneminde yüzyıllarca Rusya ile süren savaş ve düşmanlığın ardından 1920’li yıllarda Cumhuriyet rejimi ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan dostluk anlaşmaları ile bu iki devlet müttefik haline gelebilmeyi başarmıştır. Bu çerçevede 1921’de yapılan anlaşma çerçevesinde iki devlet birbirlerine karşı, Sovyetler Birliği komünizmi, Türkiye ise Turancılığı kışkırtmayacağı konusunda anlaşma sağlanmıştır. Türkiye yine bu dönemde Balkan Antantı ve Saadabad Paktı gibi çoklu bölgesel oluşumlara öncülük ederek ve bunların içerisinde yer alarak statükoyu bölgesel düzeyde sürdürmek istemiştir. Geniş çaplı istikrarın sağlanmasını öngören bu statükocu yaklaşım, sonuç alıcı dinamik diplomasi ile başarılabilmıştır (Türkeş, 2012, s.13). Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde izlenen Osmanlıcılık ve II. Abdülhamit döneminde uygulanan İslamcı dış politikadan ve İttihat ve Terakki Partisi’nin uygulamaya

⁵ Bu dönemde Türkiye’nin İskenderun’u kazanması ile Almanya’nın Avusturya’yı ilhaki ve hatta 1938 Münih Düzenlemesi ile Almanya’nın Çekoslovakya’nın Südetler bölgesini alması arasında önemli farklılıklar söz konusudur.

çalıştığı Turancı-Türkçü dış politikadan farklı ve onlardan tam anlamıyla kopuş anlamına gelecek bir dış politika izlemiştir. Bu bağlamda genç Cumhuriyet'in temel dış politika düsturu "Yurtta Sulh Cihanda Sulh" sloganı olmuştur. Cumhuriyet, ulusal sınırlar dışında kalmış soydaş azınlıkların yaşadıkları toprakları kendi topraklarına katmak yerine, bu sorunun artık geride kaldığından yola çıkıp ve buna razı olarak, onların "mutlu yaşamalarından başka bir şey istememiştir" (Oran, 2002). Dolayısıyla Cumhuriyet'in izlediği dış politika Turancı-Türkçü hayallere de kapalıdır. Ancak Osmanlı modernleşmesi ile başlayan, yüzün Batı'ya dönük olmasını ifade eden ve ideolojik olarak İslamcılığa da kapalı olan bir uygarlık projesi olarak Batılılaşma, Osmanlı'dan Cumhuriyete bir süreklilik niteliği taşımaktadır.

Erken Cumhuriyet Döneminde Tiyatro ve Devlet

1937 yılının sonunda Ankara'nın tiyatro ihtiyacını karşılamak üzere Ankara Halkevi sahnesinden yararlanarak bir "Şehir Tiyatrosu" kurulması kararlaştırılmıştır. Dönemin İçişleri Bakanı ve aynı zamanda Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Genel Sekreteri olan Şükrü Kaya, 29 Aralık 1937 tarihli Ankara Belediye Başkanlığına gönderdiği yazıda kurulması kararlaştırılan Ankara Şehir Tiyatrosunun oyun listesini belirleyecek olan yedi kişilik edebi kurulun, şu isimlerden oluştuğunu bildiriyordu: Hasan Ali Yücel, Vedat Nedim Tör, Falih Rıfkı Atay, Nasuhi Baydar, Ali Süha, Behçet Kemal Çağlar ve Yaşar Nabi (BCA, CHPK, 490.01/1027.952.01). Edebi kurula seçilen bu kişilerin, dönemin önde gelen entelektüelleri ve aynı zamanda CHP içerisinde yer almış veya parti ile yakın ilişki içerisinde olan kişiler oldukları dikkat çekmektedir. Edebi kurul ve tiyatro kurulunun oluşturulmasının ardından Şükrü Kaya, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşü Aras'a gönderdiği 28 Ocak 1938 tarihli yazıda, "Ankara'da oluşturulan tiyatro kurulunun, Irak'ın başkenti Bağdat, Suriye'nin başkenti Şam, Mısır'ın başkenti Kahire ve Yunanistan'ın başkenti Atina'da tiyatro temsilleri vermesinin düşünüldüğü;" bu kapsamda da ilgili büyükelçilere durumun bildirilmesini istiyordu (BCA, CHPK, 490.01/1027.952.01). Tiyatro gezisi için planlanan yerlerin hemen hepsinin genç Cumhuriyet'in komşuları ve aynı zamanda eski Osmanlı coğrafyası olmaları dikkat çekicidir. Tiyatro gezisi ile genç Türkiye Cumhuriyeti'nin yalnızca ekonomik, siyasi ve kurumsal alanda değil, aynı zamanda kültürel alanda da elde ettiği başarı ve ilerlemenin dış dünyaya gösterilmesi amaçlanmıştır. Bu dönemdeki yurtdışı tiyatro gezisine benzer bir örnek, 1926 yılında Türkiye'yi tanıtmak için düzenlenen seyyar sergiye mekân olan Karadeniz Vapuru'dur. Vapur, Haziran-Eylül ayları arasında İskandinav ülkeleri de dahil olmak üzere Avrupa'nın çoğu sahil kentlerini dolaşmış ve geziye katılan Riyaset Cümhur Orkestrası da her durak noktasında konserler vermiştir. Burada amaçlanan genç Cumhuriyet'i tanıtmak ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Batı sanatlarına ne kadar önem verdiğini ve bunu bir ulusal politika olarak benimsediğini Avrupa'ya göstermekti (Mahmud Ragıp Gazimihal'den 'aktaran', Aracı, 2001, s. 68).

Dışişleri Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı'nın bu girişimi üzerine ilgili ülkelerdeki büyükelçilere telgraf çekerek durum ve istek hakkında bilgi vermiştir. Daha sonra büyükelçiler de Ankara'ya cevap telgraflarını göndermişlerdir. Bu çalışma kapsamında Türkiye'nin Bağdat, Şam ve Kahire büyükelçilerinden Ankara'ya gönderilen cevap telgraflarına ulaşılabilmektedir. Atina büyükelçisinden gelen cevap telgrafına ise ulaşılamamıştır. Ancak tiyatro heyetinin yalnızca Bağdat'ta tiyatro temsili vermesinden anlaşıldığı üzere, gelen cevabın Ankara'yı cesaretlendirici bir içerikte olmadığı tahmin edilmektedir.

İlgili büyükelçilerin cevap telgrafları dönemin dünyasının siyasi ve ideolojik iklimini yansıtmaları bakımından oldukça önemli bilgiler sunmaktadır. Örneğin Türkiye'nin Kahire Büyükelçisi'nin, Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 15 Şubat 1938 tarihli cevap telgrafında ilginç detaylar bulunmaktadır:

1928 yılında Mısır'a gelen, İstanbul Şehir Tiyatrosunun birkaç temsil vermiş olduğu Özbekiye tiyatrosu sinemaya dönüştürüldüğünden heyetimiz için en uygun bina olarak gösterilen opera müdürlüğüne başvurulmuştur. Alınan cevaba göre opera binası için Eğitim Bakanlıından en fazla üç temsil vermek üzere izin alınabileceği, dilimizi bilen Mısırlıların azlığı nedeniyle tiyatro kuruluyla birlikte, örneğin, burada çok tanınmış olan Münir Nurettin'in yönetimi altında bir musiki heyetinin gönderilmesi koşuluyla sanatçılarımızın ilgi görmelerinin temin edileceği ve buna ek olarak bu sene mevsimin ilerlemiş olduğu ve en uygun mevsimin de Kasım'ın ikinci kısmı ile Aralık ve Ocak ayları bulunduğu anlaşılmıştır. (BCA, CHPK, 490.01/1027.952.01)

Kahire büyükelçisinin cevap telgrafı şöyle devam etmektedir:

Diğer taraftan son zamanlarda Fransız hükümetinin Kahire'ye gönderdiği "Comedie Française" ve "Opera Comique" tiyatroları uluslararası üne sahip bulunmakla birlikte temsillerinin tam bir başarı kazanabilmesini sağlamak için pek çok reklam yapılmış olmasına bakılarak henüz ülkemiz dışında tanınmamış olan temsil heyetimizin Mısır'daki özel durumumuzla uygun bir ilgiye ulaşabilmesi için daha büyük ölçekte ve uzunca süre öncesinden reklam yapılması gerekmektedir. (BCA, CHPK, 490.01/1027.952.01)

İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Ortadoğu ve Balkanlarda Fransa ve İngiltere'nin başını çektiği müttefikler ile mihver devletleri arasında çok yoğun bir propaganda savaşının yaşandığı da bilinen bir gerçektir. Bu devletlerin, iki savaş arası dönemde tiyatro ve özellikle radyo yoluyla bölgede propaganda yaparak kamuoyunu etkilemeye çalıştıkları dikkat çekmektedir (Arsenian, 1948, ss.417-429). Bunların dışında Kahire büyükelçisinden gelen telgraflarda başka ilginç noktalara da değinilmektedir. Kahire'deki siyasi ortamın karışık olması, Arap milliyetçiliğinin yükselişte olması, Türkçe bilen Mısırlıların sayıca az oluşu ve en önemlisi Mısır Eğitim Bakanlığı'nın çeşitli bahaneler ileri sürerek tiyatronun gelişine sıcak bakmaması gibi nedenler gerekçe oluşturmuş ve tiyatro heyeti, temsil için Mısır'a gidememiştir.

Tiyatro temsili vermek için düşünülen bir diğer kent ise Suriye'nin başkenti Şam'dır. Şam konsolosundan 16 Şubat 1938 tarihli Dışişleri Bakanlığına gelen cevap telgrafı ise şöyledir:

Ankara Şehir Tiyatrosu sanatçılarının verecekleri temsiller için Şam'da uygun bina yoktur. Aslında Şam'da küçük denebilecek hacimde dört sinema vardır; ama buralarda temsil vermek de olanaksızdır. Aynı zamanda *Hatay sorunu* dolayısıyla heyecanlı olan "Şam gençliğinin" temsil heyetimize karşı hoş olmayan olaylara sebebiyet verecek bir biçimde hareket etmeleri düşünüldüğünden bu sırada bu gezinin uygun olmayacağını... (BCA, CHPK, 490.01/1027.952.01)

Suriye ile Türkiye arasında bu tarihte henüz çözüme kavuşturulmamış olan Hatay sorununun etkileri bu tiyatro gezisini olumsuz yönde etkilemiştir. Yine Ortadoğu'da yükselen Arap milliyetçiliğinin izlerini, bu telgraf metninde bulmak mümkündür.

Tiyatro temsili vermek üzere düşünülen bir diğer kent olan Bağdat'ta, Bağdat büyükelçisinin 20 Şubat 1938 tarihli telgrafı ise şöyledir:

Irak'ta halkın Türkiye'ye ve Türklere karşı sevgisi pek samimidir. Bu tabaka bir Türk tiyatrosunu memnuniyetle karşılar. Fakat bu tabaka Türkçe bilmediği için bizim tiyatromuza seyirci olarak ilgi gösteremez. Türk tiyatrosuna gelebilecekler, ancak Osmanlı yönetiminde eğitimlerini Türk okullarında yapmış olan kimselerdir ki, bunlar da bugün Bağdat'ta önemli bir nicelik oluşturamamaktadır. Bu koşullara göre tiyatronun Bağdat'ta vereceği temsillerin hasılatı pek az olacağından masrafını kapaması şüphelidir. Bir Türk tiyatrosunun Bağdat'ta temsil vermesi propagandamıza hizmet edeceğinden Bağdat'a gelecek bu tiyatroya, hükümetimiz tarafından bir

destek verilmesi uygun olur. Bağdat'ta özellikle tiyatro temsilieri için düzenlenmiş binalar ve sahneler bulunmamaktadır. Birkaç sinema binası bulunmaktadır. Bunlardan birinden bazı düzenleme yapılırsa yararlanılabilir. (BCA, CHPK, 490.01/1027.952.01)

Büyükelçiliklerden gelen cevapların ardından tiyatro heyetinin yurtdışında yalnızca Bağdat'ta tiyatro temsili vermesi kararlaştırılmıştır. Böylece 1938 yılında Ankara'dan trenle hareket eden tiyatro kurulu, gidiş yolunda Konya, Mersin, Adana'da temsil verdikten sonra Bağdat'a ulaşmıştır. 9 Nisan 1938'de temsillerine başlayan Tiyatro Kurulu, Bağdat'ta bir haftalığına kiralanın "Gazi" sinemasının binasında temsiller vermiştir.

Tiyatro Kurulu ve Kurulun Oyun Listesi

Tiyatro kurulunun içerisinde Halkevine dolayısıyla Cumhuriyet Halk Partisi'ne bağlı olarak rejisör sıfatıyla çalışan bir kişi bulunmaktadır. Kuruldaki diğer kişilerin parti ve halkeviyle bir bağları yoktur. On sekiz kişiden oluşan tiyatro kurulunda kimlerin yer aldığına bakıldığında ise içlerinde dönemin pek çok tanınmış ünlü sanatçısının yer aldığı dikkat çekmektedir. Raşit Rıza Samako, Şadi Karagözoğlu, Şehber Karagözoğlu, Ercüment Behzat Lav, Muattar Lav, Yaşar Özsoy, Avni Dilligil, Nezahat Dilligil, Refik Ayten, Fikri Çoze, Rüştü Azık, Halil Kızılsu, Feriha Negüs, Kadriye Tuna, Durnev Türkan, Mürüvet Kızılırmak, Sabri Karadayı ve Feriha Tevfik⁶. Tiyatro Kurulunun oynayacağı oyunlar, üç başlık altında sınıflandırılmıştır (BCA, CHPK, 490.01/1027.952.01): *A) İçeride (Konya, Adana, Mersin) de oynanacak oyunlar: Aşk Uyumaz, Afacan, Samsun, B) Dışarıda (Bağdat, Kahire, Atina) da oynanacak asıl oyunlar: Aşk Uyumaz, Afacan, Samsun (tercüme), Taş Parçası, Kılıbık, Hissei Şayia, C) Yurtdışı için yedek oyunlar: Bir Donanma Gecesi, Beşde Gelen, Lârafal (Bora) (tercüme), Kudret Helvası, Madmazel Joset Mafam.*

Bu tiyatro oyunlarının içeriklerine ilişkin bir analiz başka bir çalışmanın konusu olmakla birlikte, kısaca değerlendirmek gerekirse bu oyunlardan 'Aşk Uyumaz' oyunu, Fransızca'dan çeviri bir oyundur. Orijinal adı L'Amour Veille yazarları R. de Flers-G.A. de Caillevet, Türkçe'ye ise Mahmut Yesari tarafından çevrilmiştir. Aşk Uyumaz oyunu II.Meşrutiyet'ten sonra İstanbul'a gelen Fransız tiyatro topluluklarının oynadıkları oyunlardan biridir (And, 1971, s. 99). Oyunlar içerisinde 'Hissei Şayia' diğer Halkevlerinde de en çok oynanan oyunlar arasında olmasına karşın diğer oyunların Halkevlerinde en çok oynanan oyunlar arasında yer almadıkları dikkat çekmiştir. Hissei Şayia, İbnülferik Ahmet Nuri'nin Daniel Riche'den uyarladığı komedi türünde bir oyundur. Bu oyun 20 Ocak 1916'da perdesini açın Darülbedayi Tiyatrosu'nun ilk sahnelenen oyunlarından biri olma özelliğini taşır. Taş Parçası ise, Reşat Nuri Güntekin'e ait iki perdelik bir piyestir. Bu oyun ve çeşitli oyunlarında Reşat Nuri, kaçınılmaz karşıtlıkların arasında sıkışıp kalmış olan insanların dramını ele almıştır. Tanzimat döneminden beri yazılmış olan oyunlarda ve romanlarda Batılılaşmanın toplumda yarattığı değerler çatışması ele alınmıştır. Kültür değişiminin yarattığı değerler karmaşası Cumhuriyet döneminde de oyun yazarlarına dramatik malzeme oluşturmuştur. Durumu nesnel bir bakışla değerlendiren oyun yazarları Batılılaşmanın kaçınılmaz bir gelişme, bir çağdaşlık sorunu olduğu konusunda düşünce birliği içerisinde olmuşlardır (Şener, 1998, s. 70).

Etkin bir halk eğitiminin merkezi olarak konumlandırılan Halkevlerinin yürüttükleri tiyatro faaliyetleri de etkin bir halk eğitim aracı olarak görülmüştür. Halkevlerinde sergilenecek oyunların yazılması için düzenlenen yarışmalarda oyunların eğitici işlevi özellikle dikkate alınmaktadır. Nurhan Karadağ (1998)'a göre halkevlerinde oynanacak oyunlarda aranan özellikler kısaca şöyledir: Yeni Türk toplumunun çağdaş yaşamını bütünlemeli, ulusal duyguları doyurmalı, devrim ilkeleri ışığında ulusal sorunları işlemeli, devrimin dünya

⁶ Feriha Tevfik, Türkiye'de ilk defa 1929 yılında yapılan güzellik yarışmasının birincisidir.

görüşüne uygun halk yaşamı, değişimler, ilerlemeler konu edinmeli, her sınıfa seslenebilen, yetiştirici türden oyunlar olmalı (Şener, 1998, s. 56).

Tiyatronun Bağdat'ta Yarattığı Etki

Türkiye'nin Bağdat büyükelçiliği tarafından, tiyatro temsilieri için kiralanan 'Gazi' sinemasında tiyatro kurulu ilk temsillerine Nisan 1938'de başlamıştır. Temsillerin ardından Bağdat büyükelçisinin, 'Tiyatronun etkisi' başlığı altında Dışişleri Bakanlığına gönderdiği raporda şu ifadeler yer almıştır:

Yeni neslin ve okul gençliğinin Türkçe bilmemesi nedeniyle tiyatroya devam edenlerin sayısı pek az olmuştur. Başbakan, Dışişleri Bakanı ve diğer devlet ricali, tiyatroya gelmiş ve gazetelerde ilanlar yapılmış olmasına karşın seyirci sayısı artmamıştır. (BCA, CHPK, 490.01/1027.952.01)

Bağdat büyükelçisinin raporunda belirttiği gibi dil bilmeme sorunu tiyatronun etkisini azaltmıştır. Ancak raporda da belirtildiği gibi, yönetici kadronun tiyatroya ve Türkiye'ye olan ilgileri oldukça dikkate değerdir. Yine aynı raporda sanatçıların yeteneklerinin beğenildiği, hatta Maliye Bakanı İbrahim Kemal Bey'in Türk tiyatrosu ile Arap tiyatrosunu karşılaştırdığı ve Türk tiyatrosundaki inceliğin Arap tiyatrosunda bulunmadığını ve Mısır tiyatrosunda dahi bu inceliği göremediği bilgisi yer alıyordu. Ayrıca Bağdat Belediye başkanı Erşed Ömerî'nin bu kurul için elinden gelen bütün çabayı gösterdiği de raporda belirtiliyordu.

Aynı raporda büyükelçinin dikkat çekici olan diğer görüşleri şöyledir:

Kültürümüzün Irak'ta kalıcılığına ve desteklenmesine hizmet konusunda tiyatrodan hakkıyla yararlanmayı dil bilmemek sorunu kısıtlamakta ise de yine propagandamıza yardım etmekten hali kalmamaktadır. Dil ile ilgisi daha az olmak bakımından Irak'ta kültür propagandamıza "operet" gruplarının daha çok hizmet edebileceğini tahmin etmekteyim. Arap milliyetçiliği, Türk düşmanlığı üzerine kurulmak yolu tutulduğu için milliyetçi yayımlar yalnız ücret verilen ilanları yayınlamakta sütunlarında eleştiri ve övgü yolunda hiçbir yayında bulunmamışlardır. (BCA, CHPK, 490.01/1027.952.01)

Büyükelçinin belirttiği üzere, Bağdat'taki tiyatro temsillerinin etkisini dil bilmemek çok büyük ölçüde kısıtlamıştır. Bağdat büyükelçisinin ifade ettiği Türkiye'nin bölgedeki "kültür propagandası" ile Cumhuriyet rejiminin ırksal olmayan ve aynı zamanda eski imparatorluk coğrafyası olmakla birlikte buralarda önceki dönemlerden farklı olarak kültürel yayımlar politikası da takip etmeyen, daha çok Türkiye'nin ve Türk kültürünün tanıtılmasının yanısıra bu coğrafyadaki insanlar arasında tarihi ve kültürel bağların sürdürülmesi gibi amaçlar güdülmektedir.

Bağdat büyükelçisine göre Bağdat belediye başkanı Erşed Ömeri, tiyatro kurulunun Irak kralının sarayında bir temsil vermesi için yoğun çaba harcamış ancak bu girişim, saraydan dolayı gerçekleşmemiştir. Büyükelçinin belirttiğine göre,

... başta kraliçe olmak üzere kral hanedanının bütün üyeleri Türkçe bilmekte ve kral da kraliçenin etkisiyle Türkçesini ilerletmektedir. Tiyatro kurulunun kral huzurunda temsil vermesi, milliyetçi hükümet ricali tarafından uygun görülmediği için bu temsile izin verilmemiştir. (BCA, CHPK, 490.01/1027.952.01)

Dönemin CHP Halkevleri Bürosu yardımcısı olan şair Behçet Kemal Çağlar da tiyatro kurulu ile birlikte Bağdat'a gidenler arasındadır. Çağlar'ın CHP Genel Sekreterliğine sunduğu Bağdat izlenimleri ise şöyledir:

Behçet Kemal Çağlar, Bağdat'ın en aydın kimseleriyle yakından görüştüğünü, Türkçe bilen şairlerine Türkiye'de yeni Türk sanatının doğudan batıya geçiş ve ilerleyiş hamlesinde nasıl önyak olmaya çalıştığını, sanatın sanat için olmaktan çok toplum için var olduğunun kabul edildiğini belirtmektedir. Çağlar, son dönem Osmanlı ve Erken Cumhuriyet döneminin milliyetçi iklimi içerisinde Türk sanatının giderek, hem Avrupa'daki sanat türlerini, kurumlarını ve tekniklerini benimseyerek, hem de bunlara Türk milli içeriği, kültürü ekleyerek yeni bir boyut kazandığını düşünmektedir. Ayrıca Türkiye ile Irak'ı karşılaştıran Çağlar, Irak'taki aydınların milliyetçi değil; eski kültürü (*Osmanlı*) taşıdıklarını düşünmektedir. Aslında Çağlar'ın ifadeleri, Türkiye'de Cumhuriyet ile birlikte tüm sanat dallarının Doğulu İslami kültürden nasıl uzaklaştığını ve böylece birbirleriyle çelişmeyecek şekilde *milli/Türk* ve *modern/Batılı* hale nasıl geldiğini göstermesi bakımından oldukça anlamlıdır (Bozdoğan, 2011, ss. 454-464). Aslında bu yaklaşım, Ziya Gökalp'e kadar uzanan Batı'dan yalnızca tekniği almayı öneren, kültürü ise milli kılma çerçevesinde milliyetçilik ve modernleşmenin harmanlandığı kültür politikasının temel özelliğini yansıtmaktadır. Dolayısıyla Çağlar'a göre Türkiye bunu başarmıştır, oysa aynı dönemde Irak'ta aydınlar arasında eski, geleneksel olan, Batılı ve milliyetçi olmayan bir kültür yaygın durumdadır.

Çağlar'ın, Bağdat'ta konuştuğu kişilerden edindiği izlenimler ise şöyledir:

Onlarda da sanat eskisi gibi hava ve heves ürünü ve ifadesi olmaktan çıkmakta ve hatta siyaseti etkileyecek kadar toplumla bağdaşmaktadır. Fakat bütün bu adamların en açık fikirlerinde bile ancak Osmanlı müceddidlerine (*yenilikçi*) özgü hala doğulu, tam bilincini bulamamış bir yarım müceddilik (*yenilikçilik*) var. Bağdat'ta hemen hiç kimsede Türk kültürü yok; buna mukabil her aydın hala Osmanlı.

Türk düşmanlığı henüz derlenmemiş bir halde olan, yıllardan beri hâlâ doğuş durumunda olan Arap milliyetçiliği için başlı başına açık cephe ve hareket kaynağı olduğu için aydınlar arasında bilinçsiz bir his gibi devam edegelmişse de bu son yıllarda tamamen gevşemiş fakat yeni kabinenin gelişi ile yeniden moda olmuştur. (BCA, CHPK, 490.01/1027.952.01)

Behçet Kemal Çağlar, yeni hükümetin aşırı milliyetçi ve reaksiyoner bir hükümet olduğunu belirtmektedir. Başbakanın, başbakan olmadan bir gün öncesine kadar şapka giydiğini, başbakan olduktan sonra ise şapkayı atarak "settare" ile gezdiğini belirtmektedir. Başbakanın simgesel olarak şapka yerine settare tercihini de yükselen Arap milliyetçiliğinin etkisi ile semboller üzerinden yeni bir gelenek icadı ve inşası içerisinde değerlendirmek olanaklı görünmektedir. Bağdat büyükelçisi gibi Behçet Kemal Çağlar da Irak hükümetindeki yükselen Arap milliyetçiliğinin etkisi ile sarayda tiyatro temsili verilemediğine dikkat çekmektedir:

Tiyatro kurulunun sarayda da bir temsil vermesini belediye başkanı istemiş, mabeyn katipleri aracılığıyla temin etmek üzere olduğu bir sırada hükümetin müdahalesiyle kralın rahatsızlığı ileri sürülerek geri bırakılmıştır. (BCA, CHPK, 490.01/1027.952.01)

Behçet Kemal Çağlar'ın Tiyatro Kurulu Hakkındaki Görüşleri

Tiyatro kuruluyla birlikte Bağdat'a giden Behçet Kemal Çağlar'ın tiyatro kurulu hakkındaki görüşleri ise şöyledir:

Bağdat'ta verilen temsillerin en açık ve manevi faydası, orada çoktan beri, yerleşmiş olan Türkler ve baba veya analarından biri Türk olan çocuklara Türk dilini dinletmek Türk kültüründen haber vermek olmuştur. İlk temsil olan 'Aşkuyumaz'daki tuhaflıklara kahkahalara gülerken '*Vatan değince bir toprak gösterilir, ben nereyi göstereyim*' diye denizde doğuşu ima eden nükteyle ağlamaya başlayanları gözlerimle gördüm. (BCA, CHPK, 490.01/1027.952.01)

Çağlar bu ifadeleri ile bir anlamda tiyatronun oraya gidiş amacını da açıklamış oluyordu. Tiyatro gezisi, Tanzimat'tan bu yana Batılılaşan, modernleşen Türkiye'yi ve Türk dili ve kültürünü komşu devletlere ve oradaki Türkçe konuşan halka tanıtmak ve aynı zamanda buralardaki halk ile sosyo-kültürel ilişkisi ve bağlantıyı devam ettirmek amacı taşımıştır.

Yine Çağlar'ın ifadeleri ile,

Bağdat'ta nezih eğlence yerlerinden yoksun olmanın sıkıntısını çeken 20-30 Bağdat aydınının da modern bir eğlenceye Türk temsilleri sayesinde kavuşmuş olması ve hemen her gece gelen bu zevat arasında bir iki bakanın, birkaç milletvekilinin bulunması ayrıca kayda değer. Halkta ve hatta yarı aydınlarda dahi tiyatro zevki uyanmamış ve tiyatro deyince hanende ve rakkas anlaşıldığından zaten büyük olan sinema binası hiçbir gün dolmamıştır". Çağlar'ın kurulun iç yapısına ilişkin görüşleri ise şöyle,

...bütün çalışma ve hazırlanma zamanları düzensiz ve disiplinsizdi. Çok iyi bir artist ve çok kibar bir Türk olan Raşit Rıza kurulu dirije etmekte (güdümlmek) başarılı olamamıştır. Feriha Tevfik, artistlik liyakatini gölgede bırakacak profesyonel bir edeya sahiptir. Diğerlerinin bariz bir eksikliği yoksa da hepsi bütçesiz, ölçsüz adamlardır. Başlarında sıkı ve devamlı disiplin takip edecek biri olursa iyi verim alınabilir. Dışarıya sızdırılmayan bu iç keşmekeş ortadan kaldırılsa tiyatronun Bağdat'taki etki ve görünüşü tam anlamıyla olumlu olmuştur denilebilir. (BCA, CHPK, 490.01/1027.952.01)

Sonuç

1932 yılında açılan, Cumhuriyetin kültür kurumu olarak adlandırılan Halkevleri ile yeni bir kamusal alan oluşturmak ve yeni, türdeş bir ulusal kimlik yaratmak amaçlanmıştır. Halkevlerinin ideolojik ve kültürel hedefi, ulusal kültürü folklor ve halkın gerçek yaşamı üzerine oturtmak, siyasal hedefi ise halka milliyetçi, laik ve halkçı fikirleri aşılaktır. 1937 yılında oluşturulmuş olan Ankara Şehir Tiyatrosu, Halkevlerinde temsiller vererek, Irak'ın başkenti Bağdat'a tiyatro gezisi için gidiş yolunda, Konya, Mersin ve Adana'ya uğrayarak tiyatro temsilleri vermiş, dönüşte ise Mardin, Diyarbakır, Elâzığ ve Malatya'da tiyatro temsilleri vermiştir.

1930'lu yılların sonuna doğru yapılan bu tiyatro gezileri ile hedeflenen amaçlardan biri, İkinci Dünya Savaşı öncesinde Cumhuriyet'in, yurt içinde ortak siyasal kimlik oluşturmaya dönük projesine katkı sağlamak; bir diğer amaç ise yurt dışında yeni kurulan Cumhuriyet'in bölge devletleri ile uluslararası ilişkilerini geliştirmek amacıyla, diğer ideolojik araçlar gibi tiyatroyu da kullanarak dönemin havasına uygun olarak propaganda yaparak bölge devletleri ve toplumlarıyla kültürel ilişkilerini sürdürmektir. Bu açıdan tiyatro gezilerinin amaçlarını 1934 yılında İçişleri Bakanlığı tarafından Türk kültürü ve Türkiye Cumhuriyeti'ni tanıtmaya yönelik olarak yayımlanmaya başlayan La Turquie Kemaliste "*Kemalist Türkiye*" dergisinin güttüğü amaçlara benzetmek mümkündür. Yabancı gözlemcilere, uluslararası kamuoyuna yönelik olarak basılan resmi propaganda yayını olan bu dergi içeriğiyle genç Cumhuriyet'in kültürel

başarılarını dünyaya göstermek konusunda önemli bir işlev üstlenmiştir. Tiyatro gezileriyle de asıl amaçlananın Cumhuriyet ile birlikte değişen, yenilenen, giderek Batı kültürüne yaklaşan, modernleşen Türk kültürünü komşu devletlere tanıtmak ve aynı zamanda buralardaki halk ile sosyo-kültürel ilişkileri ve bağlantıyı devam ettirmek olduğu söylenebilir.

Tiyatro gezileri ile irredantizmin amaçlanmadığı söylenebilir. Her ne kadar Bağdat elçisinin “*Kültürümüzün Irak'ta kalıcılığı ve desteklenmesi, kültür propagandası*” ((BCA, CHPK, 490.01/1027.952.01), yine elçilerin gönderdikleri telgraflarda dikkat çeken “*propagandamız*”, “*özel durumumuz*” gibi vurgu ve söylemler, bu tiyatro gezilerinde irredantist amaçlar taşıyıp taşınmadığı sorusunu akıllara getirirse de *bu görüş Çağlar'ın “Bağdat'ta verilen temsillerin en açık ve manevi faydası, orada çoktan beri, yerleşmiş olan Türkler ve baba veya analarından biri Türk olan çocuklara Türk dilini dinletmek Türk kültüründen haber vermek olmuştur”* ifadeleri ile irredantist amaç taşınmadığını ortaya koymaktadır. Ortadoğu'da çatışan Arap ve Türk milliyetçiliği gölgesinde gerçekleşen tiyatro gezisi, dil ve tarih üzerinden ilerleyen Türk milliyetçiliğinin eski Osmanlı coğrafyasındaki, Türkçe bilen, konuşan kitleler üzerinde etkide bulunmak, onlarla kültürel etkileşimi devam ettirerek, onları “mutlu etmeye” çalışmak temelinde gerçekleşmiştir. Bununla birlikte bu girişimi farklı coğrafyalarda yaşamakta olan tüm Türk dil kökenli toplulukların siyasal birliğini sağlamak ya da en azından onlar üzerinde hak iddia etme düşüncesini hedefleyen pantürkçülük (Turancılık)'tan da ayırmak gerekir. Uzun ve yıkıcı savaşları bizzat yaşamış olan Cumhuriyet'i kuran kadronun Turancıların öngördüğü kültür ve kimlik politikaları temelinde irredantist politikaları yürütecek ne isteklerinin ne de imkanlarının olduğu da bilinen bir gerçekliktir. Dolayısıyla tiyatro gezisi, Cumhuriyet dönemi Türk dış politikasının ulus-devlet sınırlarının dışına taşmayan ve yayılmacı olmayan nitelikleri ile de tutarlıdır.

Türkiye, erken Cumhuriyet döneminde Batı'ya dönük ve Batılılaşmanın temel hedef olduğu bir dış politika izlemiştir. Ancak bu Cumhuriyet'in yüzünü eski “Osmanlı bakiyesi” yerine Batı'ya ve Batı kültür, medeniyetine dönmüş olduğu tek boyutlu bir dış politika değildir. Bu bağlamda Ortadoğu coğrafyasının sınırlılıkları, milliyetçilik, dil gibi dinamikler göz önüne alındığında tiyatro gezisi ile hedeflenen amaçlardan bir diğerini devrimin ya da Batılılaşma iradesinin yaşayabilmesi için Türkiye'nin çevresindeki ülkelerde de Türkiye'dekine benzer, Batılı tarzda dünya görüşünün egemen olması ve buralarda yeşermesi gerektiği fikrinin ve inancının taşınmış olması olabilir. Bu amaçla Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'nin hem geçirmiş olduğu dönüşüm çevresindeki komşu devletlere gösterilmiş olacak hem de bu devletlerde de Batılı kültür politikası oluşturulması için bir farkındalık oluşturulacaktı. Yeni kurulan Cumhuriyet'in Batılı, laik, modern görünümüyle bölge ülkeleri için de bir nebze rol model ülke olmak gibi bir amaç taşıdığını da söyleyebiliriz. Yani bir anlamda modernleşme yolunda onlara yol gösterici bir işlev taşımak amaçlanmaktadır. Türkiye'nin onların da bir an önce geleneksel yapılarını kırarak modern, Batılı, laik değerleri benimsemesini arzu eden, bir tarzı söz konusudur. Ancak bu noktada Cumhuriyet'in yakın coğrafyasına kendisini böylesine topyekün rol model olarak sunduğunu söylemek fazlaca iddialı ve yanıltıcı olabilir. Şöyle ki, tarihsel süreçte İslamiyet'in doğuşu ve yükselişi çerçevesinde Arap dünyasının önemli merkezleri olan Kahire, Şam, Bağdat arasında yoğun bir rekabet söz konusu olmuştur. Bu rekabete İstanbul dahil edilse bile Arap dünyası için Osmanlı ve Türkiye örnek alınacak bir model pek olmamıştır. Yükselen Arap milliyetçiliği de bu görüşü kanıtlar niteliktedir. Nitekim Cumhuriyet yönetiminin, tiyatro kurulu için Mısır, Suriye ve Irak'ta tiyatro temsilleri vermek üzere Türk büyükelçileri ile yaptığı yazışmalara Arap milliyetçiliği damgasını vururken, Osmanlı İmparatorluğu'nun eski toprakları olan bu bölgede, tiyatro gezisini olumsuz yönde en çok etkileyen ise dil sorunu olmuştur.

Kaynakça

- Ahmad, F. (1996). *İttihatçılıktan kemalizme*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Akşin, S. (2007). *Kısa Türkiye tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- And, M. (1971). Eski İstanbul'da Fransız sahnesi. *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*. 2.
- And, M. (1989). *Türkiye'de İtalyan sahnesi-İtalyan sahnesinde Türkiye*. İstanbul: Metis Yayınları.
- And, M. (2011). *Türk tiyatro tarihi başlangıcından 1983'e*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aracı, E. (2001). *Ahmed Adnan Saygun doğu-batı arası müzik köprüsü*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Arsenian, S. (1948). Wartime propaganda in the middle east. *Middle East Journal*, 2 (4), 417-429.
- Baydar, E. K. (2011). 19. yüzyıl Osmanlı padişahlarının müzik politikalarından kesitler. *Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 4 (1), 92-111.
- BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), CHPK (Cumhuriyet Halk Partisi Kataloğu), 490.01/1027.952.01, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Berkes, N. (2003). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Berktaş, F. (2011). *Politikanın çağrısı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Bozdoğan, S. (2011). Modern Türkiye'de sanat ve mimari: cumhuriyet dönemi. R.Kasaba (Der.) *Türkiye tarihi modern dünyada Türkiye 1839-2010 cilt 4* içinde (ss.451-508). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Çeçen, A. (2000). *Atatürk'ün kültür kurumu halkevleri*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- Çongur, E. (2017). *Ulusal kimliği tiyatro ile kurmak Türk tiyatrosunun kimlik inşasındaki işlevi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Gülmez, S. B. (2017). Turkish foreign policy as an anomaly: revisionism and irredentism through diplomacy in the 1930s. *British Journal of Middle Eastern Studies*. 44 (1), 20-47.
- Gombrich, E.H (1986). *Sanatın öyküsü*. Çev. B. Cömert. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hobsbawm, E. (2006). *1780'den günümüze milletler ve milliyetçilik*. Çev.O. Akınhay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hobsbawm, E. (2008). *Kısa yirminci yüzyıl 1914-1991 aşırılıklar çağı*. Çev. Y. Alogan. İstanbul: Everest Yayınları.
- Kadıoğlu, A. (1999). *Cumhuriyet iradesi demokrasi muhakemesi*. İstanbul: Metis Yayınları.

- Kalaycıoğlu, E. (1994). Balkanlar'da milliyetçilik ve siyasal yaşam: 1918-1939, *İki dünya savaşı arasında Avrupa ve Balkanlar: ideolojiler ve uluslararası politika*, Murat Sarıca anısına sempozyum içinde (ss. 49-67). İstanbul: Aybay Yayınları.
- Karadağ, N. (1998). *Halkevleri tiyatro çalışmaları 1932-1951*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Koçak, C. (1995). Siyasal tarih: 1923-1950. S. Akşin (Der.) *Türkiye tarihi 4 çağdaş Türkiye tarihi 1908-1980* içinde (ss. 85-176). Ankara: Cem Yayınevi.
- Köker, L. (2007). *Modernleşme kemalizm ve demokrasi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lamprou, A. (2014). Halkevi sahnesinde 'yeni Türk kadını': 1930'lu ve 1940'lı yıllarda kadınlı-erkekli yeniliklerin 'sahnelenmesi', *Toplum ve Bilim*, 130, 6-35.
- Oran, B. (2002). *Türk dış politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan bugüne olgular, belgeler, yorumlar*. B. Oran (Ed.) 1. Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları.
- San, İ. (1972). Tiyatro ve halk eğitimi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*. 5 (3). 137-170.
- Şener, S. (1998). *Cumhuriyet'in 75. yılında Türk tiyatrosu*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Şener, M. (2015). Burjuva uygarlığının peşinde. G.Atılğan vd. (Der.) *Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de siyasal hayat* içinde (ss.195-339). İstanbul: Yordam Kitap.
- Tanör, B. (1994). İki dünya savaşı arasında siyasal çağdaşlaşma sorunları açısından ortadoğu ve Türkiye. *İki dünya savaşı arasında Avrupa ve Balkanlar: ideolojiler ve uluslararası politika*, Murat Sarıca anısına sempozyum içinde (ss.201-210). İstanbul: Aybay Yayınları.
- Timur, T. (2008). *Türk devrimi ve sonrası*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Tunaya, T. Z. (2016). *Türkiye'nin siyasi hayatında batılılaşma hareketleri*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Türkeş, M. (2012). Giriş: kuş bakışı Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş. *ODTÜ Gelişme Dergisi*. 39. 1-25.
- Üner, Ö. (2013). Siyasi bir araç olarak sanat. *Uluslararası sanat, tasarım ve manipülasyon sempozyumu. 21-23 Kasım 2013, bildiriler kitabı* içinde (ss.21-28). Sakarya Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2015). *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Atatürk Türkiye'si'ne bir ulusun inşası*. Çev. L. Yalçın. Ankara: Akılçelen Kitaplar.

Akıllı Kent: Öğreten Kentlerden Öğrenen Kentlilere¹

The Smart City: To Urbanites Who Learning from Cities That Teaches

Aygül KILINÇ*

Öz

“Akıllı Kent” uygulaması, kentsel hizmetlere ve kente ilişkin bilgilere zaman ve mekândan bağımsız erişim altyapısının oluşturulması üzerine kurgulanan bir projedir. Bu uygulama, farklı ve geniş tabanlı uygulama bileşenlerini içeren, yoğun bilgi ve teknoloji kullanım esası üzerine geliştirilmiştir. Uygulama; her türlü yönetsel, kurumsal, ekonomik, konumsal, sosyo-kültürel, fiziki ve coğrafi bilgilere erişimi bir veri tabanı üzerinden internet bağlantısıyla erişilebilir kılmayı amaçlamaktadır. Kentsel alanın teknolojik sistemler bağlamında planlanıp yeniden düzenlenmesini öngören bu uygulama, kent kullanım ve hizmet alım biçimini yeniden düzenleyip örgütlemiştir. Bu çalışmada, “Akıllı Kent” uygulamasının, öğreten ve öğrenen rolleriyle kent ve kentliler arasında yeni ilişki biçimlerinin gelişmesine neden olduğu savlanmıştır ve bu bağlamda bazı çıkarsamalarda bulunulmuştur. “Akıllı Kent” uygulamaları bağlamında her defasında yeniden üretilen kent kullanım biçimlerinin, kentsel alanda herkes için gündelik yaşamı kolaylaştırma anlamına gelmeyebileceği çıkarımı, gerekçeleriyle açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Akıllı Kent, Öğrenen ve Öğreten Kent, Bilişim Sistemleri, Kent Yönetimi, Kentsel Uyum Sorunu.

Abstract

“Smart City” application is a project built on the creation of urban services and information access infrastructure independent of time and space for the city. This application contains diverse and broad-based application components is a project envisaged to be established on the basis of extensive knowledge and use of technology. The application aims to make access to all kinds of administrative, institutional, economic, spatial, socio-cultural, physical and geographical information accessible via internet via a database. This application, which envisages the planning and reorganization of urban space in the context of technological systems, has rearranged and organized the format of urban use and service. In this study, it has been suggested that the application of the “Smart City” has led to the development of new forms of relationship between the city and the urban people with their teaching and learning roles and some inferences have been made in this context. In the context of “Smart City” applications, it is explained that the urban usage models that are always reproduced will not mean to facilitate everyday life for everyone in the urban area.

Keywords: Smart City, Learning and Teaching City, Information Systems, Urban Governance, Urban Integration Problem.

Giriş

“Akıllı Kent” uygulaması, son yıllarda adından sıkça söz ettiren ve teknolojik gelişmeler ekseninde birçok dünya kentinde uygulama alanı bulan, kentsel üretim, büyüme ve ulaşım gibi nitelikli hizmetlere zaman ve mekândan bağımsız olarak erişim altyapısının oluşturulması üzerine kurgulanan bir projedir. Küresel dünyanın rekabet halindeki kentleri küresel yarışta var olabilmek, varlığını bir adım daha öteye taşıyabilmek için yapısal dokularını yenilemek durumundadır. Bu kentler, birer cazibe merkezi olarak rekabetçi niteliğini koruyabilmek, her alanda güçlü ve başarılı olabilmek için değişimi, yeniliği, bilim ve teknolojideki son gelişmelerden yararlanmayı zorunlu görmektedir. Bilimsel ve teknolojik gelişmeler ekseninde kamusal işlem ve hizmetlerin niteliği ile kentsel alanın alt ve üst fiziki donanımı/dokusu değişmektedir. Gündelik hayatı kolaylaştıran, ancak kentsel alan kullanım biçimini de yeniden üreten kentsel donatılar, bu süreçte kentlilerin yaşam biçimini ve kentle olan ilişkilerini de yeniden belirlemektedir. Diğer bir ifadeyle bu uygulamanın bir tarafında yoğun bilgi ve teknolojiye dayalı altyapısıyla yeni hizmet anlayışını kentlilerin kullanımına açmaya hazır (etkin, öğreten konumuyla/rolüyle) kentler bulunmaktadır. Diğer tarafında ise söz konusu yenilikleri öğrenen ya da öğrenmek durumunda kalacak olan ve bu yenilikleri gündelik hayatına taşımaya hazır ya da taşımak durumunda kalacak olan (edilgen, öğrenen konumuyla/rolüyle) kentliler bu-

¹ Bu çalışma, 10-12 Haziran 2015 tarihinde İspanya'nın Barselona kentinde düzenlenen “International Conference on New Horizons in Education (INTE: June, 10-12, 2015 / Barcelona / SPAIN)” adlı bilimsel etkinlikte sunulmuş olan bildirinin genişletilmiş halidir.

* Dr. Öğr. Üyesi. Gaziantep Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, aygulki-linc@hotmail.com.

lanmaktadır. Yoğun bilgi ve teknoloji kullanımına dayalı hesaplı, planlı ve düzenli altyapısıyla “Akıllı Kent” uygulamasının ürünü olan teknoloji donanımlı kentlerin gündelik yaşamdaki konumu/rolü her geçen gün sağlamlaşmasına karşın bu süreçte kentlilerin konumunun/rolünün ise görece edilgenleştiği, akıllı otomasyon sistemleri karşısında edilgen bir konuma düşmeye başladığı söylenebilir. Bu bağlam içinde, söz konusu çalışmada, kent ve kentliler arasında “öğreten” ve “öğrenen” rolleriyle yeni bir ilişki biçiminin geliştiği savlanmıştır. Ayrıca uygulamanın kentsel yaşam kalitesi ve kentsel hizmetlere erişim konusunda kazandırdığı faydalarının yanında uygulamanın olası olumsuz sonuçları ve buna ilişkin tereddütlere/çekincelere de yer verilmiştir. Bu çalışma, matbu ve elektronik ortamdaki kaynaklardan yararlanılarak ve gözlem yoluyla edinilen bilgiler ışığında kuramsal bir yaklaşımla ele alınmıştır. Çalışmada öncelikle “Akıllı Kent” uygulamasının ne olduğu, uygulanabilirliği, bilim ve teknolojik veriler üzerine kurgulanmış kentsel sistemler bağlamında oluşan “yeni kent imgesi”nin oluşturmaya başladığı yeni simgesel özellikler taşıyan kentsel form konusu üzerinde durulmuştur. Ardından bu uygulamanın yeniden ürettiği kentsel yapı ve yaşam biçimi ile kentlilerin kentle bütünleşme sorunu, özellikle metropol kentlerin hafızada yer edinmiş dokusu ve nitelikleri bağlamında belli ölçüde soyutlama yapılarak (tanımlı bir kenti ya da kentleri esas alan bir araştırma olmaması dolayısıyla) irdelenmiş ve çalışma genel bir değerlendirmeye bağlanmıştır.

“Akıllı Kent” Kavramı ve Uygulaması Üzerine

Kentlerde, özellikle metropol kentlerde yapısal anlamda gerçekleştirilen her yeni uygulamanın özünde artış eğilimindeki nüfus yoğunluğu ve görece olarak bu yoğunluğun tetiklediği ulaşım, enerji, su, sağlık, kaçak yapılaşma, çevre ve güvenlik gibi kent işlevlerine ilişkin sorunlar vardır. Bu sorunlar, kentsel alanda yaşam kalitesini aşağı çeken unsurlardır. “Akıllı Kent” uygulaması, kentlerde yaşanan bu sorunları çözme, gündelik kentsel pratikleri kolaylaştırma, zamanı daha verimli kullanma amacıyla geliştirilen ve bileşim sistemleri üzerine temellendirilen kenti yeniden planlama ve düzenleme uygulamasıdır. Kentsel alan ya da mekân, sınırları belli olan, toplumsal ve fiziksel süreçleri içinde barındırır. Nüfus baskısının hızla arttığı sınırlı bir mekânda topografyanın izin verdiği ölçüde, yatay anlamda kentsel genişleme söz konusu olur. Ne var ki, sınırlı toprak/arazi/mekân, kentsel hizmetlerde yüksek maliyet, kent ekonomisinin işlevselliği ve yapı sektöründeki yoğun teknolojik bilgi kullanım durumu, günümüz kentlerinde dikey genişlemeyi görece daha ussal bir seçenek haline getirmiştir. Bu anlamda, gelişmiş dünya ülkelerinin rekabet halindeki metropol kentlerinde yükselen devasa kuleler (yüksek teknoloji donanımlı çok katlı yapılar), duble yollar, köprüler, araçlara ve yalalara ilişkin alt ve üst geçitler/bağlantılar/istasyonlar/park alanları modern kentlerin başlıca simgeleri ve dikey kentsel genişlemenin kristalleşmiş modern yapı örnekleri olarak belirmiştir. Ağırlıklı olarak metal ve cam yığınlarından oluşan teknolojik donanımlı söz konusu bu bileşenlerin modern kentlerde oluşturduğu ayırıcı görsel ve yapısal farklılık, yeni bir kentsel imge olarak kent hafızasındaki yerini almıştır.

Günümüzde, kentlerin karşı karşıya bulunduğu sorunları çözmeyi ve kentlilerin yaşam kalitesini artırmayı amaçlayan “Akıllı Kent” uygulaması, kavramsal olarak “Smart^{**} City” kavramından çevrilerek Türkçeye kazandırılmıştır (Kalkınma Bakanlığı, 2013). Son yıllarda kentsel alanda bir planlama ve tasarım uygulaması olarak belirginlik kazanan “Akıllı Kent / Smart City” kavramı, bir kentin birçok alanda gösterdiği kabiliyet olarak tanımlanmıştır (Gif-

** “Smart” terimi, kişiye özgü hedeflerin açıklık ve erişilebilirlik durumunu ifade eden kriterleri tanımlayan bir kısaltma olarak geçmektedir. “Spesific/spesifik”, “Measurable/ölçülebilir”, “Achievable/ulaşılabilir”, “Relevant/ilgili”, “Time-Bound/zaman sınırlı” olarak geçen kriterlerin baş harflerinin bir araya getirilmesi sonucu, bu terim (S.M.A.R.T.) oluşmuştur (Rubin, 2002, s. 26-27).

finger, 2007). Bu ifadenin kavramsal çerçevesini; kentte çeşitli elektronik ve dijital teknolojilerin uygulanması, kentte yaşam ve çalışma ortamını iyileştirmek üzere bilişim teknolojilerinden yararlanılması, bu bilişim teknolojilerinin yerel veya merkezi yönetim sistemlerine entegrasyonu, bilişim teknolojileri ve insanları bir araya getiren uygulamaların yerleştirilmesi gibi faktörler oluşturmaktadır (Kamu Teknoloji Platformu, 2016, s. 10; Göker, 2001, s. 18). 1990'lı yılların başında “Yeni Kentleşme Hareketi (New Urbanism)” ile başlayan Sürdürülebilir Kentler (Sustainable Cities), Ekolojik Kentler (Ecological Cities/Green Cities), Akıllı Büyüme (Smart Growth), Yavaş Kentler (Slow Cities), Düşük Karbon Kentler (Low Carbon Cities), Yaşanabilir Kentler (Liveable Cities), Dijital Kentler (Digital Cities) ve Akıllı Kent Girişimleri (Smart Cities Initiatives) ile devam eden kent planlama ve tasarım örnekleri, kente ilişkin benzer kaygılarla benzer çözümler üretmeyi hedefleyen planlama yaklaşımlarıdır (Sınmaz, 2013, s. 77). Bir anlamda söz konusu bu planlama yaklaşımlarının verilerini adeta bir potada toplayıp uyumlu biçimde kent donatılarında kullanmayı amaçlayan “Akıllı Kent” uygulaması, akıllı bir yerleşmenin nitel ve nicel dokusunu yeniden tanımlayan kentsel düzenlemeler olarak tanımlanabilir. Bir kentin akıllı bir yerleşme olarak tanımlanabilmesi için bir takım ölçütlere sahip olması gerektiği belirtilir. Viyana Teknik Üniversitesi Bölge Bölümü’nde yapılan bir araştırmada geleneksel ve neo-klasik kentsel büyüme ve kalkınma kuramları ışığında, “akıllı ekonomi, akıllı hareketlilik, akıllı çevre, akıllı toplum, akıllı yaşam ve akıllı yönetim” biçiminde akıllı bir yerleşmeye ilişkin yedi ölçüt belirlenmiştir (Akgün, 2012, s. 7). Bir başka çalışmada, akıllı bir kentin bileşenleri güvenilir enerji ve su temini, kent ve kentler arası verimli ulaşım, verimli kamusal yönetim, kamusal verilere yedi gün/yirmi dört saat kesintisiz erişim, yüksek kalitede entelektüel sosyal sermaye, yarışmacı üretici ve açık yerel ekonomi olarak sıralanmıştır (Lugaric & Krajcar & Simic, 2015). Bu uygulamayla ilgili olarak ilgili literatürde çok sayıda amaca da yer verilmiştir. Özlü bir ifadeyle “Akıllı Kent” uygulaması, özünde kentlerin doğa ve insan için azami verimlilik sağlayacak biçimde yeniden düzenlenip örgütlenmesini içeren; insan ve sosyal sermayeye yatırım yapmaya öncelik tanıyan; modern ulaşım ve iletişime ilişkin teknolojik altyapı oluşturmayı hedefleyen; sürdürülebilir ekonomik büyüme ve yüksek yaşam kalitesi ile doğal kaynakların ussal yönetimini ve katılımcı yönetim anlayışını yerleşik uygulama haline getirmeyi ve bu bağlamda kent gelişimine kapsayıcı ve nitelikli bir bakış açısı kazandırmayı amaçlayan bir uygulama olarak ifade edilmiştir (Akgün, 2012, s. 7; Sınmaz, 2013, s. 77).

Bilişim teknolojilerinden güvenli bir şekilde faydalanılarak mevcut kent varlıklarının ve kaynaklarının entegre edilmesini tanımlayan bu uygulama (Kamu Teknoloji Platformu, 2016, s. 10), bilgi/bilişim sistemleri üzerine kurgulanmıştır. Bileşim sistemleri, bir organizasyonda karar verme sürecini destekleyen, bilginin yayınlanmasını sağlayan, verileri toplayan, istendiğinde geri sunan ve işleyen genel bir sistem olarak tanımlanır (Laudon & Laudon, 2015, s. 16). Bir örgütte bilişim sistemlerinin kurumsal, yönetsel ve teknolojik bilgi boyutları bulunmaktadır. Kent bağlamında bileşim sistemleri, farklı hizmet alanlarında kentlerde uygulanmakta olan parçalı otomasyon sistemlerinin bir ağ biçiminde düzenlenip aralarında eşgüdüm sağlandığı bir üst örüntü/yönetim odağı biçiminde tanımlanabilir. Bu bağlamda, bileşim sistemlerinin üzerinde temellendiği otomasyon sistemleri, kentsel gelişme ekseninde dereceli olarak kent yaşamına giren ve gündelik yaşam üzerinde belirleyici olan akıllı şebekelerden oluşmaktadır. Otomasyon sistemleri endüstriyel, tarımsal, yönetsel ve bilimsel işlerin yürütülmesinde insan müdahalesinin bir ölçüde veya tamamen ortadan kaldırılması, yani işlemin otomatikleşme haliyle ilgilidir. Bu yönüyle otomasyon; algılayıcılar, koşullayıcılar, yükselteçler, düzenleyiciler, bilgi kaynakları ve nihayet bilgisayarlı donanım veya bilgisayarın bizzat kendisi olarak belirir (Otomasyon, 2015). Günümüzde fabrika üretim sistemleri ya da otomasyon sistemleri; akıllı elektrik dağıtım şebekesi ve aydınlatma otomasyon sistemleri; trafik akışını kolaylaştıran otomasyon sistemleri; yangın söndüren otomasyon sistemi; deprem için

uyarı ve güvenlik otomasyon sistemi; akıllı ulaştırma sistemleri; barınma ve çalışma konulu binalardaki enerji verimliliğinin artırılması amacıyla teknoloji destekli akıllı şebekeler/sistemler gündelik yaşamın neredeyse tüm evrelerinde yerini almış durumdadır (Otomasyon Sistemleri, 2015; Kalkınma Bakanlığı, 2013, s. 89-90). Bir işin insan ile makine arasında paylaşılması biçiminde de tanımlanan (Otomasyon Sistemleri, 2015) otomasyon sistemleri, kentsel alanda ve yapılı çevrede kullanılan tüm bileşenleriyle bir bütün olarak aynı zamanda “Akıllı Kent” uygulamasına içkindir. Günümüzün yoğun nüfuslu metropol kentlerinde görülen modern devasa kuleler, çok katlı ve şeritli otoyollar, köprüler, alt ve üst geçitler, metro ve tramvay gibi raylı ulaşım sistemleri, kent güvenlik sistemi, elektronik bankacılık sistemi, elektronik fatura sorgulama ve ödeme sistemi gibi birbirinden bağımsız kentsel unsurlar, otomasyon sistemleri olarak bilinen bilgi ve teknolojik sistemler üzerine tesis edilmiştir.

Ağırlıklı olarak metropol kentlerde farklı alanlarda birbirinden bağımsız olarak uygulama alanı bulan ve bilgiye dayalı teknolojik gelişmeler ekseninde çeşitlenip yaygınlık kazanan parçacıl otomasyon sistemleri, günümüzde “Akıllı Kent” uygulaması bağlamında kent, bölge, hatta ülke ölçeğinde entegre edilmek istenmektedir. Böylece özel anlamda kent yönetimleri genel anlamda ise devlet yönetimi için kamusal alana ilişkin bilgilerin paylaşımı (e-Devlet yapılanmasında olduğu gibi) ve bu bilgilere/hizmetlere erişim ile kamusal hizmet uygulamasını parçacıl bir yapıdan kurtarmak, bunları bir merkezden yönetmek ve denetlemek mümkün olacaktır. Esasında kent yönetimleri ya da devlet yönetimi için bu uygulamanın ölçek niteliği dışında bir örgütte/işletmede kullanılan bileşim sistemlerinden farksız olduğunu, diğer bir ifadeyle uygulamanın, ticari örgütlerde kullanılan bileşim sistemleriyle eşdeğer olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Çünkü bir örgütte uygulanan bilgi ya da bilişim sistemleri; bilginin erişilmesi, toplanması, saklanması, işlenmesi ve dağıtılması sonucu ilgili teknoloji aracılığıyla sistem üzerindeki bilgilerin tümünü içerir, tanımlar (Laudon & Laudon, 2015, s. 30). Dolayısıyla bu uygulamaya içkin bileşim sistemlerini de tıpkı bir örgüt/işletme ölçeğinde uygulandığı gibi daha girift ve büyük ölçekler olan kent, bölge veya ülke ölçeğinde entegre biçimde mekana uygulamak olarak değerlendirmek, olası görünmektedir.

Kalkınma Bakanlığı tarafından yapılan bir çalışmaya göre Türkiye’de “Akıllı Kent” uygulaması, özellikle ülke nüfusunun görece olarak %20’sini barındıran İstanbul ile kısmi olarak diğer büyük kentler olan Konya, İzmir, Kocaeli, Eskişehir, Antalya, Ankara, Bursa, Gaziantep ve Manisa’da sadece kentsel hizmetler, ulaşım ve su hizmetleri boyutunda uygulama alanı bulmuştur (Kalkınma Bakanlığı, 2013, s. 10; Akgül, 2015, s. 5). Ayrıca, kent bilgi sistemleri ve coğrafi bilgi sistemleri, ülkemizde bu uygulamanın önünü açıp pekiştiren ilk kapsamlı girişimler olarak gösterilebilir. Kent bilgi sistemleri, kente ve kentlerde yaşayan vatandaşlara ait bilgilerin toplanmasına ve kullanılmasına; coğrafi bilgi sistemleri ise mekâna ve konuma dayalı karar verme süreçlerinde coğrafi verilerin toplanmasına, işlenmesine, kullanılmasına ve analiz edilmesine olanak tanır (Kalkınma Bakanlığı, 2013, s. 9; Akgül, 2015, s. 1). Günümüzde, bazı kentlerde uygulanmakta olan kent ve coğrafi bilgi sistemlerinin, “Akıllı Kent” uygulaması gibi kapsamlı bir projenin hayata geçirilmesi amacıyla kurulacak sistemin temel altyapısını oluşturacak önemli parçalar olması dolayısıyla bu uygulama kapsamında kritik bir öneme sahip olduğu söylenebilir. Diğer taraftan bilgi/bilişim sistemleri üzerine kurulan ve bir birinden bağımsız olarak kentlerde uygulama alanı bulan otomasyona dayalı akıllı uygulamalar, yeni bir kent imgesi altında “Akıllı Kent”lerin doğuşuna hizmet etmektedir. Yoğun bilgi/teknoloji kullanım esasına dayalı bu akıllı sistemlerin/uygulamaların, aynı zamanda kentlilerin gündelik yaşam pratiklerini değiştirip yaşam biçimini yeniden belirlemek suretiyle, toplumsal süreçteki yerini her geçen gün biraz daha sağlamlaştırdığı anlaşılmaktadır.

“Akıllı Kent” Uygulaması Üzerinden Yeni Bir Kent Formu Yaratmaya Doğru

Kentsel alanda akıllı bir kente ilişkin altyapı düzenlemesinin; yeterli su ve elektrik arzı, sağlığı koruma, katı atık yönetimi, sağlıklı trafik akışı ve toplu taşıma, uygun bütçeli barınma imkânları, sağlam bilişim altyapısı, dijitalleşme, iyi yönetim, e-Devlet, e-Belediye, katılımcı yönetim, sürdürülebilir kaynak ve çevre yönetimi, kent güvenliği, sağlık ve eğitim hizmetleri gibi unsurları kapsaması gerektiği varsayılır (Kamu Teknoloji Platformu, 2016, s. 10). Türkiye kentlerinde sayısal olarak artırılması mümkün olan tüm bu sistemlerin entegre olmuş biçimde tek bir merkezden kontrol edilebilir hali olarak tanımlanan “Akıllı Kent” uygulaması, Türkiye kentleri için erken bir proje olmakla birlikte amacın/beklentinin bu uygulamayı kentlerde bir an önce hayata geçirmek yönünde olduğu söylenebilir. Günümüzde bilim ve teknolojiye gelişme ile üretim biçimine bağlı olarak sahip olunan refah düzeyi, tüm bu bileşenlerin entegrasyonunu kolaylaştırmaktadır esasında. Bir ülkenin refah düzeyi ile bilim ve teknolojiye gelişmişlik durumu paralelinde günümüz metropol kentlerin dokusuna yansıyan tüm bu otomasyon sistemleri, ülkemiz kentlerinde parçalı biçimde sınırlı bir kullanım alanı bulmasına karşın, bu durum bile kentsel alan kullanımında ve hizmetlerin alım biçiminde yavaş da olsa değişimi tetiklemiş görünmektedir. Başka bir ifadeyle kentsel alanda kullanılan parçalı otomasyon sistemlerinin “Akıllı Kent” uygulaması kapsamında entegre bir sistem biçiminde uygulanması istenmesi, Türkiye’deki klasik “kent” anlayışını dönüştürmeye, kent kullanım biçimini değiştirmeye başlamıştır. Kent formu ile kentliler arasında oluşmaya başlayan bu yeni bağlam ise kentsel alanın bir bütün olarak yeniden planlanıp düzenlenmesinin önünü açmıştır.

Bu uygulama her şeyden önce kamuya ilişkin her türlü yönetsel, kurumsal, ekonomik, konumsal, sosyo-kültürel, fiziki ve coğrafi bilgilere erişimi, bir veri tabanı üzerinden internet bağlantısıyla erişilebilir kılmayı amaçlamaktadır. Söz konusu kamusal bilgi ve hizmetlere internet bağlantısıyla bir veri tabanı üzerinden erişimin zaman ve mekândan bağımsız olarak gerçekleşmesi, kentliler için uygulamanın en çarpıcı yönünü oluşturmaktadır. Bu uygulamayla toplu taşıma (otobüs/metro/tramvay) sistemleri, zaman ve güzergâh esasına göre koordineli bir biçimde düzenlenebilmekte ve yolcular açısından zaman kaybı minimum düzeyde gerçekleşecek biçimde toplu taşıma sistemleri arasında aktarma yapma olanağı doğmaktadır. Kentin sokak haritası üzerinden toplu taşıma sistemlerinin tüm hatlarını, güzergâhlarını, duraklarını ve hatlar arasında aktarma istasyonları ile kent dışı bağlantı noktalarını ve güzergâhlarını bir bütün olarak görmek ve istenildiği zaman ilgili internet adresinden bu veriye erişmek mümkün olmaktadır. “Akıllı Kent”in ulaşım güzergâhları, özellikle ana arterler; “yaya yolu-koşu parkuru”, “bisiklet-kaykay-paten-ginger”, “otobüs-taksi gibi toplu taşıma araçları”, “otomobil gibi diğer taşıtlar” biçiminde kullanım amacına uygun olarak şeritlere bölünerek düzenlenebilmektedir. Özellikle metropol kentlerdeki yoğun araç ve insan trafiğinin düzenli ve güvenli biçimde akışını sağlayan bu düzenleme, hız sınırını aşarak ya da şerit ihlali yaparak trafik akışını bozan ya da yavaşlatan sürücülerin tespitini ve ilgili müeyyidenin uygulanmasını kolaylaştırmaktadır. Bu uygulama çerçevesinde toplu taşıma sisteminde yolcunun rahat, güvenli ve hızlı geçişini sağlayacak gerekli otomasyon (yürüyen merdiven, asansör, kart okuyucu turnike, bilet satış makineleri) sistemlerini oluşturmak mümkündür. Kent güvenliğine ilişkin mobese sistemi, yol-bul sistemi, trafik akış durumu, hava durumuna ilişkin bilgilere erişim ve su-elektrik-doğalgaz gibi çeşitli hizmet alımlarına ilişkin faturaları yedi gün/yirmi dört saat, internet bağlantısıyla (online olarak) ödeme olanağı sağlanmaktadır. Böylece zamanı verimli kullanmanın oldukça önemli olduğu günümüzde kentliler açısından zaman yönetimi, bu uygulama sayesinde kolaylaşmaktadır. Hastanelerin, nöbetçi eczanelerin konum ve çalışma saatlerine online erişim, günün her saatinde mümkün olabilmektedir. Bir kente ilişkin tarihi ve doğal değerlere, eğlenme ve dinlenme alanlarına, alış-veriş merkezleri ve caddelerine, yeme-içme ve konaklama ile bunların konumsal durumuna, çalışma gün ve saatlerine, hizmet alım

maliyetine ve kentlerin günlük hava raporuna ilişkin bilgiye internet üzerinden erişmek, mümkün olmaktadır. Bu verilere erişim imkânı, insanlara, daha kolay ve hızlı biçimde plan ve program yapma kolaylığı sağlamaktadır. Özel alana ilişkin bir düzenleme olarak bir binada kurulacak otomasyon sistemi ile bina içinde birçok aygıtın kullanılabilmesi, binaya giriş çıkışın kontrol altında tutulması, binayı aydınlatma ve havalandırma ile ısıtma ve soğutma işlevi, otomasyon sistemleri üzerinden uzaktan erişimle mümkün olabilmektedir. Özetle, “Akıllı Kent” uygulamasıyla kent ölçeğinde kamusal yaşama ilişkin tüm verilerin dijital olarak toplanması, bu verilerin saklanması ve söz konusu verilere zaman ve mekândan bağımsız erişim altyapısının sağlanması hedeflenmektedir. Bu uygulamanın kentsel yaşamı kolaylaştırıp kentsel alanı daha güvenli ve nitelikli kılacağı varsayılmaktadır. Ancak bu uygulama ile kentlilerin edilgen konuma düşebileceği, kişisel bilgilerin veri bankalarında toplanması dolayısıyla mahremiyetin/özel alanın yok olabileceği ya da kişisel bilgilerin çalınıp kötüye kullanılabileceği yönünde, söz konusu uygulamaya ilişkin ciddi eleştirilerin/tereddütlerin olduğunu da belirtmek gerekir.

Sıklıkla vurgulandığı gibi bilim ve teknolojiye dayalı otomasyon sistemleri, bir taraftan insan hayatını kolaylaştırırken diğer taraftan özel hayatın gizliliğini korunaksız ve dış saldırılara açık hale getirebilmektedir. Örneğin kentlilere ilişkin kişisel bilgilerin toplanması, saklanması ve gerektiğinde bu bilgilerin kullanılabilir biçimde tutulması durumu, esasında kentlileri, hem çeşitli sosyal ve siyasal odak noktaları karşısında, hem ticari faaliyet yürüten örgütler karşısında hem de kötü niyetli illegal oluşumlar/girişimler karşısında zayıf ve korunaksız duruma düşürebilmekte; kentliler üzerindeki toplumsal gözetimi/denetimi kolaylaştırmaktadır. Kamu kurumları ve özel kuruluşlar tarafından sıkça başvurulanan bir yola dönüşen kişisel bilgi toplayıp depolama ve teknolojik gözetleme aygıtlarını kullanma konusundaki başlıca amacın ticari ve güvenlik kaynaklı olduğu belirtiliyor (Özarslan, 2016, s. 142). Ayrıca kamu ve özel sektörün kişisel verilerin korunduğuna dair tüm taahhütlerine rağmen önlenemeyen siber (sanal) saldırılar nedeniyle elektronik ortamdaki bilgilerin çalınması ya da saklı tutulması gereken bu bilgilerin izinsiz olarak paylaşılması, günümüzde hiç de yabancı olmadığı olaylar arasındadır. Çalınan kişisel veriler üzerinden banka hesaplarının boşaltılması veya bu bilgilerin kötüye kullanılması suretiyle insanların çeşitli biçimlerde kötü niyetlilerin tacizine maruz kalması, normal hayattaki zorbalığın sanal ortama taşınmış halleri olarak sıklıkla yaşanmaktadır. İstenmeyen bu durumlar, kişisel verilerin korunmasına ilişkin yeterli önlemlerin alınmamış/alınamamış olmasının ve verilen taahhütlerin yerine getirilmemesinin bir sonucudur. Diğer taraftan gözetimin yani toplumsal gözetimin ve denetimin, iktidarı ele geçiren sınıfın diğer sınıflar üzerinde bir baskı aygıtı olarak devletin ortaya çıkmasıyla başladığını ileri süren Toker (2016, s. 62), toplumsal gözetimin ilkel/ilk halini; sulama kanallarının açılması ve denetlenmesi, kamusal faaliyetleri yürütecek işgücünün sağlanması ve denetlenmesi, vergi toplamak için gerekli kayıtların tutulması, göçebe yaşamın denetlenmesi, nüfusun kayıt altına alınarak savaşlara sürülecek asker sayısının belirlenmesi olarak sıralamıştır. Devamında yazar, gözetimin/denetimin bu kabaca halinden tasarlanmış gözetim toplumuna geçişin kapitalizmle birlikte gerçekleştiğini belirtir. Gözetimin gelişmiş ve tasarlanmış halini ifade eden kapitalizm evresinde ise kent meydanları, cadde ve sokaklar gibi kamusal yaşam alanının geniş bir bölümüne yerleştirilmiş olan mobese kameraları, bankamatik ve kredi kartları, bilgisayar ve telefonlar gibi kent yerleşikleri tarafından istemli ya da istemsizce kullanılan veya kullanılmakta olan akıllı elektronik aygıtlar bulunmaktadır. Bu aygıtlar aracılığıyla neredeyse atılan her adım kayıt altına alınabilmektedir. Ekonomik, politik ve yönetsel anlamda sert rekabetin ve çatışmanın yerelden uluslararası alana kadar uzandığı ve siber saldırılara karşı güvenlik tedbirlerinin görece zayıf olduğu böyle bir ortamda, bu durum, kayıt altındaki kişisel verilerin izinsiz olarak belli kişiler ya da kesimler adına menfaat doğuracak biçimde ticari ya

da politik amaçlı olarak kullanılabilceği yönünde türlü çekincelerin oluşmasına neden olmaktadır.

Kentlilere ilişkin kişisel bilgilerin kamu kurumları ve özel kuruluşlar tarafından toplanıp saklanması, gerektiğinde bu bilgilerin kullanılabilir durumda tutulması ve kamusal alandaki elektronik gözetleme aygıtları, birçok kişi tarafından güvenlik riskinin bir sonucu, siyasal iktidarın özel hayata müdahalesi veya ticari kontrolün gömülü hali olarak görülmektedir. Örneğin toplumsal gözetimi/denetimi kapitalist ilişki örüntüleri üzerinden değerlendiren Çoban'a (2014, s. 3-4) göre kapitalist sistem, tüm yaşam alanlarını; üretim ve tüketim süreçleri bağlamında toplumu denetim altında tutabilecek biçimde yapılandırmak üzerine kurgulanmıştır. Bu bağlamda mekânın politikası da “gözün iktidarı”na dayanan bir mimari biçime sahip kılınmıştır. Panoptikon^{††} bir mantığa sahip olan bu sistem, toplumsal özneleri biçimlendirirken, gözetlenmeyi ve seyretmeyi normalleştirir ve bir süre sonra toplum için gözetlenmek, olağan bir durum halini alır (Çoban, 2016, s. 119-120). “Akıllı Kent” uygulamasının Panoptikon mantıkla kentsel alanda uygulanmasının sıradan kentlilerin gündelik hayatını olumsuz etkileyip mahremiyeti ortadan kaldıracığına ve kentlileri özne olmaktan çıkarıp edilgenleştirileceğine dair tüm eleştirilere/endişelere rağmen bu uygulamanın altyapısını oluşturan kişisel bilgilerin toplanmasının; el-yüz-göz tanıma sistemlerinin ve elektronik gözetleme aygıtlarının kullanım durumunun her geçen gün yaygınlaştığına da tanık olmaktadır. Güven'in de (2016, s. 19, 23) vurguladığı gibi kişisel bilgilerin toplanarak mahremiyetin yok edilme durumuyla karşı karşıya kalınmasına rağmen, gözetim araçları, toplu ya da bireysel bir tepkiyle neredeyse hiç karşılaşmadan çok hızlı bir biçimde artmakta ve yaygınlaşmaktadır. Dar anlamda kentliler, geniş anlamda toplum nazarında gözetimi göreceli olarak meşrulaştıran en önemli faktörün ise güvenlik kaygısı olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle metropol kentlerde terör, gasp, hırsızlık gibi güvenlik kaygısını tırmandıran yasadışı olaylardaki artış karşısında kişisel bilgilerin ve biyometrik verilerin toplanıp saklanması ve elektronik gözetleme araçlarının neredeyse her sokak başına konulması, kentsel alandaki riski minimuma indirmenin ve güvenli bir yaşam alanı oluşturmanın neredeyse seçeneksiz yolu olarak düşünülmekte ve bu bağlamıyla kentliler nazarında gözetim araçları, yaygın biçimde kabul görmektedir. Diğer taraftan günümüzün otomasyon sistemleri üzerine kurgulanmış ve toplumsal gözetimi/denetimi bir hayli yoğunlaştırmış olan “Akıllı Kent” örgütlenmesi ve formunun geliştirdiği yeni yapının ve ilişki biçiminin, konumsal anlamda kendine ve kentlilere yeni bir rol biçtiği de anlaşılmaktadır. Yoğun bilgi ve teknoloji üzerine tesis edilip bir merkezden yönetilmesi hedeflenen hesaplı, planlı ve düzenli altyapısıyla “Akıllı Kent” uygulaması, kentsel mekândaki konumunu her geçen gün sağlamlaştırırken, kentlilerin ise bu süreçte görece edilgenleştiği, akıllı otomasyon sistemleri karşısında edilgen bir konuma düşmeye başladığı söylenebilir.

“Akıllı Kent” Uygulamasında Öğreten ve Öğrenen Olmak

“Akıllı Kent” uygulamasında kullanılan otomasyon sistemleri, diğer bir anlatımla akıllı sistemler, toplumlarda ve kent yaşamında davranış değişikliği oluşturur (Akgül, 2015, s. 1). Bu uygulamalar, kentsel ilişkileri ve kent kullanım biçimini yeniden belirler. Laborit'e (1990, ss. 12, 21, 27, 98) göre, insanın çevresini değiştirmesi bir olgudur ve sonuç olarak kent, bir insan ürünüdür. Bu durum, kent ve kentliler arasındaki toplumsal geçişkenlik sürecinin yönünü ve niteliğini göstermesi açısından ayrıca önemlidir. Kent ve kentliler arasındaki ilişki bağlamında gerçekleşen geçişkenlik sürecinde üretilen nesnel ve öznel değerler, geçmiş ile gelecek arasındaki bağlamı oluşturur. Yazara göre kent, bir toplumsal kümenin yani kentlilerin

^{††} Gerçekte kardeşi Samuel'in düşüncesi olmasına rağmen Jeremy Bentham'ın yaratıcı imgelemin ürünü olarak bilinen ve 1806 yılında Rusya'da inşa edilmeye başlanan bir hapisane projesi olarak “Panoptikon/gözetim-evi”, merkezi bir gözetleme kulesi etrafında birçok hücreden oluşan, bir gardiyanın birçok mahkûmu aynı anda denetleyebildiği büyük dairesel yapıdır (Pease-Watkin, 2016, s. 77).

ürünü simgeler ve bu anlamda kent, bir etkileyenin “etki”sidir. “Etkileyen” kavramıyla vurgulanmak istenen toplumsal kümedir, yani kentte yaşamakta olanlardır. Bu bağlam içinde, kentlilerin güttüğü ereğin kent kurmak olmadığı; kentlilerin esas ereğinin yaşamak, yapısını sürdürmek, belki de varlığını korumak olduğu belirtilmiştir. Bu durumda, yapısını, onu üretip ondan yararlanan insan kümesi yani kent yerleşikleri belirliyor ise bu anlamda kent, canlı bir varlık olamaz; ancak toplumsal bir varlığın kendi yapısını denetlemek ve ayakta tutmak üzere kullandığı bir “araç” olabilir. Bu bağlamda araçsallaştırılan kentin aynı zamanda bir giysi, bir zırh, bir sınırlayıcı, bir alışveriş yeri, bir pazar olduğu da belirtilmiş ve bu yaklaşım çerçevesinde bir nesne olarak kentin edilgenliği vurgulanmıştır. Buna karşın, kente canlı bir organizma gözüyle bakanlar, her ne kadar insan ürünü olsa da ona, toplumsal süreçte görel bir belirleyicilik atfeder ve kenti, bir özne olarak ele alır. Diğer bir anlatımla, kentin, toplumsal değişim sürecinde görel bir belirleyiciliğinin söz konusu olduğuna inananlar, kentin, kentte yaşayanlar üzerinde belli bir etkisinin bulunduğu ön kabulüyle kente yaklaşırlar. Bir anlamda kent ile kentliler arasındaki geçişkenlik halinin kabulü ve geçişkenlik halinin karşılıklı bağlamına rağmen bilgiye dayalı kentsel akıllı teknolojinin devingenliği karşısında bireyin zayıflığı ve sisteme olan bağımlılığı gözetildiğinde, oluşan bu yeni tabloda kentin, bir özne/belirleyici/öğreten olarak birey ya da kentli karşısında daha etkin ve belirleyici bir konuma yerleştiği söylenebilir.

Bir toplumun ürettiği nesnel ve özel değerler ve bu değerlerin biriktirilip yeniden üretildiği ve aktarıldığı yerleşim alanları olarak kent, uygarlığın yani gelişim ve değişimin odak noktası olarak bir kimlik kazanır. Uygarlığın tarihi aşağı yukarı kentlerin tarihi (Kıray, 2007, s. 9-10) olduğuna göre, bu kimlik, onu, kırsal alandan ayırıcı kılar; farklılaşma ve örgütlenmeyi de içeren kente içkin nicel ve nitel özellikler yansıtır. “Kent, nasıl ve hangi araçlar vasıtasıyla gelişir?” sorusu, “merkezi ya da yerel iktidarı elinde bulunduran siyasi erk(ler) (kent yöneticileri), kent tasarımcıları (mimarlar), tüccar-esnaf-sanayici gibi girişimciler, örgütlü sivil girişimler ve örgütsüz kentliler biçiminde geniş bir çevrenin yani kent aktörlerinin görel tasarrufu sonucu veya bunların kentle olan temas derecesi ve niteliği ile üretilir” biçiminde yanıtlanabilir. Ancak, kenti, kentlilerin yaşamı üzerinde belirleyici kılan ve ona özne rolünü kazandıran esas unsur, bilgi ve teknolojik gelişmeler bağlamında geliştirilen ve kentsel yaşamı kolaylaştırmayı hedefleyen akıllı kent otomasyon sistemleridir. Kentlerin gelişmişlik düzeyi bağlamında kentsel alanda nicel ve nitel açıdan farklılık sergileyen bu sistemleri, “Akıllı Kent” uygulaması gibi çarpıcı bir girişim kapsamında bir merkezden eşgüdümlü olarak yönetme ve kentin tamamında işlevsel kılma çabası, şüphesiz kent ile kentliler arasındaki ilişki biçimini de yeniden belirleyecektir. Kent ile kentliler arasındaki ilişki biçimini yeniden belirleyen otomasyon sistemleriyle donatılmış yeni bir kent dokusunun, kenti, kentsel alanda belirleyici, hatta yönlendirici kılıp kent pratikleri üzerinde onu, başlı başına bir özne haline getirebilir. Şöyle ki, “Akıllı Kent” uygulaması bağlamında kentsel dokuda hayata geçirilmek istenen ya da hali hazırda uygulanmakta olan otomasyon sistemleri, kamusal işlem ve hizmetlere erişim ile bunlardan yararlanma biçimini ve kentsel alanın alt ve üst fiziki donanımını dereceli olarak değiştirmeye başlayacaktır. Metro, metrobüs gibi ulaşım araçları, yürüyen merdivenler, asansörler, güvenlik amaçlı mobese kameraları, en uygun yolu bulmaya yardımcı yol-bul (navigasyon) aygıtı, teknoloji donanımlı akıllı binalar ile birçok farklı alanda kullanılan akıllı otomasyon sistemleri kentsel gündelik yaşamın bir parçası durumuna gelmiş bulunmaktadır. Toplumsal yaşamı kolaylaştıran bu sistemler, yol ve hava durumu, yedi gün/yirmi dört saat internet üzerinden online fatura ödeme gibi kent ulaşım/güvenlik/bilgi donanımları, kent kullanım biçimini yeniden üretmektedir. Bu gelişmeler ekseninde kent yerleşiklerinin ya da kullanıcılarının hizmet alabilmek için tasarlanan akıllı sistemin dışına çıkamayacağı, kent üzerindeki belirleyiciliği görel olarak zayıflayacağı ve edilgen konumlarının belirginleşeceği; ayrıca otomasyon sistemleriyle donatılmış kentsel alanı kullanabilmek için söz konusu bu sistem-

lerin nasıl kullanıldığını öğrenmek zorunda kalacakları savlanabilir. Bu bağlamda gündelik yaşam pratiklerini kolaylaştırmak adına geliştirilen bilgi ve teknoloji donanımlı bu sistemleri kullanmak ve gündelik yaşamına taşımak zorunda kalacak olan kent yerleşiklerinin hepsi olmasa bile önemli bir kısmı, söz konusu bu yeni teknolojiyi kullanma ve benimseme konusunda muhtemelen sorun yaşayacaktır.

“Akıllı Kent” uygulaması, toplumsal yaşama nüfuz edip kentsel hizmet sunum ve alım biçimini yeniden ürettiğine göre bu uygulamanın kent yönetimi ve kentliler açısından bir takım olası olumlu ve olumsuz yönlerinden söz etmek mümkün görünmektedir. En başta bu uygulama, kentlilerle bütünleşen, onların talep ve beklentilerini dikkate alan bir uygulama olarak tanımlanır. Bu uygulamanın hayata geçirilmesi durumunda var olan ve olası kentsel sorunlar, zamanında ve yerinde tespit edilebilir; sorunlara ilişkin yapıcı çözümler, zaman kaybı yaşanmadan etkin bir biçimde üretilebilir. Daha da önemlisi kentsel politika oluşturma ve kente ilişkin karar alma süreçlerinde kentlilerin eğilimini dikkate değer bulma ve bu eğilimleri karar alma süreçlerine dâhil etme yaklaşımı, söz konusu uygulama üzerinden yerleşik uygulamaya dönüştürülebilir. Buna karşın, kent yönetimlerinin, “Akıllı Kent” çözümlerini hayata geçirirken finansman, standartlarda uyum ve entegrasyon gibi önemli sorunlarla karşı karşıya kalabileceği belirtilmiştir (Kalkınma Bakanlığı, 2013, s. 10). Bu uygulama hayata geçirilirken yeni teknolojik ve ağ altyapısının olası olumsuz etkilerinin göz ardı edilebileceği; potansiyel kentsel kalkınma alternatiflerinin değerlendirilemeyeceği; “Akıllı Kent” odaklı stratejilerin özünde iş-odaklı, sermaye-odaklı stratejiler olması dolayısıyla bu anlamda uzun vadede kayıplara neden olabileceği belirtilmiştir (Akgün, 2012, s. 7). Kentliler açısından da söz konusu uygulamaya ilişkin bir takım olumsuz sonuçların olası olduğu söylenebilir. Örneğin, teknolojinin kentsel hayatın neredeyse tüm dokusuna nüfuz etmesi dolayısıyla bu uygulama, tüm kentlilerin hayatını aynı derecede kolaylaştırmayabilir. Dahası, bu uygulama bağlamında kent dokusuna yansıyan otomasyon sistemleri, kentsel alanı kullanmak zorunda olan kentlilerden bazılarını yardım almaksızın evinden ya da sokağından çıkamaz duruma getirebilir. Kentleşme yani kentsel uyum, bir süreç içinde kente içkin alışkanlıkları benimseme, içselleştirme ve bunları davranışlarına aktarma durumuyla ilgilidir. Bir ya da birkaç kuşaktan bu yana kente yaşayanlar arasından görece olarak küçük bir kısmının teknolojiyi kullanmayı reddetmesi dışında çoğunluğun kentsel alandaki yeniliklere ilişkin uyum sorunu yaşayacağına ihtimal vermek zor olmakla birlikte, aynı savı, kente yeni göç edenler için de ileri sürmek pek olası görünmemektedir. Buna göre, köyden kente yakın tarihte göç edenler, kentsel alanı kullanma konusundaki bilgi ve deneyimleri henüz belli bir düzeye erişmemiş iken, yoğun bilgi ve teknolojiye dayalı otomasyon sistemlerini kullanmak durumunda kalmaları, bu kişilerin uyum sorunu yaşayacaklarına dair güçlü bir emaredir. Bu durumda bazılarımız için kent, insan hayatını kolaylaştıran bir yapı olmaktan uzaklaşıp gündelik hareket alanını kısıtlayan, insanı sınırlandıran sevimsiz bir yapıya dönüşebilir. Kentlerde yaşanan sorunları çözmeye, gündelik kentsel pratikleri kolaylaştırma, zamanı daha verimli kullanma amacıyla geliştirilen/geliştirilmek istenen “Akıllı Kent” uygulamasının bu bağlamda bazı kentliler açısından sorun yaşayacakları bir uygulamaya dönüşmesi muhtemel görünmektedir. Tam da bundan dolayı kentlilerin/kent kullanıcılarının sosyo-kültürel niteliklerini gözetmek suretiyle kentsel hizmetlere erişimi kolaylayacak ve bu hizmetlerden daha verimli yararlanmayı olanaklı kıla- cık seçenekli kentsel projelere, kentin ve kentlilerin ihtiyacı vardır. Kent yöneticileri, kentsel hizmetlerin alımında sıklıkla yaşanan karmaşık, zaman alıcı ve yıldırıcı prosedürlerden kentlileri kurtarmalıdır. Bilgi gerektiren kafa karıştırıcı akıllı teknolojik uygulamalar karşısında kentlilerin çaresiz kalmasına izin vermemelidir. Basite indirgenmiş görsel işaretler yardımıyla da anlaşılması/kavranması kolay ve seçenekli uygulamalar üzerinden kentsel hizmet vermenin yollarını bulmalıdır. Daha da önemlisi kentsel alanda güvenliğin sağlanması ve mahremiyetin korunması konusunda asla ödün verilmemelidir.

Sonuç

“Akıllı Kent” uygulaması, son yıllarda adından söz ettiren ve teknolojik gelişmeler doğrultusunda ağırlıklı olarak dünyanın metropol kentlerinde farklı düzeylerde uygulama alanı bulan bir projedir. Kent yönetimleri tarafından bu uygulamanın öngörüldüğü gibi hayata geçirilmesi durumunda söz konusu uygulama çerçevesinde farklı disiplinlere ilişkin otomasyon sistemleri/bilgi birikimleri tek bir çatı altında toplanacaktır. Böylece kentsel alana ilişkin her türlü yönetsel, kurumsal, ekonomik, konumsal, sosyo-kültürel, fiziki ve coğrafi bilgilere erişim, bir veri tabanı üzerinden zaman ve mekândan bağımsız olarak kentlilerin hizmetine açılmış olacaktır. Kentsel alanın teknolojik sistemler bağlamında planlanıp yeniden düzenlenmesini öngören bu uygulama, kent kullanım ve hizmet alım biçimini yeniden belirleyecektir. Bu yeni durumun kentliler açısından bazı sonuçlar doğuracağına da kaçınılmaz gözüyle bakılmaktadır. Kentsel yaşam kalitesini yükselteceğine ve kentsel yaşamı kolaylaştıracağına dair “Akıllı Kent” uygulamasına olan inanç, projeden beklenen toplumsal/bireysel faydanın oldukça fazla olduğunu göstermektedir. Ancak bu uygulamanın yararları kadar olası zararları da sıklıkla tartışılan önemli konular arasındadır. Şüphesiz ki kentsel yaşamı daha nitelikli kılp kolaylaştıracağı yönünde uygulamaya ilişkin güçlü iyimser beklentiler/görüşler olmakla birlikte, uygulamanın neden olacağı/olabileceği zararları vurgulayan önemli görüşler de bulunmaktadır. Uygulamaya mesafeli duranlara göre kişisel bilgilerin veri bankalarında toplanması, otomasyona dayalı elektronik gözetim aygıtları aracılığıyla gözetimin/denetimin artması ya da artacak olması, kişisel bilgilerin ticari ya da politik amaçlar doğrultusunda izinsiz kullanılması ya da çalınma riskiyle karşı karşıya olması, söz konusu uygulamanın kişisel güvenlik ve mahremiyet açısından sorgulanmasını gerektiriyor. Ayrıca kentsel hizmet alımında kentlilerin her gün kullanmak zorunda oldukları/kalacakları yoğun bilgi ve teknolojiye dayalı otomasyon sistemleri karşısında giderek edilgen duruma düşmeleri ve kent üzerindeki belirleyiciliğini bir noktadan sonra kaybetme riski, uygulamaya ilişkin bir başka önemli tereddüt olarak belirmiş durumdadır. Diğer taraftan otomasyon sistemleriyle donatılmış kentsel mekânı kullanma ve elektronik sisteme dayalı kentsel hizmetlerden faydalanma konusunda hepsi olmasa bile kentlilerden önemli bir kısmının ciddi sorunlar yaşayabileceği de öngörülmelidir. Bu uygulamanın bir tarafında yoğun bilgi ve teknolojiye dayalı altyapısıyla yeni hizmet anlayışını kentlilerin kullanımına açmaya hazır (etkin, öğreten konumuyla) kentler bulunurken, diğer tarafında ise söz konusu yenilikleri öğrenip/öğrenmek durumunda kalıp bu yenilikleri gündelik hayatına taşımaya hazır ya da taşımak zorunda kalan (edilgen, öğrenen) kentliler bulunmaktadır. Buna göre, kent kullanım ve hizmet alım biçimini yeniden belirleyen bu uygulama, “öğreten” ve “öğrenen” biçimdeki yeni rolleriyle/konumlarıyla kent ile kentliler arasındaki ilişki biçimini yeniden üretecektir. Bu durum ise kentsel alanda yeni bir uyum sorununun yaşanmasını muhtemel kılmaktadır.

Kaynakça

- Akgül, M. K. (2015). *Kentlerin e-Dönüşümü 'akıllı kentler'*, Erişim Tarihi: 12.04.2018, <https://anahtar.sanayi.gov.tr/tr/news/kentlerin-e-donusumu-akilli-kentler/416>.
- Akgün, A. A. (2012). *Akıllı kent*, Ersoy, M. (der.), *Kentsel planlama-ansiklopedik sözlük*, İstanbul: Ninova Yayınları.
- Çoban, B. (2014). Göz ve iktidar: “Vitrinlere değil gökyüzüne bak!” EUL Journal of Social Sciences (V:I) *LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Erişim Tarihi: 12.01.2019, <http://euljss.eul.edu.tr/euljss/si511.pdf>.
- Çoban, B. (2016). Gözün iktidarı üzerine. Çoban, B. ve Özarlan, Z. (Ed.) *Panoptikon: Gözün İktidarı*, İstanbul: Su Yayınları.

- Giffinger, R. vd. (2007). *Smart cities ranking of european medium-sized cities*, University of Copenhagen, Erişim Tarihi: 22.06.2018.
http://www.smartcity-ranking.eu/download/city_ranking_final.pdf.
- Göker, A. (2001). Bilim ve teknoloji politikalarına giriş için ‘enformasyon toplumu’ üzerine kavramsal bir yaklaşım denemesi, *Mülkiye Dergisi*, 25(230),7-26, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/373>.
- Güven, S. K. (2016). *Gözetimin toplumsal meşruiyeti*, Çoban, B. ve Ataman, B. (Der.), *Gözetim toplumu panoptikon*, TMMOB EMO Yayın No: GY/2016/562, Erişim Tarihi: 21.04.2018, http://www.emo.org.tr/ekler/dbf17031f5a9c1f_ek.pdf .
- Kalkınma Bakanlığı (2013). *Bilgi toplumu stratejisinin yenilenmesi projesi*, T.C. Kalkınma Bakanlığı Bilgi Toplumu Dairesi, http://www.mobiliyad.org.tr/img/ebulten/aylik/Nisan_2013_bilgi_ve_iletisim_teknolojileri_destekli_yenilikci_cozumler_mevcut_durum.pdf.
- Kamu Teknoloji Platformu (2016). *Akıllı kentler masabaşı araştırması*. Erişim Tarihi: 21.04.2018, <https://docplayer.biz.tr/33725407-Haziran-akilli-kentler-masabasi-arastirmasi.html>.
- Kıray, M. (2007). Modern şehirlerin gelişmesi ve Türkiye’ye has bazı eğilimler, *Kentleşme Yazıları*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Laborit, H. (1990). *İnsan ve Kent*, (Onaran, B. Çev.) İstanbul: Payel Yayınevi.
- Laudon, K. C. & Laudon, J. P. (2015). *Yönetim bilgi sistemleri*, (Naralan, A. Çev.), Erişim Tarihi: 26.05.2018, <https://ikramdastan.files.wordpress.com/2014/03/mis-laudon-tc3berkc3a7e-v-2.pdf>.
- Lugaric, L. & Krajcar, S. & Simic, Z. (2015). *Smart city - platform for emergent phenomena power system testbed simulator*, Erişim Tarihi: 24.12.2018, https://www.researchgate.net/publication/224196116_Smart_city_-_Platform_for_emergent_phenomena_power_system_testbed_simulator.
- Otomasyon (2015). *Otomasyon nedir?*, Erişim Tarihi: 02.06.2018, http://www.ekont.com/pdf/pdf_ciktisi.php?id=78.
- Otomasyon Sistemleri (2015). *Otomasyon projeleri ve uygulamaları*, Erişim Tarihi: 02.06.2018, http://www.emo.org.tr/ekler/c47c6f9ccc97f48_ek.pdf?tipi=2&turu=X&sube=14.
- Özarslan, Z. (2016). Gözün iktidarı: elektronik gözetim sistemleri, B. Çoban ve Z. Özarslan (Ed.), *Panoptikon: gözün iktidarı*, 139-153. İstanbul: Su Yayınları.
- Pease-Watkin, C. (2016). Bentham’ın panoptikon’u ve Dumont’un panoptique’i, B. Çoban ve Z. Özarslan (Ed.), *Panoptikon: gözün iktidarı* (ss. 77-85). İstanbul: Su Yayınları.
- Rubin, R. S. (2002). Will the Real SMART Goals Please Stand Up?, *The Industrial-OrganizationalPsychologist*, 2002,39(4), <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.523.6999&rep=rep1&type=pdf>.
- Sınmaz, S. (2013). Yeni gelişen planlama yaklaşımları çerçevesinde akıllı yerleşme kavramı ve temel ilkeleri, *MEGARON* 8 (2) s.76-86, Erişim Tarihi: 18.05.2018, <http://www.journalagent.com/megaron/pdfs/MEGARON-35220-ARTICLE-SINMAZ.pdf>.

Toker, E. (2016). *Gözetim toplumu üzerine*, Popüler Bilim, TMMOB Elektrik Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi Bülteni Erişim Tarihi: 18.05.2018, http://www.emo.org.tr/ekler/53d20c2c209061b_ek.pdf?dergi=1047.

ECONOMY AND FINANCE

The Necessity of Externalization of Costs of Syrian Refugees (The Case of Turkey) Suriyeli Mültecilerin Maliyetinin Dışsallaştırılması Gerekliliği (Türkiye Örneği)

Hacı Mustafa PAKSOY*
Gümrah Can BAŞDAĞ**

Abstract

Many people running away from the civil war in Syria, which started in May, 2011 and has still been going on chancing its business cycle, have been urged to refuge in the neighbouring countries. Turkey is one of the countries housing these refugees. As a result of this immigration movement starting in April, 2011 Turkey has been the house of more than 2.5 million Syrian refugees since March, 2016. 13-14% of these millions of people stay in the refugee camps settled in 10 main cities and the remaining huge part of them live in various cities dispersedly. The refugee mob mostly consisting of dilutees is a serious economic trouble for Turkey. The expenditure amount committed for Syrian refugees has reached 8 million \$ since August, 2016. The economic issues of Turkey, who has been obliged to carry out the the principal of "interiorising the exogeneities" due to its geopolitical position, is scrutinized. By analyzing economic datas year by year via the charts featured by UN, OECD and AFAD it is concluded that the economic cost, undertaken by Turkey, needs to be externalized and shared on the global scale; consequently each country should join in the refugee matter in the rate of its own budget and financial planning.

Keywords: Syria, Refugee, Spending, Geopolitical position.

Öz

Suriye’de Mart 2011’de başlayıp, günümüze kadar, konjoktür değiştirerek devam eden iç savaştan kaçarak gelen çok sayıda insan, komşu ülkelere sığınmak zorunda kalmıştır. Ülkelerini terk etmek zorunda kalan sığınmacıların geldiği komşu ülkelerden birisi de Türkiye’dir. 2011 yılının Nisan ayından itibaren, Türkiye üzerine başlayan göç hareketi sonucu, Türkiye Mart 2016 itibarıyla 2 buçuk milyonu aşkın Suriyeli sığınmacıya ev sahipliği yapmaktadır. Milyonlarla ifade edilen bu sayının sadece %13-%14 ‘ü, 10 ilde kurulan 23 mülteci kampında kalmakta, geriye kalan çok büyük oran ise çeşitli şehirlerde dağınık halde yaşamaktadır. Çoğunluğunu niteliksiz işgücünün oluşturduğu mülteci grup ekonomik olarak ciddi bir külfet getirmekte, Ağustos 2016 itibarıyla, Suriyeli mülteciler için yapılan harcama tutarı yaklaşık 8 milyar dolara ulaşmaktadır. Jeopolitik konumu itibarıyla, dışsallıkların içselleştirilmesi prensibini uygulamak zorunda kalan Türkiye’nin, yıllar içinde yaşadığı ekonomik sorunlar irdelenip; BM, OECD ve AFAD’ın yayınlamış olduğu tablolar aracılığıyla, ekonomik veriler yıllara göre analiz edilmekle birlikte Türkiye’nin yüklenmiş olduğu maliyetin dışsallaştırılması ve bu maliyetin küresel ölçekte pay edilmesi binaenaleyh mültecilerin maliyeti sorununa her ülkenin kendi bütçe ve mali planlaması ölçüsünde katılması gerekliliği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Suriye, Sığınmacı/Mülteci, Harcama, Jeopolitik konum.

Introduction

Arab Spring started in 2011 and it caused the change of governments in Tunisia, Egypt, Lebanon and Yemen. It caused a crisis between the Assad regime and opposition movement in Syria (Sandikli and Semin, 2012). Bashar al-Assad appointed the Syrian Army and organized opposition demonstrations in the country in order to eliminate the opposition rebellion.

However, fire was shot on the opposition by soldiers. The aggravation of the events made the Syrian administration feel the need to make various promises to the protesters (Altundere and Yılmaz, 2016). Syrian Leader Bashar al-Assad promised the protesters that all those arrested will be released and legitimate demands of protesters will be assessed. In the meantime, the Assad administration has promised to consider the end of the ongoing

* Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, hmpaksoy@yahoo.com

** Arş. Gör., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Sigortacılık ve Aktüerya Bilimleri Bölümü, gumrahbasdag@kilis.edu.tr

emergency situation since 1963 (BBC Turkish, 2011). However, such promises and the foreseen policies were not implemented and the opposition was not satisfied with the steps taken. As a result, crisis has deepened.

Assad did not consider the calls of Turkey and some Western countries to end the harsh policies and preferred to implement policies with more pressure and violence, set up the scene for the start of a civil war (Ağır and Sezik, 2015). The instability caused the Syrians to immigrate compulsorily into safe regions.

These forced migrations occurred both in different regions within the country as well as outside the country (Orhan, 2014, p. 5). While the population of Syria was around 21.5 million in 2010, approximately 10 million of this population have been displaced by 2014, which is almost half of the population of the country. While about 6.5 million of these people are displaced within their own country; 3.5 million had to leave their country, becoming refugees (Yonca, 2014, p. 26). Most of the refugees who have abandoned their country arrived to Turkey since 2011. According to January 2016 figures, the number of refugees registered in Turkey is 2 million 523 thousand 554 people. When the unregistered Syrians are added, we can say that the number of Syrian refugees within the borders of Turkey reaches a number exceeding 2.7 million.

This article argues that as Turkey continues to accept the Syrians despite the dramatic increase in the number of residents (Orhan and Gündoğar, 2015, p. 12), and the impact of ever-growing number of Syrian refugee populations on the social, political and economic aspects of Turkish society (Kirişçi, 2014, p. 12). It has been argued that the cost of the refugee community should be shared with other interested parties to the extent of their budget.

Migration Movement from Syria to Turkey

The rebellions which have started with small scale popular uprisings in January 2011, have turned into larger scale ones in March 2011 at the southern town of Dera. Dera is considered as the starting point of all rebellions. The rebellions, which were thought to be short-lived in the early days, have been going on for 5 years (Sahin, 2016). When the Assad regime opened fire to public and when the tension has increased, a small scale of people have first migrated. In the first year of the conflict, Turkey, Jordan, Lebanon and Iraq were among the countries where Syrian refugees were sheltered. According to the UN data, in the first fifteen months after March 2011, date when the conflicts started, there was a steady flow between the camps in Turkey and Syria, however the official authorities have stated that there were 25 thousand refugees in Turkey (Eren, 2012).

When monitored throughout the years, the number of refugees in Turkey has increased exponentially. The reason for this is the "Open Door Policy", which has been implemented by Turkey since the beginning of the conflicts. As Esen and Binatlı point out in the light of numerical data: *"As a consequence of the open door policy of Turkey since the beginning of the civil war, the number of Syrian refugees, which was 9,500 in 2011, reached 132,000 in December 2012, 587,616 in December 2013, 1,550,000 in December 2014, and to 2,500,000 in December 2015. Thus, Turkey has become the country hosting the maximum number of refugees in the world"* (Esen and Binatlı, 2016, p. 4.) When we look at the number of refugees in January 2016, we see that the number continues to increase dramatically. The number of Syrian refugees has reached to 3.4% of the Turkish population.

Some of the refugees, of which the number exceeds 2.5 million, live in tent cities, provisional acceptance centers and containers established by government in Hatay, Gaziantep, Kilis, Şanlıurfa, Mardin, Kahramanmaraş, Osmaniye, Adıyaman, Adana and Malatya. (AFAD, 2016).

Table 1: Number of Syrians in provinces

Provinces	Center for Shelter Number	Current Number of Syrians
Hatay	5	19.244
Gaziantep	5	44.504
Sanliurfa	5	113.591
Kilis	2	36.731
Mardin	1	4.642
Kahramanmaras	1	18,235
Osmaniye	1	7.250
Adiyaman	1	9.512
Adana	1	341
Malatya	1	10.289
Total	23	258.333

Source: (BarınmaMerkezlerinde Son Durum), 2016 , www.afad.gov.tr/tr/2374/Barınma-Merkezlerinde-Son-Durum, 12.12.2016

Social Effects of Syrian Refugees on Turkish Society

A person who is named as a refugee is the person who feels under pressure in his/her own country due to race, religion or political thought, who does not trust his own government, who thinks that his government will not act neutral towards him/her and therefore leaves the country and asks for asylum in another country and this request is accepted.

As a more comprehensive definition, the term 'refugee' is included in the 1951 Geneva Convention on the Status of Refugees. Accordingly;

A person who is out of his country of origin, who is fearful of righteous reasons for persecution due to race, religious nationality, a certain social group membership or political opinion, who does not benefit from or enjoys the protection of his country, or does not want to return there for fear of persecution" is defined as a refugee.

Turkey, which has strong historical, cultural and neighborhood ties with Syria, has followed the "Open Door Policy" for the Syrians affected by the crisis, and it has become the country hosting the most number of refugees with 44 % of acceptance rate (Tunc, 2015, p. 29-63). Between 2011, the beginning of crisis, and 2014, the refugees who came to Turkey from Syria were not in the agenda of society since they were resident at the settlement centers established in the border provinces. However, as they have started to disseminate in almost every corner of Turkey since 2014, the year when the crisis was named as "War", they became more popular in Turkey's social agenda (Güçtürk, 2014).

The Syrians in Turkey live in the camps or outside the camp. People living in the camps live more prosperous in social, health and similar facilities than those living outside the camp. Despite this, 85% of the Syrian refugees in our country live outside of the camp (Tunç, 2015, pp. 29-63). For Syrian refugees who face all kinds of difficulties in life outside the camp, life is very challenging and it seems to become more challenging as the social conflict among the Turkish people and Syrian refugees become more apparent.

The Impact of Syrian Refugees on Turkish Economy

We face with the concepts of risks and opportunities when examining the economic impact of Syrian refugees on Turkey (Orhan and Gündoğar, 2015, p. 17). When we make a classification, we see that refugees have impact on Turkish economy from five different channels. These are:

Financial / fiscal impact, aggregate demand impact, labor market impact, foreign trade impact and demographic impact (Esen and Binatli, 2016, p. 5).

The Financial / Fiscal Impact of Refugees

This channel is the most significant item for Turkish economy as it includes the expenditures and assistance for refugees. Expenditure and assistance are provided by central government, local government and NGOs (Esen and Binatlı, 2016, p. 5).

No report or document showing the amount of expenditure made for the refugees in detail and accepted by each sector could be accessed. However, in our work, we will specify the amounts of expenditures and assistance published by Turkish Government, Disaster and Emergency Management Authority (AFAD), the European Union (EU) and the United Nations (UN).

Turkish government generally provides responses to question proposals and thereby gives out the necessary data accordingly. Minister of Finance Naci Ağbal, answering the question proposal by Nigde MP of RPP, Omer Fethi Gurer, stated that approximately 3 million Syrian citizens in Turkey were hosted in temporary protection status and noted that 253,487 Syrian people live in 26 shelter centers established by AFAD in 10 provinces.

President of Republic of Turkey, Recep Tayyip Erdogan, has made a speech at 2016 United Nations Summit on Refugees and said:

Turkey has spent 12.5 billion dollars for refugees so far. A similar amount was also paid by NGOs and municipalities. In other words, a total expenditure of 25 billion dollars has been made,

This amount of expenditure means that it reached to 1% of GDP in 2015 in Turkey (TUIK, 2016).

When we look at the refugee problem in Turkey from the perspective of the European Union; The EU is addressing the refugee issue through ECHO[†]. ECHO urgently emphasizes that refugee communities should focus on the weakest people and those families and individuals who are not adequately serviced. Since November 2015, the union countries and the European Commission have pledged to create a "Turkish Refugee Tool" by creating a 3 billion Euros aid fund to support humanitarian aid and development projects for refugees in Turkey in 2016 and 2017.

Since the beginning of the crisis, the humanitarian aid provided by the EU to Turkey is 588 million Euros as of September 2016. The figure of the Republic of Turkey spent on the refugees shows that there are serious differences between the figures of the European Union and that Turkey almost handles the refugee problems by itself.

From the perspective of United Nations (UN), the refugee problem in Turkey is handled through OCHA[‡]. According to OCHA's declarations of the member states and the statements made by the UN organizations for declarations, the amount of humanitarian aid collected through the UN amounted to 4 billion 586 million 314 thousand dollars. The US alone provided more than one third of this aid (Keleş, 2015). As a result, the amount of aid the UN has undertaken remains as almost the half that Turkey has undertaken alone. It seems like that the world considers the problem of Syrian refugees as the problem of Turkey.

Impact of Refugees on Total Demand

Refugees cause a demand for food, housing, health and education, which they have made to come to the forefront, resulting in an increase in total demand (Esen and Binatlı, 2016, p. 5).

[†] The European Community Humanitarian Aid Office (ECHO) is run under the Commission and the Council of Ministers of the European Commission to assist the non-EU countries. ECHO assists with basic goods and services, regardless of race, color, religion, political opinion.

[‡] United Nations Humanitarian Affairs Coordination Office

85% of the Syrian refugees in Turkey live outside the camp (Tunç, 2015, pp. 29-63). This causes the shocks that occur beyond the control of the government. When the demand is high and supply is stable, the price for goods and services increase, and not only Syrian refugees but also Turkish citizens will be affected.

Impact of Refugees on Labor Market

While a demand shock appears in Turkey due to the needs of refugees, the refugees themselves cause a shock of supply in labor markets.

The labor supply curve slides to the right and as a result both wages fall and domestic labor force will be replaced with cheaper labor force (Esen and Binatli, 2016, p. 5). This effect is manifested both in the unrecorded and recorded sector. Unrecorded sector manifests itself as the area where more work is done with less amount of wages. When considered qualitatively, the unrecorded sector also emerges in areas where there is a gap of employment in the country that people do not wish to work at and it is increasing as the Syrian refugees increase.

As stated by Çelik (cited in Duran, 2014), the Syrian refugees are treated as the lowest in the labor market in Turkey and also they are employed in sectors with low salary and poor working conditions without any social security. When we consider on a gender basis, the result is unchanged as the refugees participate in unrecorded sector regardless of whether they are male, female, young, old or educated, which causes supply shock in Turkey (Caprio and Wagner, 2015, p. 21).

Impact of Refugees on Foreign Trade

Syria is an entrance gate for Turkey to the Middle East. Therefore, Turkey was greatly influenced by the war in Syria. Turkey-Syria trade relations have increased exponentially after 2000 and especially after 2002, when the single party rule in Turkey started, but since 2011, when rebellions and a full-scale war started in Syria, it has shown a declining trend (Göçer and Çınar, 2014, p. 59).

Our argument is supported by the table below which indicates the export and import rates between Turkey and Syria on an annual basis.

Table 2: Foreign trade values between Turkey and Syria (million USD)

Years	Export	Import	Balance	Volume
2.003	411	413	-3	824
2004	395	358	37	752
2005	552	272	279	824
2006	609	187	422	797
2007	798	377	421	1,175
2008	1,115	639	476	1,754
2009	1,425	328	1,097	1,753
2010	1,845	663	1,182	2,507
2011	1,610	524	1,086	2,134
2012	501	67	434	568
2013	1,024	85	939	1,209
2014	1,801	114	1,687	1,915
2015	1,523	25	1,498	1,548

Source: TUIK, 2016.

As can be understood from Table 4.4.1, the bilateral relations between Turkey and Syria, had a severe decline in 2012 on the basis of foreign trade, due to the Syrian Civil War

which started in 2011. Following this year, the export based relations have reached to the level in 2008, and the levels were even lower than 2000 in terms of import.

Demographic Impact of Refugees

The migration causes an inevitable impact on the host country. As a matter of fact, when considered from the Turkish perspective, Syrian refugees affected the population structure in almost every part of Turkey, especially at border provinces (Esen and Binatlı, 2016, p. 8).

Before arguing the demographic impact of Syrian refugees, it would be appropriate to mention Turkey's demographic window of opportunity. The rate of population growth in Turkey has slowed down and has approached the level of population growth rate in developed countries. As a result, while the share of the young population in the total population declines, the rate of productive population (15-64 years) and the number of elderly population increase within the total population. This situation is called as 'demographic opportunity window' (TÜSİAD, 1999, p. 5).

When we look at the age dynamics of the Syrian refugees, it draws a graphic close to Turkey and can contribute to Turkey's demographic opportunity window (Esen and Binatlı, 2016, p. 8). Refugees in the age group of 15-64, which is the age of participation in the workforce, are in the same level as Turkey, with a lower elderly dependency rate. However, in contrast, the number of people under the age of 18 who are in need of care is higher than the total population (AFAD, 2013).

Conclusion

From 2011, Arab Spring and the new direction of Middle East towards reshaping the maps, the opposition protests that started in Syria and the crisis as a result have caused almost 5 million Syrians to be displaced. Almost 3 million of them had to take refuge in Turkey. The Syrians, who were first treated under the guest status, have then transformed into refugee status due to the events in Syria have been named as "war".

The refugee problem was not in the agenda of Turkey at the beginning. However, it became a significant issue as the Syrian refugees were disseminated almost every city of Turkey and by time it became the most important current problem. The refugee problem, which brings together many economic, social and political problems, is a major issue which should be solved with collaboration of every state. Despite the fact that there are no clear reports on this, according to information obtained from officials, Turkey has had to spend about \$ 8 billion for refugees. In addition with the social problems, its economic role in this problem challenges Turkey on a continuous basis and Turkish officials repeat that this is not only the problem of Turkey, and other institutions and governments, including United Nations and European Union should also take responsibility. The European Union declared that refugees should continue to stay in Turkey and Europe has declared 3 billion Euros in financial support to Turkey.

However, by September 2016, the amount of support that was sent by EU to Turkey was only 588 million Euro.

The Syrian refugee problem in question does not appear to be a problem to be solved in a short time. For this reason, the Turkish authorities should state that the refugee issue is not only a problem of Turkey at every opportunity and condition,

Nations should be in constant dialogue with the European Union and other relevant countries and should address the refugee issue not as its own internal problem but as a common problem with all other countries.

The social problems suffered and their results should also be reflected to other countries.

References

- AFAD (The disaster and emergency management presidency of Turkey). (2016). *The last case of sheltering centers*. Retrieved in September 10, 2016, from <https://afad.gov.tr/>
- AFAD (The disaster and emergency management presidency of Turkey). (2013). *Syrian Refugees in Turkey: Field research results*. Retrieved in September 10, 2016, from <https://afad.gov.tr/>
- Ağır, O., & Sezik, M. (2015). Suriye'den Türkiye'ye yaşanan göç dalgasından Kaynaklanan güvenlik sorunları. *Birey ve Toplum*, 185.
- Altundeğer, N., & Yılmaz M.E. (2016). İç Savaşın Bölgesel İstikrarsızlığa: Suriye Krizinin Türkiye'ye Faturası. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 1(21), 289-301
- BBC Turkish (British broadcasting corporation Turkish). (2011). "Suriye'de Esad'dan Reform vaatleri". Retrieved in September 20, 2016, from http://bbc.co.uk/turkce/haberler/2011/03/110325_syria_update
- Del Carpio, X. V., & Wagner, M.C. (2015). The Impact of Syrian Refugees on the Turkish Labor Market, World Bank Policy Research Paper No, 7402
- Duran, A.E. (2014). *Suriyeli Mülteciler İşgücü Piyasasını Nasıl Etkileyecek?*. Retrieved in September 20, 2016, from <https://www.dw.com/tr/suriyeli-m%C3%BClteciler-i%C5%9Fg%C3%BCc%C3%BC-piyasas%C4%B1n%C4%B1-nas%C4%B1-etkileyecek/a-18017903>
- Eren, İ. (2012). *1. Yılında Türkiye'deki Suriyeli mülteci gerçeği*. Retrieved in November 10, 2016, from http://ydh.com.tr/HD10253_1--yilinda-turkiyedeki-suriyeli-multeci-gercegi.html
- Esen, O., & Binatlı, O. A.. (2016). "Suriye'li mülteciler Türkiye ekonomisini nasıl etkiliyor?". *İktisat ve toplum dergisi*, 6(68), 4-9
- Göçer, İ. & Çınar, S. (2015). Arap baharının nedenleri, uluslararası ilişkiler boyutu ve Türkiye'nin dış ticaret ve turizm gelirlerine etkileri. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(10), 51-68.
- Güçtürk, Y. (2014). *Sürgün ile Savaş Arasında Suriyeli Mülteciler*. Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı. Retrieved in November 09, 2016, from <http://setav.org/5-soru-surgun-ile-savas-arasinda-suriyeli-multeciler/>
- Keleş, M. (2015). *Vetoda önde insani yardımda gerideler*. Retrieved in October 10, 2016 from <http://aa.com.tr/tr/dunya/vetoda-onde-insani-yardimda-gerideler/84013>
- Kirişçi, K. (2014). *Misafirliğin ötesine geçerken Türkiye'nin "Suriyeli mülteciler" Sınavı*. Uluslararası stratejik araştırmalar kurumu brookings enstitüsü. Retrieved in September 14, 2016 from http://usak.org.tr/_files/2942016110337-XALNYPENAU.pdf
- Orhan, O. (2014). "Suriye'ye komşu ülkelerde Suriyeli mültecilerin durumu: Bulgular, sonuçlar ve öneriler". Ortadoğu stratejik araştırmalar merkezi. Rapor No: 189.
- Orhan, O., & Gündoğar, S.S. (2015). "Suriyeli sığınmacıların Türkiye'ye etkileri". Ortadoğu stratejik araştırmalar merkezi. Rapor No: 19.
- Orhan, O., & Gündoğar, S. S. (2015). Suriyeli Sığınmacıların Türkiye'ye Etkileri Raporu. Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi. Rapor No: 195
- Sandıklı, A. & Semin, A. (2012). Bütün boyutlarıyla Suriye krizi ve Türkiye. Bilge adamlar kurulu raporu. Rapor No: 52.
- Şahin, O. (2016). "Suriyeli mültecilerin dağılımı ve son rakamlar". Retrieved in December 21, 2016, from <http://stratejikortak.com/2016/04/suriyeli-multecilerin-sayisi.html>

-
- Tunç, A.Ş. (2015). Mülteci davranışı ve toplumsal etkileri: Türkiye’deki Suriyelilere ilişkin bir değerlendirme. *Tesam akademi dergisi*. 2(2), 29-63.
- TUIK (Turkey Statistical Institute). (2016). Gayri safi yurtiçi hasıla. II. Çeyrek: Nisan – Haziran. Retrieved in September 10, 2016, from [http:// tuik.gov.tr](http://tuik.gov.tr)
- TUSIAD (Turkish Industry and Business Association). (1999). Türkiye’nin fırsat penceresi ;demografik dönüşüm ve izdüşümleri. No: TÜSİAD-T/99-1-251. Retrieved in September 10, 2016, from <http://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/1851-turkiyenin-firsat-penceresi-demografik-donusum-ve-izdusumleri>
- Yonca, A. V. (2014). “Türkiye’deki Suriyeli mülteciler”, Suriyeli göçmenlerin sorunları çalıştayı sonuç raporu. Mersin üniversitesi bölgesel izleme ve araştırmalar merkezi. Retrieved in September 12, 2016, from <http://biamer.mersin.edu.tr/raporlar/suriyeliler.pdf>
-

The Factors Influence Online Tacit Knowledge Sharing in Public Organisations: A Qualitative Case Study from Turkey

Kamu Örgütlerinde Çevrimiçi Örtük Bilgi Paylaşımını Etkileyen Faktörler: Türkiye'den Nitel Bir Vaka Çalışması

Furkan METİN*

Abstract

Is knowledge considered a valuable asset in public sector? Most of the answers of top public managers would be yes to this question; however it is quite rare to see a public organisation with software systems to manage their knowledge repositories. Even top management support and the latest information technologies tools may not be enough to create an effective and efficient online tacit knowledge sharing (OTKS) system, as the case happened in Turkish Statistical Institute (TurkStat), a large public organisation from Turkey. Even though the strategic decisions about OTKS are made by top managers, the success of these strategies depends on OTKS behaviour of employees.

This article, therefore, proposed a framework and reports the results of an exploratory study based on an in-depth qualitative investigation of factors influence OTKS behaviour of not only public managers but also public employees (n=50) of TurkStat. The results indicated that the OTKS platform was mostly used by the younger and well-educated public employees. Apart from that nine out of a total number of sixteen OTKS factors were considered significant by public employees and the top management. Interestingly the public officers and the public managers, as two parties, considered the other party had more responsibility and impact on fostering OTKS. Moreover, each OTKS factor had considerable different significance levels for the managers and the employees. This paper is one of the first studies to explore the factors influence OTKS in a Turkish public sector institution from two different hierarchical perspectives.

Keywords: online tacit knowledge sharing, public organisations, computer-mediated communication and collaboration, knowledge management

Öz

Bilgi, kamu örgütleri açısından gerçekten önemli midir? Kamu yöneticilerinin tamamına yakını bu soruya evet yanıtını verecektir. Lakin etkin ve verimli bir biçimde kullanılan yazılı kurumsal hafızaya sahip bir kamu kurumu görebilmek imkansız bulunmaktadır. Bu araştırma kapsamında, Türkiye İstatistik Kurumu'nda (TÜİK) yürütülen vaka çalışmasında da tespit edildiği üzere; kamu kurumlarında üst yönetici desteği ve uygun bilgi ve iletişim teknolojileri araçları sağlansa dahi sanal ortamda çalışan etkin ve verimli bir Çevrimiçi Örtük Bilgi Paylaşım (ÇÖBP) sistemi tesis edilebilmesi mümkün olmaktadır. Her ne kadar örgütsel ÇÖBP stratejileri büyük oranda üst yöneticiler tarafından şekillendirilse bile, bu stratejilerin başarıya ulaşması esas itibari ile çalışanların ÇÖBP davranışlarına bağlıdır.

Bu sebeplerden ötürü bu çalışmada TÜİK üst yöneticilerinin yanı sıra, ilgili kurumda yönetici pozisyonunda bulunmayan 50 çalışanda araştırma çerçevesine dahil edilmiştir. Üst yöneticilerden derinlemesine mülakat, çalışanlardan ise yarı yapılandırılmış mülakat yöntemi ile veri toplanmıştır. Araştırma bulgularına göre, TÜİK ÇÖBP platformu ağırlıklı olarak genç ve yüksek eğitilmiş kamu görevlilerince kullanılmıştır. Diğer yandan TÜİK'te ÇÖBP etkileyen toplam on altı faktör tespit edilmiştir. Bu faktörlerin dokuz tanesi hem yönetici hem de çalışanlar tarafından farklı derecelerde önemli olarak nitelendirilmiştir. Araştırma bulguları ayrıca ÇÖBP başarısı hususunda yöneticilerin çalışanları, çalışanların ise yöneticileri daha fazla sorumluluk sahibi olarak gördüklerine işaret etmektedir. Bu araştırma, Türkiye kamu sektöründe ÇÖBP faktörlerinin yönetici ve çalışan bakış açılarından ayrı ayrı ele alındığı öncü araştırmalardan biri olması hasebi ile önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: çevrimiçi örtük bilgi paylaşımı, kamu örgütleri, bilgisayar destekli iletişim ve işbirliği, bilgi yönetimi

Introduction

The need of managing knowledge as a valuable intangible asset has emerged for organisations to increase organisational effectiveness in this knowledge era (Massaro, Dumay, & Garlatti, 2015; Saint-Onge & Wallace, 2003). Bhatt (2001) defined knowledge management as a composed process of knowledge creation, validation, presentation,

* Director, Turkish Statistical Institute, Department of Digital Transformation, Ankara, furkanmetin@gmail.com

distribution, and application. Since knowledge management begins with process of knowledge creation, knowledge creation itself begins with knowledge sharing (Nonaka, 1991). The process of knowledge sharing is composed of not only distribution of knowledge but also transformation, interpretation and absorption of it as well (Iskoujina & Roberts, 2015). As a result of the knowledge sharing processes, new knowledge is created (Nonaka & Takeuchi, 1995) which means the creation of new valuable intangible assets to organisations. Additionally, effective knowledge sharing among individuals offers several further positive outcomes to organisations such as enhancing innovation capacity (Tangaraja, Rasdi, Ismail, & Samah, 2015) and increasing organisational effectiveness (Massaro et al., 2015).

In organisations, where there is a limited knowledge sharing among employees, knowledge gets stuck in the brains of individuals, which in turn limits the possibility of both creating new knowledge and enhancing organisational knowledge assets. Moreover, in a case of employee turnover a part of organisational knowledge is disappeared as well. Apart from that, the high cost of internal communication and cooperation may remain as a significant issue particularly for large organisations with units in different physical locations. In fact, the issues mentioned above lead to unaffordable costs to organisations in the knowledge era in which we live. Therefore, encouraging employees to share useful knowledge with their colleagues via online platforms has become essential (Hau, Kim, Lee, & Kim, 2013; Tangaraja et al., 2015) to organisation now more than ever.

Knowledge shared among employees could be divided into two categories as either explicit or tacit (Hau et al., 2013). Explicit knowledge exists in written forms such as reports or manuals, while tacit knowledge is embedded in individuals' memories such as know-how or experience (Nonaka & Takeuchi, 1995). Therefore, it is argued that tacit knowledge is harder than explicit knowledge to share among individuals, since it needs more effort and time (Hau et al., 2013).

In fact, managing explicit knowledge could be facilitated to a certain extent, due to the latest improvements in information and communication technologies (ICT). For instance, it is now easier to create a shared document and let several employees work on it together within an organisation via document management systems. On the other hand, managing tacit knowledge, particularly transformation of tacit knowledge to explicit knowledge process still remains as a significant handicap to organisations. Thus, the priceless value of tacit knowledge could unfortunately not be appreciated particularly in public organisations.

Essentially, most of the public organisations make little effort to facilitate transforming tacit knowledge of their employees into explicit knowledge, hence creating and mastering explicit organisational memories. One of the fundamental reasons lay behind the lack of the effort of public organisations may be that principally top public managers are not questioned regarding having or not having effective online knowledge sharing platforms. Therefore, it is quite rare to come across with a top public manager who has an intention to develop knowledge sharing strategies to enrich the organisation's tacit knowledge resources. Nevertheless, establishing such an effective online tacit knowledge sharing (OTKS) system to foster OTKS behaviour of employees is not a simple task (Tangaraja et al., 2015), even though having access to the latest ICT tools and having active top management support. Llopis and Foss (2016) argued that the effort of top management may not be enough to change organisational climate where individuals voluntarily share their tacit knowledge with each other. It is due to the fact that there are varieties of factors that influence OTKS of public employees, besides the top management support and technology.

The Study Background

Both acquiring the latest technology ICT solutions and gaining the support of top management are essential; however, it may not be enough to foster OTKS between public employees, as in the case of Turkish Statistical Institute (TurkStat). TurkStat is a government organisation in Turkey and has twenty-six regional offices throughout the country. The line phones and e-mail groups are still used as the main communication tools in the organisation. Considering the physically distances among the organisational units of TurkStat, the need for transferring organisational knowledge sharing process to a manageable virtual platform seems high. Therefore, the institution had attempted to facilitate its internal communication and collaboration through acquiring an online knowledge sharing platform called TurkStat Forum, in 2012. The aim of the institution was to increase organisational effectiveness through the forum where employees from twenty-six regional offices had been expected to contribute knowledge acquisition, retention and retrieval processes.

Nevertheless, the attempt of TurkStat about establishing an effective OTKS system where employees share their tacit knowledge with their colleagues failed due to the several reasons. The reasons of this failure will be explored in details through qualitative data analysis within Data Analysis and Discussion section. Additionally, factors influence OTKS will be investigated in order to understand what motivates public employees to share their tacit knowledge with their colleagues in online forums. Overall, this study will address the following research questions (RQs);

RQ.1. What motivates both top public managers and public employees to share tacit knowledge on institutional online knowledge sharing platforms?

RQ.2. What are the differences and the similarities between the perspectives of public employees and public top managers about OTKS factors?

Chen and Hsieh (2015) argued that theory of knowledge sharing motivation in the public sector has not been established yet. In fact, it is quite rare to see a public organisation with software systems to facilitate tacit knowledge among their employees. Indeed, there have been numerous number of researches conducted on factors influence knowledge sharing in organisations. However, most of those researches focus on merely private sector organisations, thus there is a lack of research on public sector organisations.

Apart from that, managers and employees are two fundamental elements of knowledge sharing within an organisation, since one side represents the strategists and the other side represents implementers of these strategies, respectively. Apart from that, top management is responsible to direct individual tacit knowledge for the organisational purposes through providing suitable physical and/or virtual places to facilitate the socialisation of employees to exchange their knowledge (Bhatt, 2002; Nonaka & Takeuchi, 1995). In fact, employees are considered the ultimate decision makers in any organisational process; hence without understanding the mind sets of employees about knowledge sharing, the likelihood of achieving organisational knowledge management objectives are slim.

Surprisingly, the separation of the perspectives of top managers and employees about knowledge sharing has received limited attention by researches. Most of the knowledge sharing theories have been developed through using several different frameworks such as (a) barriers and facilitators (Ardichvili, Page, & Wentling, 2003, Hau, Kim, & Lee, 2014), (b) opportunities or motivators (Chen & Hsieh, 2015; Iskoujina & Roberts, 2015), (c) contextual factors and individual factors (Chiu, Hsu, & Wang, 2006; Hau et al., 2013, Hau et al., 2014), and (d) social network and trust (Chow and Chan, 2008). However, the necessity of the

separation of the perspectives of both strategists (top managers) and practitioners (employees) is not questioned in the theoretical frameworks.

Therefore, the article reports the results of an exploratory study based on an in-depth qualitative investigation of factors influence OTKS in a large public sector organisation. The factors were categorised in a framework through considering both top public managers and public employees with the purpose of bridging the gaps in the literature. Furthermore, it was aimed to explore the most critical factors influencing OTKS decisions of public employees. Thus, tacit knowledge sharing could be fostered in a shorter time and also with a lower budget in public organisations. The findings are integrated into the insights gained from the review of relevant theoretical contributions from knowledge management literature. The findings are also expected to enhance our understanding about OTKS intention of public employees.

Online Tacit Knowledge Sharing

In fact, achieving efficient organisational OTKS through using the solutions offered by ICT-based tools does also depend on how organisations consider "knowledge" and how they access, manage and store it in their repositories. In this regard, first of all organisations should be aware of several dimensions of knowledge such as the nature of knowledge, barriers and facilitators, contextual and individual factors and opportunities and motivators of the knowledge exchange. Hau et al. (2013) and Hau et al. (2014) argued that knowledge sharing intentions of individuals are influenced by a variety of factors at different levels depending on the type of knowledge to be shared, whether explicit or tacit.

In this study, explicit and tacit knowledge will be considered the dimensions of the nature of knowledge. Grant (1996) explains tacit knowledge as knowing-how, and explicit knowledge as knowing-about anything. Explicit knowledge is formal and objective and it could be expressed in words, numbers, and specifications (Kogut & Zander, 1992) such as organisational documents either in archives or in electronic databases. Tacit knowledge or experiential knowledge is based on insights, intuition, and personal skills (Edvardsson, 2008), is socially constructed and resting in the organizing of human resources (Kogut & Zander, 1992) and hardly transferable (Barker, 2015).

In fact, the massive improvements in ICT during the recent years have offered a variety of software solutions to organisations to facilitate particularly explicit knowledge sharing among employees. For instance, most of the contemporary social intranet systems package a range of communication and collaboration tools into one online platform, including document management systems, forums, wikis, spaces and social networking. In fact, sharing explicit knowledge, which already exists in written forms, is not excessively sophisticated mission for individuals via such contemporary intranet systems. On the other hand, tacit knowledge sharing particularly the process of transforming tacit knowledge into explicit knowledge has still loads of challenges.

According to Nonaka (1991) the reason lies behind the difficulties of tacit knowledge transfer is that tacit knowledge is extremely personal, thus it is difficult to formalize and to communicate to others. Due to the nature of tacit knowledge, it is not always easy for organisations to make their members to share their knowledge with others. O'Dell and Grayson (1998) explain this situation ironically as "If only we knew what we know". This is to say that individuals could not easily express their know-how neither in words nor in writing. In practice, OTKS among employees is rare. Nevertheless, OTKS among employees could be facilitated by considering their individual motivations (Hau et al., 2014).

Identification, for instance, is one of the most fundamental individual factors that influence OTKS decision of public employees. Prior to sharing their knowledge, individuals

need to have the tendency to feel that they belong to the community and the community belongs to them. Additionally, individuals also need to ensure that organisational culture provide a sense of protection. In other words, individuals, particularly public employees, want to feel that their sharing with colleagues will not cause any problem for them unless it is illegal. Mason and Pauleen (2003) in their study identified organisational culture, leadership, and education as the main factors that influence knowledge sharing intentions of public employees. Moreover, a variety of other factors such as organisational knowledge sharing culture, norm of reciprocity, role of leading, knowledge sharing space, organisational communication are likely to influence the ability and willingness of individuals to share their know-how with their colleagues (Ardichvili et al., 2003; Barker, 2015; Chiu et al., 2006; Faraj, Kudaravalli, & Wasko, 2015; Saint-Onge & Wallace, 2003).

In order to have a better understanding of OTKS factors in an organisation, the perspectives of both top public managers and public employees should be explored separately. The reason is that, top managers (the strategist) are responsible for developing OTKS strategies and public employees (practitioners) are those who expected to share their experiences and know-how with their colleagues. Nevertheless, it is hardly possible to convince employees to serve their experiences for the use of the other colleagues unless employees go along with the aims and objectives of the organisation. Therefore, it is essential to understand the realities of employees about knowledge sharing before developing any organisational knowledge sharing goals. These realities are created and lived by individuals and indeed influence the OTKS behaviour of them. Due to the reasons mentioned above, the factors influence OTKS intention of public employees will be investigated from the point of views of both top public managers and public employees.

Context and Methodology of the Study

The Organisation

Since this paper looks for a better understanding of the phenomenon of what motivates public employees to share their tacit knowledge in organisational platforms, TurkStat was selected as the public organisation. One of the major reasons of selecting TurkStat is its emerging need of lowering the communication and cooperation costs which is caused due to its organisational structure. TurkStat is a governmental organisation located in the Republic of Turkey. The principal duty of TurkStat is to compile data and information, and produce, publish, and provide necessary statistics in the areas both Turkey and the Statistical Office of the European Union (Eurostat) needs. The organisation receives data from individuals, households, companies and non-governmental organisations via researches, administrative data and censuses throughout Turkey. The institution has 26 regional offices where proximately 2400 employees are assigned in the country. The headquarter of TurkStat is located in Ankara where around 1200 of the employees are employed. The regional offices are responsible for data compilation from respondents and to make several pre-analysis on the data prior to data transferring process from regional offices to the central departments and sub-units (Turkish Statistical Institute, 2017). Having effective communication and coordination, therefore, among the employees who work in distant locations is crucial.

Due to the diversity of regional offices in terms of location, meeting the needs of knowledge sharing of the units seems vital. In fact, all the regional offices are responsible for completing similar or same duties. In other words, for instance each regional office conducts data through surveys, censuses, and administrative records on a variety of same fields such as inflation and price, foreign trade, population, tourism, transport, education, health, employment, science and technology, and agriculture. Therefore, employees from different regional offices typically face similar difficulties during data collecting process.

For instance, while an Inflation and Price Department of a regional unit find their own solutions to a problem about data collecting process, the rest of the Inflation and Price Departments of other regional units may keep facing with the same difficulty. In general the regional units hardly become aware of the solution of others, thus each regional unit asks for a solution to the central Inflation and Price Department in the headquarter via generally telephone or e-mail. Even in this case the solution could only be learnt by the regional offices which make a call or send an email to the headquarter due to the nature of non-transparent way of knowledge sharing. This way of communicating is not only increases the communication and cooperation costs but also limiting the possibility of creating new knowledge assets. Therefore, TurkStat was selected due to its demanding need of having an efficient OTKS platform used by the regional units and headquarter.

The Failure of TurkStat OTKS System

A further major reason for selecting TurkStat in order to answer the two research questions is that the institution had an experience on establishing and managing OTKS platform called TurkStat Forum. Nevertheless, the attempt of TurkStat about establishing the OTKS system failed. The reasons of naming the situation as a failure is that through considering a total number of 3.600 employees, merely 562 employees have become a member of TurkStat Forum. Moreover, only a total number of 263 messages, tacit knowledge, generated by 131 members since the forum launched in the year of 2012, which indicates considerably limited amount of OTKS among the employees. In fact, the limited knowledge sharing among employees in the forum, in spite of the support of top management, were considered an interesting issue to explore.

The Study Design

In this research case study is selected as the qualitative research design. The qualitative data were collected from both a top public manager and public employees (n=50) through interviews and questionnaires respectively in TurkStat. Finally, the data analysis was completed in Maxqda-12 programme through categorisation and interpretation of data in terms of common themes (see the supplementary documents for more information on the qualitative analysing process).

Data Collection Method

The data was obtained from the members of TurkStat Forum. The semi structured questionnaire was sent to TurkStat Forum members (n=562). The questionnaire was not sent to the rest of the 3038 employees (considering the total number of 3.600 employees) who have never signed up to forum. The fundamental reason of not considering these people in the sample framework was that these people have never had any experience about the forum, such as the pros and cons of using it or facilitators and barriers to OTKS in it.

Table 1: Demographic characteristics of both the whole population of TurkStat and the respondents.

Variable	Category	Number of respondents	Rate % of respondents	Rate % of all employees
	18-28	2	4	..
	29-34	22	44	..
Age	35-40	14	28	..
	41-46	7	14	..
	47+	5	10	..
	High School	1	2	27
Education level	Undergraduate	34	68	63
	Master or Ph.D.	15	30	10

	1-4	4	8	17
	5-9	24	48	23
Employment period	10-14	14	28	11
	15-19	1	2	6
	20+	7	14	43
	Total (Valid)	50	100	100

As a result sending the semi-structured questionnaire to additional 1000 employee has been considered not significant enough. Therefore, only the members of TurkStat Forum (n=562) were asked to answer ten open ended questions and three demographic questions at the end. Two weeks later a reminder e-mail was sent encouraging participation in the study. As a result, 50 employees answered at least one out of ten open ended questions in the questionnaire.

Most of the respondents' age was under 40, which accounted for 76 percent. Additionally, 84 percent of the respondents had been employed for less than 15 years, which is only 51 percent of the whole institution (see Table 1. for more details). That comparison indicates that the OTKS platform was mostly used by the younger employees who were also interested in taking part in this survey.

Apart from that, education level of the respondents was incredibly high considering 98 percent of them had at least undergraduate diplomas. In this regard, there is a negative correlation appears between education level and TurkStat Forum membership. For instance, 27 percent of the TurkStat employees (proximately 1000 in 3600 people) had high school level of education, however merely 2 percent of TurkStat Forum members had high school level of education participation (see Table 1. for more details).

Data Analysing Method

The main aim of content analysis technique is to classify knowledge in explicit text format into a series of meaningful categories (Kalof, Dan, & Dietz, 2008). Content analysis could be carried on through a variety of approaches including qualitative, quantitative or both. Manifest coding, as a quantitative approach, does not consider the connotation of the text but the visible face of it. In manifest coding, the number of occurrence of certain words or phrases are calculated with the aim of performing quantitative analysis. In latent coding, in contrast, the focus is on the connotation side of the text through asking 'What does the text mean?'. Additionally, the direction of the text may also be evaluated in terms of optimist, pessimist, negative or positive etc. (Kalof et al., 2008). In our example latent coding approach will be implemented through classifying the text of interviews and questionnaires into several meaningful categories through applying qualitative approaches. Noble and Smith (2013), and Creswell (2009) identified five main stages to complete qualitative data analysis as below (see Figure 1 for more details).

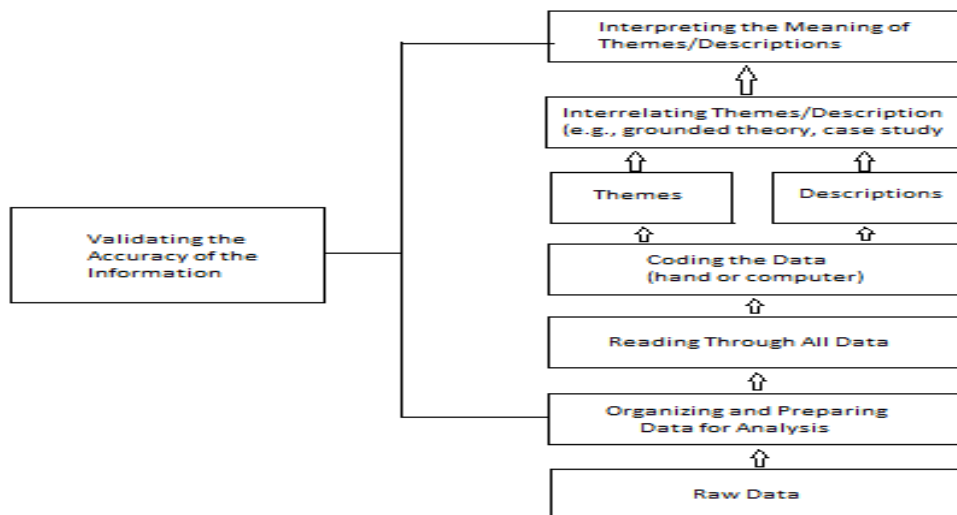

Figure 1: Data analysis in qualitative research.

Source: Creswell (2009, p. 88).

According to Noble and Smith (2013), transparency of the data analysis process could be achieved through documenting the stages from units of data to final themes and descriptions (see the supplementary documents such as the all codes, and the code system for the qualitative analysis for more details). The authors claim that even though interpretations of researchers may differ, to be able to understand how the final themes were reached is an essential component of demonstrating the robustness of the findings. With those purposes the processes were mapped and the linkages across the data were visualised to lead a theory development. Transparency of the data analysis process was aimed to improve through documenting the stages from units of data to final themes and descriptions from units of data to final themes and descriptions (see Figure 2 and Figure 3).

In this research, the qualitative data was gathered through both recording the forty minutes depth interview with one of the top managers of TurkStat and semi structured online questionnaire with public employees (n=50). The data analysing process was completed through five stages to obtain the codes. In the first stage, the interview data was written down into twelve pages in order to prepare it for data analysis. Additionally, the data of semi structured online questionnaire was transferred to an excel form. In the second stage, all the data was read through to gain comprehensive insights into the phenomena being explored. In the third stage of data analysis, the data was coded through a computer programme called Maxqda-12 with the purpose of demonstrating rigour (see Figure 2 and Figure 3 for more details). The code system is generated through the content analysis technique. In the content analysis, the data was classified in explicit text format into a series of meaningful categories.

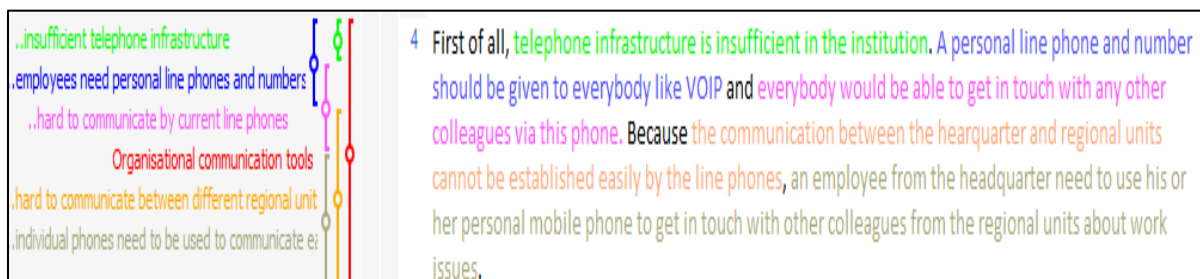

Figure 2: Defining the inductive categories of organisational communication tools factor

Krippendorff (1980, p.76) argues that "How categories are defined ... is an art. Little is written about it". In this regard, within the last two stages of data analysis, the data was formulated step by step to define inductive categories or combined existing categories. The categories were revised continuously through data analysis and discussion section in order to increase reliability of the findings (Mayring, 2000).

The detail of the code system and the sub-categories was shared as below (see Figure 3). Figure 3 has a Code System section on its left side and the section includes three sub-categories which belong to the code system. The first category, which is flushed left ones, here it is "Organisational communication tools", are the factors influence online knowledge sharing in public institutions.

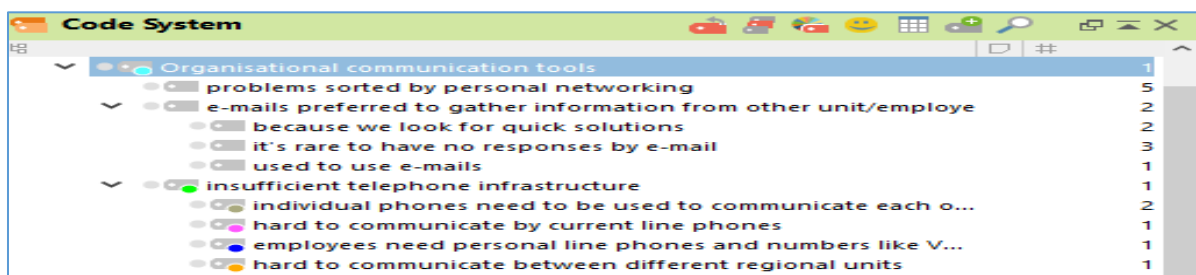

Figure 3: The code system of organisational communication tools factor

The factors are generated through using their first subgroups. The second subgroups of the Organisational communication factor could be seen in the Figure 3, such as "problems sorted by personal networking", "e-mails preferred to gather information from other unit/employee", "insufficient telephone infrastructure" and so on. Lastly, there are also the third subgroups which are listed under the second subgroups and are indented one tab more compared the second subgroups. The more details about this factor will be mentioned under the "organisational communication tools" title in the coming pages.

Data Analysis and Discussion

The results of qualitative data analysis were organised under two different titles to address each of the three research questions were defined earlier in introduction. In this regard, in order to explore the first research question "What motivates both top public managers and public employees to share tacit knowledge on institutional online knowledge sharing platforms?" the findings were presented under the following section, The Source of The Problem and Organisational Aim title. Furthermore, in the forthcoming section, the factors influence online knowledge sharing tendencies of public employees were discovered to answer the second research question (see Figure 4 for more details).

The Source of the Problem and Organisational Aim

The first column of Table 2 below displays the main categories in order to summarize the issues of the ineffective OTKS problem in TurkStat. The second column represents the items in percentage of the statements of the respondents. The frequency column points to the exact numbers of responses in each category, and the percentage of the total.

In Table 2, it is highlighted that the top management mentioned 25 times about the ineffective knowledge sharing place, which is e-mail groups, as the fundamental reason of the ineffective OTKS. This category was made up of five sub-categories including "need for a transparent knowledge sharing space" (7), "unable to create organisational memory" (6) and "drawbacks for the units provide opinions" (5) (see Table 2 for each of the sub-groups).

Several related dialogs which were recorded during the depth interview with top management given as below:

Knowledge sharing is taken place by e-mails. In fact, it is the reason of our problem...We have e-mail groups in a variety of topics.

The history of e-mails could not be seen whereas the history could be seen in forums. That is to say, members of e-mail groups only could display the group e-mails after their membership, leaving the group means losing that knowledge.

There is no transparency. In fact, it was the fundamental need. Knowledge sharing should be done in a transparent place due to the fact that different units may face with the same problem. It used to be done by e-mail groups, but e-mail groups created the problems mentioned earlier, these groups are not sufficient to manage knowledge (See supplementary documents, In-Dept Interview in Written Format.rtf)

Table 2: The source of the problem: Ineffective knowledge sharing.

<i>The problems</i>	Frequency	Percentage
ineffective knowledge sharing place (e-mail groups)	25	67.6
need for a transparent knowledge sharing space	7	19
unable to create organisational memory	6	16
drawbacks for the units provide opinions	5	14
drawbacks for the units receive opinions	4	11
high administration cost	3	8
ineffective knowledge sharing tool	8	21.6
noticing the ineffectiveness of e-mail tool	3	8
noticing the need of a forum	3	8
knowledge is shared through e-mail that is the main problem	2	5
need to improve organisational knowledge sharing culture	4	10.8
limited online knowledge sharing culture	2	5
non-transparent horizontal and vertical communication	1	3
unable to create organisational solutions by high participation	1	3
Total (Valid)	37	100

On the other hand, according to data analysis, organisational aim was identified as improving the efficiency of OTKS (see Table 3). The organisational aim category contained four issues within two sub-categories which are "identifying goals and objectives & being ready for them" (15), and "creating common mind in a transparent online platform" (6).

Table 3: Organisational aim.

Aims	Frequency	Percentage
identifying goals and objectives & being ready for them	15	40.5
being ready for the cultural change (online collaboration)	9	24.3
benchmarking with other public institutions	6	16.2
creating common mind in a transparent online platform	6	16.2
creating fast common mind	3	8.1
transparent platform	3	8.1
Total (Valid)	37	100

An examination of the wording shows that the top management was very clear on the source of the ineffective OTKS and what to do to sort it out. For instance, top management identified one barrier to create common mind as below. Moreover, the way of creating a common mind was also mentioned in the second dialogue.

As the unit receives (receiver of knowledge) opinions of others, there is no evaluation problem if the senders share the same view. However, when the senders have different views, it is important to see that what others are also saying, so that a common mind could be generated democratically.

Actually, the essential reason of ordering this project (the forum project) was to create and manage a common mind in a transparent platform. In this regard, the order of developing a forum application was given by our President.

In fact, top management of TurkStat was mostly aware of the obstacles to effective OTKS to a certain extend (see Table 2). Nevertheless, the awareness of TurkStat top management was not enough to create a successful OTKS environment in the organisation. Because there are some other factors which influence OTKS. All of these factors should also be explored on a larger map with the purpose of having a better understanding about the OTKS intention of the employees.

Factors Influence Online Knowledge Sharing in TurkStat

The final themes and the descriptions reached throughout the qualitative data analysis were considered the factors influence OTKS. The exploration process was completed for the top public manager through interpreting the data gathered during the depth interview. As a result of the data analysis, the OTKS factors were explored for the top public manager (see Table 4 for each of the sub-groups). The frequency values of the factors were considered a sing of their priorities in the mind of the top manager.

Table 4: Knowledge sharing factors (for top public manager).

Factors	Frequency	Percentage %
Individual factors	19	19.4
Online communication culture	15	15.3
Scope (rules, procedures, and policies)	15	15.3
Content management in forum	13	13.3
Vertical communication culture	8	8.2
Top management support	8	8.2
Organisational working style	6	6.1
Transparent knowledge sharing place	5	5.1
Technology	5	5.1
Horizontal communication	4	4.1
Total (Valid)	98	100

For instance, as it could be seen in Table 4, for the top management the most critical factors influencing knowledge sharing were (a) individual factors, (b) online communication culture, (c) knowledge sharing scope (e.g., official circulars), and (d) content management in the forum. In contrast, for the public employees the most critical factors are (a) knowledge sharing space and (b) attitudes of managers (see Table 5 for each of the sub-groups).

Table 5: Knowledge sharing factors (for public employees).

Factors	Frequency	Percentage %
Knowledge sharing space	48	14.0
Expectations from the management	47	13.7
Rewarding	34	9.9
Approvals in forum (rules, procedures, and policies)	31	9.0
Horizontal communication	30	8.7
Technology	29	8.4
Organisational communication tools	24	7.0

Individual Factors	23	6.7
Internal advertisement	23	6.7
Organisational knowledge sharing culture	11	3.2
Forum management	11	3.2
Vertical communication	11	3.2
Modern human resource management	11	3.2
Norm of reciprocity	11	3.2
Total (Valid)	344	100

Apart from that, a theoretical framework below was developed by grouping the OTKS factors explored throughout the qualitative data analysis. Three different sections were identified as; the factors significant (a) only for top public manager, (b) only for public employees, and (c) for both of them (see Figure 4 for the grouping of the whole factors). One of those sections is composed of the factors that were significant for only top manager such as "organisational working style". A further section was consisted of the factors noteworthy for only public employees such as rewarding, norm of reciprocity, human resource management. The last section is the intersection of the factors considered significant by both top management and public employees. Each of these factors will be explored in details in the coming paragraphs.

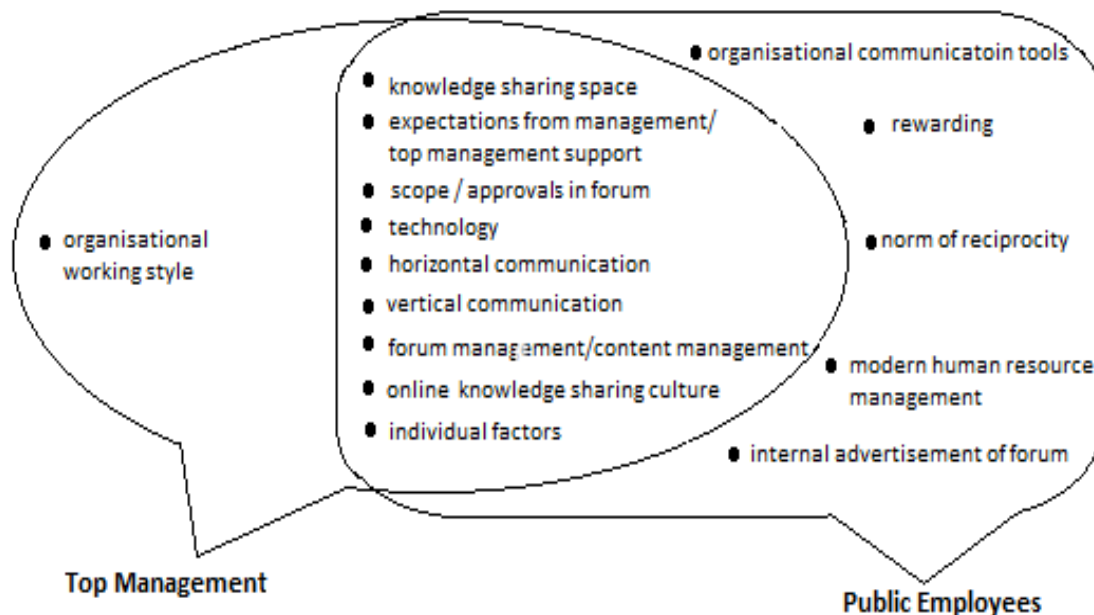

Figure 4: The theoretical framework for online knowledge sharing factors in public sector.

Knowledge sharing space

While knowledge sharing space was the most significant factor out of 14 for employees (see Table 5), contrarily it was almost the least significant factor, which was rated ninth out of ten, for top public manager (see Table 4). Knowledge sharing space as the largest issue for public employees was cited 48 times throughout the content analysis. The public employees argued (a) the necessity of an online knowledge sharing platform (33%), (b) facilitating physical communication & interaction spaces at work (31%), (c) and the need of

free expression in the workplace (13%). Nevertheless, (d) several employees disagree with the necessity of an online knowledge sharing platform (23%) (see Table 6 for more details).

Table 6: Knowledge sharing space (for public employees).

Factors	Frequency	Percentage
necessity of an online knowledge sharing platform	16	33
facilitating physical communication & interaction spaces at work	15	31
online knowledge sharing platform unnecessary	11	23
free expression in the workplace	6	13
Total (Valid)	48	100

Several speeches of TurkStat employees were shared below:

The information is spread by rumours so it is usually aggregated and wrong.

An online platform may encourage us to share knowledge voluntarily.

Using e-mail groups is a quick way of sharing knowledge and it is also very rare not to have any responses. Therefore, forum is considered time consuming to get responses to the questions especially considering the intensive workload.

Internal official knowledge sharing is done mainly via institutional meetings.

As a technical expert, there is no extra room or a table or even two chairs in the institution to make evaluations with my colleagues... This fact is a good sign of how much top management care about knowledge sharing space.

Instead of insisting on forums, we could keep using e-mails. I am being a realist not an idealist.

As it is understood from the statements of the employees, there are opposing views about the necessity of a forum. Whereas, the top manager thinks that it is necessary to have a transparent knowledge sharing space as forum. The top manager argued that:

The history of e-mails could not be managed properly; it is hard to manage the knowledge within a category so it is a big disadvantage compared to forums.....

There is no transparency. In fact, it was the fundamental need.

It must be happen in a transparent place due to the fact that different units may face with the same problem.

Expectations from the management

The expectation from management was the second most significant issue for employees with a total of 47 cites. The negative attitude of management towards employees (51%) seems like one of the main barriers to successful OTKS (see Table 7 for sub-groups). Several different speeches belong to different employees were shared below:

If managers were thoughtful to the employees, the working environment then would turn into a nice place. The rest will come itself. Otherwise no one would like to share what they have.

Managers should not consider management duty as only for planning, leading, and controlling issues but also they should consider their employees have a social life.

The viewpoint of the top management about employees should change. They need to consider employees as humans not as robots to work until the midnight.

Table 7: Expectations from the management (for public employees).

Factors	Frequency	Percentage
changing the negative attitude of management to employees	24	51
motivate employees about tacit knowledge sharing	17	36
Increasing coordination between the units by vice chairs	6	13
Total (Valid)	47	100

Furthermore, the public employees also expect from management to motivate them to share their tacit knowledge (36%) somehow. For instance, an employee admitted that:

If it is for sure that the top management read the entries of the employees, knowledge sharing will foster.

Another expectation from the management was to increase coordination between units and employees by particularly vice presidents (13%). A further employee declared that:

Coordination between the units on technical issues could be improved through setting regular meetings among the units by vice presidents. Vice presidents could organise working groups about several important issues among the units.

The top management, on the other hand, also considers management support as a significant fact to foster OTKS. According to the top manager, they did whatever needed to be done on their side as management such as (a) individual support (38%), (b) ordering the establishment of the platform (38%). The top manager also claimed that (c) the top management's order is enough to ensure effective OTKS among the employees (24%).

Scope (approvals in forums)

Considerable number of the employees (a) requests no limitation to post personal messages to forum (67%). Several other employees (b) support having a content approval mechanism for forum messages (33%), for instance, unit manager approval to open forum topics (10%) is mentioned by the employees. A paragraph from the semi-structured questionnaire was as the following:

Only managers should have the right to open topics in the forum but all the employees should be able to send messages to these topics. The topic messages sent by the employees should pass from an approval mechanism controlled by the first line managers before appearing in the forum.

From the top public employees' standpoint, the focus was on the scope (rules, procedures, and policies in forum) with fifteen citations out of ninety-eight (see the supplementary documents for more information on the sub-groups of citations of the top public manager). A total number of seven cites of the scope issue was about (a) limiting the user authorization in forum, and five cites was about (b) the limits of hierarchical communication in public sector. That is to say that, the management wants to see the borders about OTKS such as who can write to what and to where to what extent. Therefore, the top manager three times mentioned (c) written circulars where the rules of forum would be in a written format.

Technology

Similar to the knowledge sharing place factor, technology was taken much more attention from public employees compared to the top management as a OTKS factor in TurkStat (see Table 4 and Table 5 for the comparison of the significance of the technology factor by public employees and the top manager). According to the public employees in TurkStat, (a) user friendliness is the most significant factor that influence OTKS (41%). The employees also think that (b) integrating TurkStat Forum with the other organisational software systems such as human resource management systems, announcements application, and chat may also increase willingness of the individuals to use the forum (14%) (see Table 8 for the sub-groups). There are several statements of the public employees regarding to technology requirements of the forum:

Establishment of a contemporary intranet systems with forums, web 2.0 applications, remote access, and popular implementations including social network features such as individual pages and chat applications may foster knowledge sharing.

Using e-mail groups is a quick way of sharing knowledge and it is also very rare to have no response. So, forum is time consuming to get responses if we consider our intensive workload.

Table 8: Technology (for public employees).

Factors	Frequency	Percentage
user friendliness	12	41
integrating with organisational software applications	4	14
solution of technological issues not enough for success	3	10

e-mail notifications, search engine	3	10
integrating with social media networks	2	7
mobile / remote access to forum	2	7
no need for any improvements in the forum	2	7
technological issues do not take enough attention	1	3
Total (Valid)	29	100

Even though the technology factor is likely to have an impact on knowledge sharing in online forums, it is not the fundamental one. Because there is a variety of factors that influence OTKS public sector forums such as availability of a suitable knowledge sharing space, management support, and communication culture.

Horizontal communication

Horizontal communication issue was not considered enough by the top management and listed in the last place among the OTKS factors (see Table 4 for the significance level of horizontal communication factor for top management, see the supplementary documents for more information on the sub-groups of citations of the top public manager).

Table 9: Horizontal communication (for public employees).

Factors	Frequency	Percentage
communication problems with the headquarter	10	33
high employee dependency	6	20
no time to share knowledge due to intense workload	5	17
focus on horizontal communication in particularly technical issue	5	17
no knowledge sharing to maintain personal positions	2	7
most of the employees do not know each other	2	7
Total (Valid)	30	100

The reason why this factor took the least attention could be that the top management rarely witnesses any horizontal communication at both unit and individual levels within the organisation. In contrast, public employees considered horizontal communication as a significant issue in knowledge sharing. A total number of thirty cites from the employees was noted about this issue (see Table 9 for the subcategories).

Vertical communication

The top manager of TurkStat mostly considered hierarchical issues about vertical communication such as (a) etiquette and manners in the office between the public employees and their managers (75%). Apart from that the top manager also mentioned the requirement of vertical communication in the forum by claiming (b) the need of loose hierarchy in the forum (25%). Here is a part from the speech of the top manager:

We work in a public institution. There is a manager and employee relationship here! How this relationship will carry on in the forum? The borders of hierarchical communication must be clear.

On the other side, the category of vertical communication for public employees has four sub-categories. The employees mostly mentioned (a) the limited OTKS by the top management in TurkStat Forum (37%), and (b) the lack of transparency in vertical communication (27%) (see the supplementary documents for more information on the sub-groups of citations of the public employees). Several examples about this issue were shared as below:

The current online knowledge sharing system in the forum has a hierarchical structure. No inter unit communications, it is like silos. Each unit has its own forum. It is very hard to find someone other than our unit managers to exchange knowledge.

Institutional information sharing is done only on some limited issues. They are usually contains bad news such as dead, call for blood donations etc.

We, as employees, do not know what is going on around such as the news about our new service building which is currently being constructed. No information is shared by the management.

Forum management

The 13.3 per cent of the speech of the top manager was about content management issues (see Table 4). The top manager desires to clarify all the management issues in the forum (e.g., who will make the control, who will be the moderators, etc., see the supplementary documents for more information on the sub-groups of citations of the top public manager). Contrarily, the forum management issue were considerably in the responses of the employees low with rate of 3.2 per cent. The public employees underlined (a) the necessity of editorial control but only about the clarity of knowledge sharing not for limiting the freedom of speech (82%). It was also argued by the public employees that (b) forum should not put extra workload to unit managers (9%), and (c) forum moderator role must be a full time position, not secondary (9%).

Online knowledge sharing culture

Even though the top management underlined the significance of being ready for a radical change in knowledge sharing habits of the individuals, the management had a negative look on the chat application. The top manager argued that shared knowledge by the employees would fly away in chat applications like it happens in the e-mail groups. Nevertheless, chatting tools are also a part of modern intranet systems; hence a possibility of misuse of that tool should not lead to bans. Overall, TurkStat does not seem to be ready for such a substantial change in knowledge sharing culture. Here is a part of the speech of the top management:

Chat! I do not find chat useful! Because it could be an alternative to the forum. People could use chat for personal issues. Even if it is used for work related issues then people may prefer to write their questions to chat instead of forum. In this case the solution of that issue could only be seen by chatters but not everyone. Therefore, chat could torpedo the forum in terms of work.

On the other hand, the interest of the TurkStat workers was low to the knowledge sharing culture issue (see Table 5). There were only 11 citations about the knowledge sharing culture. In fact, the phrases of the employees indicate some expectations from the management to leverage the organisation's values and facilitate enhanced collaboration. For instance, the employees indicated a cultural reality about (a) general unwillingness of individuals on writing down their experiences (%18), (b) creating interesting and significant topics on work related issues (%36), (c) to make the individuals aware of what they share is noticed by the management (18%), and (d) to inform employees about the significance of their duties (9%).

Individual factors

The significance of individual factors was considerably higher from the standpoint of the top management (see Table 4 for sub-categories) than the public employees (see Table 5 for sub-categories).

The top management believe that (a) being a public employee already make people think about what to share with whom and to what extend in organisational forums (53%). Apart form that, according to the top management (b) employees would share their knowledge with several different reasons such as being noticed by their managers and colleagues if they have any career objectives (%32). Lastly, the least significant OTKS factors were identified as (c) computer literacy (9%), (d) current workload (9%), and (e) physiological sharing limit (9%). On the other hand, public employees desire (a) to feel

valued at work (30%), (b) to feel less control over them to share more tacit knowledge in the forum (%13), and (c) to receive quick replies from their colleagues to their questions (%13).

Organisational communication tools

This factor was cited only by the public employees not by the top management. A total number of 24 cites was made about ineffectiveness of the communication tools of TurkStat such as (a) e-mails (33%), (b) telephone infrastructure (25%), and (c) personal networking (21%). Apart from that, (d) the necessity of having internal chat software was mentioned by some employees (17%), (e) while some others founded chat unnecessary (4%). Interestingly lots of comments were made about the ineffectiveness in communication tools, but 23 percent of the employees do not want to have a forum as a new communication tool (see Table 6).

Rewarding

Rewarding factor was cited by only the public employees not by the top management of TurkStat. The findings showed that (a) most of the employees were against any types of rewarding mechanisms to foster OTKS (65%). It is due the fact that the employees think that it is hard to establish a fair system to evaluate the quality of the knowledge shared by individuals. Therefore, there is a hesitation from the side of employees about the possibility of misusing of the reward mechanism. On the other hand, (b) several other employees claimed that offering non-monetary rewards may increase the total number of knowledge shared by the individuals (35%). Some of the speeches of the different public employees were as follow:

Due to the legislations, it is already very hard to offer any monetary rewards, so non-monetary rewards would be useful to increase knowledge sharing in forum. Rap points or the number of likes could be taken into account in our 'Honeycomb' performance program. But, it may cause misuse, a limit is necessary.

The most contributing employees of the month could be displayed in forum.

If there were a rewarding system to foster knowledge sharing then the forums would turn into massive knowledge garbage. Besides, most of the people would reject to use forum, if it is associated with individual performance evaluation.

Internal advertisement of forum

This factor was cited only by the public employees not by the top management. At the first glance it may be argued that this category should have been placed under the title of "the expectations from the management" category. However when the sub-categories are investigated carefully, the advertisement issues seem more dominant than expectations from management (see Table 10).

Regarding to internal advertisement of the TurkStat forum, the employees argued that:

Several issues must be explained to all employees such as what forum is, why we need a forum and how to use it.

Employees could be informed about the aims of the forum application and benefits for the institution, practical information could be shared about how to use it.

Personnel could be informed by e-mail. Most of the personnel are not aware of its existence.

Table 10: Internal advertisement of forum (only for public employees).

Factors	Frequency	Percentage
informing employees about the aims of forum	9	39
the headquarter units must lead forum usage	6	26
rating best practices in forum and advertised them internally	3	13
forum makes its own fame, if it meets demands	3	13
informing top management about the outcomes of forum	1	4
sharing usage statistics in forum	1	4
Total (Valid)	23	100

Modern human resource management

This factor, too, was cited only by the public employees not by the top management. According to the results of the data analysis, the need for a modern human resource management (HRM) mentality was identified as a one of the least significant OTKS factors. The findings indicated that the institution still follows traditional personnel management mentality that sees employees from a managerial standpoint not as the shareholders or the implementers of the strategies.

The need of people-centred activities draws attention in this category like (a) training administration (27%), (b) use of human resources for fulfilment of organisational purposes including employee trainings (27%), (c) task definition (9%), (d) manpower planning including skilled people need to be employed (9%), and (e) the need of having experts in HR Department (9%) as there is non at the present. Even though, the total number of cites were rather limited (11), seven different issues were raised by employees regarding to this category. Several statements of the respondents were as follow:

Education about a number of issues such as organisational culture, organisational development, organisational learning and leadership should be provided for managers to improve them.

Employees' work experiences need to be evaluated in the promotion system.

Employees who really work hard have no time to transfer their experiences to the others. Additionally, there is not enough time for us to improve ourselves. 'Education' is not even mentioned in any of the positions! New comers or new managers get almost no training.

Norm of reciprocity

This factor was cited by only the public employees not by the top management. This topic was a further least significant issues for the public employees according to the qualitative data analysis. Several employees admitted that they (a) received no responses to their questions raised in the forum (45%), thus they did not use it any more. It was also admitted that (b) in order to reach true knowledge there should be no place for egoism while sharing knowledge (27%) and (c) individuals who share knowledge in the forum should not be labelled as loungers (9%) who has no work other than chatting their colleagues in the forum. Several sentences of the employees were displayed as below:

When you post a question and have no answer for ages from the responsible units. It means that the aim of forum is not achieved, that is why nobody use it.

In general, people who use forum actively may be thought as those who have nothing to do. Therefore, sharing a lot of knowledge in forum could be considered a risk by many people.

Humans are egoist due to the nature; nobody wants to share what they have, as knowledge.

Organisational working style

The organisational working style was identified only in top management interview as a factor that influences OTKS in TurkStat (see Figure 4 for the all factors). A part of the deep interview is as follow:

This is a technical institution. Therefore, our organisational structure is unique compared to many others. Before carrying out a process, we cannot do it as we like to do, so there are rules to follow to complete the processes. There are methodologies that we have to follow. In this regard, in our working style employees in the field have to ask almost every detail to our experts and feedback mechanism must work very quickly to complete the field tasks. Forum can help us to facilitate this communication.

Conclusions

In this case study, in order to provide an in-depth exploration of what motivates public top managers to establish online knowledge sharing platforms in their organisations in-depth interviewing technique was implemented. The findings in both Table 2 and Table 3 indicate that the top public manager of TurkStat is aware of the necessity of establishing an online tacit knowledge sharing (OTKS) platform to facilitate online collaboration. The top manager

admits that the e-mail groups, which are used to share organisational knowledge internally among public employees, are not a transparent repository to manage knowledge efficiently. According to the top manager, the shared knowledge "becomes huge garbage" in e-mail groups in a period of time, which in turn causes high administration cost. The need of improving OTKS culture through encouraging employees to share their ideas to create a common mind was also underlined by the top management.

Nevertheless, the awareness of the top management about the significance of OTKS and embedding an OTKS platform called TurkStat Forum did not bring success in terms of OTKS. The reason of naming the establishment attempt of OTKS as failure was that there has been noticeably limited tacit knowledge shared among the employees in the TurkStat forum. Meanwhile, the OTKS platform was mostly used by the younger and well-educated public employees. According to the findings the fundamental reason of the limited OTKS in the forum may be that; the top manager believed that a single order from the management to the employees would be enough to foster online knowledge sharing in the forum. However, the belief of the top manager that management support was enough to foster OTKS was false as mentioned earlier. This is due to the fact that the top management support was identified as only one factor among many, which were explored throughout the paper, that influence online knowledge sharing behaviour of public employees. Therefore, organisational OTKS strategies need be carefully developed through considering not only the aims and objectives of the top manager but also public employees' as well. This finding is in accordance with the claims of Llopis and Foss (2016). The authors argued that the effort of top management itself may not be enough to change organisational climate in knowledge sharing.

The whole factors identified through qualitative data analysis were grouped in three sections in Figure 4, according to the perspectives of the top public manager and the public employees (n=50). Hence, the second research question was answered. Moreover, the significance levels of the factors were also listed according to the perspectives of both the top public manager and public employees in Table 4 and Table 5, respectively.

One of the most remarkable findings was that the top management and the public employees as two parties think that the other party has more responsibility to OTKS. According to the top management, the most significant factor was individual factors that influence OTKS intentions of employees. The top management of TurkStat believes that their employees may not be willing to share their experiences and ideas in an online forum due to the (a) constraints of being a public employee (53%). On the other hand, the top management also assumes that some employees, who have (b) career objectives (32%) may be willing to post messages in the organisational forum with the purpose of taking attention by their managers to be promoted.

According to the public employees, as it could be observed from Table 7, one of the most significant factors in OTKS is the top management itself. Public employees believe that (a) negative attitude of management to the employees influence their knowledge sharing behaviour negatively (51%), in other words employees expect more respect from their managers, and (b) the top management should motivate them about online knowledge sharing (36%). These findings support the arguments of both Bhatt (2002), and Nonaka and Takeuchi (1995) who argued that management has more responsibility to establish a suitable environment to facilitate tacit knowledge sharing.

A further noteworthy finding was that most of the factors in Figure 4, which was 9 out of 15, regarded as significant by both the top management and the public employees. However, the significance level of the factors differs among the parties. In Table 5, it seems that the public employees chiefly focus on these factors; (a) knowledge sharing space (14%),

(b) expectations from management (13.7%), (c) rewarding (9.9%), and (d) the rules & procedures in the forum (9 %) which could be improved in a shorter period of time compared to the factors considered significant by the top management such as (a) individual factors (19.4%), and (b) online knowledge sharing culture (15.3%) (see Table 4 for the significance level of the knowledge sharing factors for the top management).

Meanwhile, almost thirty per cent of the perspective of the public employees does not accommodate with the perspective of the top management about OTKS factors in TurkStat. The factors were considered noteworthy only by public employees were those; (a) rewarding mechanism for knowledge sharing (9.9%), (b) organisational communication tools (7%) such as telephones, e-mails, forums, and video conferencing systems, (c) internal advertisement of online knowledge sharing platforms (6.7%), (d) norm of reciprocity (3.2), and (e) modern human resource management implementations (3.2%). Whereas, "organisational working style" (6.1%) was the only factor considered significant by the top management. Consequently, the first research questions were also answered within the previous paragraphs.

This paper sheds light on the OTKS intentions of public employees in TurkStat. Therefore, the findings in the illustrative materials, such as Figure 4, may be beneficial for the researchers who focus on theoretical matters in knowledge sharing. In the future researches, quantitative research methods could also be applied to test the generalizability of the factors explored in this paper.

Besides, the significance level of each factor was put in an order according to the number of their citations in the data (see Table 4 and Table 5). As a result, being aware of the most critical factors may enable top public managers to foster online knowledge sharing in a shorter period of time with lower budgets. In fact, a better understanding of both the necessity and the requirements of establishing an efficient online knowledge management system may be beneficial for public sector organisations particularly for those which have a considerable number of regional offices to establish such digital collaboration environments. Nevertheless, it should be noted that since each organisation has different internal environments such as management styles, employees, structure and budgets etc., the OTKS solutions also differ among organisations. Thus, managements should avoid of looking for one perfect OTKS solution which could be imitated by benchmarking.

References

- Ardichvili, A., Page V. & Wentling, T. (2003). Motivation and barriers to participation in virtual knowledge-sharing communities of practice. *Journal of Knowledge Management*, 7(1), 64-77. doi: <http://dx.doi.org/10.1108/13673270310463626>
- Barker, R. (2015). Management of knowledge creation and sharing to create virtual knowledge-sharing communities: a tracking study. *Journal of Knowledge Management*, 19(2), 334-350. doi: <http://dx.doi.org/10.1108/JKM-06-2014-0229>.
- Bhatt, G.D. (2001). Knowledge management in organizations: examining the interaction between technologies, techniques, and people. *Journal of Knowledge Management*, 5(1), 68-75. doi: <http://dx.doi.org/10.1108/13673270110384419>.
- Bhatt, G.D. (2002). Management strategies for individual knowledge and organizational knowledge. *Journal of Knowledge Management*, 6(1), 31-39. doi: <http://dx.doi.org/10.1108/13673270210417673>.
- Chen, C.A. & Hsieh, C.W. (2015). Knowledge sharing motivation in the public sector: the role of public service motivation. *International Review of Administrative Sciences*, 81(4) 812-832. doi: <http://dx.doi.org/10.1177/0020852314558032>.

- Chiu, C.M., Hsu, M.H. & Wang, E.T.G. (2006). Understanding knowledge sharing in virtual communities: An integration of social capital and social cognitive theories, *Decision Support Systems*, 42, 1872 - 1888. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.dss.2006.04.001>.
- Chow, W.S. & Chan, L.S. (2008). Social network, social trust and shared goals in organizational knowledge sharing. *Information and Management*, 45(7), 458-465. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.im.2008.06.007>.
- Creswell, J.W. (2009). *Research design: qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. Los Angeles: Sage.
- Edvardsson, I.R. (2008). HRM and knowledge management. *Employee Relations*, 30(5), 553-561. doi: <http://dx.doi.org/10.1108/01425450810888303>.
- Faraj, S., Kudaravalli, S. & Wasko, M. (2015). Leading collaboration in online communities. *MIS Quarterly*, 39(2), 393-412. doi: <http://dx.doi.org/10.25300/MISQ/2015/39.2.06>.
- Grant, R.M. (1996). *Toward a knowledge-based theory of the firm*. S.l.: s.n..
- Hau, Y.S., Kim, B. & Lee, H. (2014). What drives employees to share their tacit knowledge in practice?. *Knowledge Management Research & Practice*, 14(3), 1-14. doi: <http://dx.doi.org/10.1057/kmrp.2014.32>.
- Hau, Y.S., Kim, B., Lee, H. & Kim, Y.G. (2013). The effects of individual motivations and social capital on employees' tacit and explicit knowledge sharing intentions. *International Journal of Information Management*, 33(2), 356-366. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2012.10.009>.
- Iskoujina, Z. & Roberts, J. (2015). Knowledge sharing in open source software communities: motivations and management. *Journal of Knowledge Management*, 19(4), 791-813. doi: <http://dx.doi.org/10.1108/JKM-10-2014-0446>.
- Kalof, L., Dan, A. & Dietz, T. (2008). *Essentials of social research*. England: Open Univ Pr.
- Krippendorff, K. (1980). *Content analysis: an introduction to its methodology*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Kogut, B. & Zander, U. (1992). Knowledge of the firm, combinative capabilities, and the replication of technology. *Organization Science*, 3(3), 383-397. doi: <http://dx.doi.org/10.1287/orsc.3.3.383>.
- Llopis, O. & Foss, N.J. (2016). Understanding the climate-knowledge sharing relation: the moderating roles of intrinsic motivation and job autonomy. *European Management Journal*, 34(2), 135-144. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.emj.2015.11.009>.
- Mason, D. & Pauleen, J.D. (2003). Perceptions of knowledge management: a qualitative analysis. *Journal of Knowledge Management*, 7(4), 38-48. doi: <http://dx.doi.org/10.1108/13673270310492930>.
- Massaro, M., Dumay, J. & Garlatti, A. (2015). Public sector knowledge management: a structured literature review. *Journal of Knowledge Management*, 19(3), 530-558. doi: <http://dx.doi.org/10.1108/JKM-11-2014-0466>.
- Mayring, P. (2000). *Qualitative Inhaltsanalyse: Grundlagen und Techniken*. Weinheim: Dt. Studien-Verl.
- Noble, H. & Smith, J. (2013). Qualitative data analysis: a practical example. *Evidence-based Nursing*, 17(1), 2-3. doi: <http://dx.doi.org/10.1136/eb-2013-101603>.
- Nonaka, I. (1991) The knowledge-creating company. *Harvard Business Review*, 69(6), 96-104. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/B978-0-7506-7009-8.50016-1>.
- Nonaka, I. & Takeuchi, H. (1995). *The knowledge-creating company: How Japanese companies create the dynamics of innovation*. New York: Oxford University Press.
- O'Dell, C. & Grayson, C.J. (1998). If only we knew what we know: identification and transfer of internal best practices. *California Management Review*, 40(3). doi: <http://dx.doi.org/10.2307/41165948>.

-
- Saint-Onge, H. & Wallace, D. (2003). *Leveraging communities of practice for strategic advantage*. Amsterdam: Butterworth-Heinemann.
- Tangaraja, G., Rasdi, R.M., Ismail, M. & Samah, B.A. (2015). Fostering knowledge sharing behaviour among public sector managers: a proposed model for the Malaysian public service. *Journal of Knowledge Management*, 19(1), 121-140. doi: <http://dx.doi.org/10.1108/JKM-11-2014-0449>.
- Turkish Statistical Institute (2017). *FAQ, What does Turkish Statistical Institute do?* Retrieved 5 October 2017 from <http://www.turkstat.gov.tr/UstMenu.do?metod=sss>
-

An Investigation into Service Performance Measurement of Non-Governmental Organizations¹

Sivil Toplum Kuruluşlarında Hizmet Performansının Ölçümü Üzerine Bir Araştırma

Halil SAVAŞ*

Zinnet KARAKAŞ**

Abstract

The actions of governments may sometimes be insufficient to satisfy their citizens in social, economic, cultural, political areas etc. The gap arising from this insufficiency is filled with the support of non-governmental organizations. In this study, the data obtained through implementation of a questionnaire which is generated by considering literature review and face-to-face interviews conducted with some NGOs with the participation of 249 individuals were analyzed. These analyses were made according to the type of NGOs. Following the presentation of the data obtained according to demographic characteristics, the relationship among five dimensions of NGOs' service performance was analyzed. Consequently, a significant and positive relationship was found between each pair of these. The hypothesis of this study was based on the difference between the dimensions of NGOs' service performance according to the type of NGOs. The results suggested that these five dimensions differed, which was mainly originated from foundations and unions.

Keywords: Non-governmental organizations, service performance measurement, NGOs' service performance measurement

Öz

Hükümetlerin faaliyetleri, vatandaşların sosyal, ekonomik, kültürel, siyasi ve benzeri alanlarda tatmin edilmesi noktasında yetersiz kalabilmektedir. Bu yetersiz kalmadan doğan boşluk sivil toplum kuruluşlarının (STK) desteği ile doldurulmaktadır. Bu çalışmada, literatür taraması ve bazı STK'lar ile yapılan mülakatlar sonucunda bir anket formu oluşturulmuş daha sonra anket uygulamasına 249 bireyin katılımı nihayetinde elde edilen veriler analiz edilmiştir. Bu analizler STK'nın türüne göre yapılmıştır. Demografik özelliklere göre elde edilen verilerin sunulmasının ardından STK'ların hizmet performansının beş boyutu arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Sonuç olarak bu boyutların her bir ikilisi arasında anlamlı ve pozitif ilişki bulunmuştur. Bu çalışmanın hipotezi STK'ların türüne göre STK'ların hizmet performansı boyutları arasında yer alabilecek farklılığa dayanmaktadır. Sonuçlar göstermektedir ki bu beş boyut farklılık içermektedir ve bu farklılık büyük oranda sendika ve vakıflardan kaynaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sivil toplum kuruluşları, hizmet performansının ölçümü, STK'ların hizmet performansının ölçümü

Introduction

The concept of non-governmental organizations was used for the first-time in the United Nations Charter at 1945 (Reibaldi & Grimard, 2015). NGOs functioned as consultants for United Nations Economic and Social Councils (ECOSOC) and were officially recognized with article 71 of United Nations Charter. The relationship between NGOs and juristic persons is different according to the position and authority of NGOs (Martens, 2002; United Nation Rule of Law, 2015). Because of the existence of many forms of NGOs, the answer to the question how many NGOs exist is not clear. When both legal and illegal NGOs are taken into consideration the number may reach 1 million (Lewis, 2015). The reason of the existence of NGOs can be divided into two categories as internal and external. Internally, NGOs fill a gap occurring because of public service absence. Externally, the desire

¹ This paper is produced from the master thesis.

* Prof. Dr., Pamukkale University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business Administration, Denizli, hsavas@pau.edu.tr

** Research Assistant, Pamukkale University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business Administration, Denizli, zkarakas@pau.edu.tr

to create a channel of assistance through increased enthusiasm of benefactors supports the existence of NGOs (Kajimbwa, 2006).

NGOs are defined as "any kind of unity that deals with various problems in the society independently, that informs the public and offers suggestions" according to Turkish Language Society (www.tdk.gov.tr). Fundamentally, NGOs are non-profit organizations created by people having similar perspectives to make poor situations better, and to help those regarded as less important, non-privileged, deprived of fundamental social rights, limited in financial means, downtrodden and needy. In addition, NGOs are closer to reaching their target groups, flexible in management, faster to make decisions, useful to people throughout the development process, and right on time for activities (Latha & Prabhakar, 2011). NGOs include organizations with non-economic purposes such as associations, unions, professional chambers and citizen initiatives; economic mergers like cooperatives; politic mergers like political parties; and also non-profit cultural organizations for Turkey (Gonel, 1998).

Social programs that underpin service performance measurement offer more than adequate inputs and producing desired efficiency. The goals are generally multiple, outspread and intangible (Olujide, 2005). Quality of service process affects customer satisfaction directly. Thus, service performance measurement becomes more of an issue (Pan, Kuo, & Bretholt, 2010). In addition, measurement of organizational success should focus primarily on the success of the mission (Epstein & McFarlan, 2011). It is required to synchronize NGOs activities and their goals, and observe and measure performance. Also, it is measured how well the NGOs perform their activities and how efficient they are. The purpose of performance measurement and management, whether systematic or otherwise, can be summarized as follows (Sole, 2009; Sharma: 2012):

- Adjusting the resources, processes and financial values to achieve the organization's goals,
- Changing the goals into reachable ones,
- From time to time, taking precautions to identify what needs to be completed,
- Striving for a sustainable and productive organization,
- Providing transparency to stakeholders through systematic internal and external responsibility systems,
- Achieving the goal of output by improving the performance of all institutional levels.

Performance Indicators of NGOs

Performance measurement is significant for NGOs because of the economic and social effects. However, most measurement reports and performance measurement system focus on financial assets like operating cost ratios, donations, and expenditures. For NGOs, in addition, taking into consideration how efficiently and effectively NGOs meet the needs of their support groups may be beneficial to reach real goals which can develop the lives of all of the people, members, organizations, communities, and society. However, NGOs' focal point(s) may be changed. To exemplify, some organizations, like charities, focus on social impact, while some others such as professional organizations focus primarily on members. Also, there are some NGOs focusing on both of them (Kaplan, 2001; Epstein & McFarlan, 2011). Furthermore, having a good command of cooperation and managerial skills are significant for effective measurement (Villinger, 2009). Besides all these, there are different classifications about indicators of NGOs performance.

Seidl's Performance Indicators of NGOs

Andrew F. Seidl (1996) examined main variables and relationships among them during performance measurement process for NGOs in his doctoral thesis. Within the scope of this study, Seidl made repetitive structured and semi-structured interviews with Bay Islands Conservation Association (BICA). As a result of these interviews a questionnaire consisting of four sections was formed. These sections are as follows: intended outcomes (6 statements), outputs (21 statements), external and internal influences on organizational behavior (39 statements), and member characteristic (13 statements). After conducting the questionnaire, the hypotheses expressing the relationship was tested. Consequently, it is observed that a relationship exists between BICA's inputs and outputs; inputs and intended outputs; the quality of programs (outputs) and the achievement of its intended outcomes; structural features and intended outcomes; behavioral features and outputs. In addition, the relationship does not exist between the appropriateness of BICA's program choices and the achievement of its intended outcomes; structural features and outputs; behavioral features and intended outcomes; institutional features and the success of BICA's programs (outputs); and institutional features and the achievement of BICA's broad desired outcomes.

Plantz, Greenway and Hendricks' Performance Measurement Dimensions for NGOs

In order to evaluate the sufficiency and efficiency of their effort to succeed, NGOs try to measure performance by mainly focusing on the activities determined in the mission, goals and objectives (Green, Madjidi, Dudley, & Gehlen, 2001). Plantz, Greenway and Hendricks (1997) explain that the scope of performance measurement in non-profit sector has some dimension such as financial accountability, program product, or outputs, conforming to standards of quality in service delivery, participant related measures, key performance indicator (various categories of inputs, services, outputs, and total costs), and client satisfaction.

Benett, Bittaye, and Loum's Performance Standards of NGOs

Benett, Bittaye, and Loum (2012) carried out a study with 24 NGOs that are in one of the services either in agriculture, healthcare, or education fields. As a consequence of this study, it is determined that performance standards for NGOs consist of administration, management sources and outputs.

The Government of the Hong Kong Special Administrative Region Social Welfare Department's Performance Standards of NGOs

With the support of some NGOs, Service Performance Monitoring System Performance Assessment Manual (2012) report was started to be prepared by The Government of the Hong Kong Special Administrative Region Social Welfare Department in 1999. Afterwards, in 2003, the first report was published. In this report, some standards were defined related to the performance for NGOs. These standards consisted of four main groups namely output standards, outcome standards, essential service requirements, and service quality standards.

Performance Measurement Indicators in NGOs of Ramadan and Borgonovi

Ramadan and Borgonovi (2015) made an in-depth literature review in their study. Accordingly, the most used performance measurement indicators in NGOs were as follows: fundraising efficiency, financial transparency, programs/ projects financial efficiency, programs/ projects non-financial efficiency, outcomes performance (effectiveness), impact performance, partnership and quality. In addition to these indicators, some main indicators that should be used to evaluate NGOs performance were specified as a result of this study.

These main indicators were organization process/function, financial sustainability and program/project performance.

Literature Review about Service Performance Measurement of Non-Governmental Organizations

Up to now, a lot of researchers have made many studies either with volunteer(s), manager(s), or supporter(s) etc. which has led to the emergence of different perspectives. Some of these studies are explained below chronologically.

Plantz, Greenway and Hendricks (1997) aspire to clarify keywords about performance measurement history and output scale of NGOs study in the fields of healthcare and civil liberties. Six dimensions of performance were described to be used in measurements, and then 32 lessons were deduced about the value of outcome measurement, effective implementation by agencies, useful roles of funders, using outcome findings in resource allocations, limitations of outcome measurement.

Organizations or individuals raising fund for NGOs want to be sure that NGOs use the resources properly and suitably according to their mission and vision. In line with this purpose, NGOs are inspected by them or an authorized body. Tassie, Murray, and Cutt (1998) made a case study revealing how fund-raising institutions (ministry, municipality, federal fund provider.) measured two agencies in Canada. Members of three funding organizations evaluated the same two agencies in Canada using informal and formal processes and within this framework, it was seen that they focused on the content of outputs. In addition, it was also stated that although it requires a longer time to associate formal processes with the informal ones, it might be eventually more beneficial.

From a different viewpoint, Cutt (1998) emphasized the need to define many components sufficiently and performance of NGOs suitably. NGOs' initiatives' reports were examined. Thus, Cutt adapted a Balanced Score Card consisting of three main variables which are long-run strategic service objectives, long run strategic design, long run strategic revenue objectives and 6 sub variables for CCAF/FCVI, which is a non-profit organization in Canada,

Fine, Thayer, and Coghlan (2000) aimed to perform a questionnaire to 302 NGOs members of American Evaluation Association's Consultant Topical Interest Group through phone calls or sending mails. 178 of them participated in the study. As a result of the questionnaire, the most commonly used data collection methods were program documents (84%), follow-up individual interviews (66%), observations (50%), written surveys (42%), focus group or group interviews (33%), testing information or skills (19%), and control or comparison group studies (15%). In addition, factors contributing to measure more effectively were identified in the study. Responses from the most quoted to the less are as follows: constructive criticism should exist in the program evaluation, they should provide an opportunity for manager boards and public to see that they are doing good things, they should focus on mission and vision and accordingly all the activities should be organized, and there should be a consensus on which standards should be in the center of measurement. Another result of the study is that the things that make evaluation reliable are design (50%), external contractors (18%), shareholders participation (18%), and funders' belief in the organizations' having a good reputation (13%).

For similar purposes, Kendall, and Knapp (2000) aimed in their study to display indicators both to provide maximum benefit and define the organizations' qualifications for voluntary organizations. It was seen that performance is a cause of 8 main issues: economy, effectiveness (service provision), choice/pluralism, efficiency, equity, participation, advocacy, and innovation.

Espirito Santo (2001) conducted research into the relationship between functions of variables affecting NGOs' performance in the light of literature and information taken from USAID. In this study, there are four stages as literature review, Delphi application, sending mail to 400 NGOs to learn whether the variables are performance indicators, and finally analyzing data. Some results of this study suggest that high-performance NGOs are not in tendency to state their objectives in their mission statement, and there is no priority regarding the issue that the best general measure of effectiveness of NGOs' programs is evaluated by service recipients from these NGOs.

Whether NGOs are successful or effective is explained with how well they work. For this issue, the studies and internal interaction of board of manager are of critical importance. Green et al., (2001) analyzed accounting records and registered data of a non-profit volunteer organization with national headquarters and twenty-one units located throughout the United States and then conducted a survey. Consequently, it was obvious that most of the board members believed that they themselves and the board chairs should have done more than they did, and this was what board chair also believed.

Thayer and Fine (2001) performed a questionnaire and interviews to humanitarian NGOs. It is seen that evaluating non-profit operators might make the measurement beneficial and reliable - and satisfy shareholders. Moreover, measurement with broad participation of shareholders is more preferable than lower participation of shareholders because it can be used in different areas. Finally, another result of the study indicates that if measurements are powerful, design centered, successful in document programming, offering suggestions about program content and involving stakeholders, then they will be more beneficial, reliable, and satisfactory.

Kaplan (2001) stated that focusing on funds, expenses and operating revenue during performance measurement process is not enough, but it is also essential to measure how effective and confidential NGOs are. Kaplan made interviews and group discussion for days. In order to set an example for other NGOs, Balanced Scorecards (BSC) are prepared for United Way of Southeastern New England (UWSENE), Duke Children's Hospital, and New Profit Inc.

Speckbacher (2003) analyzed Balanced Scorecard for NGOs. Key stakeholders for NGOs clarified and interpreted their missions. For these stakeholders with BSC applications, inspection costs are minimized, and public confidence in the organization is increased. In particular, if the organization makes its strategies clear to achieve the goals of the mission, it will be easier for new benefactors and volunteers to attract them to support their mission.

NGOs have different influences depending on countries Shandra, London, Whooley, and Williamson researched the relationship between carbon dioxide emission and the number of international NGOs. For this purpose, they made regression analysis by using rural population ratio of countries, urban population, international NGO presence rate, rate of economic development, level of democratic politics, and so on. As a result, it was clear that carbon dioxide emissions were lower in nations having few international NGOs than nations having many international NGOs.

Performance consists of different components and the relationships between these components. Ates (2005) applied a questionnaire to AEGEE (Association des Atats Généraux des Etudiants de l'Europe) which has 20000 members in 267 cities and local units. As a result of the statistical analysis, locals with more financial resources and more members were more successful in their projects and activities. Similarly, the ones who have better relationships with their stakeholders and society became more successful in projects and actions. Also,

having more new members increases the familiarity of the actions by the environment and a higher quality leads to the perception that activities are in line with the missions.

Ghimire (2005) focused on performance measurement by comparing local NGOs in Kaski and Ramechhap regions. In this context, Regional Directorate of Forestry (DFO), 3 NGOs, 2 community forest user groups (CFUGs) from each region, two projects named Natural Resource Management Sector Assistance Programs (NARMSAP) from Kaski, and Nepal Swiss Community Forestry Projects (NSCFP) from Ramechhap were selected. The primary data were gathered from structured and semi-structured interviews, questionnaire, meetings and direct observations while the secondary data were obtained from published or unpublished documents. Strengths, weaknesses, threats, and opportunities of the CFUGs, which had been determined thanks to NGOs operating in community forest development, were identified (SWOT Analysis).

Coskun (2006) stated that both financial and non-financial variables were essential for performance measurement of NGOs, and Balanced Scorecard was beneficial for this. Then, he examined management structures, functions, activities and performance measurement methods used for NGOs. As a result of the study, there is no fixed balanced scorecard for every institution since every institution is different from each other. Moreover, BSC is not used as an evaluation system for institutions but also as an exchange program. In addition, another result of the study shows that together with the support of the board of regents for this system the regular use of this system and investigation of the reports by the administration increased benefits to be gathered.

Governments are very important for the sustainability of NGOs. Lektorwe and Mpabanga (2007) primarily examined debates between the NGOs and the governments, then gave information about these debates. For this purpose, they made case studies with five leading NGOs on human rights, women's NGOs, youth NGOs, trade unions, and national associations of civilians. It is observed that these NGOs, especially humanitarian NGOs, have effective governance. Another result is that the biggest challenge in management was their limited financial and human resources. Also, the government, the private sector, and other institutions contributed to the sustainability of NGOs with their support.

Sharfeddin (2008) used the data having been obtained in the Espirito's (2001) study. These data had two resources specifically Delphi study and questionnaire application. The data obtained from the questionnaire were ignored because of probable prejudice. New data instead of ignored data obtained through the same questionnaire that was applied to 70 NGOs' representatives instead of managers. These NGOs have centered in Geneva. The assessment of NGO performance was determined to include two organizational indicators namely qualifications and strategies. In addition, similar results were obtained with the study of Espirito.

Before 1970s, the main factor for economic development and underdevelopment had been seen as the government. But, later, it was seen that non-state factors were also important for them. Tuyluoglu and Onsoy(2012) made regression analysis with the data of 60 countries in the category of low and moderate humanitarian developed countries in the Human Development Index. As a result of this, by increasing the level of civil liberties and the level of economic freedoms, it is stated that NGOs and their activities will support the development and help solve the problems arising from underdevelopment.

Yu and McLaughlin (2013) gathered data for their study from annual reports, institutional documents, examining official publications, and interviews with volunteers and staff of two international NGOs in Canadian. These data were analyzed by using NVIVO8 program. Therefore, the annual reports, corporate documents and press bulletins of these two

institutions were found to be descriptive and summarized, and are said to be a sign of a lack of expertise. However, it is observed that measurement and evaluation processes are carried out by the headquarters while volunteers and staff are involved in the data collection for a short period of time.

An Investigation into Service Performance Measurement of Non-Governmental Organizations

Under this heading, the purpose and importance of the study, methods, data collection tools, population, sample, limitations of the study, pilot study and the results are presented respectively.

The Purpose, Importance and Hypothesis of the Research

The main purpose of service performance measurement is to regulate resources, processes and financial assets to reach organizational objectives, turn goals into accessible ones, take precautions for the future to determine the time to complete the job, and to make effort to be a sustainable and productive organization (Sharma, 2012). This purpose is also valid for NGOs. Service performance measurement of NGOs allows for inside and outside transparency. In other words, the measurement provides information about for what and how the financial support is spent and what the results of these payments are for the providers of resources. Volunteers in the activities are also informed about the content and effect of those activities they involved in. On the other hand, while the workers and especially the managers have the opportunity to evaluate themselves, they also have an insight into reflections of their material and nonmaterial labor. NGOs, which are found to be good as a result of performance measurement, will have proven themselves against the outside factors specifically their stakeholders, as well as themselves. Thus, this will increase the confidence for everyone in the relevant NGOs and so this will ensure more willing supports as well as new supports.

Which variables can be taken into account to measure service performance of NGOs, whether there is any difference for these variables according to the type of NGOs, and what service performance status NGOs have in Denizli, Turkey are questions of this study. Thus, in this study, firstly identifying the concepts and scope of performance of NGOs and the measurement, then applying a questionnaire within this scope, determining service performance according to the type of NGOs, and specifying differences and relationships according to the type are purposes. Consequently, it is intended to contribute to both literature and NGOs. The hypothesis of this study designated in line with these purposes is "There is a significant difference among the dimensions of service performance of NGOs according to the type of NGOs".

Methods and Data Collection of the Research

In this study, semi-structured interviews and a questionnaire were used. First of all, a literature review was conducted. As a result of this, a form consisting of 26 questions was prepared. The interviews were performed between December 8, 2015 and February 12, 2016 with a total of 6 NGOs consisting of 3 foundations working in different areas, a union a professional chamber and an association. Maximum interview duration is about 70 minutes, the minimum is about 36 minutes, and the average is about 46 minutes. In addition, an authorized officer of an NGO sent a written reply to these questions.

The questionnaire were designed by using the data obtained from the interviews, by NGO Advisor's data collection form, by questionnaires in Suman Ghimire (2005), Sofia do Espirito Santo (2001) and Hanan A. Sharfeddin (2008)'s doctoral dissertations and also literature review. After that it was presented to different NGO authorized officers and experts on statistics to make necessary adjustments. According to the feedback obtained, some

readjustments were made. The questionnaire consists of 50 questions, the first 7 are demographic questions. Besides, the questionnaire comprises of 5 dimensions: NGO General Structure (14 items), Goals and Objectives (4 items), Member Relationship (5 items), Online Services (9 items), Activities (11 items). Also, five point a Likert-type scale was used in the questionnaire.

In the analysis of the data obtained, SPSS 21 Program was used. Initially, the data were subjected to Internal Consistency Analysis. Then, Principal Component Analyses were carried out to increase validity. As a result of Kolmogorov-Smirnov Test, it was decided to use nonparametric tests. Following the disclosure of findings on demographic characteristics, Spearman Correlation Test was performed. Then, Kruskal-Wallis Test was used to test the hypothesis while Mann Whitney U Test was used to determine the source of differences.

Population, and Sample of the Research

The population is NGOs in Denizli, Turkey. Convenience sampling method was used. Of the 45 NGOs that were offered to participate in the research, 38 NGOs (7 foundations, 21 associations, 3 unions, 2 professional chambers, and 5 others) accepted. 249 answers to the questionnaire were available to analyze.

Limitations of the Research

Due to time and financial constraints, the study was limited to only 38 NGOs. Another constraint was that authorized officers of some NGOs didn't accept to participate in the research because of the reason that some authorized officers were being performed a questionnaire at that time, some thought that its NGO has few volunteers or members and they didn't want it, and also some felt like they were being audited.

The Pilot Study

4 NGOs (30 members or volunteers) participated in the pilot study. The data obtained were analyzed by SPSS 21 Program. Cronbach alpha was found to be 0.930. However, it was not enough just to check this value and Principal Component Analysis was applied to increase validity and reliability of the questionnaire. As a consequence of the analysis, it was considered necessary to remove "Satisfaction level from NGO (38. Item)".

Within the pilot study, the participants were asked the question "Do you think this questionnaire can measure the service performance of NGOs?" The rate of "yes" response is 83,3%. In other words, the vast majority of respondents believed that it served the purposes of the research. Moreover, some respondents who answered as "No" proposed that it was necessary to be a member or volunteer of relevant NGO and participate in the activities of the NGO to measure service performance.

Internal Consistency Analysis of the Questionnaire

For this analysis, the most frequently used tool is Cronbach Alpha which takes a value between 0 and 1. Also, it is enough if the value is greater than 0.70 for an acceptable reliability research (Kurtulus, 2010: 184). In this study, Cronbach Alpha was found to be 0.930. Therefore, we could say that the research is accepted as reliable. This value was a general value for all of the dimensions. This analysis was performed for each dimension in order to reach more reliable findings.

Cronbach alpha was found to be 0.858 for NGO General Structure dimension (14 items). When corrected item-total correlation value was checked for the item numbered 38 ("Satisfaction level from NGO"), it was smaller than 0.30. Thus, only this item was removed.

Alpha value was again checked for other items except this and found to be 0.862. Thus, this dimension was accepted as reliable.

The alpha was found to be 0.845 for Purposes and Targets dimension, 0.796 for Member Relationship dimension, 0.917 for Online Services dimension, and 0.864 for Activities dimension. Furthermore, for these four dimensions, corrected item-total correlation value of all items was greater than 0.30. As a result, there was no need to remove any item.

Principal Component Analysis of the Questionnaire

Before the principal component analysis is used, the data have to be first measured in compliance with this test. For this purpose, Bartlett's Test of Sphericity and Kaiser-Mayer-Olkin Test were used. Kaiser-Mayer-Olkin Sampling Adequacy value can be a value between 0 and 1 and it is expected to be greater than 0.50 (Turanlı, Taspınar Cengiz, & Bozkır, 2012). Bartlett's Test of Sphericity p value has to be less than 0.05. Because this shows that there is a high correlation between variables and a consistency with principal component analysis (Ersungur, Kızıltan, & Polat, 2007, p.61).

KMO Test value was found to be 0.678 for NGO General Structure dimension, 0.777 for Purposes and Targets dimension, 0.717 for Member Relationship dimension, 0.596 for Online Services dimension and 0.596 for Activities dimension. In addition, Bartlett's Test of Sphericity p value is less than 0.05 for all dimensions.

As a result of the principal component analysis, factor loads for all items in all dimensions are greater than 0.30. Thus, there is no need to remove any item. Cumulative total variance explained value is 39.642% for NGO General Structure dimension, 69.585% for Purposes and Targets dimension, 56.336% for Member Relationship dimension, 61.969% for Online Services dimension, and 46.401% for Activities dimension.

Compliance of Data with Parametric Tests

Kolmogorov Smirnov and Shapiro-Wilk tests were used to test normality. As it is shown in Table 1, all dimensions do not display normal distribution ($\alpha=0.05$, $p<0.05$). In addition, histograms of all dimensions were examined, and the same results as Kolmogorov Smirnov and Shapiro-Wilk tests were displayed. That's why, non-parametric methods were preferred.

Table 1: Tests of normality

	Kolmogorov-Smirnov			Shapiro - Wilk		
	Statistic	df	p	Statistic	df	p
NGO General Structure	0.095	235	0.000	0.934	235	0.000
Purposes and Targets	0.140	235	0.000	0.912	235	0.000
Member Relationship	0.136	235	0.000	0.893	235	0.000
Online Services	0.119	235	0.000	0.917	235	0.000
Activities	0.092	235	0.000	0.948	235	0.000

Findings of the Research

In this part, demographic data and responses of the participants were presented respectively and the hypothesis of the study was tested.

Finding on demographic characteristics of participants

The data gathered from 249 participants on gender, age, educational status, type of NGO related, relationship with NGO, the average time allocated to the NGO's activities per

month were analyzed by frequency. 143 of the participants were male while 106 are female. The majority of the participants were aged between 36-44 with 35%. It was also seen that the participants in this age group were generally graduate or postgraduate, work at a certain business, earned money regularly, have a regular life. 75.1% of the participants were not a student. In addition, while the vast majority of the participants were graduates with 60.2%, the lowest frequency belonged to the ones with primary education with 3 participants. That's why, it can be inferred that individuals in the NGOs didn't come from a low level of education group. Moreover, in terms of the NGOs that the participants belonged to, 29.3% were foundations, 28.9% unions, 25.3% associations, 12.4% others consisting of citizen initiatives, cooperatives, trade associations etc., and 4.0% professional chambers. Another result is that 62.7% of the participants were members, 28.5% volunteers, and 8.8% were those who were chiefs, salaried employees, not legally and registered individuals related with NGO, benefactors, and previous members. Furthermore, the average time allocated to the NGO's activities per month by 240 of the participants, almost all, is less than 100 hours, by 6 participants 101-200 hours, and 3 participants 201-300 hours. The average of this duration for all participants is 14.39 hours. Detailed information about the summarized data here is given in Table 2.

Table 2: Demographic characteristics of participants

	Number	Percentage
Gender		
Male	143	57.4
Female	106	42.6
Age Group		
18-26	63	25
27-35	61	24
36-44	87	35
45-53	32	13
54-62	4	2
Unanswered	2	1
Being a student		
Yes	62	24.9
No	187	75.1
Educational status		
Primary School	3	1.2
High School	61	24.5
Associate degree	1	0.4
Graduate	150	60.2
Postgraduate	34	13.7
Type of NGO related		
Union	72	28.9
Association	63	25.3
Foundation	73	29.3
Professional Chamber	10	4.0
Other	31	12.4

Relationship with NGO		
Member	156	62.7
Volunteer	71	28.5
Other	22	8.8
Average time allocated to the NGO's activities per month		
0-100 hours	240	96.3
101-200 hours	6	2.4
201-300 hours	3	1.3
Total	249 participants	100%

Testing relationship between dimensions

Whether there was a significant and positive relationship between each pair of the dimensions of service performance of NGOs was tested by using Spearman Correlation which is a non-parametric method. The data obtained is presented in Table 3.

Table 3: Spearman correlation values of dimensions of service performance of NGOs

	NGO General Structure		Purposes and Targets		Member Relationship		Online Services		Activities	
	p	r	p	r	p	r	p	r	p	r
NGO General Structure	----		0,000	0,839	0,000	0,780	0,000	0,598	0,000	0,799
Purposes and Targets	0,000	0,839	----		0,000	0,777	0,000	0,600	0,000	0,776
Member Relationship	0,000	0,780	0,000	0,777	----		0,000	0,571	0,000	0,837
Online Services	0,000	0,598	0,000	0,600	0,000	0,571	----		0,000	0,626
Activities	0,000	0,799	0,000	0,776	0,000	0,837	0,000	0,626	----	

According to the table, it can be seen that all p values are less than 0.05 and all r values are positive. Accordingly, there is a significant and positive relationship between each pair of the dimensions of service performance of NGOs.

Testing Hypothesis

The hypothesis of this study is "There is a significant difference among dimensions of service performance of NGOs according to the type of NGOs". Kruskal-Wallis test which is a non-parametric method was preferred to test the hypothesis since the types of NGOs are greater than 2. Test data acquired is shown in Table 4.

Table 4: Kruskal-Wallis test results of the hypothesis

	NGO General Structure	Purposes and Targets	Member Relationship	Online Services	Activities
χ^2	28.797	27.690	33.191	18.261	35.473
df	4	4	4	4	4

p	0.000	0.000	0.000	0.001	0.000
---	-------	-------	-------	-------	-------

All p values are less than 0.05; as a result, there is a significant difference among dimensions of service performance of NGOs according to the type of NGOs. That is, the hypothesis wasn't rejected.

Mann Whitney U test was performed to learn the source of the difference. First of all, the source of the difference in NGO General Structure dimension according to the type of NGOs was examined. At a level of significance of 0.05, there is a significant difference ($p < 0.050$) between union and association, union and other, foundation and professional chamber, foundation and association, foundation and other in terms of NGO General Structure. Detailed data is presented in Table 5.

Table 5: Mann Whitney U test significance values of NGO general structure dimension

	Union	Association	Foundation	Professional Chamber	Other
Union	--	0.019	0.095	0.101	0.019
Association	0.019	--	0.000	0.860	0.512
Foundation	0.095	0.000	--	0.001	0.000
Professional Chamber	0.101	0.860	0.001	--	0.843
Other	0.019	0.512	0.000	0.843	--

For Goals and Objectives dimension, as seen in Table 6 there is a significant difference ($p < 0.050$) between union and association, union and professional chamber, union and other, foundation and association, foundation and professional chamber, foundation and other at a level of significance of 0.05.

Table 6: Mann Whitney U test significance values of goals and objectives dimension

	Union	Association	Foundation	Professional Chamber	Other
Union	--	0.047	0.053	0.023	0.041
Association	0.047	--	0.000	0.120	0.376
Foundation	0.053	0.000	--	0.000	0.000
Professional Chamber	0.023	0.120	0.000	--	0.647
Other	0.041	0.376	0.000	0.647	--

Moreover, there is a significant difference ($p < 0.050$) between union and association, union and foundation, union and professional chamber, foundation and association, foundation and professional chamber, foundation and other according to Member Relationship dimension at a level of significance of 0.05. This results was presented in Table 7.

Table 7: Mann Whitney U test significance values of member relationship dimension

	Union	Association	Foundation	Professional Chamber	Other
Union	--	0.024	0.024	0.012	0.057
Association	0.024	--	0.000	0.158	0.940
Foundation	0.024	0.000	--	0.000	0.000
Professional Chamber	0.012	0.158	0.000	--	0.257
Other	0.057	0.940	0.000	0.257	--

In addition, for Online Services dimension, at a level of significance of 0.05, there is a significant difference ($p < 0.050$) between union and association, foundation and association, foundation and other. Table 8 demonstrates these data.

Table 8: Mann Whitney U test significance values of online services dimension

	Union	Association	Foundation	Professional Chamber	Other
Union	--	0.019	0.129	0.450	0.280
Association	0.019	--	0.000	0.596	0.394
Foundation	0.129	0.000	--	0.088	0.011
Professional Chamber	0.450	0.596	0.088	--	1.000
Other	0.280	0.394	0.011	1.000	--

Finally, there is a significant difference ($p < 0.050$) between union and foundation, union and professional chamber, union and other, foundation and association, foundation and professional chamber, foundation and other for Activities dimension at a level of significance of 0.05 and the related data are given in Table 9.

Table 9: Mann Whitney U test significance values of activities dimension

	Union	Association	Foundation	Professional Chamber	Other
Union	--	0.058	0.007	0.028	0.035
Association	0.058	--	0.000	0.300	0.484
Foundation	0.007	0.000	--	0.000	0.000
Professional Chamber	0.028	0.300	0.000	--	0.616
Other	0.035	0.484	0.000	0.616	--

Consequently, in the testing process of the hypothesis, the source of the differences were generally union and foundation.

Conclusion and Discussion

The main result of this study is the difference among dimensions of service performance of NGOs according to the type of NGOs. In addition, union and foundation are the main sources of the difference. Besides, responses of the participants were evaluated in detail through the scale with the options specifically very low or very bad, low or bad, medium, high or good, too high or too good.

NGOs in the research have generally high level of knowledge and skill while performing their activities. The lowest level of working based on voluntariness belongs to professional chambers. Because, in Turkey, being a member of related professional chambers is compulsory for some occupations. In addition, the highest level of independence and transparency comes true for foundations, and the lowest level of independence belongs to other NGOs, the lowest level of transparency belongs to professional chambers.

In this research the participants were asked to rank to what extent the NGOs adapt to the changes and development in the environment. The highest level refers to foundations, the lowest level refers to professional chambers. Moreover, unions and foundations have the highest probability to change the government policies. The most scientific goals and objectives belong to foundations.

NGOs generally had difficulty in finding financial resources for their activities at the medium level. Foundations have the highest confidence in using these resources properly, other NGOs have the lowest confidence. Also, the highest level on positive change through NGOs' activities comes true for foundations, and the lowest level comes true for professional chambers.

In addition, when the relationship between NGOs and their members or volunteers is investigated it was found out that foundations welcome the problems of their members or volunteers most warmly and eagerly. Likewise, members or volunteers who express themselves openly and easily to the authorities belonged to foundation and also those in the foundations are the most motivated.

Another point analyzed in the present research is the website services of NGOs. Generally, website services of NGOs are at the good level. NGOs that use the websites most efficiently are unions. Also, foundations have the highest quality of the website design and use social networks most efficiently.

Finally, the NGOs with the best service quality are foundation, unions, other NGOs, associations, and professional chambers, respectively.

Also, the following results that are believed to contribute to the process of having better performance are derived from the present research data:

- Making a good observation and evaluating the data gathered from the observations effectively,
- Making meetings in the organization that are open to the participation of all stakeholders and in which participants can express their opinions both verbally and in written form,
- First expressing of the institution management itself to the stakeholder and then getting their supports,
- In every case, not individually but socially thinking,
- Sharing the financial reports with the public,
- Implementing regular questionnaires about NGOs' projects,
- Staying out of politics by showing objective attitude,
- Appointing the right person to the right position ,
- Increasing the number of general volunteers/members who pay dues regularly,
- Identifying problems and their solutions in an accurate manner by making individual meetings with stakeholders,
- Playing a more active role in the national and social media,
- Receiving feedback from the participants at the end of the activity,
- Providing services for the right people at the right time,
- Ensuring that the level of general participation in the activities is increased by making changes in both the content of the activity and its application,
- Providing a higher level of contribution to its sector or location (environment),
- Determining the extent to which previously determined activities take place and how much stakeholder has benefited from these activities,

- Attempting to increase the budget of the institution,
- Comparing institution reports with those of similar NGOs,
- Focusing on problem-solving, seeking rights and similar values rather than achieving financial gain as the main objective.

References

- Ates, N. Y. (2005). *Sivil toplum kuruluşlarında performans değerlendirme*. Unpublished Master's Theses. İstanbul Technical University Institute of Science. İstanbul, Turkey.
- Benett, Y., Bittaye, A., & Loum, O. (2012). *The report on NGOs' performance standards*. Gambia: The Educational Research Network in West and Central Africa.
- Coskun, A. (2006). STK'ların stratejik performans yönetiminde yeni bir yaklaşım: Performans karnesi. *Sivil Toplum*, 4(15), 103-117.
- Cutt, J. (1998). Performance measurement in non-profit organisations: Integration and focus within comprehensiveness. *Asian Journal of Public Administration*, 20(1), 3-29.
- Epstein, M. J., & McFarlan, F. W. (2011). Measuring the efficiency and effectiveness of a nonprofit's performance. *Strategic Finance*, 27-34.
- Ersungur, Ş. M., Kızıltan, A., & Polat, Ö. (2007). Türkiye'de bölgelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması: Temel bileşenler analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(2), 55-66.
- Espirito Santo, S. (2001). *Examining performance variables of non-governmental organizations*. Unpublished Doctoral Theses. Florida Atlantic University. Boca Raton, Florida, ABD.
- Fine, A. H., Thayer, C. E., & Coghlan, A. T. (2000). Program evaluation practice in the nonprofit sector. *Nonprofit Management & Leadership*, 10(3), 331-339.
- Ghimire, S. (2005). *Performance evaluation of local non-governmental organizations' involvement in community forestry development*. Unpublished Master's Theses. Tribhuvan University Institute of Forestry. Pokhara, Nepal:
- Gonel, A. (1998). *Araştırma raporu önde gelen STK'lar*. İstanbul, Turkey: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Publishers.
- Green, J. C., Madjidi, F., Dudley, T. J., & Gehlen, F. L. (2001). Local unit performance in a national nonprofit organization. *Nonprofit Management & Leadership*, 11(4), 459-476.
- Kajimbwa, M. (2006). NGOs and their role in the global south. *The International Journal of Not-for-Profit Law*, 9(1).
- Kaplan, R. S. (2001). Strategic performance measurement and management in nonprofit organizations. *Nonprofit Management & Leadership*, 11(3), 353-370.
- Kendall, J., & Knapp, M. (2000). Measuring the performance of voluntary organizations. *Public Management: An International Journal of Research and Theory*, 2(1), 105-132.
- Kurtulus, K. (2010). *Araştırma yöntemleri*. İstanbul: Türkmen Bookstore.
- Latha, K. L., & Prabhakar, K. (2011). Non-government organizations: problems and remedies in India. *Serbian Journal of Management*, 6(1), 109-121.
- Lekorwe, M., & Mpabanga, D. (2007). Managing non-governmental organizations in Botswana. *The Innovation Journal: The Public Sector Innovation Journal*, 12(3), 2-18.

- Lewis, D. (2015). *Nongovernmental organizations, definition and history*. Retrieved from <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.546.7849&rep=rep1&type=pdf>
- Martens, K. (2002). Mission impossible? Defining nongovernmental organizations. *International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 13(3), 271-285.
- Olujide, M. G. (2005). Non-governmental organisations self-evaluation: Issue of concern in Nigeria. *The Journal of Agricultural Education and Extension*, 11(1-4), 63-72.
- Pan, J.-N., Kuo, T.-C., & Bretholt, A. (2010). Developing a new key performance index for measuring service quality. *Industrial Management & Data Systems*, 110(6), 823 - 840.
- Plantz, M. C., Greenway, M. T., & Hendricks, M. (1997). Outcome measurement: Showing results in the nonprofit sector. *New Direction for Evaluation*, 75, 15-30.
- Ramadan, M. A., & Borgonovi, E. (2015). Performance measurement and management in non-governmental organizations. *IOSR Journal of Business and Management*, 17(2), 70-76.
- Reibaldi, G., & Grimard, M. (2015). Non-governmental organizations importance and future role in space exploration. *Acta Astronautica*, (114), 130-137.
- Seidl, A. F. (1996). *Performance features of a local nongovernmental organization in natural resource management: The case of the Bay Islands Conservation Association*. Unpublished Doctoral Theses. Florida University. Florida, ABD.
- NGO Advisor, (2016). Retrieved from <https://www.ngoadvisor.net/>
- Shandra, J. M., London, B., Whooley, O. P., & Williamson, J. B. (2004). International nongovernmental organizations and carbon dioxide emissions in the developing world: A quantitative, cross-national analysis. *Sociological Inquiry*, 74(4), 520-545.
- Sharfeddin, H. A. (2008). *Examining Performance variables of nongovernmental organizations with consultative status with the United Nations*. Unpublished Doctoral Theses. University of Phoneix. ABD.
- Sharma, P. (2012). Performance measurement in NGOs. *The Management Accountant*, 1442-1445.
- Sole, F. (2009). A management model and factors driving performance in public organizations. *Measuring Business Excellence*, 13(4), 3 - 11.
- Speckbacher, G. (2003). The economics of performance management in nonprofit organizations. *Nonprofit Management & Leadership*, 13(3), 267-281.
- Tassie, B., Murray, V., & Cutt, J. (1998). Evaluating social service agencies: fuzzy pictures of organizational effectiveness. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 9(1), 59-79.
- Thayer, C. E., & Fine, A. H. (2001). Evaluation and outcome measurement in the non-profit sector: Stakeholder Participation. *Evaluation and Program Planning*, 24, 103-108.
- The government of the hong kong special administrative region social welfare department. (2012). *Service Performance Monitoring System Performance Assessment Manual*.
- Turanlı, M., Taspınar Cengiz, D., & Bozkır, Ö. (2012). Faktör analizi ile üniversiteye giriş sınavlarındaki başarı durumuna göre illerin sıralaması. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, (17), 45-68.

Turkish Language Society. (2017). Retrieved from www.tdk.gov.tr

Tuyluoglu, S., & Onsoy, G. (2012). Sivil toplum kalkınma kuruluşlarının kalkınmaya etkisi. *International Journal of Economic and Administrative Studies*, 4(8), 129-150.

United Nation Rule of Law. (2015). Retrieved from <http://www.unrol.org>

Villinger, N. D. (2009). Analyzing non-profit organizations: managerial frameworks and evaluation. *The Journal of Global Business Issues*, 3(1), 61-66.

Yu, S., & McLaughlin, D. A. (2013). Program evaluation and impact assessment in international non-governmental organizations (INGOs): Exploring roles, benefits, and challenges. *Canadian Journal of Nonprofit and Social Economy Research*, 4(2), 23–36.

Havayolu Taşımacılığında Liberalizasyon ve Ekonomik Büyüme Arasında Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği¹

The Causal Relationship Between Air Transportation Liberalization and Economic Growth: The Case Of Turkey

Pınar GÜMÜŞ AKAR*

Müge MANGA**

Harun BAL***

Öz

Çalışmada hava ulaştırma anlaşmaları ve ilgili düzenlemeler ile tesis edilen destinasyon, tayin, kapasite, sıklık ve tarife ayarlamaları ile ilgili kısıtlamaların aşamalı olarak kaldırılmasına yönelik deregülasyon sürecini ifade eden havayolu taşımacılığında liberalizasyonun, Türkiye’de ekonomik büyüme ile ilişkisinin nedensellik açısından analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda, Türkiye için öncelikle WTO-ALI metodolojisi doğrultusunda 1980-2015 dönemi yıllık bazda Havacılık Liberalizasyon İndeksi hesaplanmıştır. Havacılık Liberalizasyon İndeksi ile kişi başına GSYİH arasındaki nedensellik ilişkisi Hacker ve Hatemi-J (2006) tarafından geliştirilen Kaldıraçlı (Leveraged) Bootstrap yaklaşımına dayalı olarak analiz edilmiştir. Analiz sonuçları, Türkiye için hesaplanan Havacılık Liberalizasyon İndeksinden ekonomik büyümeye doğru 2005, 2008 ve 2012 yıllarında nedensellik ilişkisinin bulunduğuna işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Havayolu Taşımacılığı, Liberalizasyon, Havacılık Liberalizasyon İndeksi, Ekonomik Büyüme, Türkiye

Abstract

This paper investigates the causal relationship between economic growth and air transportation liberalization expressed with gradual removal of restrictions related to destination, designation, frequency, capacity and price tariffs in Turkey. In the first step of the analysis, according to WTO-ALI methodology Aviation Liberalization Index computed for the period of 1980-2015 for Turkey. The causal relationship between Air Liberalization Index and GDP per capita utilized based on the Leveraged Bootstrap approach developed by Hacker and Hatemi-J (2006). The results show that there is a positive unidirectional causal relationship between air liberalisation index and GDP per capita in the years of 2005, 2008, and 2015.

Keywords: Air transportation, Liberalisation, Air Liberalisation Index, Economic Growth, Turkey

Giriş

Havacılık sektörü, faaliyetleri açısından uluslararası bir sektör niteliği taşıyarak, mülkiyet ve kontrolleri bakımından neredeyse tamamen ulusal bir sektör olma özelliği taşımaktadır. İleri düzeyde ekonomik ve kurumsal düzenlemeler çerçevesinde yürütülen sivil havacılık faaliyetleri aynı zamanda benzer nitelikte teknik düzenlemelere, kurallara ve standartlara tabidir (Doganis, 2002, s.27). Havayolu taşımacılığında, ekonomik düzenlemelere temel oluşturan i) yerel pazarlar, ii) havacılık hizmetleri anlaşmaları, iii) bağlantılı hizmetler ve iv) bölgeler arası açık hava sahaları olmak üzere dört farklı alan söz konusudur. Uygulanan ilk deregülasyon örneği ABD’nde ve AB’nde yaşanan düzenlemelerdir. İkili, çok taraflı havacılık hizmetleri anlaşmaları ya da “açık semalar” anlaşmaları ikinci durum için bir örnek oluşturur. Yer hizmetleri, charter uçuşlar ve hava kargo hizmetleri üçüncü durumu için,

¹ Bu çalışma Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’ne sunulan “Hizmetler Sektörü Ticaretinin Serbestleştirilmesi ve Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri: Havayolu Taşımacılığı Sektörü ve Türkiye” başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

* Öğr. Gör. Dr. Gaziantep Üniversitesi Havacılık ve Uzay Bilimleri Fakültesi Havacılık Yönetimi Bölümü. pinarga@gmail.com.

** Dr. Öğr. Üyesi. Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü. mangamuge@gmail.com.

*** Prof. Dr. Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü. harunbal@cu.edu.tr.

Avrupa Ortak Hava Sahası oluşumu ise dördüncü durum için örnek teşkil etmektedir (Gudmundsson, 2011, s.23).

Uluslararası hava taşımacılığı kontrollerinin modern yapısı, 1944 yılındaki Chicago Konvansiyonu'nda müttefik devletlerin II. Dünya Savaşı sonrasında hava taşımacılığı sisteminin nasıl çalışması gerektiği üzerinde fikir birliği sağlanması hususundaki zorluğa kadar ulaşabilir. Uluslararası pazarın nasıl düzenleneceğine dair birçok çelişkili fikrin söz konusu olduğu Chicago Konvansiyonu'nda, *hükümetlerin toprakları üzerindeki hava sahalarında mutlak hâkimiyet talepleri* en öne çıkan konulardan biri olarak yer almıştır (Button ve Taylor, 2000, s.210). Chicago Konvansiyonu 1944 yılında 52 devlet temsilcisinin katılımıyla uluslararası havacılığın geleceğinin düzenlenmesine yönelik bir kurumsal ve ekonomik çerçeve belirlemek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Chicago Konvansiyonu'nda uluslararası hava taşımacılığı ile ilgili bir uluslararası anlaşma sağlanması amaçlanan ve pazarın ekonomik yapısının şekillenmesini sağlayacak üç temel konu üzerinde durulmuştur. Bunlar, karşılıklı olarak "hava trafik haklarının" verilmesi, bilet fiyatlarının ve tarifelerin kontrolü, uçuş sıklığı ve kapasite kontrolü şeklinde ifade edilebilir. Bu konular aynı zamanda ekonomik düzenlemelerin bileşenlerini de ifade etmektedir (Doganis, 2002, s.30).

İkili hava ulaştırma anlaşmaları, havayolu işletmeleri arasında değil, karşılıklı iki devlet arasında gerçekleşen, hem idari hem ekonomik hükümler içeren ticaret anlaşmalarıdır. İdari hükümler genelde hava taşımacılığı faaliyetlerini kolaylaştırmaya yönelik vergilendirme, uçaklar ile ilgili teknik parçaların ithalatında vergi muafiyeti, havaalanı ücretleri gibi konuları kapsamaktadır. Ekonomik hükümler ise, faaliyet gösterecek havayolu sayısının belirlenmesi, tarifelerin düzenlenmesi, güzergahlara erişimi belirleyen kapasite ve trafik haklarının düzenlenmesini kapsamaktadır. İki ülke arasındaki hava ulaştırma anlaşmasının birincil amacı pazara erişim (hizmet noktaları ve hava trafik hakları), pazara giriş (pazarda faaliyet gösterecek havayolu işletmelerinin belirlenmesi) hususlarının kontrolünü kapsamıştır. Ancak, çoğu durumda anlaşmalarla kapasite ve uçuş sıklığı kontrolleri de gerçekleştirilmiştir (Doganis, 2006, s.28).

Tüm ikili ya da çok taraflı hava ulaştırma anlaşmaları, sağlanacak hizmetlerin dört önemli yönünü etkileyecek hususları düzenleyen hükümler içermektedir. Bahsi geçen hükümler aşağıdaki şekilde ifade edilebilir (Doganis, 2006, ss. 28-30, Odoni, 2009, ss. 25-29, Gere, 2015, ss. 54-71):

i. Pazara Erişim: Hava trafik hakları ile ilgili izinleri ve bunlarla ilgili karşılıklı hizmet sunulabilecek şehirlerin belirlenmesini ifade eder ve pazara girişin önünü açan ya da engelleyen düzenlemeleri içeren en temel unsurdur. İkili hava ulaştırma anlaşmaları temelde üçüncü ve dördüncü trafik hakkını içermektedir. Anlaşmanın yapısı liberalleştikçe, diğer trafik haklarının kullanımı kapsama dahil olmaktadır.

ii. Pazara Giriş: Her bir devletin, her bir şehrinde karşılıklı hizmet sunabilecek havayolu firma sayısı, anlaşmalar dahilinde belirlenmektedir. Bu bağlamda pazara girişi belirleme ile ilgili iki husus vardır. İlki, hizmet sunacak havayolu firmalarının sayısı, ikicisi ise bu hava yolu firmalarının ulusallığıdır. Ulusallık kriteri "sahiplik ve yönetimde etkin kontrol" düzenlemeleri doğrultusunda anlaşmaya taraf devletlerin havayolu şirketlerinde yabancı uyrukluların sahiplik yüzdelerini ve yönetimdeki ağırlıklarını ifade etmektedir. Bu kriter doğrultusunda belirlenen firmalar, anlaşma tarafı devletin "esas itibarıyla sahip olduğu ve etkin bir şekilde kontrol ettiği" şirketler olmalıdır. Uygulamalarda hala sıklıkla geçerli olan bu koşul, havacılık sektörünün ulusallaşması açısından bir engel olarak görülmektedir.

iii. Uçuş sıklığı ve kapasite kısıtları: Her bir karşılıklı şehir için uçuş sıklığı ve koltuk sayısı anlaşma kapsamında belirlenebilir. Koltuk sayısı aynı zamanda uçak tipi ile ilgili olduğundan, seferlerde kullanılacak uçak tipine ilişkin ölçütler de bu kapsamdadır.

Anlaşmaların yapısı liberalleştikçe, kapasite ve uçuş sıklığı üzerindeki kısıtlamalar azalmakta veya ortadan kalkmaktadır.

iv. Uçak bileti ücreti (tarifeler): Yolcu bilet ücretlerine ve/veya tahsil edilecek kargo ücretlerinin belirlenmesi ve bunlarla ilgili devletlerin onaylaması gereken hususlar anlaşma kapsamı dahilinde olabilmektedir. Fiyat belirleme ile ilgili hususlar anlaşma metninde tanımlanabilmekte veya IATA (The International Air Transport Association) prosedürlerinin kullanılması doğrultusunda teşvik ya da gereklilik yer alabilmektedir. Fiyat tarifeleri açısından önemli bir konu da, fiyat tarifesinin havayolu işletmesi tarafından ne kadar süre önce onaya sunulacağıdır. Bu süre uzadıkça havayolu işletmelerinin esnekliği azalmaktadır. Bu doğrultuda, ilgili fiyatlar üzerindeki düzenlemelerde, ancak devletlerin çift taraflı onayları ile belirlenebildiği yüksek kontrol düzeyi ile sadece devletlerin itirazı ile değiştirilebilen, daha düşük kontrol düzeyine kadar çeşitlilik gösterilebilen kısıtlılık düzeyleri ya da serbest fiyatlama yöntemi geçerlidir.

Havayolu taşımacılığında liberalizasyon, sivil havacılıkta destinasyon, kapasite, sıklık ve tarife ayarlamalarının aşamalı olarak kaldırılmasına yönelik deregülasyon sürecini ifade etmektedir. Devletlerin görevlerinin güvenlik ve emniyetle sınırlı olduğu, bütün kararların arz ve talebin karşılıklı etkileşimi sonucu alındığı serbest piyasa mekanizmasına dayalı etkin bir hava taşımacılığı yapısı oluşturulması amaçlanmaktadır (Grancay, 2010, s.73). Diğer sektörlerden farklı olarak devletlerin ekonomik düzenlemeleri (regulation) doğrultusunda kısıtlayıcı bir çerçevede faaliyet gösteren havacılık sektöründe kısıtlayıcı düzenlemelerin hafifletilmesi veya ortadan kaldırılmasına yönelik faaliyetler, “deregülasyon” (deregulation) kavramı ile ifade edilmektedir. Sonuç olarak devletlerin daha liberal politika uygulamalarının bir sonucu olarak ortaya çıkan deregülasyon, uluslararası havayolu taşımacılığında ekonomi ile ilgili hususları düzenleyen kısıtlayıcı kuralların azaltılması ya da kaldırılmasına ilişkin bir süreci ifade ettiğinden, ekonomi literatüründe “liberalizasyon” ya da “serbestleşme” olarak yer almaktadır (Gerede, 2015, s.100).

ABD'nin 1978'de iç hatlarını serbestleşmesiyle başlayan ve sonrasında dış hatlara ilişkin havayolu taşımacılığı politikalarına yansıyan deregülasyon süreci başta Avrupa ülkeleri olmak üzere hızla tüm ülkeleri etkilemiştir. Öncelikle ikili hava ulaştırma anlaşmalarının liberalleştirilmesiyle başlayan uygulamalar, sonrasında çok taraflı anlaşmalar çerçevesinde ilerlemiştir. Havayolu taşımacılığında serbestleşme süreci, küreselleşme ve ticarileşme eğilimleri doğrultusunda özelleştirmeler ve özel sektör faaliyetine yönelik izinlerle oldukça gelişmiş ve hızla dünya geneline yayılmıştır. Küresel anlamda kişi başına düşen gelirin artması, uluslar ve bölgeler arası ticaretin ve turizmin gelişmesi, havayolu taşımacılığı sektörünün gelişimini hızlandırmıştır (DPT, 2007, s.3). Günümüz dünyasını şekillendiren hızlı teknolojik gelişmeler, ticari havacılığın gelişimindeki en önemli unsurdur. Modern havacılık teknolojileri, uçakların çok çeşitli koşullarda dünyanın her yerindeki bölge ve iklimlere etkin ve güvenilir bir şekilde ulaşmasına imkân sağlamaktadır. Teknolojinin havayolu taşımacılığı açısından bir diğer katkısı da, maliyetlerde düşüşe yol açmasıdır. Ancak havayolu taşımacılığının politik ve ticari kurumları ve şekillendirdikleri yoğun düzenleyici çerçeve, teknolojinin gelişimine ayak uyduramamıştır. Bu bağlamda hava taşımacılığında liberalizasyonun tüketiciler açısından istihdam ve taşıyıcılar açısından faaliyet hacminde genişleme sağlayacağına ve dolayısıyla havayolu taşımacılığında liberalizasyonun oldukça geniş çapta gerçek ve tüzel kişiyi dolaysız etkileyeceğine yönelik genel kabul gören bir görüş söz konusudur (InterVISTAS, 2006, es-3).

Türkiye’de Havayolu Taşımacılığı Sektörü ve Liberalizasyon Süreci

Türkiye, uluslararası havayolu taşımacılığı açısından “kıtalararasında bir kavşak” konumunda olması nedeniyle büyük bir öneme sahiptir. Türkiye'nin ihracat ve turizm

potansiyeli, turizm gelirlerinin ekonomi içerisindeki önemi, stratejik coğrafi konumu ve uluslararası ilişkileri birlikte değerlendirildiğinde havayolu taşımacılığı büyük bir önem taşımaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren havacılığın önemli bir alan olduğu Türkiye’de, 1983 yılına dek devlet kontrolünde bir sivil havacılık ve sektörde monopol bir yapı söz konusudur. 1983 yılında çıkarılan özel bir kanunla sivil havacılıkta özel sektör faaliyetine izin verilmiş, bu durum 1986 yılı sonrasında belirgin bir gelişime yol açmıştır (Korul ve Küçükönel, 2003, s.24). Havayolu taşımacılığının gelişimi açısından en önemli göstergelerinden biri havayolu yolcu talebidir. IATA (2016) verilerine göre 2015 yılında uluslararası havayolu yolcu talebinde bir önceki yıla oranla %7,4 (RPK – ücretli yolcu kilometre) oranında bir artış gerçekleşmiştir. 2015 yılı dünya hasılasındaki artışın %2,6, Dünya ticareti artışının ise %2,7 düzeyinde gerçekleştiği göz önüne alındığında, Türkiye’de havayolu taşımacılığı talebindeki artış dikkat çekicidir. Dünya genelinde havacılık sektörü 2003 yılından bu yana ortalama % 5 büyürken, Türkiye’de Dünya ortalamasının yaklaşık üç katı olarak % 15 düzeyinde büyüme gerçekleşmiştir. Türkiye’de 2003 yılında “serbest havacılık” politikası uygulamaya konulmuş ve bu doğrultuda yeni havaalanları inşa edilmiştir. Ayrıca halihazırda bulunan havalimanlarının fiziki koşulları iyileştirilmiş, atıl haldeki havalimanları devreye sokulmuş ve 2003 yılında havalimanı sayısı 26 iken 2015 yılı itibariyle 55’e ulaşmıştır (SHGM, 2016, ss. 24,25).

Gerede (2015) Türkiye’de havayolu taşımacılığını ekonomik düzenlemeler ve serbestleşme açısından üç dönem olarak tasnif etmiştir: İç hatlarda 1983’e kadar THY vasıtasıyla sadece devletin faaliyet gösterdiği dönem, 1983 yılında çıkarılan 2920 sayılı kanunla iç hatlarda özel sektör faaliyetine izin verilmesiyle başlayan, ancak sonrasındaki sıkı düzenlemeler nedeniyle özel sektör faaliyeti açısından çok da verimli olmayan 1983-2003 dönemi ve serbest havacılık politikasının benimsendiği ve iç hat serbestleştirmesinin gerçekleştirildiği 2003 sonrası dönem şeklindedir.

Serbest havacılık politikasına geçişle gerçekleşen önemli değişimlerden biri, SHGM (Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü)’nün 1996 yılında “havayolu işletmelerinin pazara girişi için; THY’nin hiç uçmadığı pazarlara uçuş, THY’nin uçtuğu pazarlara THY’nin uçuşunun olmadığı günlerde veya THY’nin talebi karşılayamadığı durumlarda uçuş gerçekleştirme” kararının uygulamadan kaldırılmasıdır. Ayrıca havaalanı kullanım ücretleri azaltılmış ve 2013 yılında havayolu işletmelerine “teşvikli hat” uygulaması getirilmiştir. Teşvikli hat uygulaması havayolu taşımacılığının ülke geneline yayılmasını sağlamak amacıyla yeterli yolcu talebinin bulunmadığı yerlere sefer düzenlenmesi durumunda, ilgili hatta iki yıl süresince başka bir firma uçuşuna izin verilmemesini ifade etmektedir. Ayrıca teşvikli hatta hizmet sunan havayolu işletmelerine, dış hatlarda havayolu firma tayini konusunda öncelik tanınmaktadır (Gerede, 2015, ss. 189-193). 2003 yılından bu yana uygulanmakta olan politikalar sonucu havayolu şirketlerinin sahip olduğu uçak sayısı %219, koltuk kapasiteleri %253, kargo kapasitesi ise %517 oranında artmıştır. Yurtdışı toplam uçulan nokta sayısı 2003’te 60 iken, 2017 yılında 119 ülkede toplam 351 noktaya ulaşmıştır. İç hatlarda 2003 yılında 2 uçuş merkezinden 26 noktaya uçuş gerçekleştirilmekteyken, 2017 yılında toplam 7 uçuş merkezinden (Ankara Esenboğa, İstanbul Atatürk, İstanbul Sabiha Gökçen, İzmir Adnan Menderes, Antalya, Adana ve Trabzon Havalimanları) 55 noktaya uçuş düzenlenir hale gelmiştir. Türkiye’de, 2017 yılı sonu itibariyle sivil havacılık sektöründe yolcu ve kargo taşımacılığı faaliyeti gerçekleştiren 13 havayolu firması bulunmaktadır. 2003 yılında toplam uçak sayısı 162 iken, 2017 yılı itibariyle 491 yolcu, 26 kargo uçağı olmak üzere havayolu firmalarının toplam 517 uçağı bulunmaktadır. Ayrıca 90 milyon kapasiteli İstanbul Yeni Havalimanının, ilk etabı faaliyete geçtiğinde 70 milyondan fazla yolcu ağırlayacağı beklenmektedir (SHGM, 2018, ss. 29, 37, 48). Türkiye’de havayolu taşımacılığı sektörü oldukça hızlı büyümektedir. Uluslararası Havalimanları Konseyi (ACI) havaalanı hub

bağlantı raporuna göre Avrupa havalimanları içerisinde doğrudan uçuş bağlantısını 10 yıllık süreçte en fazla geliştiren ülkeler arasında Atatürk Havalimanı 2007 yılında 20. sırada yer almışken, 2017 yılında sağlamış olduğu %118 büyüme ile 5. sırada yer almıştır (SHGM, 2018, s.26).

2003 yılında hava ulaştırma anlaşması bulunan ülke sayısı 81 iken, 2017 yılı sonu itibariyle hava ulaştırma anlaşması bulunan ülke sayısı 169'a ulaşmıştır. Bunların içerisinde anlaşma bulunup uçuş gerçekleştirilen ülke sayısı 117, özel statülü ve geçici uçuş gerçekleştirilen ülke sayısı 2 (Mauritius ve Tayvan), anlaşma bulunduğu halde henüz uçuş gerçekleştirilmeyen ülke sayısı ise 52'dir (SHGM, 2018, ss. 68, 74, 75). WTO ASAP (Air Service Agreements Projector) veri tabanında yer alan anlaşma bilgileri kapsamında Türkiye'nin serbestlik derecesi en yüksek hava ulaştırma anlaşması 2000 yılında ABD ile imzalanmış olandır. Çalışma kapsamında yapılan incelemeler doğrultusunda, Türkiye'nin herhangi ülkeye hiçbir anlaşmada, yedinci trafik hakkı ve kabotaj hakkı vermediği ve almadığı, "sahiplik ve yönetimde etkin kontrol" ilkesinin tüm anlaşmalarda tarifeli havayolu yolcu taşımacılığı faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi için koşul olduğu, yine tüm anlaşmalarda istatistikî bilgi paylaşımına izin verildiği görülmüştür.

Literatür

InterVISTAS (2006) tarafından yapılan araştırmada hem tarihsel hem de ileriye yönelik olarak bilateral hava ulaştırma anlaşmalarının liberalizasyonunun etkilerinin ölçülmesi amaçlanmıştır. Havacılık sektöründe liberalizasyona ilişkin düzenlemelerin, geniş ekonomik değişimlerle bağlanan bir nedensellik zinciri kapsamında incelendiği araştırma sonuçları doğrultusunda; havacılık hizmetlerinde liberalizasyonun, havacılık dışı sektörlerde de gerçekleşecek büyümenin eşliğinde hava trafiğini artırdığı belirtilmiştir. Çalışmada, özellikle birbiri ile ilişkili bir süreç olarak liberalizasyonun yeni ve daha iyi havacılık hizmetlerine yol açacağı, bu durumun trafik artışına neden olarak ekonomik büyüme ve istihdam artışı sağlayabileceğinin üzerinde durulmuştur. Çalışma kapsamında liberalizasyonun pazarda genişleme ve ekonomik büyümeye yol açtığı hipotezini test etmek amacıyla ABD-İngiltere, Almanya/İngiltere-Birleşik Arap Emirlikleri, Malezya-Tayland, Avustralya-Yeni Zelanda ve AB içi pazarları hava ulaştırma anlaşmaları ve etkileri çerçevesinde ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Her bir durumda ikili ilişkilerin arka planı, trafik hacminin tarihsel gelişimi ve GSYİH artışı gibi ölçüt parametreler arasındaki ilişki incelenmiştir. İncelenen tüm durumlarda ekonomilerin büyüklüğüne ve gelişimine bağlı olarak ülkeler arasındaki hava hizmeti anlaşmalarının serbestleştirilmesinden sonra önemli ölçüde artan yolcu trafiği ve ekonomik büyüme gözlenmiştir. Bu doğrultuda, çalışma sonuçlarına göre havacılık hizmetlerinde liberalizasyonun hava trafiğini genel itibariyle %12-%35 oranlarında arttırdığı tespit edilmiştir. 1993'te Avrupa Tek Hava Sahasının oluşturulması, 1995 ve 2004 yılları arasındaki hava trafiğinin, 1990-1994 yılları arasındaki büyüme oranının neredeyse iki katına ulaşan büyüme oranını yakalamasını sağlamıştır. Bu sürecin 1,4 milyon yeni istihdam sağladığı belirtilmiştir. Ancak, liberalizasyon açısından "öncesi" ve "sonrası" dönemlerini tanımlamak genellikle zordur. Liberalizasyon etkilerinin ortaya çıkması çoğu zaman uzun yıllar almaktadır. Değişim ne kadar büyükse, uyum süreci de o kadar uzun olmaktadır. Ayrıca, çalışmada liberalizasyonun trafik hacminin büyümesi için gerekli olduğu, ancak tek başına yeterli olmadığı da vurgulanmıştır.

Booz-Allen-Hamilton (2007)'in AB ve ABD arasındaki açık hava pazarının değerlendirildiği raporunda, havayolu taşımacılığı pazarlarının serbestleştirilmesinin, açık semalar anlaşmasının imzalanmasını izleyen beş yıl içerisinde pozitif etkilere yol açtığı belirtilmiştir. Çalışmada, açık semalar anlaşmasının imzalanmasının ardından ilk beş yıl sonrasında büyüme oranının daha yüksek bir çıktı düzeyinde uzun vadeli bir dengeye dönüşmesinin beklendiği belirtilmiştir.

Gillen vd. (2002) çalışmasında, Kanada-Japonya hava ulaştırma pazarı dikkate alınarak ikili hava ulaştırma anlaşmalarının liberalizasyonunun ekonomik etkilerinin ölçülmesi amacıyla bir model geliştirilmiştir. Bu doğrultuda iki aşamalı bir yaklaşımla analitik bir model oluşturulmuş, ilk aşamada arz ve talep için denge fiyatı ve miktarını belirleyen denge koşulları ile talep ve maliyet fonksiyonları belirlenmiş; ikinci aşamada Kanada-Japonya pazarı için sayısal simülasyonlar gerçekleştirilmiştir. Çalışma bulgularına göre, tüketici refahı kazancı için fiyat rekabeti açısından serbestliğin önemli olduğu, pazara giriş ile ilgili düzenlemelerin kazançları ve bu kazançların dağılımını etkilemede önemli bir rol oynadığı, giriş kısıtlamalarının kaldırılmasının taşıyıcılar açısından farklı sonuçlar doğurmakla beraber her zaman sektörün genel kazancını ve tüketici refahını arttırdığı, piyasaların oligopolistik olduğu durumlarda toplam refah kazanımlarının düşük olduğu belirtilmiştir.

Gillen ve Hinsch (2001), uluslararası bilateral havacılık anlaşmalarının liberalizasyonunun havaalanı gelirleri ve bölgesel ekonomi için gelir, istihdam ve turizm etkilerini tahmin etmek için dört aşamalı bir modelleme gerçekleştirmişlerdir. Bu çerçevede Almanya uluslararası havacılık pazarının liberalizasyonuna yönelik bir simülasyon modeli geliştirilmiştir. Bu doğrultuda açık semalar anlaşmaları ile sağlanabilecek liberalizasyonun Hamburg havalimanı ve Hamburg ekonomisi açısından belirlenen 10 ülke pazarı çerçevesinde potansiyel etkilerini değerlendirmişlerdir. Çalışma sonuçlarına göre liberalizasyon neticesinde uluslararası uçuşlarda ve yolcu sayısındaki artış nedeniyle hava sahası gelirlerinin %5 artacağı, havacılık ve havacılık dışı gelirlerle birlikte genel havaalanı gelirlerinin %6 artacağı, Hamburg ekonomisi çıktısındaki artışın %0.05 veya 1.3 milyon dolar olacağı, istihdam etkisinin oldukça düşük olacağı, ayrıca yatırımların %0,5 artacağı ve turizm etkisinin yaklaşık %4 artış yönünde olacağını tahmin etmişlerdir. Çalışmanın sadece belirlenen 10 ülke dahilinde gerçekleştirildiği ancak, liberalizasyon ilişkisi diğer pazarları da etkileyeceğinden katma değer etkisinin tahmin edilen değerlerden çok daha fazla olabileceği belirtilmiştir.

Kasarda ve Green (2005), 95 ülkenin 1980-2000 dönemi mevcut Dünya Bankası verileri ile gerçekleştirdikleri çalışmalarında toplam ticaret, GSYİH ve hava kargo hacmindeki artışların bir arada gözlemlendiğinde, hava kargo değerlerindeki artışın GSYİH ve toplam ticaret değerlerindeki artıştan daha belirgin ve daha önce artma eğiliminde olduğunu ifade etmişlerdir. 20 yıllık periyotta Dünya Bankası verileri doğrultusunda ticaretteki artışın GSYİH artışından, hava kargo hacmindeki artışın da ticaret göstergelerinden daha iyi bir performans sergilediğini belirtmişlerdir. Ayrıca, ilgili dönemde kullanılan veriler doğrultusunda GSYİH'nın %72, ticaretin %132 ve hava kargosunun %302 büyüdüğünü belirtmişlerdir. Ancak hava taşımacılığında liberalizasyonun yüksek düzeyde hava kargo hacmine, ticarete ve ekonomik kalkınmaya yol açtığını destekleyici yüksek korelasyona karşın, diğer koşulların uygun olmaması halinde havacılık liberalizasyonunun tek başına ekonomik kalkınma açısından yeterli olmayabileceğine dikkat çekilmiştir. Bu doğrultuda yapılan çalışmada verilerine ulaşabildikleri 63 ülkede havacılık liberalizasyonu, gümrük işlemleri ve yolsuzluk faktörlerinin etkileri incelenmiş ve her bir faktörün kendi etkisi ve birleşik etkilerini belirlemek için yapısal denklem modelleri kullanılmıştır. Bu modellerde, her üç değişken de kalkınmaya yönelik iki temel faktör - kişi başına GSYİH ve kişi başına DYY- açısından adım adım değerlendirilmiştir. Çalışmada uygulanan çoklu regresyon analizi sonuçlarına göre havacılık liberalizasyonu kişi başına GSYİH'de açıklanabilen değişmeye %42, kişi başına DYY'deki değişime ise %28 katkı sağlamaktadır. Çalışmada ayrıca incelenen 63 ülkenin her birinin imzaladığı hava ulaştırma anlaşma sayıları liberalizasyon ölçütü olarak alınmış ve bu ölçüt ile hava kargo, kişi başına ticaret, kişi başına GSYİH ve kişi başına DYY verileri olmak üzere dört önemli değişken arasındaki korelasyon incelenmiştir.

Bu dört değişkenin her birinin belirlenen liberalizasyon ölçütü ile pozitif ve anlamlı bir şekilde ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Button vd. (2014), Kuzey Atlantik'te hava taşımacılığı hizmetlerini serbestleştiren AB-ABD Transatlantik Hava Taşımacılığı Anlaşmasının ABD'nin doğu kıyısındaki bölgeleri üzerindeki etkilerini değerlendirmişlerdir. Çalışmada anlaşma öncesi (1994-2007) dönem ve anlaşma sonrası (2008-2012) dönemlerdeki havayolu taşımacılığı hacmi ve metropol alanlardaki ekonomik faaliyetler arasındaki bağlantılar incelenmiştir. Anlaşma öncesi ve sonrası dönemlerdeki bölgesel GSYİH değişimleri üzerine odaklanılan çalışmada, birleştirilmiş veri (pooled data) kullanılmış, parametreler OLS yöntemiyle tahmin edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre AB-ABD Açık Semalar Anlaşmasının sonucu olarak hava taşımacılığının rolünün arttığı, çalışmaya konu bölgelerin istihdamda en fazla artışa ve en fazla yolcu sayısına ulaşan bölgeler olduğu belirtilmiştir.

Türkiye'de havayolu taşımacılığının ekonomik etkilerinin incelenmesine yönelik çalışmalar olmasına rağmen oldukça sınırlı sayıda olduğu söylenebilir. Türkiye ile ilgili mevcut bölgesel ekonomiye katkı (Baltacı vd., 2015), GSYİH'nın havayolu yolcu talebi üzerindeki etkilerine ve talep değerlendirmelerine (Çetin ve Eryiğit, 2015; Seçilmiş ve Korap, 2017; Kiracı, 2017), havayolu taşımacılığının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerine (Kibritçi Artar vd. 2016, Bal vd., 2017) yönelik çalışmalar mevcuttur. Cristea vd. (2015) Türkiye'de havayolu taşımacılığında liberalizasyonun havayolu yolcu trafiği üzerine etkilerini analiz etmişlerdir. Havayolu taşımacılığı ve makroekonomik büyüklükler arasındaki ilişkiye yönelik oldukça sınırlı sayıda çalışma olmasına karşın, havayolu taşımacılığında serbestleşmenin Türkiye'de ekonomik büyüme ile arasındaki nedensellik ilişkisine yönelik olarak henüz literatürde mevcut bir çalışma bulunmamaktadır.

Veri, Yöntem ve Bulgular

Bu çalışmada, Türkiye'de havayolu taşımacılığında liberalizasyon süreci ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinin analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Havayolu taşımacılığında liberalizasyon, belirtildiği üzere hava ulaştırma anlaşmaları ve ilgili düzenlemeler ile tesis edilen destinasyon, kapasite, sıklık ve tarife ayarlamaları ile ilgili kısıtlamaların aşamalı olarak kaldırılmasına yönelik deregülasyon sürecini ifade etmektedir. Bu doğrultuda, öncelikle 1980-2015 yılları arasındaki Türkiye'de havayolu taşımacılığında liberalizasyon göstergesi olarak kabul edilen değişkenler ile, Türkiye ekonomisi için Havacılık Liberalizasyon İndeksi (HLİ) hesaplanmıştır.

HLİ'nin hesaplanmasında, Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) "WTO / Air Services Agreements Projector - ASAP" uygulaması doğrultusunda, 2005 yılında geliştirdiği QUASAR (Quantative Air Services Agreement Review) veritabanı kapsamında oluşturulan "Air Liberalisation Index – ALI" metodolojisinden faydalanılmıştır. DTÖ'nün ICAO (International Civil Aviation Organization-Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü) veritabanından (World Air Services Agreements-WASA) faydalanarak geliştirdiği bu veri tabanı, ülkelerin hava ulaştırma anlaşmalarının incelenmesi ve serbestliğe yönelik hükümlerinin puanlanması doğrultusunda ülkeler için belirli ağırlıklara göre liberalizasyon indeks değerleri sunmaktadır. Ancak sistem 2006 yılı sonrası anlaşmaları içermemekte ve güncel olmayan kümülatif tek bir indeks değeri sunmaktadır. Bu nedenle, Türkiye için yıllık bazda HLİ'nin hesaplanması amacıyla, Türkiye'nin sivil havacılık otoritesi Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü (SHGM) ziyaret edilerek Türkiye'nin hava ulaştırma anlaşmaları incelenmiş ve anlaşma hükümleri WTO-ALI metodolojisine göre değerlendirilmiştir. Hesaplamalarda Türker (2015)'in 1995, 2005 ve 2015 yılları için elde etmiş olduğu kümülatif liberalizasyon indeksi değerlerinden de faydalanılmıştır.

DTÖ mevcut literatürün hava ulaştırma anlaşmalarının serbestlik derecesine yönelik kapsayıcı analizler içermediğini fark etmesi üzerine DTÖ Sekretaryası hem bir metodoloji, hem de çeşitli kaynaklardan sağlanan bilgi ve veri tabanlarını birleştiren bir yaklaşım olarak QUASAR (Quantative Air Services Agreement Review) sistemini geliştirmiştir. QUASAR kapsamında geliştirilen ALI, DTÖ Sekretaryası tarafından bir grup havacılık uzmanı, devlet yetkilisi ve akademisyene danışılarak oluşturulan ve uzmanlığa dayanan bir indekstir (WTO, 2006, s.1.8-1.10). Literatürde Piermartini ve Rousova (2008), Geloso Grosso (2008 ve 2012), Geloso Grosso ve Sheperd (2011), Boileau ve Vessleovsky (2013), İsmaila vd. (2015), Surovitskikh ve Lubbe (2015), Cristea vd. (2015) tarafından ALI havayolu taşımacılığında liberalizasyon göstergesi olarak kullanılmıştır.

QUASAR sistemi farklı ağırlıklarla puanlandırılmış dört farklı liberalizasyon indeks değeri sunmaktadır. Hesaplama kullanılan bileşenler ve ağırlıkları Tablo 1’te gösterildiği şekildedir. ALI ve HLI değerlerinin belirleyicisi olan bileşenlere ilişkin açıklamalar ise aşağıdaki gibidir (WTO, 2006, s.1.8-1.1,13; Piermartini ve Rousova, 2008, s.5,6; Türker, 2015, s. 58-60):

Tablo 1: WTO-ALI doğrultusunda Havacılık Liberalizasyon İndeksi Ağırlıklı Puanlama Sistemi

Bileşen	ALI ST	ALI 5th+	ALI OWN+	ALI DES+
TRAFİK HAKLARI				
5.Trafik Hakkı	6	12	5	5.5
7.Trafik Hakkı	6	5	5	5.5
Kabotaj	6	5	5	5.5
KAPASİTE				
Ön belirleme	0	0	0	0
Diğer kısıtlayıcı	2	1.5	1.5	1.5
Bermuda I	4	3.5	3.5	3.5
Diğer liberal	6	5	5	5.5
Serbest belirleme	8	7	7	7.5
FİYAT TARİFESİ				
Çift taraflı onay	0	0	0	0
Başlangıç ülkesi onayı	3	2.5	2.5	2.5
Çift taraflı onaylamama	6	5	5	5.5
Bölgesel fiyatlandırma	8	4	3.5	3.5
		7	6	6.5
Serbest fiyatlandırma	8	7	7	7.5
MÜLKİYET/SAHİPLİK				

Esas mülkiyet ve etkin kontrol	0	0	0	0
Ortak menfaat	4	3.5	7	3.5
Şirket merkezi ilkesi	8	7	14	7.5
TAYİN				
Tekli tayin	0	0	0	0
Çoklu tayin	4	3.5	3.5	7.5
İSTATİSTİKLER				
Paylaşılabilir	0	0	0	0
Paylaşılamaz	1	1	1	1
İŞBİRLİĞİ DÜZENLEMELERİ				
İzin yok	0	0	0	0
İzin var	3	2.5	2.5	2.5
TOPLAM	50	50	50	50

Kaynak: WTO, 2006, s.1.14.

Hava Trafik Hakları: DTÖ özellikle beşinci trafik hakkı, yedinci trafik hakkı ve kabotaj üzerinde durmuştur. Beşinci trafik hakkı bir ülkeye ait havayolu firmasının kendi ülkesinde başlayan ya da biten bir uçuşla üçüncü bir ülkeden veya ülkeye yolcu, yük ya da posta taşıma hakkını ifade etmektedir. Yedinci trafik hakkı bir havayolu firmasının kendi ülkesi dışında iki ülke arasında taşımacılık faaliyetleri gerçekleştirmesine imkan sağlamaktadır. Kabotaj hakkı ise bir havayolu firmasının yabancı bir ülkenin iç hat seferlerini gerçekleştirebilmesine yönelik izindir.

Kapasite: Anlaşmalarda yer alan trafik hacmi, frekans sıklığı ve koltuk sayısı gibi kapasite belirleme rejimine yönelik hükümleri ifade etmektedir. Bu bağlamda en kısıtlayıcı düzey “ön belirleme” koşuludur. Bu koşula göre havayolu taşımacılığı hizmeti başlamadan önce kapasite belirlenmektedir. “Bermuda I” rejimi ise önceden devlet onayı olmaksızın havayolu firmalarının kapasitelerini belirleyebilmesine yönelik sınırlı bir hak veren ve ön belirlemeye göre daha serbest olan bir kapasite rejimidir. Bu çerçevede en serbest kapasite rejimi ülkelerin havacılık otoritelerinin kontrolü dışında kapasite belirlenebilmesine imkan sağlayan “serbest belirlemedir”.

Fiyat Tarifesi: Havayolu taşımacılığı hizmetlerinde fiyat belirleme rejimini ifade etmektedir. En kısıtlayıcı fiyat tarifesi rejimi, fiyat tarifelerinin uygulamaya konulmasından önce her iki taraf devletin karşılıklı olarak onayının gerektiğini ifade eden “çift taraflı onay” şeklindedir. En serbest düzeydeki rejim ise fiyat tarifelerinin onay gerekmeksizin uygulamaya konulabildiği “serbest fiyatlandırma” rejimidir. En kısıtlayıcı ve en serbest rejimler arasında kalan “başlangıç ülkesi onayı” tarifelerin başlangıç ülkesi tarafından onaylanmayabileceğini, “çift taraflı onaylamama” tarifelerin geçersiz olması için her iki ülkenin de onaylamamasının gerekli olduğunu, “bölgesel fiyatlandırma” ise taraf ülkelerin belirli bir aralıkta yer alan fiyatları onaylamayı ve belirli özellikleri karşılamayı kabul ettikleri fiyat rejimlerini ifade etmektedir.

Mülkiyet / Sahiplik: Bir ülkenin, hava sahası içerisinde faaliyet gösterecek havayolu firmalarının sahiplik yapısına ilişkin belirlediği koşulları ifade etmektedir. En kısıtlayıcı düzey sahiplik ve yönetimde etkin kontrolün koşul olduğu düzeydir ve tayin edilecek yabancı ülkenin havayolu firmasının, o ülkenin “bayrak taşıyıcısı” olmasını gerektirir. Daha serbest olan “ortak menfaat” ve “şirket merkezi” faaliyet gösterecek havayolu firmasının yabancı ülke tarafından belirlenebilmesine imkan sağlar. Ortak menfaat rejimi sahiplik ve yönetimde etkin kontrol ilkesini gerektirirken, “şirket merkezi ilkesi” mülkiyete ilişkin koşulu ortadan kaldırmasından dolayı, en serbest mülkiyet düzeyini ifade etmektedir.

Tayin: İki ülke arasındaki havayolu taşımacılığı faaliyetinin kaç farklı havayolu firması tarafından gerçekleştirileceğinin belirlenmesine yönelik hükümleri ifade etmektedir. “Tekli tayin” tarifeli havayolu taşımacılığı faaliyetlerini her ülkeden sadece birer havayolu firmasının gerçekleştirmesine izin veren kısıtlayıcı düzeyi, “çoklu tayin” ise birden fazla havayolu firmasının faaliyetine izin verilen serbest düzeyi ifade etmektedir.

İstatistikler: Ülkeler ya da ülkelere ait havayolu firmaları arasında istatistiki bilgilerin karşılıklı olarak paylaşımına yönelik düzenlemeleri ifade etmektedir. İstatistiklerin paylaşımına izin verilmesi, tarafların birbirlerinin performansını izleyebilmesini sağladığından kısıtlayıcı bir düzenleme olarak kabul edilmektedir.

İşbirliği Düzenlemeleri: Anlaşma tarafı ülkelerin tayin edilen havayolu firmaları arasında kod paylaşımı veya havayolu ittifakı gibi işbirliğine dayalı anlaşmalar gerçekleştirmelerine izin verilmesine yönelik düzenlemeleri ifade etmektedir. Bu tür işbirliklerine izin veren düzenlemeler, serbestleşmeye katkı sağlayan bir etken olarak görülmektedir.

Hava ulaştırma anlaşmalarından bileşenler doğrultusunda sağlanan bilgilerin toplamını ifade eden ALI, farklı coğrafi ve ekonomik durumlara uyum sağlaması için değerleri 0 (kısıtlayıcı) ve 50 (serbest) arasında değişmekte olan dört farklı ağırlık sistemi şeklinde hesaplanmaktadır. Standart sistem (ALI ST) bileşenlerinin farklı ağırlıklarla puanlanan bu indekslerden ALI 5th+ pazara erişime vurgu yapan *beşinci trafik hakkına*, ALI OWN+ *liberal bir sahiplik yapısına*, ALI DES+ ise *çoklu tayine* göre ağırlıklandırılmıştır. 1980-2015 yılları arasındaki Türkiye ekonomisi için HLI'nin hesaplanmasında standart ALI (ALI ST) ağırlık sistemi dikkate alınmıştır.

Türkiye'deki havayolu taşımacılığında liberalizasyon göstergesi olan HLI ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinin test edilmesinde Hacker ve Hatemi-J (2006) tarafından geliştirilen Kaldıraçlı (Leveraged) Bootstrap yaklaşımından faydalanılmıştır. Yapılan analizde kullanılan ve 1980-2015 dönemine ait olan ekonomik büyümeye ilişkin kişi başına GSYİH verileri Dünya Bankası (World Bank World Development Indicators) veritabanından elde edilmiştir. Kurulan modelde yer alan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2: Tanımlayıcı istatistikler

İstatistikler	Ortalama	Maksimum	Minimum	Standart Hata	Çarpıklık	Basıklık	Jarque-Bera*
GSYİH	3.891	4.142	3.697	0.125	0.227	2.117	0.477
HLİ	1.029	1.266	0.980	0.092	1.017	2.625	0.400

Yapılan analizin ilk aşamasında, aralarındaki nedensellik ilişkisi araştırılmak istenen değişkenler için tanımlayıcı istatistiksel ADF (Augmented Dickey Fuller) ve PP (Phillips-Perron) birim kök testleri ile durağanlık sınaması yapılmıştır.

Tablo 3: Birim Kök Testi sonuçları

Değişkenler		ADF		PP	
		t istatistiği	P*	t istatistiği	P*
GSYİH	Seviyede	0.297[0]	0.974	0.445[3]	0.982
	Birinci Fark	-6.144[0]*	0.000	-6.169[3]*	0.000
HLİ	Seviyede	3.028[0]	1.000	2.450[2]	1.000
	Birinci Fark	-3.304[0]**	0.022	-3.243[1]**	0.026

Not: *, ** sırasıyla %1 ve %5 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. ADF testinde yer alan köşeli parantez içindeki değerler, gecikme uzunluklarını, PP birim kök testinde yer alan köşeli parantez içindeki değerler ise, testte kullanılan bant genişliğini göstermektedir.

Yapılan ADF ve PP birim kök testi sonuçları, her iki değişkenin de, seviyede durağan olmayıp, birinci farklarının alınması durumunda durağan hale geldiklerini, diğer bir ifadeyle I(1) olduğunu göstermektedir.

Belirlenen değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin tespit edilmesinde, Hacker ve Hatemi-J (2006) tarafından geliştirilen bootstrap yaklaşımına dayalı nedenselliği uygulamak için, Toda - Yamamoto (1995) gecikme uzunluğu genişletilmiş VAR modelinde dayalı ve VAR(p) modeli, (1) nolu denklemdeki gibi ifade edilmiştir.

$$y_t = v + A_1 y_{t-1} + \dots + A_p y_{t-p} + \varepsilon_t \quad (1)$$

(1) nolu modelde yer alan y_t , v , ε_t , N- boyuttaki vektörü, A_r gecikme uzunluğundaki parametrelerin $n \times n$ boyutundaki matrisini göstermektedir. ε_t , sıfırdan bağımsız, çoklu kovaryans matrisi ile aynı dağılım sürecine sahip hata vektörünü göstermektedir. Toda - Yamamoto (1995)'te genişletilmiş $VAR(p+d)$ modeline dayalı bağımsız değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi için ise (2) nolu denklem takip edilmektedir.

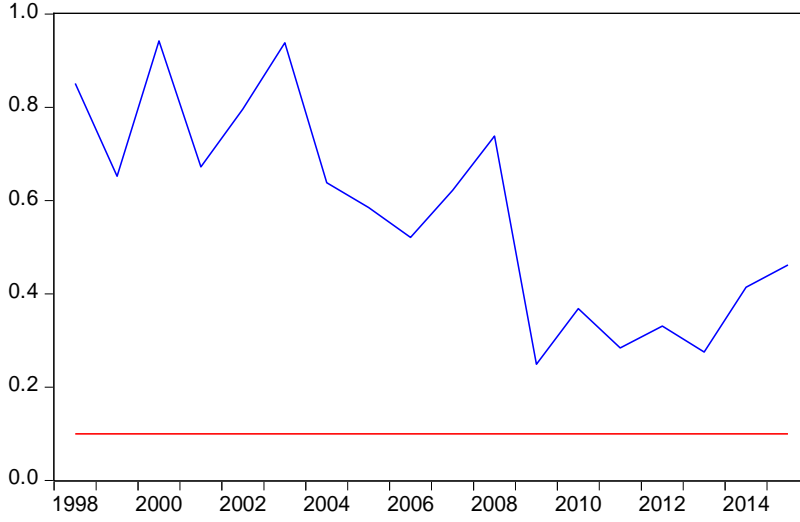
$$y_t = \hat{v} + \hat{A}_1 y_{t-1} + \dots + \hat{A}_p y_{t-p} + \dots + \hat{A}_{p+d} y_{t-p-d} + \hat{\varepsilon}_t \quad (2)$$

Modelde yer alan P , gecikme uzunluğunu, d ise değişkenlerin maksimum entegrasyon derecesini göstermektedir. MWALD test istatistiğindeki hipotezler y_{2b} , y_{1t} parametresinin “Granger nedeni değildir” şeklinde kurulur ve değişkenlerin anlamlılık düzeyleri Toda – Yamamoto tarafından ortaya atılan asimptotik ve bootstrap dağılımına sahip kritik değerlere göre belirlenir (Hacker ve Hatemi J, 2006, ss. 1490-1491).

Efron (1979) tarafından ortaya atılan bootstrap yöntemi ile tahmin edilen seriler için kritik değerlerin hesaplanması 100.000 defa tekrarlanmakta ve bu durum kritik değerlerin güvenilirliğini arttırmaktadır (Hacker ve Hatemi J, 2006, s. 1492). Hacker ve Hatemi- J (2006) tarafından ortaya atılan yöntemde gecikme uzunluğunun belirlenmesi ise Hatemi- J bilgi kriterinin kullanılması gerekmektedir.

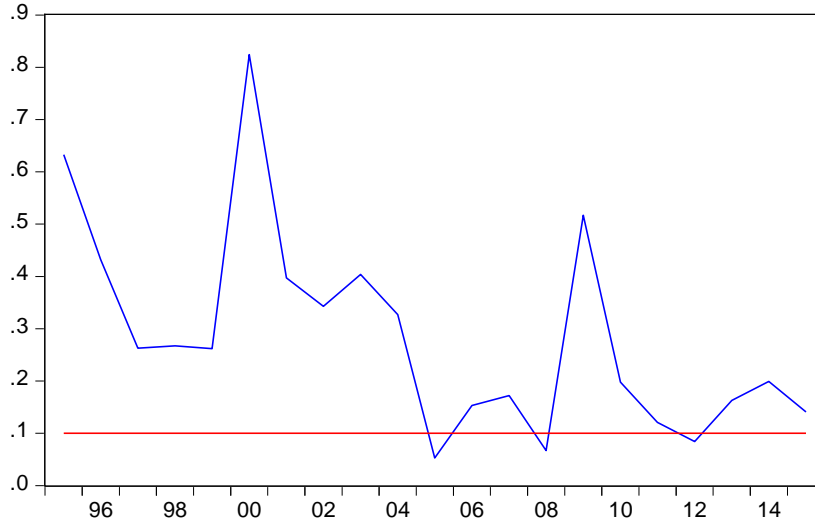
Şekil 1’de kişi başına GSYİH ’dan HLİ değişkenine doğru var olan nedensellik ilişkisi incelenmiştir. Elde edilen bulgular, %1 anlamlılık düzeyinde, kişi başına GSYİH’den HLİ’ne doğru herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığını ifade eden boş hipotezin kabul edildiğini göstermektedir. Havayolu taşımacılığında serbestleşme ile hava trafik hacminde artış sağlanması ve bununla bağlantılı olarak ticaret, turizm ve yatırım kararları açısından bir

pozitif etki oluşturulması amaçlanmaktadır. Bu nedenle kişi başına GSYİH'dan HLI'ne doğru bir nedensellik ilişkisinin bulunmaması beklentiler ile örtüşmektedir.

Şekil 1: GSYİH'dan HLI değişkenine doğru nedensellik ilişkisi

Şekil 2'de ise, HLI değişkeninden kişi başına GSYİH'ya doğru söz konusu olan nedensellik ilişkisinin var olduğu dönemler gösterilmektedir. Buna göre, HLI değişkeninden kişi başına GSYİH'ya doğru nedensellik ilişkisi olmadığı yönündeki boş hipotez 2005, 2008 ve 2012 yılları arasında red edildiğinden bu yıllar arasında HLI değişkeninin kişi başına GSYİH değişkeni arasında nedensellik ilişkisi olduğu kabul edilmektedir. Elde edilen bulgular, 2003 yılında serbest havacılığa geçiş programı sonrası sürecin etkilerini destekler niteliktedir.

Şekil 2: HLI'den GSYİH değişkenine doğru nedensellik ilişkisi

Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada, havayolu taşımacılığında liberalizasyon sürecinin ifade eden WTO-Air Liberalisation Index metodolojisi ile Türkiye için 1980-2015 dönemi HLI hesaplaması yapılmıştır. Hesaplanan indeks ile Türkiye'nin ekonomik büyümesi arasındaki nedensellik ilişkisinin test edildiği çalışmada Hacker ve Hatemi-J (2006) tarafından geliştirilen Kaldıraçlı (Leveraged) Bootstrap yaklaşımından faydalanılmıştır. Öncelikle seçilen seriler için uygulanan ADF ve PP birim kök testleri ile değişkenlerin I(1) diğer bir ifadeyle birinci düzeyde durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Aynı seviyede durağan olan seriler arasındaki

nedensellik ilişkisinin analiz edilmesinde uygulanan Kaldıraçlı (Leveraged) Bootstrap yaklaşımı bulguları ise, GSYİH değişkeninden HLI değişkenine doğru herhangi bir nedensellik ilişkisi söz konusu değil iken, HLI değişkeninden GSYİH'ya doğru, 2005,2008 ve 2012 yıllarında nedensellik ilişkisi olduğunu göstermektedir. Yapılan analizin bulguları 2003 yılında serbest havacılığa geçiş programı sonrası sürecin etkilerini destekler niteliktedir.

Kaynakça

- Bal, H., Manga, M., Gümüş Akar, P. (2017). Havacılık sektörü ve ekonomik büyüme: Türkiye örneği. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (5), 353-366.
- Baltacı, N., Sekmen, O., & Akbulut, G. (2015). The relationship between air transport and economic growth in turkey: Cross-regional panel data analysis approach. *Journal of Economics and Behavioral Studies*, 7(1), 89.
- Boileau, D., Vesselovsky, M. (2013). *The Link Between Air Services Liberalization and Canadian Trade*. Foreign Affairs and International Trade Canada. https://www.international.gc.ca/economist-economiste/analysis-analyse/studies-etudes/ASA_study-etude-ASA.aspx?lang=eng
- Booz Allen Hamilton Ltd. (2007). The Economic Impacts of an Open Aviation Area Between the EU and the US. Ref: TREN/05/MD/S07.52650.
- Button, K., & Taylor, S. (2000). International air transportation and economic development. *Journal of Air Transport Management*, 6(4), 209-222.
- Button, K., Neiva, R., & Yuan, J. (2014). Economic development and the impact of the EU–US Transatlantic Open Skies Air Transport Agreement. *Applied Economics Letters*, 21(11), 767-770.
- Cristea, A., Hillberry, R., & Mattoo, A. (2015). *Open skies over the Middle East*. The World Bank The World Economy, 38(11), 1650-1681.
- Çetin, T., & Eryiğit, K. Y. (2015). Estimating the economic effects of deregulation: Evidence from the Turkish airline industry. Koç University-TÜSİAD Economic Research Forum Working Paper Series.
- Doganis, R. (2002). *Flying off course: The economics of international airlines*. Third Edition. Routledge.
- Doganis, R. (2006). *The airline business*. Second Edition. Routledge.
- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı), 2007. Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı 9. Kalkınma Planı Havayolu Ulaşımı Özel İhtisas Komisyonu Raporu. <http://www.sbb.gov.tr/ozel-ih-tisas-komisyonu-raporlari/>
- Efron, B., (1979). Bootstrap Methods: Another Look at the Jackknife, *The Annals of Statistics*,7, 1-26.
- Geloso Grosso, M. (2008). *Liberalizing Air Passenger Services in APEC*. Working Paper, Groupe d'Économie Mondiale, University of Sciences Politiques.
- Geloso Grosso, M. (2012). Air passenger transport in the APEC: Regulatory impacts and prospects for Asia Pacific integration. *Journal of Economic Integration*, 27(2), 312-327.
- Grosso, M. G., & Shepherd, B. (2011). Air cargo transport in APEC: Regulation and effects on merchandise trade. *Journal of Asian economics*, 22(3), 203-212.

- Gerede, E., (2015). *Havayolu Taşımacılığı ve Ekonomik Düzenlemeler Teori ve Türkiye Uygulaması*. Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü Yayınları. Ankara
- Gillen, D., Harris, R., & Oum, T. H. (2002). Measuring the economic effects of bilateral liberalization air transport. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 38(3-4), 155-174.
- Gillen, D., & Hinsch, H. (2001). Measuring the economic impact of liberalization of international aviation on Hamburg airport. *Journal of Air Transport Management*, 7(1), 25-34.
- Grančay, M. (2010). The economic impacts of air transport liberalization. *Zagreb International Review of Economics & Business*, 13(2), 73-88.
- Gudmundsson, S. V. (2011). Liberalization of air transport. *International Handbook of Network Industries: The Liberalization of Infrastructure*, 234.
- Hacker R.S. ve Hatemi-J A, (2006), Tests for causality between integrated variables using asymptotic and bootstrap distributions: theory and application. *Appl Econ* 38(13), 1489–1500
- IATA (International Air Transport Association) (2016), Economic Performance of The Airline Industry.
[http://www.iata.org/whatwedo/Documents/economics/IATA Economic- Performance-of-theIndustry-end-year-2016-report.pdf](http://www.iata.org/whatwedo/Documents/economics/IATA%20Economic-Performance-of-theIndustry-end-year-2016-report.pdf).
- InterVISTAS-ga (2006). *The Economic Impact of Air Service Liberalization*. InterVISTAS Consulting Inc.
- Ismaila, D. A., Warnock-Smith, D., & Hubbard, N. (2014). The impact of air service agreement liberalisation: the case of Nigeria. *Journal of Air Transport Management*, 37, 69-75.
- Kasarda, J. D., & Green, J. D. (2005). Air cargo as an economic development engine: A note on opportunities and constraints. *Journal of Air Transport Management*, 11(6), 459-462.
- Kibritçi Artar, O., Uca, N., Taşç1, M. E. (2016). The impact of the airline freight transportation on GDP in Turkey. *Journal of International Trade, Logistics and Law*, 2(2), 2016, 143-148
- Kıracı, K. (2017). Havayolu Taşımacılığı ile Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik Analizi: Türkiye Üzerine Ampirik Bir Uygulama. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33(1), 197-216.
- Korul, V., & Kucukonal, H. (2003). Türk Sivil Havacılık Sisteminin Yapısal Analizi. *Ege Academic Review*, 3(1), 24-38.
- Odoni, A. (2009). The international institutional and regulatory environment. In *The Global Airline Industry*, Wiley, 19-46.
- Piermartini, R., & Rousová, L. (2008). Liberalization of air transport services and passenger traffic. World Trade Organization - Economic Research and Statistics Division, Staff Working Paper, ERSD-2008-06.
- Seçilmiş, N., & Korap, L. (2017). A new look at the relationship between aviation demand and economic growth: structural model estimation for the case of Turkey. *Journal of International Social Research*, 10(49), 661-667.

SHGM (2016). Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü Faaliyet Raporu 2015 Yılı.

SHGM (2018). Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü Faaliyet Raporu 2017 Yılı.

Surovitskikh, S., & Lubbe, B. (2015). The Air Liberalisation Index as a tool in measuring the impact of South Africa's aviation policy in Africa on air passenger traffic flows. *Journal of Air Transport Management*, 42, 159-166

Toda, Hiro Y. ve Yamamoto, T. (1995), "Statistical Inference in Vector Autoregression with Possibly Integrated Processes", *Journal of Econometrics*, 66, 225-250.

Türker, G. (2015). Hava Ulaştırma Anlaşmalarının Uluslararası Hava Ulaşımının Liberalleşmesine Katkısı ve Türkiye Örneği. Yüksek Lisans Tezi. Türk Hava Kurumu Üniversitesi. Ankara.

WTO Secretariat, (2006). Second review of the air transport annex, developments in the air transport sector (part two), Quantitative Air Services Agreements review (QUASAR). *Volume I and II, document S/C/W/270/Add, 1.*

Türkiye’de İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı

Export, Import and Economic Growth Relationship In Turkey: ARDL Bound Testing Approach*

Ersin YENİSU

Öz

Türkiye ekonomik büyüme arzusunu gerçekleştirebilmek için küreselleşen dünyada ticari konumunu mutlaka güçlendirmelidir. Dış ticaret dünya ekonomik sistemiyle bütünleşmenin öncelikli araçlarıdır. Günümüzde her ülke ancak ihracat ve ithalat etkinliklerinde bulunarak ekonomik büyümeyi veya kalkınmayı gerçekleştirebilir. Bu doğrultuda çalışmanın amacı Türkiye’de ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkileri araştırmaktır. Bunun için çalışmada 1980-2016 yıllık reel verileri kullanılmıştır. Yöntem olarak ARDL Sınır Testi Yaklaşımı uygulanmıştır. Değişkenlere uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisini belirleyen sınır testi yapıldıktan sonra hata düzeltme modelleriyle kısa dönemli ilişkiler de gözlemlenmiştir. Bulgulara göre Türkiye’de hem ihracata dayalı büyüme hipotezi hem de ithalata dayalı büyüme hipotezi geçerlidir. Buna ek olarak uzun dönemde ihracatla ithalat arasında da eşbütünleşme ilişkisine rastlanılmıştır. Ayrıca değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkilerin kısa dönemde de var olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sonuç olarak bu çalışmaya göre, Türkiye uluslararası ticari yapılanma içerisinde daha fazla yer almalı diğer bir deyişle ekonomisini daha fazla dışa açmalıdır. Dış ticareti engelleyici doğrudan ya da dolaylı tedbirlere başvurulmamalıdır. Bununla birlikte Türkiye geliştirmekte olan ülkelere özel olan dış ticarete geleneksel sektörler ağırlığını bilgi ve teknoloji tabanlı sektörlere doğru kademeli olarak kaydırmalıdır.

Anahtar Kelimeler: İhracat, İthalat, Ekonomik Büyüme, ARDL Sınır Testi Yaklaşımı

Abstract

Turkey should strengthen global commercial position in the world to realize economic growth desire. Foreign trade is the primary means of integration with the world economic system. Today, every country can only realize economic growth or development by having activities of export and import. The aim of the work in this direction in Turkey to investigate between exports, imports and economic growth relations in short- and long-term. For this, 1980-2016 annual real data was used in the study. As a method, the ARDL Boundary Testing Approach has been applied. Short-run relationships were also observed with error correction models after the boundary test was performed to determine the long-term cointegration relationship between variables. Both export-driven growth hypothesis and import-growth hypothesis is valid in Turkey, according to the findings. In addition, in the long run, there was a cointegration relationship between exports and imports. It is also the result of long-term relationships between variables in the short-run. As a result, according to this study, Turkey should be more involved in international business system should lead to more external economies of other words. Direct or indirect measures to prevent foreign trade should not be resorted to. However, traditional foreign trade sector in particular to developing countries, which Turkey must shift weight to information and technology-based industry gradually.

Keywords: Export, Import, Economic Growth, ARDL Bound Testing Approach

Giriş

Küreselleşme uluslararası ticaretin önündeki engelleri hızla kaldırmaktadır. Nitekim tüm ülkeler daha fazla liberalleşmeye doğru yelken açmaktadır. Günümüzde geliştirmekte olan ülkeler ve az gelişmiş ülkeler işgücü ve hammadde açısından çok daha cazip koşullara sahip oldukları için batılı ülkeler üretim üslerini bu ülkelere kaydırmaktadır. Bu süreçte teknoloji batılı ülkelere temin edilmekte diğer üretim faktörleri ise kalkınmasını tamamlayamamış bu ülkelere sağlanmaktadır. Bu ikili yapılanma dünyada fiili anlamda uluslararası bir iş bölümüne doğru gidildiğini de açıkça göstermektedir. Bununla birlikte gelişmiş ülkelerin

* Veri Hazırlama ve Kontrol İşletmeni, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, ersinyenisu@gmail.com

yüksek değerli ihraç ürünleri az gelişmiş ve gelişmekte olan bu ülkelerin pazarlarında alıcı bulunmaktadır.

Türkiye istatistiklere göre halen sanayileşmekte olan bir ülkedir. Daha doğrusu Türkiye'nin toplumsal aşamalar açısından bir geçiş ülkesi konumunda olduğu da söylenebilir. Nitekim ülkemizde bugün hem tarım toplumunun, hem sanayi toplumunun ve hem de bilgi toplumunun izleri görülmektedir. Şüphesiz Türkiye'nin ekonomik büyüme arzusunun gerçekleşmesi uluslararası piyasalarla bütünleşmesine bağlıdır. Nitekim dış ticaret ülkelere ekonomik, politik, kültürel ve sosyal faydalar sağlamaktadır. Anoloji yaparsak bir biyolojik sistem eğer çevreyle ilişkisini keserse entropiye uğrar ve yok olur. Günümüzde ulusal ekonomilerden yerel işletmelere kadar tüm ekonomik birimler buna benzer bir olguyla karşı karşıyadırlar. Hızın önem kazandığı ve yerinde saymanın gerilemek anlamına geldiği günümüzde dışa açılmak iktisaden temel zorunluluklardandır.

Diğer taraftan iktisat teorisinde dış ticaret ekonomik büyüme ilişkisi daima gündemde kalmıştır. Merkantilistler dış ticareti değerli maden biriktirmede önemli bir yöntem olarak gördükleri için ihracatı arttırmayı hedeflemişlerdir. Fizyokratlar ise tek verimli alan olarak tarımı gördükleri için dış ticareti ikinci plana atmışlardır. Daha sonraları klasik iktisatçılarsa serbestlik ilkesi gereği dış ticarete verilen önemi arttırmışlar, uzmanlaşma ve üstünlükleri ön plana koymuşlardır. Modern makro ekonominin kurucusu Keynes ise dış ticaret çarpanı yaklaşımını ortaya atmış ve dış ticaretin refah arttırıcı rolüne değinmiştir.

Bu çalışmanın amacı Türkiye'de ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri ampirik olarak saptamaktır. Söz konusu ilişkilerin saptanmasıyla Türkiye'nin ihracata dayalı bir ekonomik büyümeye mi sahip olduğu, yoksa ithalata dayalı bir ekonomik büyümeye mi sahip olduğu ve ihracatla ithalat arasında bağımlılık olup olmadığı belirlenmeye çalışılacaktır. Bunun için çalışmada ARDL Sınır Testi Yaklaşımı (Peseran vd., 2001) kullanılmıştır. Bu yöntem ekonometrik açıdan üstünlükleri ve konuya uygunluğu nedeniyle tercih edilmiştir. Literatürde ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme ilişkilerini içeren çok sayıda çalışma vardır. İhracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştıran Demirhan'a (2005) göre ihracat hem kısa dönemde hem de uzun dönemde büyümeyi arttırmaktadır. Taştan (2010)'a göreyse ithalata dayalı büyüme hipotezi geçerlidir ve nedenselliğin yönü büyümeden ihracata doğrudur. Yöntem olarak asimetrik ve simetrik nedensellik analizleri kullanan Yıldırım (2015)'a göreyse Türkiye'de ihracata dayalı büyüme hipotezi geçerli değildir. Gümüş (2017)'ün BRIC ülkelerini incelediği panel veri analizine göreyse Brezilya, Rusya ve Çin'de ihracata dayalı büyüme hipotezi geçerli, Hindistan'da geçersizdir. Kısacası literatürde ihraca, ithalat ve ekonomik büyüme ilişkilerinin yönü hakkında bir görüş birliği yoktur. Her ülkenin ya da her dönemin kendine özgü dinamikler taşıması bu tutarsızlığın nedeni olabilir. Bu çalışmaysa literatürdeki diğer çalışmalardan farklı olarak Türkiye'de dış ticaretin eğilimini ve kompozisyonu ortaya koymakta ve daha güncel verilerle teorinin Türkiye açısından yeniden test edilmesine olanak sağlamaktadır. Nitekim günümüzde dış ticaret her ülkeyi önemli ölçüde etkilemektedir. Bu nedenle bu konu her dönemde incelenmeye değerdir.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Türkiye'nin dış ticaret yapısı hem sektör analizleriyle hem de karşılaştırmalı olarak grafiksel analizler vasıtasıyla incelenmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme ilişkisini ele alan ampirik literatürden örnekler sunulmuştur. Üçüncü bölümde analizlere dâhil edilen veri seti tanımlanmış ve kullanılan yöntem hakkında teorik bilgi verilmeye çalışılmıştır. Dördüncü bölümdeyse yöntemin uygulaması yapılmış ve analiz sonuçları raporlanmıştır.

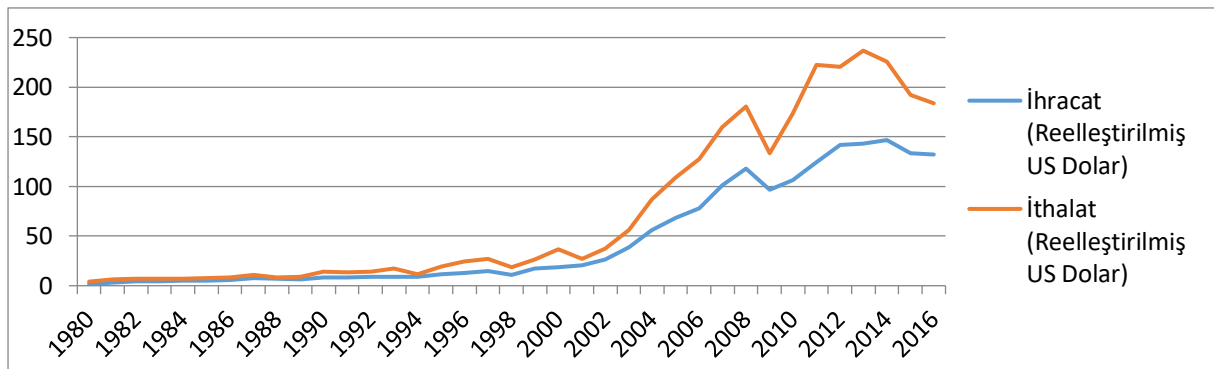
Türkiye'nin Dış Ticareti

21. yüzyılda iletişim ve ulaşım teknolojilerinin gelişmesiyle artık her ülke için dış ticaret dikkatle izlenmesi gereken bir yapıya bürünmüştür. Öncelikle ihracat daha sonraysa ithalat ülkelere büyük yararlar sağlamaktadır. Literatürde ticari dışa açıklığın ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkili olduğunu gösteren çok sayıda çalışma vardır (Utkulu ve Kahyaoğlu (2005), Gül ve Kamacı (2012), Ersungur ve Doğru (2014), Mercan ve Göçer (2014) ve Tunçsiper ve Rençber (2017)). Kısacası dış ticaretin ülkelere doğrudan gelir getirmesinin yanı sıra uzmanlaşma, kaynak kullanımında etkinlik, teknoloji transferi, iyi uygulamaların keşfedilmesi, rekabetin artarak firmaların etkinliğinin ve verimliliğinin artması, tüketicilerin faydasının artması ve kültürler arası diyalog gibi daha birçok yararı vardır.

Dünyada 2016 yılında en fazla dış fazla veren ülke *509 Milyar Dolarla* Çin Halk Cumhuriyeti'dir. Çin'in son yıllarda yakaladığı yüksek büyüme hızının dış ticaret gelirlerine ve ülkeye yapılan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına bağlı olduğu söylenebilir. 2016 yılında en fazla dış açık veren ülkeyse *800 Milyar Dolarla* ABD'dir. ABD bu açığı uluslararası finansal sistem üzerindeki etkinliğiyle kapatmaktadır. Bu göstergeler bize dışa açıklığın gerek yüksek büyüme hızı gerekse de dengeli bir refah toplumu olma doğrultusunda önemli bir araç olduğunu işaret etmektedir. Bu nedenle Türkiye de kalkınmasını tamamlayabilmek için dünya ticaret sistemine daha fazla dâhil olmalıdır.

Türkiye özellikle 1980'li yıllardan günümüze hızla dünya ticaret sistemine entegre olmuştur. Ülkemizin ihracat ve ithalattaki tarihsel gelişimi Grafik 1'de sunulmuştur.

Grafik 1: Türkiye'de ihracat ve ithalatın gelişimi (1980-2016, Milyar US Dolar)

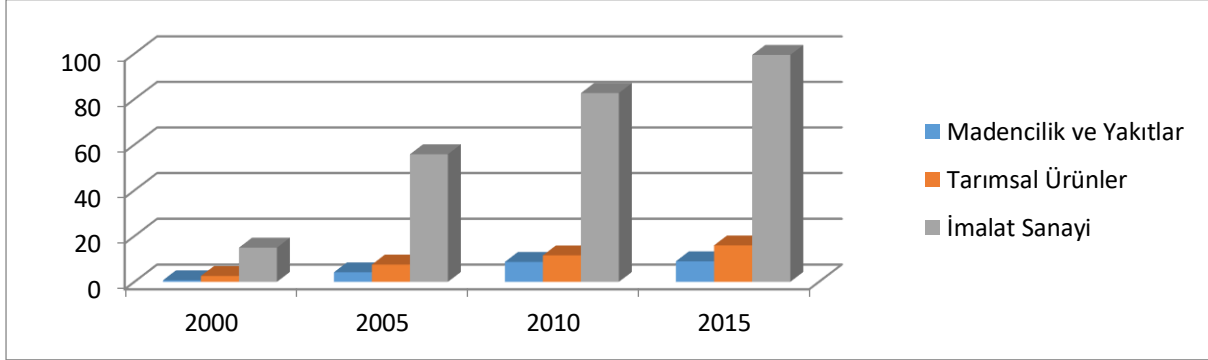
Kaynak: Dünya Ticaret Örgütü (WTO)

Türkiye 1980 yılında reel fiyatlarla 1,5 milyar dolar ihracat hacmi gerçekleştirmiştir. Özellikle 24 Ocak 1980 kararları neticesinde ihracata dayalı kalkınma stratejisi modeliyle ekonomide yapısal bir dönüşüm yaşanmış ve liberal ekonomi Türkiye'de de zemin bularak uluslararası piyasalarla bütünleşme hamlesi hızla gerçekleşmiştir. 2016 yılına gelindiğindeyse reel fiyatlarla 134,8 milyar dolarla ihracat hacmi yaklaşık 90 kat arttırmıştır. Aynı dönemde ithalat da 4,1 milyar dolardan 183,7 milyar dolara çıkarak yaklaşık 44 kat artmıştır. Grafik 1'e bakıldığında ülkemizin sürekli dış ticaret açığı verdiği açıkça görülmektedir. Enerjide (petrol, doğalgaz vs.) dışa bağımlı olduğumuz için enerji maliyetlerinin dış ticaret içerisinde çok önemli bir kalem olması ve sanayileşmesini geç tamamlayan bir ülke olmamız bu kronik açıkların temel sebebidir. Diğer taraftan Grafik 1'e göre iki seri arasındaki açıklığın zamanla arttığı diğer bir deyişle dış ticaret açığının giderek Türkiye açısından daha da kötüleşmekte olduğu söylenebilir. Yine Grafik 1'e göre Türkiye'de 1980-2016 döneminde ihracat ve ithalatın eğilimi benzerdir. Yani iki seri bir ölçüde de olsa beraber hareket etmektedirler. Buna göre ihracat hacmiyle ithalat hacminin kısmen de olsa birbirlerini etkiledikleri söylenebilir. Buna ek olarak her iki serideki önemli dalgalanmaların özellikle dünya ekonomisindeki

resesyon (Örneğin 2008 dünya ekonomik krizi) ya da yükselme trendlerine bağlı olduğu görülmektedir.

Türkiye’de ihracatın ana sektörler itibarıyla dağılımı Grafik 2’de sunulmuştur.

Grafik 2: Türkiye’de ihracatın sektörel dağılımı (2000-2015, Milyar US Dolar)

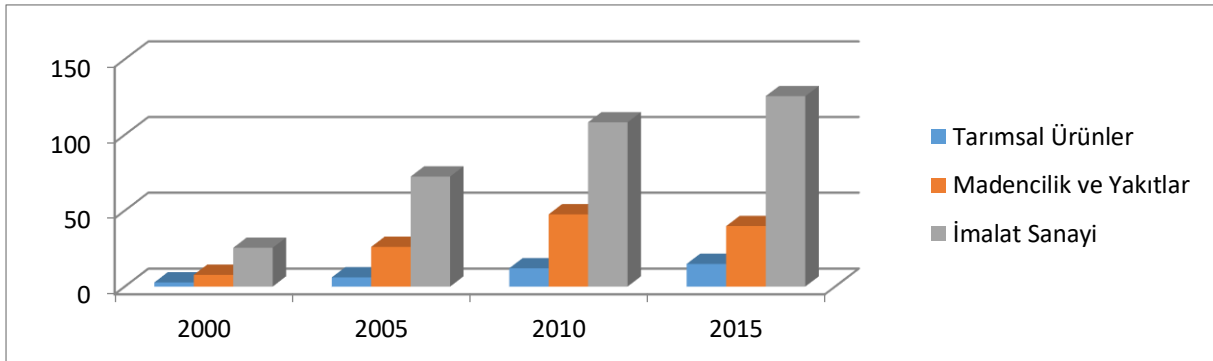

Kaynak: Dünya Ticaret Örgütü (WTO)

Bir ülkenin dış ticaretinin sektörel analizi o ülkenin tarım, sanayi veya bilgi toplumu olduğu hakkında fikir verebilir. Grafik 2’ye göre son 15 yılda Türkiye ihracatında en büyük payı imalat sanayi almıştır. İmalat sanayi içerisinde otomotiv sektörü, tekstil sektörü ve hazır giyim sektörü Türkiye’nin önemli ölçüde uzmanlaştığı diğer bir deyişle Türkiye’de ihracatın lokomotif sektörleri olduğu söylenebilir. Bu sektörlerde endüstri içi ticaret oldukça gelişmiştir ve böylece söz konusu sektörler Türkiye’nin geleneksel dış ticaret sektörleridir. Bu nedenle ülkemizin halen sanayileşmekte olan bir ülke görünümünde olduğu görülmektedir. Son 15 yılda tarım ürünleri ihracatı 6,2 kat, madencilik ve yakıtlar ihracatı 13,3 kat ve imalat sanayi ihracatı 6,6 kat artmıştır. Bu sonuçlara göre Türkiye ihracatında son 15 yılda tarım sektörü görece olarak zayıflamış, maden ürünlerinde önemli bir artış olmuş ve imalat sanayindeyse nispeten zayıf bir gelişme gözlemlenmiştir.

Türkiye’de ithalatın ana sektörler itibarıyla dağılımı Grafik 3’te sunulmuştur.

Grafik 3: Türkiye’de ithalatın sektörel dağılımı (2000-2015, Milyar US Dolar)

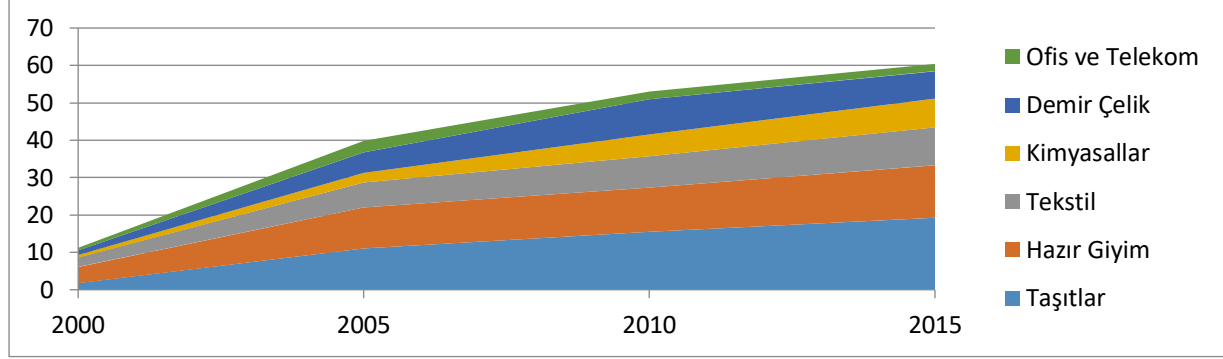
Kaynak: Dünya Ticaret Örgütü (WTO)

Türkiye’de ithalat son 15 yılda ihracattaki gelişim sürecine benzer bir eğilim göstermiştir. Nitekim imalat sanayi ithalatta da lokomotif görevini üstlenmiştir. Grafik 3’te dikkat çekici olan bir diğer husus madencilik ve yakıtlar sektörünün ithalattaki yüksek payıdır. Türkiye enerjide dışa bağımlı bir ülke olduğu için özellikle petrol ve doğalgaz dışalımını ithalat hacmini önemli ölçüde arttırmaktadır. Söz konusu dönemde tarımsal ürünler ithalatında 5,4 kat, madencilik ve yakıtlarda 5,1 kat ve imalat sanayinde 4,9 kat artış

olmuştur. Reel fiyatlarla tarım ürünleri ithalatındaki bu oransal yüksek artış Türkiye’de 2000-2015 döneminde karşılaştırmalı olarak tarımsal üretimde etkinliğin azaldığının ya da yanlış tarım politikalarının bir sonucudur denilebilir.

Grafik 4’te 2000-2015 yılları arasında Türkiye’nin imalat sanayi mal grupları itibarıyla ihracat kalemleri sıralanmıştır.

Grafik 4: Türkiye’nin imalat sanayi mal grupları itibarıyla ihracatı (2000-2015, Milyar US Dolar)

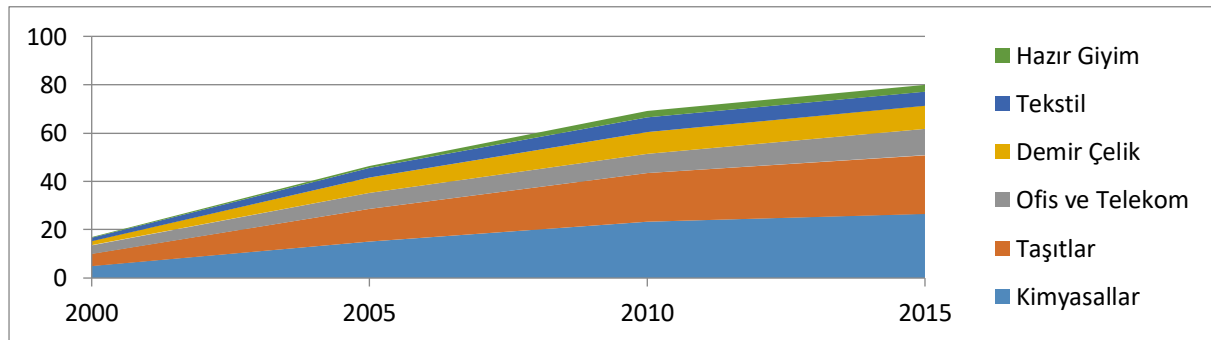

Kaynak: Dünya Ticaret Örgütü (WTO)

Türkiye’nin imalat sanayi ihraç ürünleri sıralaması 2000 yılında “Hazır Giyim”, “Tekstil”, “Taşıtlar”, “Demir Çelik”, “Kimyasallar” ve “Ofis ve Telekom”dur. 2015 yılındaysa bu sıralama “Taşıtlar”, “Hazır Giyim”, “Tekstil”, “Kimyasallar”, “Demir Çelik” ve “Ofis ve Telekom” olmuştur. Kısacası son 15 yılda Türkiye ihracatta yapısal bir dönüşüm geçirmiştir. Söz konusu dönemde Türkiye’nin toplam ihracatı 7,2 kat artarken, “Taşıtlar” ihracatı 11 kat artmıştır. Özellikle otomotiv sektöründeki hızlı gelişme ihracata da yansımıştır. Diğer taraftan hazır giyim ve tekstil sektörlerinin hem 2000 yılında hem de 2015 yılında Türkiye’nin ihracatında önemli pay sahibi olduğu diğer bir deyişle ihracatımızın amiral gemileri olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu iki sektör ileri ve geri bağlantıları da düşünüldüğünde Türkiye için üzerinde önemle durulması gereken sektörlerdendir. Grafik 4’te dikkat çeken bir diğer kalem “Ofis ve Telekom”dur. Bu grup gerek 2000 yılında gerekse 2015 yılında toplam ihracat içerisinde çok düşük bir pay almıştır. Elektronik daha doğrusu teknolojik cihazların yer aldığı bu grup gelişmiş ülkelerde ihracatta ön sıraları almaktadır. Kısacası Türkiye anılan dönemde teknoloji üretmemiş ve ihracatta hedeflenen yapısal dönüşümü tam olarak istenilen şekilde gerçekleştirememiştir.

Grafik 5’te 2000-2015 yılları arasında Türkiye’nin imalat sanayi mal grupları itibarıyla ithalat kalemleri sıralanmıştır.

Grafik 5: Türkiye’nin imalat sanayi mal grupları itibarıyla ithalatı (2000-2015, Milyar US Dolar)

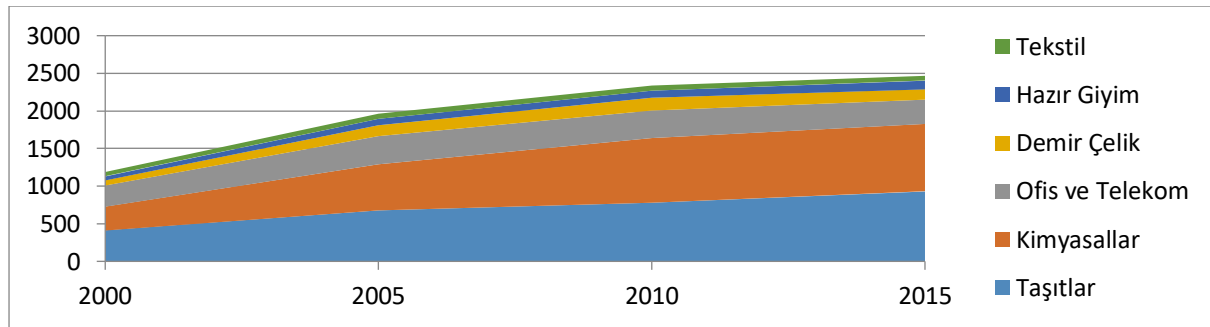

Kaynak: Dünya Ticaret Örgütü (WTO)

Dünya Ticaret Örgütü'nün sınıflandırmasına göre Türkiye'nin ithalatında birinci sırayı “Kimyasallar” grubu almaktadır. Bu grupta plastik pencere, kimyasal gübre, boya, kozmetik, temizlik maddeleri, tıbbi ilaçlar, organik ya da organik olmayan bileşenler, plastikler vs. gibi çeşitli ev ya da yapı malzemesi bulunmaktadır. Bununla birlikte diğer birçok kaynak taşıt araçlarının Türkiye'nin ithalat kalemlerinde birinci sırayı aldığını ileri sürmektedir. Grafik 5'te ihracatta önlere olan hazır giyim ve tekstil sektörlerinin Türkiye'nin ithalatında arka sıralarda kaldığı görülmektedir. Grafik 5'te bir diğer dikkati çeken unsur bilgi ve teknolojiye dayanan ürünleri içeren ve Türkiye'nin ihracatında arka sıralarda olan “Ofis ve Telekom”un ithalatta ciddi bir büyüklüğe ulaşarak üçüncü sırayı almış olmasıdır. Bu görünüm Türkiye'nin dış ticaretindeki dengesizliği açıklayan ve belki de dikkat edilmesi gereken en önemli unsurlardandır.

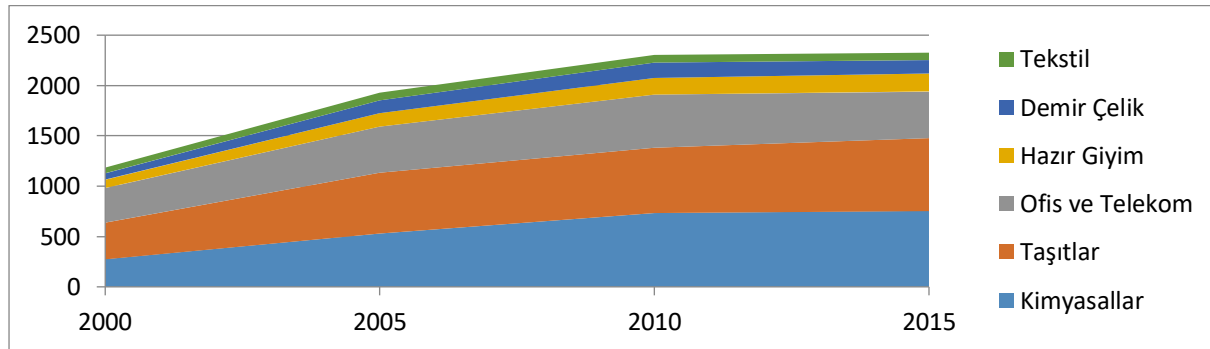
Türkiye'nin dış ticaret yapısının karşılaştırmalı olarak değerlendirilebilmesi için Grafik 6'da 28 Avrupa Birliği (EU 28) ülkesinin imalat sanayi mal grupları itibarıyla toplam ihracatı ve Grafik 7'de 28 Avrupa Birliği (EU 28) ülkesinin imalat sanayi mal grupları itibarıyla toplam ithalatı sunulmuştur.

Grafik 6: EU (28) imalat sanayi mal grupları itibarıyla ihracatı (2000-2015, Milyar US Dolar)

Kaynak: Dünya Ticaret Örgütü (WTO)

Grafik 7: EU (28) imalat sanayi mal grupları itibarıyla ithalatı (2000-2015, Milyar US Dolar)

Kaynak: Dünya Ticaret Örgütü (WTO)

Grafik 6'dan ve Grafik 7'den Avrupa Birliği ülkelerinin imalat sanayi alt grupları itibarıyla toplam ihracatlarının ve ithalatlarının benzer kompozisyona sahip olduğu görülmektedir. Burada Türkiye açısından dikkat edilecek hususların ilki “Ofis ve Telekom” ihracat ve ithalatının birlik üyelerinin dış ticaretinde önemli bir yer teşkil ettiğidir. İkinci husus ise AB ülkelerinde “Tekstil” ve Hazır Giyim” ticaretinin toplam dış ticaret içerisindeki payının Türkiye'ye göre geride olduğudur. Ayrıca yukarıdaki iki grafik Türkiye'nin ki kadar hızlı olmasa da dünyada dış ticaretin 2000 yılından bu yana sürekli bir artış eğiliminde olduğunu ifade etmektedir.

Yukarıdaki analizlerden yola çıkılarak Türkiye'nin 2000-2015 yılları arası dış ticaret performansının oldukça iyi olduğu söylenebilir. Nitekim ülkeler için ihracat doğrudan ithalatsa dolaylı yollardan faydalıdır. Diğer taraftan bu çalışmada yapılan analizlere göre Türkiye'nin ihracatında iki önemli husus vardır. Birincisi bilgi ve teknolojiye dayanan ürünlerin ihracatında Türkiye önemli ölçüde geridedir. İkincisi Türkiye'nin ihracat kompozisyonu içerisinde tekstil ve hazır giyimin payı AB ülkelerine göre oldukça yüksektir. Bu sektörlerden vazgeçmek mümkün olmayacağı için anılan sektörlerdeki üretici kaynakların kademeli olarak ileri teknoloji ürünlerin üretimine doğru kaydırılması faydalı olabilir. İthalatta ise enerji maliyetleri ülkemizi ciddi bir güçlüklerle karşılamaktadır. Bu nedenle alternatif ve yerli enerji kaynakları desteklenmelidir. Buna ek olarak ithal ürünlerinde vergi ve teşvik düzenlemeleriyle tüketim maddeleri ve yerli ikamesi olan ara malları yerine ekonomimizin üretim gücünü arttıracak ürünlerin ithalinin tercih edilmesi sağlanmalıdır. Bu noktada bütün iktisat politikalarının birer denge politikası olması nedeniyle olası bir ithalat kısıtlamasının Türkiye'nin önce refah düzeyinde daha sonra da üretim kapasitesinde bir gerilemeye neden olabileceği de unutulmamalıdır.

Kısacası iktisat bir denge bilimidir. Bu nedenle iktisat politikaları oluşturma süreci birbirlerini hassas olarak etkileyen değişkenlerin dengeli bir şekilde yönetilmesini zorunlu kılar. Gerek ihracat gerekse ithalat ülkeler için doğrudan ya da dolaylı olarak önemli faydalar sağlamaktadır. Fakat dış ticaret sürecinin bir geminin rüzgârın seyrine bırakılmaması gerektiği gibi dikkatle izlenmesi de bir diğer gerçekliktir. Nitekim günümüz ekonomilerinde en gerçekçi belki de en kabul edilebilir yaklaşım dışa açık özel sektörün öncü kamunun düzenleyici olduğu sistemlerdir.

Literatür Özeti

Çalışmanın bu kısmında ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme ilişkisini konu edinen ulusal ve uluslararası literatürden örnekler bir tablo vasıtasıyla özetlenecektir. Söz konusu tablo aşağıda sunulmuştur.

Tablo 1: İhracat, ithalat ve ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen ulusal ve uluslararası literatürden örnekler

Yazar (Tarih)	Ülke(ler)	Dönem	Yöntem	Sonuç
F.F.R. Ramos (2001)	Portekiz	1865-1998	Granger Nedensellik	İhracat, ithalat ve büyüme arasında nedensellik ilişkisi yoktur.
E. Demirhan (2003)	Türkiye	1990-2004	Eşbütünleşme ve VECM	İhracat ve ekonomik büyüme eşbütünleşiktir. İhracattan ekonomik büyümeye doğru kısa dönemde tek yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır.
M. Şimşek (2003)	Türkiye	1960-2002	Eşbütünleşme ve VECM	Ekonomik büyümeden ihracata doğru nedensellik vardır. İhracata dayalı büyüme hipotezi geçerli değildir.
T.O. Awokuse (2005)	Japonya	1960-1991	Toda-Yamamoto Nedensellik ve DAG	İhracat ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir ilişki vardır.
S. Erdoğan (2006)	Türkiye	1923-2004	Eşbütünleşme ve VECM	İhracatla ekonomik büyüme arasında hem kısa dönemde hem de uzun dönemde ilişki vardır.
T.C. Tang (2006)	Çin	1970-2001	Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	İhracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasında hem kısa hem de uzun dönemde ilişki yoktur. Ekonomik büyümeden ithalata doğru tek yönlü nedensellik vardır.
Y. Bozdağlıoğlu (2007)	Türkiye	1990-2007	Eşbütünleşme	İhracatla ithalat arasında uzun dönemli bir ilişki yoktur.
S. Yapraklı (2007)	Türkiye	1990-2006	Eşbütünleşme ve VECM	Ticari açıklık ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir.
S. Kurt ve M. Berber	Türkiye	1989-2003	VAR Analizi	Büyüme ve ithalat arasında çift yönlü, ithalattan

(2008)				ihracata ve ihracattan büyüme doğru tek yönlü nedensellik vardır.
C. Bilgin ve A. Şahbaz (2009)	Türkiye	1987-2007	Eşbütünleşme ve Nedensellik	İhracattan sanayi üretim endeksine doğru tek yönlü Granger nedensellik vardır. İhracat ile dış ticaret hadleri arasında çift yönlü nedensellik vardır.
C. Aktaş (2009)	Türkiye	1996-2006	Eşbütünleşme ve VECM	İhracat, ithalat ve büyüme arasında uzun dönemde ve kısa dönemde ilişki vardır.
H. Çetintaş ve S. Barışık (2009)	Geçiş Ekonomileri	1995-2006	Panel Eşbütünleşme	Ekonomik büyüme ihracatın nedenidir. Büyüme ithalat tarafından belirlenir.
K.R.M. Elbeydi (2010)	Libya	1980-2007	Eşbütünleşme ve VECM	İhracat ve büyüme arasında uzun dönemde ilişki vardır.
H. Taştan (2010)	Türkiye	1985-2009	Nedensellik Testleri	İthalata dayalı büyüme ve büyüme çekişli ihracat geçerlidir.
D. Temiz (2010)	Türkiye	1965-2009	Eşbütünleşme ve VECM	İhracata dayalı büyüme kısa dönemde desteklenmemekte, uzun dönemde desteklenmektedir.
S. Ağayev (2011)	12 Geçiş Ekonomisi	1994-2008	Panel Eşbütünleşme ve Panel Nedensellik	Ekonomik büyümeden ihracata doğru kısa ve uzun dönemde tek yönlü bir nedensellik vardır.
S. Ray (2011)	Hindistan	1972-2011	Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	Uzun dönemde ihracat ve büyüme ilişkilidir. Kısa dönemde iki değişken arasında çift yönlü ilişki vardır.
E.B. Yıldız ve M. Berber (2011)	Türkiye	1989-2007	Eşbütünleşme ve VECM	İthalata dayalı büyüme hipotezi geçerlidir.
S. Abbas (2012)	Pakistan	1975-2010	Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	Kısa ve uzun dönemde büyüme ihracatı belirlemektedir.
E. Gül ve A. Kamacı (2012)	Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler	1980-2010, 1993-2010	Pedroni Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	İhracat ve ithalattan büyüme doğru tek yönlü nedensellik vardır.
Q.M.A. Hye (2012)	Çin	1978-2009	ARDL Sınır Testi	İhracata dayalı büyüme, büyüme dayalı ihracat, ithalata dayalı büyüme ve büyüme dayalı ithalat hipotezleri geçerlidir.
A.R. Sandalcılar (2012)	BRIC Ülkeleri	1970-2010	Panel Eşbütünleşme ve Panel Nedensellik	İhracata dayalı büyüme hipotezi geçerlidir. Kısa ve uzun dönemde büyümeden ihracata nedensellik yoktur.
İ. Göçer (2013)	Gelişmekte Olan Asya Ülkeleri	1980-2012	Panel Eşbütünleşme	İhracat ekonomik büyümeyi pozitif ve anlamlı düzeyde etkilemektedir.
E. Gül vd. (2013)	Türki Cumhuriyetler ve Türkiye	1994-2010	Panel Veri Analizi	Dış ticaret ile büyüme arasında uzun dönemde ilişki vardır.
M. Mercan vd. (2013)	BRIC-T Ülkeleri	1989-2010	Panel Veri Analizi	Ticari açıklık büyüme üzerinde pozitif etkiye sahiptir.
B. Özcan ve O. Özçelebi (2013)	Türkiye	2005-2011	Johansen Eşbütünleşme	İhracata dayalı büyüme hipotezi geçerlidir.
A. Şahbaz vd. (2014)	27 Asya Ülkesi	1994-2010	Panel Eşbütünleşme ve Panel Nedensellik	Bulgular ihracata dayalı büyüme modelini desteklemektedir.
L. Aksu (2014)	Türkiye	1960-2009	Toda-Yamamoto Nedensellik	İhracattan büyüme tek yönlü, ithalat ve büyüme arasında çift yönlü nedensellik vardır.
O. Uçan ve E. Koçak (2014)	Türkiye	1990-2011	Eşbütünleşme ve VECM	Dış ticaretle ekonomik büyüme arasında ilişki vardır.
K.K. Gökmenoğlu vd. (2015)	Pakistan	1967-2013	Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	Uluslararası ticaretle ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ilişki vardır.

Q.M.A Hye ve W.Y. Lau (2015)	Hindistan	1971-2009	ARDL Sınır Testi	Kısa dönemde ticari açıklık büyüme pozitif, uzun dönemde negatif etkilemektedir.
S. Korkmaz ve A. Aydın (2015)	Türkiye	2002-2014	VAR Analizi	İthalat itişli büyüme ve büyüme çekişli ithalat geçerlidir.
E. Yıldırım (2015)	Türkiye	1997-2013	Asimetrik ve Simetrik Nedensellik	İhracata dayalı büyüme hipotezi geçerli değildir.
M. Bahattacharya ve S.N. Bhattacharya (2016)	BRICS	1991-2013	Panel Eşbütünleşme	Uzun dönemde ihracat ve ithalat büyüme etkilemektedir. Kısa dönemde söz konusu değişkenler arasında iki yönlü ilişki vardır.
T. Çelik ve S.Ç. İlkay (2016)	Türkiye	1989-2015	Eşbütünleşme ve VECM	İhracatla ithalat arasında pozitif ve istatistiki olarak anlamlı ilişki vardır. İthalat ihracatın Granger nedenidir.
O.M. Telatar vd. (2016)	Türkiye	1996-2015	Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	Teknoloji yoğunluklu ürün ihracatı ekonomik büyüme pozitif yönde etkiliyor.
O. Uçan vd. (2016)	Türkiye	2006-2015	Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	İhracattan büyüme nedensellik vardır. İthalatla büyüme arasında ilişki yoktur.
A. Acaravcı ve M. Akyol (2017)	Türkiye	1998-2015	Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	Dış ticaretle büyüme arasında uzun dönemli ilişki yoktur. İthalata dayalı büyüme hipotezi desteklenmektedir.
S. Bakari (2017)	Mısır	1965-2015	Eşbütünleşme ve VECM	Uzun dönemde ihracat büyüme negatif, ithalat pozitif etkilemektedir. Kısa dönemde yalnızca ithalat büyümenin nedenidir.
S. Bakari (2017)	Japonya	1970-2015	Korelasyon ve Regresyon	İhracat büyüme arttırmakta, ithalat büyüme etkilememektedir.
M. Gümüş (2017)	BRIC Ülkeleri	1995-2016	Panel Veri Analizi	Brezilya, Rusya ve Çin'de ihracata dayalı büyüme hipotezi geçerli, Hindistan'da geçersizdir.
U.K. Pata (2017)	Türkiye	1971-2014	Toda-Yamamoto Nedensellik ve VAR	Hem ihracata dayalı büyüme hipotezi, hem de ithalata dayalı büyüme hipotezi geçerlidir.
F. Yurdakul ve M. Aydın (2018)	Türkiye	2003-2016, 2008-2016	Eşbütünleşme ve Dinamik EKK	2003Q1-2016Q1 döneminde reel değerlere göre ithalata dayalı büyüme hipotezi, nominal değerlere göre ihracata dayalı büyüme hipotezi geçerlidir. 2008Q1-2016Q1 dönemi için ihracata dayalı büyüme hipotezi geçerlidir.

Tablo 1'deki çalışmalarda benzer sonuçlara ulaşılmadığı ya da en azından ortak bir eğilimin olmadığı görülmektedir. Bu nedenle konuyla ilgili literatür taramasından tutarlı bir sonuç çıkarılamayacağı açıktır. Bu farklı bulguların ülke, dönem ya da yapısal kırılma/kriz yıllarının etkisi vs. gibi birçok değişkenin farklı dinamiklerinden kaynaklandığı söylenebilir. Yine de söz konusu çalışmaların her birinin konunun farklı bir boyutunu ortaya koyarak analiz etmesi şüphesiz ki anlamlıdır. Bu alandaki literatürün yalnızca bir kısmını içeren bu çalışmaların yoğunluğunun fazla olması muhakkak ki konunun ülkeler açısından önemini açıklayan bir diğer husustur. Bu çalışma da farklı bir dönem aralığı ve farklı bir yöntemle ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme ilişkisini ele alarak yukarıdaki literatüre küçük de olsa bir katkı sunma çabasıdır.

Veri ve Yöntem

Zaman serisi analiz yöntemleri kısa ve uzun dönem denge ilişkilerini incelerler ve literatürde uzunca bir süredir kullanılmaktadırlar. Nitekim özellikle sosyal bilimlerde zamanın çerçevesini çizdiği süreçler değişimin ya da gelişimin göstergesidirler.

Bu bölümde önce çalışmada kullanılan veri seti hakkında bilgi verilecek ve daha sonra da kullanılan ekonometrik yöntem genel hatlarıyla açıklanmaya çalışılacaktır.

Veri Seti

Bu çalışmada Türkiye’de ihracat, ithalat ve ekonomi büyüme arasındaki ilişkileri belirlemek amacıyla 1980-2016 dönemi yıllık verileri analizlere dâhil edilmiştir. Başlangıç yılı olarak 1980 yılının seçilme sebebi söz konusu yılın ithal ikameci sanayileşme politikalarından ihracata dayalı büyüme politikalarına geçiş yılı olmasıdır. Kullanılan verilere ilişkin açıklamalar Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2: Kullanılan veriler ve tanımlamalar

Değişken	Değişkenlerin Tanımı	Dönem (Yıllık)	Kaynak
EX	İhracat (Reel Fiyatlarla US \$)	1980-2016	Dünya Ticaret Örgütü
IM	İthalat (Reel Fiyatlarla US \$)	1980-2016	Dünya Ticaret Örgütü
GDP	Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla (GSYİH) (Reel Fiyatlarla US \$)	1980-2016	Dünya Bankası Veri Tabanı

Kullanılan veriler yıllık olduğu için herhangi bir mevsimsel düzeltme gerekmemektedir. Değişkenlerde değişen varyans sorununun giderilmesi için tüm verilerin logaritması (Log) alınmıştır. Analizlerde E-Views paket programından yararlanılmıştır.

Çalışmada temel olarak aşağıdaki gibi üç doğrusal tahmin modeli oluşturulmuştur:

$$\text{LogGDP} = \beta_1 + \beta_2 \text{LogEX} + e_1 \quad (1)$$

$$\text{LogGDP} = \beta_3 + \beta_4 \text{LogIM} + e_2 \quad (2)$$

$$\text{LogEX} = \beta_5 + \beta_6 \text{LogIM} + e_3 \quad (3)$$

Yöntem

Zaman serileri analizinde son otuz yılda dikkate değer gelişmeler gözlemlenmiştir. En küçük kareler yöntemine dayanan klasik regresyon analiziyle elde edilen bulgularda sahte regresyon sorunu ileri sürülmüş ve bu doğrultuda literatüre yeni yöntemler kazandırılmıştır. Nitekim klasik regresyon analizinin test sonuçlarının geçersiz olduğu ve fark alma işlemininse uzun dönem bilgi kayıplarına neden olduğu ortaya konulmuştur. Test sonuçlarında yapay bir şişkinliğin ortaya çıktığı bu duruma çözüm olarak Engle ve Granger (1987) tarafından koentegrasyon (eşbütünleşme veya eştümleşme) yöntemi geliştirilmiştir. Söz konusu yöntem ortalaması ve varyansı zaman içerisinde değişim gösteren diğer bir deyişle durağan olmayan zaman serilerine uygulanmış ve uzun dönemli ilişkiyi tespit etmede şaşırtıcı ölçüde literatürde destek bulmuştur. Gerçekten de çoğu zaman serisi trend içermekte diğer bir ifadeyle ortalaması zaman içerisinde artmaktadır. Bu nedendir ki eşbütünleşme yöntemi birçok ekonometrik analizde kullanılmaktadır.

Bu çalışmada bir eşbütünleşme yöntemi olan “ARDL Sınır Testi Yaklaşımı” kullanılmıştır. ARDL testinin klasik Engle-Granger Eşbütünleşme ve Johansen Eşbütünleşme yöntemlerinden birçok üstünlüğü vardır. Klasik eşbütünleşme yöntemlerinde seriler aynı dereceden (düzeyde veya birinci farkta) durağan olmalıdırlar. Bununla birlikte düzey değerinde durağan olan seriler için geleneksel VAR modellemesi kullanılabilir. Fakat kullanılan değişkenler farklı mertebelerde durağan iseler söz konusu yöntemler geçersiz olmaktadır. Bir başka deyişle farklı derecelerden durağanlık söz konusuysa klasik eşbütünleşme yöntemleri kullanılamaz.

Yukarıda da değinildiği gibi değişkenler farklı derecelerden durağanlarsa, yani bazıları $I(0)$ bazıları $I(1)$ ise klasik eşbütünleşme yöntemleri doğru tahmin sonuçlarını vermeyecektir. Bu kısıta karşı geliştirilen çözümse (Peseran ve Shin, 1997) tarafından literatüre kazandırılmıştır. ARDL veya Sınır Testi Yaklaşımı olarak bilinen bu yönteme göre ele alınan zaman serilerinin birim kök içerip içermemeleri sorun teşkil etmemektedir. Yani iki seriden biri düzey değerinde durağan $I(0)$ ve diğeri birinci farkta durağan $I(1)$ olsa bile aralarındaki eşbütünleşme ilişkisi araştırılabilir. Yöntem aynı zamanda klasik eşbütünleşme yöntemlerinin uygulanabildiği aynı dereceden durağan olan serilere de uygulanabilmektedir.

ARDL yöntemine esas olan örnek kısıtsız hata düzeltme modeli (UECM) şöyledir

$$\Delta y_t = \alpha + \sum_{i=1}^m \beta_1 \Delta y_{t-i} + \sum_{i=1}^m \beta_2 \Delta x_{1t-i} + \beta_3 y_{t-1} + \beta_4 x_{t-1} + e_t \quad (4)$$

Yukarıdaki eşitlikte;

$H_0: \beta_3 = \beta_4 = 0$ (Eşbütünleşme yoktur)

$H_1: \beta_3 \neq \beta_4 \neq 0$ (Eşbütünleşme vardır),

hipotezi sınanmaktadır. Serilerin tümü için bilgi kriterleriyle bulunacak gecikme sayısının (m) ele alınmasıyla oluşturulan modelde, otokorelasyon olmadığına karar verildikten sonra, (Peseran vd., 2001) tarafından tablolaştırılan kritik değerlere bakılır. Burada sabit ve/veya trendli modeller için farklı değerler söz konusudur. Sonuç olarak hesaplanan F istatistik değeri al sınır değerinin altındaysa seriler arasından uzun dönemli ilişkinin yani eşbütünleşme ilişkisinin olmadığına, üst sınır değerinin üzerindeyse seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğu kanaatine varılır. Eğer elde edilen değer, alt ve üst sınır kritik değerlerinin arasındaysa bir karara varılamamaktadır. Bu durumda literatürde klasik eşbütünleşme (Engle-Granger veya Johansen) yöntemlerinin kullanılması önerilmektedir.

Sınır değerler ve F istatistiği karşılaştırmaları sonucunda eşbütünleşme ilişkisinin varlığı gözlemlenirse, bu durumda uzun ve kısa dönem katsayıların hesaplanmasına gidilebilir.

Uzun dönem katsayılarını tahmin etmek için kurulan örnek model şöyledir:

$$y_t = \alpha + \sum_{i=1}^m \beta_1 y_{t-i} + \sum_{i=1}^m \beta_2 x_{t-i} + e_i \quad (5)$$

Uzun dönem denkleminde elde edilen parametreler belirlendikten sonra modelin diagnostik (tanısal) sonuçlarına bakılarak söz konusu modelin güvenilirliği saptanır.

Değişkenler arasındaki kısa dönemli ilişkilerin belirlenmesinde kullanılan örnek hata düzeltme modeliye şöyledir:

$$\Delta y_t = a_0 + \sum_{i=1}^m \lambda_{1i} \Delta y_{t-i} + \sum_{i=1}^m \lambda_{2i} \Delta x_{t-i} + \lambda_3 ECM_{t-i} + e_i \quad (6)$$

(6) nolu eşitlikte ECM_{t-1} ile gösterilen değişken uzun dönem denkleminin (5) kalıntılarının bir gecikmeli değeridir ve hata düzeltme terimi olarak ifade edilir. (6)'da ECM 'nin katsayısı hesaplanır ve bu katsayıdan yola çıkılarak kısa dönemde oluşabilecek bir dengesizliğin uzun dönemde ne kadarının düzeleceği ortaya konulur. Söz konusu mekanizmasının çalışabilmesi için bu terimin katsayısının negatif ve anlamlı olması gerekir.

Uygulama ve Bulgular

Çalışmanın uygulama kısmı üç adımdan oluşmaktadır. İlk olarak ekonomik büyüme (GDP) ve ihracat (EX) arasındaki ilişki, ikinci olarak ekonomik büyüme (GDP) ile ithalat (IM) arasındaki ilişki ve son olarak da ihracat (EX) ile ithalat (IM) arasındaki ilişki araştırılacaktır.

Ekonomik Büyüme ve İhracat İlişkisi

Sınır testinde ilk olarak kurulan VAR modeli için optimum gecikme uzunluğu belirlenir. Optimum gecikme uzunluğunun doğru belirlenmesi analizlerin güvenilirliği açısından oldukça önemlidir. Bu amaçla Akaike (AIC), Hannan-Quin (HQ) ve Schwartz Bilgi Kriteri (SC) kullanılmıştır. Gecikme uzunluğunun tespitinden sonra belirlenen gecikmede otokorelasyon olup olmadığına bakılır.

Tablo 3: Gecikme uzunluğunun tespiti*

Gecikme (m)	SC	HQ
1	-1,5460*	-1,7266*
2	-1,2702	-1,5711
3	-1,0747	-1,4960
4	-1,0909	-1,6325

*SC ve HQ kriterlerine göre en düşük değerin birinci gecikmede olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu gecikmede Breusch-Godfrey LM testi 0,8459 değerini almıştır ve bu değer χ^2 kritik değerinden küçüktür. Yani modelde otokorelasyon olmadığına karar verilmiştir.

Uygun gecikme sayısının tespiti ve bu tespit edilen gecikmede otokorelasyon olmadığı belirlendikten sonra ARDL modeliyle eşbütünleşme ilişkisini araştırmak üzere F testi yapılacaktır. Bunun için (4) eşitliğinde $\beta_3 = \beta_4 = 0$ hipotezi sınanacak ve değişkenler arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisinin olma ihtimali değerlendirilecektir.

Tablo 4: F istatistiği karşılaştırma tablosu

k	F Değeri	Kritik Değerler	
		Alt Sınır	Üst Sınır
1	19,16	7,21	8,05

*Modelde (k) tane bağımsız değişken vardır. Alt sınır ve üst sınırı belirleyen kritik değerler Peseran vd. (2001)'den alınmıştır ve % 5 hata payına göre hesaplanmıştır.

Bulunan F değeri üst sınırın üzerinde olduğundan değişkenlerin eşbütünleşik olduğu yani aralarında uzun dönemli ilişkinin olduğu sonucuna varılmıştır.

Uzun dönem analizi

(5) eşitliğinin tahminiyle uzun dönem ilişkisi araştırılacaktır. Söz konusu model aracılığıyla uzun dönem katsayılarının anlamlı olup olmadığı test edilmektedir. Tahmin sonuçları aşağıda sunulmuştur.

Tablo 5: ARDL (4,3) eşitliği tahmin sonuçları ve uzun dönem sonuçları

Bağımlı Değişken: LogGDP (GSYİH)				
Bağımsız Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t istatistiği	Olasılık
LOG_GDP(-1)	0.280256	0.151802	1.846199	0.0778**
LOG_GDP(-2)	-0.204226	0.163567	-1.248574	0.2244
LOG_GDP(-3)	-0.116405	0.150303	-0.774469	0.4465
LOG_GDP(-4)	-0.341293	0.105100	-3.247325	0.0036***
LOG_EXPORT	0.769656	0.128346	5.996711	0.0000***

LOG_EXPORT(-1)	-0.342246	0.204649	-1.672357	0.1080
LOG_EXPORT(-2)	0.010338	0.209793	0.049279	0.9611
LOG_EXPORT(-3)	0.680609	0.179554	3.790545	0.0009***
C	9.027767	2.286455	3.948368	0.0006***
@TREND	0.006148	0.009725	0.632176	0.5335
Uzun Dönem Sonuçları				
LOG_EXPORT	0.748307	0.100400	7.453233	0.0000***
@TREND	0.007689	0.012531	0.613616	0.5436
C	7.944873	2.167085	3.666156	0.0008***

* % 10, ** % 5 ve *** % 1 önem seviyesinde anlamlı. $R^2=0,9927$, Düzeltilmiş $R^2=0,9899$, DW istatistiği: 1,9240, F İstatistiği: 351,419 (0,000), Otokorelasyon Testi (1)= 0,0582 (0,0871), Jarque-Bera Normallik Sınaması (1)= 0,2998 (0,8607),

Tablo 5'deki sonuçlar kontrol edildiğinde ihracatın ekonomik büyüme üzerinde etkisi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır.

Uzun dönem ilişki incelendikten sonra, seriler arasındaki kısa dönemli ilişki araştırılacaktır.

Kısa dönem analizi

Uzun dönem eşitliği tahmin edildikten sonra bu denklemin kalınlarının diğer bir deyişle hata terimlerinin bir gecikmeli değeri alınarak kısa dönem analizinde bağımsız değişken olarak kullanılır. Söz konusu değişkenin kısa dönem denkleminde istatistiksel olarak anlamlı ve katsayısının -1 ile 0 arasında olması durumunda hata düzeltme mekanizmasının çalıştığı söylenebilir. Kısa dönem tahmin sonuçları Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6: Kısa dönem denklemi tahmin sonuçları

Bağımlı Değişken: LogGDP (GSYİH)				
Bağımsız Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t istatistiği	Olasılık
D(LOG_EXPORT)	0.793469	0.119777	6.624535	0.0000***
C	-0.012568	0.026466	-0.474882	0.6380
ECM(-1)	-0.597630	0.133723	-4.469147	0.0001***

$R^2=0,6075$, Düzeltilmiş $R^2=0,5838$, F değeri (p olasılığı) = 25,547[0,000], DW İstatistiği = 1,896

Tablo 6'ya göre kısa dönemli hata düzeltme mekanizması çalışmaktadır. Nitekim hata düzeltme katsayısı (-0,5976) olasılık değerine göre istatistiksel olarak anlamlıdır ve beklendiği üzere -1 ile 0 arasındadır. Sonuç olarak kısa dönemde meydana gelebilecek dengesizliklerin % 59'u bir dönem sonra düzelmekte bir başka deyişle değişkenler arasında kısa dönemli ilişki görülmektedir. Bağımlı değişken dikkate alınarak normalleştirilmiş denkleme şöyledir.

$$\text{LogGDP} = 7,9448 * C + 0,0076 * T + 0,7483 * \text{LogEX} \quad (7)$$

Eşitliğe göre, ihracatta sağlanacak % 1'lik gelişme, ekonomik büyüme değişkeninde % 0,74'lük bir artış yaratacaktır. Sonuç olarak Türkiye'de uzun dönemde ihracat artışı ekonomik büyümeyi pozitif etkilemektedir.

Ekonomik Büyüme ve İthalat İlişkisi

Bu bölümde ekonomik büyümeyle ithalat ilişkisi araştırılacaktır. Sınır testi için kullanılacak uygun gecikme uzunluğunun seçim kriterleri Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7: Gecikme uzunluğunun tespiti*

Gecikme (m)	AIC	SC	HQ
1	-1.5989	-1.3268	-1.5073

2	-1.9228*	-1.4693*	-1.7702*
3	-1.7423	-1.1074	-1.5287
4	-1.6157	-0.7994	-1.3411

* AIC, SC ve HQ kriterlerine göre en düşük değerin ikinci gecikmede olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu gecikmede Breusch-Godfrey LM testi 0,8626 değerini almıştır ve bu değer χ^2 kritik değerinden küçüktür. Yani modelde otokorelasyon yoktur.

Uygun gecikme belirlendikten sonra uzun dönemli ilişkinin olup olmadığını belirleyen F testi yapılacaktır.

Tablo 8: F istatistiği karşılaştırma tablosu*

k	F Değeri	Kritik Değerler	
		Alt Sınır	Üst Sınır
1	11,26	7,21	8,05

*Modelde (k) tane bağımsız değişken vardır. Alt sınır ve üst sınırı belirleyen kritik değerler Peseran vd. (2001)'den alınmıştır ve % 5 hata payına göre dikkate alınmışlardır.

Bulunan F değeri üst sınırın üzerinde olduğundan değişkenlerin eşbütünleşik olduğu yani aralarında uzun dönemli ilişkinin olduğu sonucuna varılmıştır.

Uzun dönem analizi

(5) eşitliğinin tahminiyle uzun dönem ilişkisi araştırılacaktır. Söz konusu model aracılığıyla uzun dönem katsayılarının anlamlı olup olmadığı test edilmektedir. Tahmin sonuçları aşağıda sunulmuştur.

Tablo 9: ARDL (2,2) eşitliği tahmin sonuçları ve uzun dönem sonuçları

Bağımlı Değişken: LogGDP (GSYİH)				
Bağımsız Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t istatistiği	Olasılık
LOG_GDP(-1)	0.870151	0.156018	5.577249	0.0000***
LOG_GDP(-2)	-0.528601	0.156988	-3.367135	0.0022***
LOG_IMPORT	0.689901	0.066680	10.34642	0.0000***
LOG_IMPORT(-1)	-0.635152	0.133928	-4.742477	0.0001***
LOG_IMPORT(-2)	0.530648	0.138024	3.844598	0.0006***
C	2.949099	1.362072	2.165157	0.0390**
@TREND	-0.004221	0.007112	-0.593529	0.5576
Uzun Dönem Sonuçları				
LOG_IMPORT	0.846016	0.067187	12.59200	0.0000***
@TREND	-0.002131	0.008231	-0.258864	0.7973
C	5.410254	1.484055	3.645589	0.0009***

* % 10, ** % 5 ve *** % 1 önem seviyesinde anlamlı. $R^2=0,9953$, Düzeltilmiş $R^2=0,9943$, DW istatistiği: 2,061, F İstatistiği: 995,006 (0,000), Otokorelasyon Testi (2)= 0,2302 (0,7959), Jarque-Bera Normallik Sınaması (2)= 0,9858 (0,6108),

Tablo 9'daki sonuçlar kontrol edildiğinde ithalatın ekonomik büyüme üzerinde etkisi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır.

Uzun dönemden sonra, seriler arasındaki kısa dönemli ilişki araştırılacaktır.

Kısa dönem analizi

Uzun dönem denkleminin hata terimlerinin bir gecikmeli değeriyle kısa dönem denklemi oluşturulur. Kısa dönem tahmin sonuçları Tablo 10'da sunulmuştur.

Tablo 10: Kısa dönem denklemi tahmin sonuçları

Bağımlı Değişken: LogGDP (GSYİH)				
Bağımsız Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t istatistiği	Olasılık
D(LOG_IMPORT)	0.764669	0.068121	11.22517	0.0000***
C	0.004130	0.017432	0.236939	0.8142
ECM(-1)	-0.408325	0.140132	-2.913866	0.0064***

$R^2=0,7946$, $Düzeltilmiş R^2=0,7818$, F değeri (p olasılığı) = 63,72 [0,000], DW İstatistiği = 1,4924

Kısa dönemde meydana gelebilecek dengesizliklerin yaklaşık % 40'ı bir dönem sonra düzelmekte yani değişkenler arasında kısa dönemli ilişki vardır. Bağımlı değişken dikkate alınarak normalleştirilmiş denkleme şöyledir.

$$\text{LogGDP} = 5,4102 * C - 0,0021 * T + 0,8460 * \text{LogIM} \quad (8)$$

Eşitliğe göre, ithalattan sağlanacak % 1'lik gelişme, ekonomik büyüme değişkeninde % 0,84'lük bir artış yaratacaktır. Hesaplanan bu katsayıya göre uzun dönemde Türkiye'de ithalatın ekonomik büyüme üzerinde ihracata (% 0,74) göre daha etkin olduğu söylenebilir. Bu nedenle ithalat denetiminin gerekli olmasının yanı sıra doğrudan ithalatı kısıtlayıcı iktisadi kararlara başvurulmaması gerektiği de açıktır.

İhracat ve İthalat İlişkisi

Çalışmanın bu bölümünde Türkiye'de ihracat ve ithalat arasındaki ilişki araştırılacaktır. Sınır testi için kullanılacak uygun gecikme uzunluğunun seçim kriterleri Tablo 11'de sunulmuştur.

Tablo 11: Gecikme uzunluğunun tespiti*

Gecikme (m)	SC	HQ
1	-1.546060*	-1.726602*
2	-1.270263	-1.571166
3	-1.074761	-1.496025
4	-1.090942	-1.632567

* SC ve HQ kriterlerine göre en düşük değer birinci gecikmedir. Söz konusu gecikmede Breusch-Godfrey LM testi 0,8459 değerini almıştır ve bu değer χ^2 kritik değerinden küçüktür. Yani modelde otokorelasyon bulunmamaktadır.

Uygun gecikme belirlendikten sonra uzun dönemli ilişkinin olup olmadığını belirleyen F testi yapılacaktır.

Tablo 12: F istatistiği karşılaştırma tablosu*

k	F Değeri	Kritik Değerler	
		Alt Sınır	Üst Sınır
1	62,55	7,21	8,05

*Modelde (k) tane bağımsız değişken vardır. Alt sınır ve üst sınırı belirleyen kritik değerler Peseran vd. (2001)'den alınmıştır ve % 5 hata payına göre dikkate alınmışlardır.

Bulunan F değeri üst sınırın üzerinde olduğundan değişkenlerin eşbütünleşik olduğu yani aralarında uzun dönemli ilişkinin olduğu sonucuna varılmıştır.

Uzun dönem analizi

(5) eşitliğinin tahminiyle uzun dönem ilişkisi araştırılacaktır. Söz konusu model aracılığıyla uzun dönem katsayılarının anlamlı olup olmadığı test edilmektedir. Tahmin sonuçları aşağıda sunulmuştur.

Tablo 13: ARDL (1,0) eşitliği tahmin sonuçları ve uzun dönem sonuçları

Bağımlı Değişken: LogEX (İhracat)				
Bağımsız Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t istatistiği	Olasılık
LOG_EXPORT(-1)	0.305287	0.069187	4.412514	0.0001***
LOG_IMPORT	0.683288	0.066308	10.30476	0.0000***
C	0.001511	1.222884	0.001236	0.9990
@TREND	0.000274	0.007009	0.039065	0.9691
Uzun Dönem Sonuçları				
LOG_IMPORT	0.866111	0.079108	10.94850	0.0000***
@TREND	0.018454	0.009692	1.904004	0.0654
C	2.452455	1.747372	1.403511	0.1695

* % 10, ** % 5 ve *** % 1 önem seviyesinde anlamlı. $R^2=0,9956$, Düzeltilmiş $R^2=0,9952$, DW istatistiği: 1,806, F İstatistiği: 2441,116 (0,000), Otokorelasyon Testi (1)= 0,2872 (0,5958), Jarque-Bera Normallik Sınaması (1)= 2,3961 (0,3017),

Tablo 13'te verilen uzun dönem katsayıları incelendiğinde, ithalatın ihracat üzerinde etkisi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır.

Uzun dönem ilişki incelendikten sonra, seriler arasındaki kısa dönemli ilişki araştırılacaktır.

Kısa dönem analizi

Uzun dönem denkleminin hata terimlerinin bir gecikmeli değeriyle kısa dönem denklemi oluşturulur. Kısa dönem tahmin sonuçları Tablo 14'te sunulmuştur.

Tablo 14: Kısa dönem denklemi tahmin sonuçları

Bağımlı Değişken: LogEX (İhracat)				
Bağımsız Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t istatistiği	Olasılık
D(LOG_IMPORT)	0.664755	0.067998	9.776049	0.0000***
C	0.053533	0.017354	3.084673	0.0041
ECM(-1)	-0.657101	0.116714	-5.630024	0.0000***

$R^2=0,7734$, Düzeltilmiş $R^2=0,7596$, F değeri (p olasılığı) = 56,3158 [0,000], DW İstatistiği = 1,5584

Kısa dönemde meydana gelebilecek dengesizliklerin yaklaşık % 65'i bir dönem sonra düzelmekte bir yani değişkenler arasında kısa dönemli ilişki görülmektedir. Bağımlı değişken dikkate alınarak normalleştirilmiş denkleme şöyledir.

$$\text{LogEX} = 0,4524 * C + 0,0184 * T + 0,8661 * \text{LogIM} \quad (9)$$

Eşitliğe göre, ithalattan sağlanacak % 1'lik gelişme, ihracat değişkeninde % 0,86'lık bir artış yaratacaktır. Diğer bir deyişle Türkiye'de ihracat ithalata büyük ölçüde bağımlıdır.

Yine bu göstergeye göre olası bir ithalat kısıtlaması ihracat artışını dolayısıyla ekonomik büyümeyi sekteye uğratacaktır.

Son olarak çalışmada ARDL testinin güvenilirliğini sağlamak açısından parametre istikrarını ölçmeye yarayan CUSUM ve CUSUMQ testleri yapılmıştır. Çalışmada ele alınan dönemin ciddi istikrarsızlıklara sahip olduğu düşünüldüğünde söz konusu testlerin sonuçlarının genel olarak kabul edilebilir düzeyde olduğu görülmüştür.

Sonuç

Dış ticaret dünyada özellikle haberleşme ve ulaşım teknolojilerinin gelişmesiyle istisnasız tüm ülkeler için yaşamsal bir zorunluluk haline gelmiştir. Uluslararası ticaretin ülkelere doğrudan gelir getirmesinin yanı sıra uzmanlaşma, kaynak kullanımında etkinlik, teknoloji transferi, iyi uygulamaların keşfedilmesi, rekabetin artarak firmaların etkinliğinin ve verimliliğinin artması, tüketicilerin faydasının artması ve kültürler arası diyalog vs. gibi daha birçok yararı vardır. Nitekim küreselleşme olgusu ve günümüzde hâkim iktisadi görüş haline gelen liberal yaklaşım serbest dış ticaret ilkesini baş tacı yapmıştır. Ekonomik büyüme arzusunda olan Türkiye de dünya ticaret sistemine özellikle 1980’li yıllardan itibaren entegre olmuştur ve hızla bu bütünleşmesini devam ettirmektedir.

İhracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki ikili ilişkilerin araştırıldığı bu çalışmada; uzun dönemde ekonomik büyümenin Aktaş (2009), Hye (2012), Bahattacharya ve Bahattacharya, (2016) ve Yurdakul ve Aydın’ın (2018) sonuçlarına benzer olarak hem ihracattan hem de ithalattan etkilendiği bulgulanmıştır. Yapılan analizlere göre ithalat ihracata nazaran büyüme üzerinde daha fazla etkilidir. Sonuç olarak bu çalışmaya göre Türkiye için hem “ihracata dayalı büyüme hipotezi” hem de “ithalata dayalı büyüme hipotezi” geçerlidir. Bununla birlikte yukarıdaki analizlerde değişkenleri içeren hata düzeltme mekanizmaları çalışmakta diğer bir deyişle çalışmadaki uzun dönemli söz konusu ilişkiler kısa dönemde de geçerliliğini korumaktadır. Bu da analiz sonuçlarının güvenilirliğini arttırmaktadır.

Diğer taraftan Türkiye’de kısa ve uzun dönemde ithalattan ihracata doğru nedensellik hipotezi de geçerlidir. Bu sonuç Kurt ve Berber (2008), Aktaş (2009) ve Çelik ve İlkay’ın (2016) sonucunu desteklemekte; fakat Ramos (2001), Tang (2006) ve Bozdağlıoğlu’nun (2007) sonucunu desteklememektedir. Diğer bir deyişle bu çalışmaya göre Türkiye’de ihracatın artışı ithalattaki artışa bağlıdır. Türkiye’de üretimde kullanılan ara ve yatırım mallarının ithal menşeli olması bu bağımlılığın sebebi olabilir. Sonuç olarak Türkiye’de ihracatın ithalata bağımlı olması ve ithalatın Türkiye’nin tüketici refahını arttırması nedeniyle doğrudan ya da dolaylı olarak olası bir ithalat kısıtlamasına gidilmesi rasyonellikten uzaktır. Fakat vergi ve teşvik uygulamalarıyla özellikle ekonomimizin üretim gücünü arttıracak ürünlerin ithalatının özendirilmesi sağlanabilir.

Kısacası, Türkiye’de kamu otoriteleri nasıl ki karayollarında trafiğin sorunsuz akması için işaret ve işaretçiler kullanıyorsa, benzer şekilde ülkemizde dış ticareti gerçekleştiren aktörleri temel ilkelere bağlı kalarak, ekonomik serbestiyi yaralamayarak ve çağın getirdiği risk ve belirsizlikleri de göz önünde tutarak etkin bir şekilde yönlendirmelidir.

Kaynakça

Abbas, S. (2012). Causality between exports and economic growth: Investigating suitable trade policy for Pakistan, *Eurasian Journal of Business and Economics*, 5(10), 91-98.

- Acaravcı, A. & Akyol M. (2017). Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımlar, dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisi, *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 3(1), 17-33.
- Ağayev, S. (2011). İhracat ve ekonomik büyüme ilişkisi: 12 geçiş ekonomisi örneğinde panel eştümleşme ve panel nedensellik analizleri, *Ege Akademik Bakış*, 11(2), 241-254.
- Aktaş, C. (2009). Türkiye’nin ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik analizi, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(2), 35-47.
- Awokuse, T.O. (2005). Export-led growth and the Japanese economy: evidence from Var and Directed Acyclic Graphs, *Applied Economics Letters*, 12, 849–858.
- Bakari, S. (2017). The nexus between export, import, domestic investment and economic growth in Japan, *MPRA*, (Paper No: 76110), 1-13.
- Bakari, S. (2017). The relationship between export, import, domestic investment and economic growth in Egypt: Empirical analysis, *Business Administration and Business Economics*, 2(36).
- Bhattacharya, M. & Bhattacharya, S. N. (2016). International trade and economic growth: Evidences from the BRICS, *Journal of Applied Economics and Business Research*, 6(2), 150-160.
- Bilgin, C. & Şahbaz, A. (2009). Türkiye de Büyüme ve İhracat Arasındaki Nedensellik İlişkileri, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 177-198
- Bozdağlıoğlu, E.Y.U. (2007). Türkiye’nin ithalat ve ihracatının eşbütünleşme yöntemi ile analizi (1990-2007), *Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 9(3), 213-224.
- Çelik, T. & İlkay, S.Ç. (2016), Türkiye’de ihracat ve ithalat arasındaki ilişkinin 1989-2015 dönemi için test edilmesi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(3), 961-969.
- Çetintaş, H. & Barışık, S. (2009). Export, import and economic growth: The case of transition economies, *Transit Stud Rev.* (15), 636-649.
- Demirhan, E. (2003). Büyüme ve ihracat arasındaki nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(4), 75-88.
- Elbeydi, K.R.M & Hamuda, A.M. & Gazda, V. (2010). The relationship between export and economic growth in Libya Arab Jamahiriya, *Theoretical and Applied Economics*, 17(1/542), 69-76.
- Engle, R.F. & Granger C.W.J. (1987). Co-integration and error correction: Representation, estimation and testing, *Econometrica*, 55(2), 251-276.
- Erdoğan, S. (2006). Türkiye’nin ihracat yapısındaki değişme ve büyüme ilişkisi: koentegrasyon ve nedensellik testi uygulaması, *Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F Dergisi*, 10(9), 30-39.
- Ersungur, M.Ş. & Doru, Ö. (2014). Türkiye’de dış ticaret ve ekonomik kalkınma ilişkisinin ekonometrik analizi: 1980-2010, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(3), 225-240.
- Göçer, İ. (2013). Ekonomik büyümenin belirleyicisi olarak ihracat: Gelişmekte olan Asya ülkeleri için yatay kesit bağımlılığı altında çoklu yapısal kırılmalı panel eşbütünleşme analizi, *Bankacılar Dergisi*, 86, 27-42.
- Gökmenoğlu, K.K. & Amin, M.Y. & Taşpınar, N. (2015). The relationship among international trade, financial development and economic growth: The case of Pakistan, *Procedia Economics and Finance*, 25, 489-496.
- Gül, E. & Kamacı, A. & Konya, S. (2013). Dış ticaretin büyüme üzerine etkileri: Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye örneği, *Akademik Bakış Dergisi*, 35, 1-12.
- Gül, E. & Kamacı, A. (2012). Dış ticaretin büyüme üzerine etkileri: bir panel veri analizi, *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 4(3), 81-91.
- Gümüş, M. (2017). BRIC ülkelerinde ihracat ve büyüme arasındaki ilişki: panel veri analizi, *Econder*, 1(1), 64-75.

- Hye, Q.M.A. & Lau, W.Y. (2015). Trade openness and economic growth: Empirical evidence from India, *Journal of Business Economics and Management*, 16(1), 188-205.
- Hye, Q.M.A. (2012). Exports, imports and economic growth in China: An ARDL analysis, *Journal of Chinese Economic and Foreign Trade Studies*, 5(1), 42-55.
- Korkmaz, S. & Aydın, A. (2015). Türkiye’de dış ticaret - ekonomik büyüme ilişkisi: Nedensellik analizi, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10(3), 47-76.
- Kurt, S. & Berber, M. (2008). Türkiye’de dışa açıklık ve ekonomik büyüme, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(2), 57-80.
- Mercan, M. & Göçer, İ. (2014). Ticari dışa açıklığın ekonomik etkileri: Orta Asya ülkeleri için ampirik bir analiz, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 10(22), 27-44.
- Mercan, M. & vd. (2013). The effect of openness on economic growth for BRIC-T countries: Panel data analysis, *Eurasian Journal of Business and Economics*, 6(11), 1-14.
- Özcan, B. & Çelebi, O. (2013). İhracata dayalı büyüme hipotezi Türkiye için geçerli mi?, *Yönetim ve Ekonomi*, 20(1), 1-14.
- Pata, U.K. (2017). Türkiye’de dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkileri: Toda-Yamamoto nedensellik analizi (1971-2014), *Atatürk Ün. İİBF Dergisi*, 31(1), 119-134.
- Pesaran, M.H. & Shin, Y. & Smith, R.J. (2001). Bounds testing approach to the analysis of level relationships, *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Peseran, M.H. & Shin, Y. (1997). An autoregressive distributed lag modelling approach to cointegration analysis, *Symposium at the Centennial of Ragnar Frisch*.
- Ramos, F.F.R. (2001). Exports, imports, and economic growth in Portugal: Evidence from causality and cointegration analysis, *Economic Modelling*, 18, 613-623.
- Ray, S. (2011). A causality analysis on the empirical nexus between export and economic growth: Evidence from India, *International Affairs and Global Strategy*, 1, 24-38.
- Sandalcılar, A.R. (2012). BRIC ülkelerinde ekonomik büyüme ve ihracat arasındaki ilişki: Panel eşbütünlük ve panel nedensellik, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(1), 161-179.
- Şahbaz, A., Ağır, H. & Yanar, R. (2014). Seçilmiş Asya Ülkeleri İçin İhracata Dayalı Büyüme Modeli Panel Nedensellik Analizi, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 22, 24-43.
- Şimşek, M. (2003). İhracata dayalı-büyüme hipotezinin Türkiye ekonomisi verileri ile analizi, 1960-2002, *D.E.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi*, 18(2), 43-63.
- Tang, T.C. (2006). New evidence on export expansion, economic growth and causality in China, *Applied Economics Letters*, 13, 801-803.
- Taştan, H. (2010). Türkiye’de ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkilerinin spektral analizi, *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2(1), 87-98.
- Telatar, O.M. & Değer, M.K. & Doğanay, M. A. (2016). Teknoloji yoğunluklu ürün ihracatının ekonomik büyümeye etkisi: Türkiye örneği (1996:Q1-2015:Q3), *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 30(4), 921-934.
- Temiz, D. (2010). Türkiye’de reel ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki: 1965-2009 dönemi, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(1-2), 71-82.
- Tunçsiper, B. & Rençber, E.Z. (2017). Dış ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi: Türkiye Örneği, *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 3(2), 619-630.
- Uçan, O. & Koçak, E. (2014). Türkiye’de dış ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki, *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(2), 51-60.
- Uçan, O. (2016). The relationship between export and economic growth in Turkey, *European Scientific Journal, Special Edition (June 2016)*, 61-70.
- Utkulu, U. & Kahyaoğlu, H. (2005). Ticari ve finansal dışa açıklık Türkiye’de büyümeyi ne yönde etkiledi? *Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni*, 13.

-
- Yapraklı, S. (2007). Ticari ve finansal dışa açıklık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki: Türkiye üzerine bir uygulama, *Ekonometri ve İstatistik*, 5, 67-89.
- Yıldırım, E. (2015). İhracata dayalı büyüme illüzyon mu? Simetrik ve asimetrik nedensellik testlerinden kanıtlar, *International Journal of Economic and Administrative Studies*, 8(15), 21-39.
- Yıldız, E.B. & Berber, M. (2011). İthalata dayalı büyüme: 1989-2007 Türkiye örneği, *Atatürk Ü. İİBF Dergisi*, 10. *Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu Özel Sayısı*, 165-179.
- Yurdakul, F. & Aydın, M. (2018). Ekonomik büyüme ve dış ticaret arasındaki ilişki: Türkiye üzerine bir uygulama, *Uluslararası İktisadi İdari İncelemeler Dergisi*, (18. EYİ Özel Sayısı), 23-36.
-

HISTORY

Orta Çağ Hindistan'ında Yönetim: Bayram Han'ın Ekber Şah'a Etkisi

Administration in Medieval India: Bayram Khan's Effect on Akbar Shah

Hüsne Hilal ŞAHİN*

Öz

Orta Çağ Hindistan'ı Türklerin Gaznelilerden sonra burada hükümet kurdukları ve devlet teşkilatlarını oturttukları devirlere denk gelmektedir. Bu dönemlerde Babür Şah tarafından temelleri atılan ve Hindistan tarihinde etkili Türk idaresinin başlamasında bir dönüm noktası olan Babürlüler devri kayda değer bir dönemdir. Türk devlet teşkilatı ve kültürünün Hindistan'da temsilcisi olan Babürler idaresi, Babür Şah'ın ardından Hümâyûn ve Ekber Şahlar tarafından idare edilmeye başlanmış ve bölge yönetimleri ile İran siyasi idaresi arasında bir denge unsuru olmuşlardır. Bayram Han ise Türk devlet geleneği doğrultusunda ülke içinde temelden yetişmiş bir devlet adamı olarak Hümâyûn Şah döneminden itibaren etkili konumda bulunmuş ve Ekber Şah hanedanlığında bürokratik gücün zirvesine oturmuştur. Onun bu yükselişi ve ülke politikasına yön veren tutumu 1556 ile 1560 yılları arasında yaşanmış ve Ekber Şah'ın onun gölgesinde kaldığını ileri süren bazı kimselerin faaliyetleri neticesinde Bayram Han, Ekber Şah tarafından görevinden alınmıştır. İşte bu çalışmamız Babürlüler devrinde hem önemli bir devlet adamı hem de çok yönlü bir aydın olan Bayram Han'ın yükselişi ve hanedanlık nezdindeki etkisi ile görevden uzaklaştırılarak itibarsızlaştırılmasını ana hatlarıyla incelemeyi ön görmüştür. Bu bağlamda çalışmada açıklama, karşılaştırma yöntemlerinden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Babürlüler, Hümâyûn Şah, Ekber Şah, Bayram Han, Hindistan.

Abstract

Medieval India corresponds to eras when Turks formed government here after Ghaznavids and placed their state organizations. During these periods, Baburid period is a considerable period that was founded by Babur Shah and was a milestone in beginning effective Turkish administration in Indian history. Baburid administration, which is representative of Turkish state organization and culture in India, was begun to be administered by Humayun and Akbar Shahs following Babur Shah, and it became a equilibrium element between regional administrations and Persian political administration. Bayram Khan, as a statesman who came up through the ranks within the country in line with Turkish state tradition, taken part in an effective position as from Humayun Shah period and reached the peak of bureaucratic power during Akbar Shah dynasty. His this rising and attitude which directed the country policy were experienced the years through 1556 and 1560, and he was suspended from the administration by Akbar Shah in consequence of activities by some persons who claimed that Akbar Shah was in Bayram Khan's shadow. Here our this study proposed in broke strokes to examine Bayram Khan's rising and his discredit by suspending from the duty with his effect in the presence of the dynasty, who was both a statesman and an all-rounder man during Baburid state period. In this context, we benefited from methods of explanation and comparison in the study.

Key Words: Baburid State (The Mughal Period), Humayun Shah, Akbar Shah, Bayram Khan, India.

Giriş

Coğrafi konumu itibariyle birçok devletin istilasına uğramış olan Hindistan, kadim Türk tarihinde önemli bir yere sahip olan Babür İmparatorluğu'na ev sahipliği yapmıştır. Bu imparatorluk, Hindistan'daki İslam kültürünün oluşumunda çok önemli bir rol oynamıştır. Dünyanın birçok bölgesine yayılarak oraların mamur edilmesinde önemli katkıları olan Türklerin, Hindistan'da da izlerini açık bir şekilde görmek mümkündür. Türklerin Hindistan üzerindeki etkilerinin ve hâkimiyet kurma çabalarının çok eski zamanlara dayandığı bilinmektedir. Buna rağmen bu sürecin Gaznelilerle (963-1186) başladığı kaydedilmekte olup Babür ile başlayan Türk-Hint İmparatorluğu dönemi Hindistan'da gerçekleştirilen bu gelişmelerin bir devamını oluşturmaktadır.

Bâbü Şah tarafından temelleri atılan Bâbürlü Devleti (1526-1858), Hindistan'da hüküm sürmüş önemli bir Türk-İslam devletidir. Asya kıtasında İslami gücün kurulması için bir adım olarak görülen Babürlü Devleti, Hindistan'da kültür ve medeniyetin gelişmesinde büyük bir rol oynayarak son derecede zengin bir tarihi miras bırakmıştır (Roux, 2015, s. 389; Kulke-Rothermund, 2004, s. 158). Hindistan'ın Müslümanlaşmasında önemli katkıları olan devlet,

* Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, hilal.sahin@giresun.edu.tr

Hindistan'da yaşayan farklı etnik ve dinî grupları 300 yılı aşkın bir zaman diliminde adaletle yönetmiştir. Bu zaman diliminde birçok alanda en az hükümdarlar kadar etkili isimlerin söz sahibi olduğu görülmektedir. Babürlüler Döneminde karşımıza fikirleri, icraatları ve entelektüel tutumu ile Bayram Han çıkmaktadır. Bayram Han, Hümâyûn Şah döneminden başlayarak bilhassa stratejik siyasetiyle etkili olmaya başlamış; bu imajı onu Ekber Şah çağında zirveye oturmuştur. Öyle ki o dönemde Bayram Han hükümdarla eşdeğer görülmüştür.

Hümâyûn Şah Dönemi

Hümâyûn Şah, Babürlülerin (1526-1858) ikinci hükümdarıdır. 6 Mart 1508'de Kâbil'de doğmuştur. Babür Şah'ın Mâhım Begüm'den doğan büyük oğludur. Hümâyûn Şah, iyi bir asker, âlim ve şair olarak yetişmiştir. Gençliğinden itibaren, babasının bütün askeri harekâtına katılmıştır. Hindistan Türk imparatorlarının 52.sidir. Hümâyûn Şah geçtikten sonra (1530-1540) büyük güçlüklerle karşılaşmıştır (Şahin, 2014). Ülkedeki karışıklıklar, Şir Şah'a yenilmesi ve kardeşler arasındaki birliğin bozulması karşısında Hümâyûn Şah, İran'a iltica etmek zorunda kalmıştır. Hümayun Şah'ın Hindistan'dan gitmesiyle Babürlüler 15 yıl süre ile Hindistan tahtını ellerinden kaçırmışlardır.

Hümâyûn Şah, Safevi hükümdarı Şah Tahmasp'tan aldığı yardımcı kuvvetlerle tekrar Hindistan'a yönelmiş ve iki yıl içerisinde Kâbil, Kandeher ve Bedahşan'ı geri alarak Hindistan'da hâkimiyetini yeniden tesis etmiştir (Merçil, 1991, s. 356).

Bayram Han Dönemi

Karakoyunlu Türkmenlerinin Baharlı kabilesinden olan Muhammed Bayram Han, XVI. asrın başlarında Seyfali Ailesinin bir ferdi olarak muhtemelen 1504 yılında Badenşah'ta dünyaya gelmiş; XVI. yüzyılın devlet adamı, komutanı, filozofu ve sadrazamı gibi tanımlamalara münhasır bir şahsiyettir. Şunu belirtmek gerekir ki Bayram Bey'e Han unvanını Şah Tahmasb vermiştir (Ray, 1949). Hümâyûn Şah'ın adamına İran Şah'ının unvanı vermesi de oldukça kayda değer bir olaydır. Bayram Han'ın ataları Timurlular devrinde hükümet emrinde ordu mensubuydu. Bayram Han'ın babası Şıralı Bey Herat'ta kalmış, Sultan Hüseyin Baykara'nın (1471-1506) sarayında da hizmet etmiştir. Bayram Han, çocukken yetim kalmış, daha sonra Belh'e göçmüş ve askerî eğitim almıştır. İran'da Safeviler Devleti'ni kuran Şah İsmail Hatâî (Hatâyî) (1487-1524) yiğit Türkmen gençlerini, bu arada Bayram Han'ı yanına çekmiştir. Bayram Han, Babür Şah (1526-1530), Hümâyûn Şah (1530,-1556) ve Ekber Şahların (1556-1605) hükümdarlığı devrinde eşsiz bir kumandan ve devlet adamı olarak şöhret kazanmıştır (Eraslan, 1993, s.168-176; Bayur, 1937, s. 93).ⁱ Orta Asya, Horasan, Hindistan konusunda oldukça bilgilidir. Farsçayı şiir yazacak derecede iyi bilen Bayram Han, *Divan*'ında Özbek, Türkmen, Kırgız, Karakalpakların ortak dili olan Çağatayca şiirlerin yanında Farsça ve Hint dillerinde şiirlere de yer vermiştir. Bu şiirleriyle Yakın Doğu halkları kültürlerinin iyi ilişkiler çerçevesinde gelişmesinde büyük rol oynamış ve halklar arasında edebî dostluk köprüsü kurmuş bir söz ustası olarak da tanınmıştır. Bayram Han, siyasal kariyerinde başarısızlığa düşse de şairliğiyle büyük bir etki bırakmıştır (Han, 2017, s. 12).

Bayram Han'ın iktidar dönemi Babürlüler için önemli bir aşamayı temsil etmektedir. Bayram Han, Babürlülerin gelecekteki genişlemesinin temellerini atmıştır (Khan, 1965).

16 yaşından itibaren Babür ordusuna hizmet eden Bayram Han, askerlikten sonra *Hân-ı Hânân* (Barâni, 1862, s. 238)ⁱⁱ unvanını alarak zamanın en önemli isimlerinden biri olmuştur (Ray, 1949). Bâbürlüler de *hân-ı hânân* unvanını benimsemiş ancak bu unvanı alan kişilerin devlet içindeki görevleri zaman zaman değişiklik göstermiştir (Rapson, 1937, s. 95). Bâbü Şah, *Vekâyisi*'nde Hindistan'da çok itibar gören emirlere *âzam-ı hümâyun*, *hân-ı cihân*, *hân-ı hânân* gibi unvanlar verildiğini belirtmektedir. Hümâyûn Şah da devlet teşkilâtında Hân-ı Hânânlık unvanını muhafaza etmiş ve oğluna atabey olarak seçtiği Bayram Han'a bu unvanı vermiştir

(Damodar, 1998). Mirza Abdürrahim, Abdurrahman ve Muîn gibi meşhur Bâbürlü devlet adamları da *hân-ı hânân* unvanı ile görev yapmışlardır (Konukçu, 1997, s. 551-522).

Babür Şah'ın hizmetinde bulunduktan sonra Hümâyûn Şah'ın maiyetine giren Bayram Han, emirü'l-ümerâ ve danışman olarak görev yapmıştır (Nazarov, 1997, s. 169-171; Ray, 1992, s. 70). Hümâyûn Şah, kardeşlerine ait yerleri ele geçirmeyi, yeniden Hindistan üzerine yürümeye karar verdiğinde Bayram Han, onun bu niyetini onaylamayarak İran'a gitmesini tavsiye etmiştir. Kaybettiği tahtını geri almak için Safevi Hükümdarı Şah Tahmasb'ın desteğini kazanmak isteyen Hümâyûn Şah, Bayram Han'ın tavsiyesine uymuştur. Hindistan'da Babürlü Devleti'nin yeniden tesisi için Babür-Safevi ittifakının gerekli olduğunu düşünen Bayram Han, geçmişte Babür Şah ve Şah İsmail arasında kurulan ittifaka dayanarak Hümâyûn Şah'ın da burada şansını denemesini istemiştir.

Yılmaz Öztuna da, Hümâyûn Şah'ın Kâbil'de iken Kanuni Sultan Süleyman'a bir mektup göndererek İran'ı ortadan kaldırıp paylaşmayı teklif ettiği, yalnız Horasan'ı istediği, Safevi İran'ın geri kalan bütün topraklarının Osmanlı'ya geçmesini kabul ettiğini bildirdiğine işaret etmektedir (2005, s. 862).

Bu hususta Hümâyûn Şah, vaktiyle Babür Şah ile Şah İsmail arasında kurulmuş olan yakın ilişkilerin bu defa da Şii olan Bayram Han, aracılığıyla kurulabileceğini düşünmüştür. Bu cümleden olarak Hümâyûn Şah, elçi olarak Bayram Han'ı, Şah Tahmasb ile buluşmak üzere Gazve'ye göndermiştir. Bayram Han için çok önemli olan bu görüşme ilk etapta başarılı geçmese de Şah Tahmasb üzerinde büyük tesir bırakmıştır. Şah, Bayram Han'ın bilgi, sağduyu ve siyasi görüşünden etkilenmiştir. Bayram Han'ın, Hümâyûn Şah'ın başından geçen zorlukları Şah'a anlatması hükümdarına olan sadakatinin bir göstergesi olarak görülmüş ve Şah Tahmasb gereken desteği göstereceği yönünde ona güvence vermiştir. Ancak bazı şartlar sunan Şah, babası Şah İsmail'in Babür Şah'a uyguladığı politikanın devamı olarak Bayram Han'ın Şii mezhebine girmesini ve kafasını kazıtarak başına da Fars sopbaçınıⁱⁱⁱ giymesini talep etmiş fakat Bayram Han, sadece bir hükümdara hizmet etmekte olduğunu, Şii sopbaçını giymeyi de kendisine sadece o hükümdarın buyurabileceğini kesin şekilde ifade ederek reddetmiştir. Buna öfkelenen Şah Tahmasb ona gözdağı vermek amacıyla daha önce ölüm cezasına çarptırılmış olan birkaç kişiyi gözünün önünde infaz etmiştir. Şah Tahmasb, Hümâyûn Şah'a bir mektup göndererek onu çağırınca kadar beklemesini istemiştir (İslam, 1970, ss. 18-20). Bunun üzerine Şah Tahmasb bir ferman çıkararak Hümâyûn Şah'ın Şii mezhebini kabul etmesinin yanı sıra bazı şartlar sunmuştur. Hümâyûn da bu şartları kabul etmemiş ve ölse de öz mezhebinden (ehlisünnet) dönmeyeceğini Bayram Han'a bildirmiştir (Ray, 1992, ss. 22-24). Bayram Han böyle bir ortamda, Şah'ın ortaya koyduğu şartların kabul edilmesi gerektiği ve başka bir çarenin kalmadığı konusunda Hümâyûn Şah'ı ikna etmiştir. Bu hususla ilgili olarak Gülbeden Begüm, *Hümâyûnnamesi*'nde Tahmasb'ın, Hümâyûn Şah'ın Hindistan'da Şii inancını yayararak güçlendirdiği takdirde ona gerekli desteği vereceğini yazmaktadır (1987, s. 95).

Babürlü Devleti'ni ayakta tutmak için tek çaresinin Safevilerin desteğini almak olduğunu düşünen Hümâyûn Şah'ın, Babür Şah'ın Şah İsmail'in desteğini almak için Şiiliği kabul etme siyasetini, kendisi üzerinden şekillendirmeye çalıştığı; en azından davranışlarını Şiiliğe uygun olarak düzenlemeye başladığı rivayet edilmiştir. Bu hususta Hümâyûn Şah'ın Şiiliğe meyiletmesinde en yakın adamı aynı zamanda akıl hocası olan Bayram Han'ın etkisinin olduğu görüşü ağırlık kazanmaktadır (Oruç ve Dağlar, 2016, ss. 665-670). Bu anlaşma Bayram Han'ın diplomatik zaferi olarak görülmüştür. Verdiği karardan ilk etapta pişman olmaya başlayan Hümâyûn Şah'ın, Bayram Han'ın gerçekleştirdiği hizmetlerden son derece memnun kalmıştır. Bayram Han ile Hümâyûn Şah'ın İran topraklarındaki yolculuğu tamamlanmış ve Şah Tahmasb, Bayram Han'a sarayda baş vezirlik ayrıca Diyarbekir ve Azerbaycan'ı vermiş ancak o, sadece Sultan'a hizmet edeceğini açıkça belirtmiştir.

Hümâyûn Şah'ın, Bayram Han'ın bilge, güvenilir ve sadık biri olmasından duyduğu memnuniyeti "Ailemizde senin kadar ışık saçan başka bir kimse yoktur" cümlesiyle dile getirmiştir (Qureshi, 1970, s. 45) Devam eden süreçte Bayram Han, en zor günlerinde daima Hümâyûn Şah'ın yanında yer almış ve Hindistan'ın yeniden ele geçirilmesinde onun en büyük destekçisi olmuştur.^{iv} Hümâyûn Şah 1556 yılında ölünce yerine 13 yaşındaki oğlu Ekber Şah geçmiş ve Şah Tahmasb için Kandahar'ı yeniden alma fırsatı doğmuştur.

Ekber Şah Dönemi ve Hindistan

Babürlülerin üçüncü hükümdarı olan Ekber Şah'ın resmî adı Ebu'l Feth Celâleddin Muhammed Ekber Şah'tır. 23 Kasım 1542'de Ömerkot'ta dünyaya gelmiştir. Annesi Hümâyûn Şah'ın ikinci eşi Hamide Banu Begim'dir (Allâmî, 1897, s. 67).

Bilindiği üzere Hindistan Türk tarihinde 1540-1555 yılları, imparatorluğun zayıflamaya başladığı devirdir. Bunun başta gelen sebeplerinden biri, Babürlü Devleti'nin henüz yeni teşekkül etmiş olmasıdır. Babür Şah'ın bazı Afgan hanlarına Hindistan'da yer vermesi, Hümâyûn Şah'ı vasi tayin etmesi ve onun hâkimiyetindeki bölgelerin eşit olarak paylaşılmaması devleti istikrarsız bir duruma getirmiştir. Devletin bu karışık durumu, Hindistan'daki Afganların lideri Şir Şah'ın başarılı olmasının ve sonuç olarak Hümâyûn Şah'ın Hindistan'ı bir süre terk etmesine neden olmuştur. Hümâyûn Şah 1555'te, kaybettiği toprakları yeniden almaya çalışırken Şehzade Ekber Şah da emrindeki kuvvetlerle babasına yardım ediyordu. Aynı yıl Hümâyûn Şah, ele geçirdiği Sirhind Kalesi'ni geri almak için hücumla geçen İskender Sûrî'ye karşı oğlunu göndermiş ve onun emrinde ordu büyük bir zafer kazanmıştı. Afgan nüfuzunun Pencap ve Agra'da kırılmasından sonra Hümâyûn Şah, Bayram Han'ın atabeyliğinde Ekber Şah'ı Pencap valiliğine tayin etti. Ekber Şah burada büyük bir maharetle gönlünü kazandığı halkı yeniden Bâbürlülere bağlamıştır (Konukçu, 1994, s. 542).

Ekber Şah, Hindistan'ı tek bir merkezî idare altında toplamayı başaran ilk hükümdar olmuştur. Ekber Şah zamanında Babürlüler, Hindistan'da en ihtişamlı dönemini yaşamış ve 1556'dan 1605 yılına kadar devam eden fetihlerle çok bölgeli bir imparatorluk kimliği kazanmıştır. Tarihçiler ve bilim adamlarının en çok ilgisini çekmiş hükümdarlardan biri olan Ekber Şah, bir düşünür ve reformist olarak da dikkat çekmiştir (Allâmî, 1897, s. XI). Reformları, sosyal, siyasi ve ekonomik alanlardaki uygulamalarının tümü farklı etnik unsurlardan oluşan halkını hoşnut etmeye yöneliktir. (Konukçu, 2002, s. 751).

Ekber Şah, bu amaçla Hindistan'daki bütün inançlara saygı esasına dayanan bir siyaset izledi. Sadece İslam'ın temsilcisi olmamış, bütün mezhepler ve dinler arasında karşılıklı bir anlayış ve müsamaha duygusunun yerleşmesi için çaba göstermiştir. Farklı görüşleri uzlaştırmak için çeşitli inançların temsilcilerini bir araya getiren düzenli toplantılar yapmıştır (Çağlayan, 2002, s. 158).

Ekber Şah Döneminde Bayram Han

13 yaşında tahta çıkan Ekber Şah babası Hümâyûn Şah öldüğü zaman, babasının tecrübeli bir komutanı ve arkadaşı aynı zamanda kendisinin de atalığı olan Bayram Han ile Pencap'da bir kasaba olan Kalaunur'dadır (Ali, 1968, s. 44). Babası öldüğünde Ekber Şah, Seydi Ali Reis ile görüşmüş onun tavsiyeleriyle tahta geçmeye hazırlanmıştır (Konukçu, 2002, s. 751). Ekber Şah'a büyük destek veren Bayram Han, Delhi'de büyük bir tören düzenletmiş, 14 Şubat 1556'da Ekber Şah'ı tahta çıkararak Delhi Cuma Cami'sinde adına hutbe okutmuştur (Qureshi, 1970, s. 48; Rutherford, 2011, s. 12-14; Smith, 1919, s. 85). Devleti idare edemeyecek kadar küçük yaşta olan Ekber Şah idari işleri *Han Baba* dediği Bayram Han'a bırakmış böylece

devletin idaresi dört yıl boyunca Bayram Han'ın nüfuzunda olmuştur (Haig, 1928, s.62)*. Bu dönemde çocuk yaşta birinin tahta geçmesini fırsat bilen Afgan Adilşah, büyük bir ordu ile harekete geçmiş ve Delhi'yi ele geçirmiş ise de Bayram Han'ın cesur girişimleri sayesinde Afgan tehlikesi bertaraf edilmiştir (Smith, 1916, s. 28).

Bayram Han'ın Ekber Şah Üzerindeki Etkisi

Bayram Han bir nevi Ekber Şah'ın akıl hocası konumunda olup Ekber Şah'ın yetişmesinde büyük role sahiptir. Ekber Şah devlet yönetimini tam anlamıyla güvence altına alana kadar Bayram Han, onun en güçlü destekçisi, koruyucusu ve en donanımlı danışmanı olmuştur. Bayram Han'ın güçlü ve otoriter bir devlet adamı olmasında askerî ve diplomatik becerileri her zaman etkili olmuştur (Khan, 1965, s. 352).

Babürlü Devleti'nde Bayram Han'ın Ekber Şah üzerindeki etkisi 1556-1560 yılları arasında yaşanmış ve onun naiplik dönemine *Bayram Han Dönemi* adı verilmiştir. Bu dönem boyunca Ekber Şah, Bayram Han'ın tavsiyeleri doğrultusunda yönetimini sürdürmüştür (Qureshi, 1967, s. 50). Bayram Han, devletin koruyuculuğu üstlenmiş ve böylece yönetimi güvence altına almıştır. O, Hintlilerce “prens-baba” olarak da tanınmıştır (Garbe, 1909, ss. 161-201).

Bayram Han'ın her sözü, Ekber Şah'ın üzerinde o kadar etkiliydi ki av düşkünü olarak bilinen Şah'ın avını yarıda bırakıp dönmesini dahi sağladığı rivayet edilmektedir. Öyle ki, Ekber Şah, ava gittiği bir gün adamlarının “Hükümdarım, Bayram Han derhâl ordugâha dönmenizi istiyor. Delhi, Hemu kuvvetlerinin saldırısına uğradı...” sözü üzerine döndüğü söylenmektedir (Rutherford, 2011, ss.12-14).

Ekber Şah, devletin başına geçtiği sırada Kabil-Kandehar dağlık bölgesi dışında Pencap'la Delhi bölgesin, iyi durumda olmayıp Hemu (Himu) adındaki vezir *Raca Bikramaditya* unvanını alarak mahalli kuvvetleri etrafında toplamış ve hâkimiyet mücadelesine girmiştir. Hemu Agra'ya ilerleyerek şehre hâkim olmuş daha sonra Delhi üzerine yürümüştür. Delhi Valisi Terdi Beg onunla yaptığı savaşı kaybederek çekilmek zorunda kalmış ve Hemu Delhi'ye hâkim olmuştur.

Bayram Han, Ekber Şah'ın, koruyucusu ve vasisi sıfatıyla Hemu üzerine yürümüş; 5 Kasım 1556 Panipat'taki ikinci savaşta Hemu yaralı olarak yakalanmış ve öldürülmüştür (Smith, 1916, s. 43). Ekber Şah'a danışmadan Hemu'nun ölümüne karar veren Bayram Han'ın bu davranışı, gücünün bir kanıtı olarak değerlendirilebilir (Jamsari, 2017, s. 769).

Öte yandan Delhi'yi Hemu'ya karşı savunmayı başaramayan Vali Tardi Bey'in infaz edilmesi Bayram Han'ın gözden düşmesine neden olmuş ve Tardi Bey'in infazı ülkenin ileri gelenleri tarafından keyfi bulunmuştur. Kendilerinin de Bayram Han'ın iktidarı devam ettiği sürece tehlikede bulduklarını düşünenler, Bayram Han'ın azli konusunda Ekber Şah'ı etkilemeye başlamıştır. Terdi Beg'in öldürülmesi meselesi, Ekber Şah yönetiminin tartışılan noktalarından biri olarak kalmış, kimi yazarlar bu olayı siyasetin bir gereği olarak değerlendirse de birçoğu da bunu kınayarak Bayram Han'ı eleştirmiştir (Smith, 1916, s. 43).

Şunu belirtmek gerekirse Kuzey Hindistan'daki Türk hâkimiyeti yeniden sağlanmış (Biswal, 2016, s. 185-200) ve Ekber Şah, Delhi, Agra, Lahor, ve Caunpur arasında kalan bölgeyi kontrolü altına almıştır. Böylece Kuzey Hindistan'ın askerî ve siyasi can damarı ve önemli tarım ve ticaret merkezi olan bu topraklar Babürlüler Devleti'ne katılmıştır (Allâmî, 1989, s. 227).

* Bazı eserlerde Bayram Han'ın kendisini Ekber Şah'ın babası olarak gördüğü için bu unvanı aldığına yer verilmektedir (Beveridge, 1997, s. 422-423)

Bayram Han'ın Babürlüler Devleti'nin oluşması, gelişmesi, güçlenmesi ve yükselmesinde büyük hizmetleri olmuş; gücü zirveye ulaşmıştır. Bayram Han, siyasi olarak Racputlarla dostane ilişkiler kurmaya gayret etmiştir. Han'ın bu tutumu Racputların Ekber Şah'a yakınlık duymalarını sağlamış ve Raja Bhar Mai sarayı ziyaret etmiş ve Ekber Şah'ın yanında olduklarını beyan etmiştir (Allâmî, 1897, s. 45). Bu olay siyasi açıdan önemlidir. Ekber Şah, tahtta yerini sağlamlaştırdıktan sonra genişleme politikası izlemiş ve Gujarat, Bihar, Bengal, Pencap ve bütün kuzeybatıyı, Deccan'da Ahmednagar, Berar, Burhanpur, Asisgarh vb. yerleri Babürlülerin kontrolüne almıştır. 1567'ye gelindiğinde, Ekber Şah Kuzey Hindistan'ın tartışılmaz hükümdarı konumuna yükselmiştir (Holt, Lambton ve Lewis, 1977, s. 58-62).

Bayram Han'ın Azledilmesi

Ekber Şah, Bayram Han'ın stratejisine her zaman ve her şartta güvenmiş ancak gün geçtikçe onun halk nezdinde duruşunun kendisine gölge düşürmeye başladığını fark etmiştir. Bayram Han'ın Ekber Şah'a olan yakınlığı ve dolayısıyla saraydaki nüfuzu, yönetimde mutlak yetki kullanması ve memurlarını önemli mevkilere getirmesi ülkenin ileri gelenleri tarafından sevilmemesine ve kıskanılmasına yol açmıştır. Öyle ki Bayram Han'ın göreve getirdiklerine Han ve Sultan gibi unvanlar vermeye başlaması gerek Hükümdar gerekse ileri gelenlerce hoş karşılanmamıştır. Öte yandan Bayram Han'ın Şii mezhebinden olması, Hükümdarın, halkın ve ileri gelenlerinin Sünni olması beraberinde birtakım olumsuzlukları da getirmiştir. Sünni çoğunluk Şii birinin bu denli nüfuz sahibi olmasının yanlış olduğu kanaatiyle Ekber Şah'ı etkilemeye başlamıştır. Bayram Han'ın Ekber Şah üzerindeki etkisini eleştiren soylular, bazen hükümdarın otoritesini görmezden gelerek buna karşı olduklarını açıkça beyan etmişlerdir (Khan, 1973, ss. 59-64). Zira o bu aşamada otoriteyi sıkı tutmak için çeşitli idari reformlar yapmış ve neticede Bayram Han'ın görevine son vermenin doğru olacağına kanaat getirmiştir.

Ekber Şah'ın böyle bir karar almasında Bayram Han'ın tamamen kontrolü ele geçirmesi ve bağımsız hareket etmesi önemli bir neden olarak görülmüş; bilhassa saray entrikaları Bayram Han'ın düşüşünde en önemli faktör olmuştur. Bayram Han'ın giderek kendini daha da ön plana çıkarması, her konuda mağrurlanması herkesi rahatsız etmeye başlamış bu durum sarayda kıskançlıkların artmasını da beraberinde getirmiştir.

Yaşanan olumsuz gelişmeler ve saray entrikaları Ekber Şah'ın, Bayram Han'ın sadakatinden şüpheye düşmeye başlamasına neden olmuştur. Hatta Bayram Han'ın kendisini tahttan indirerek Kamran'ın[†] oğlu Abul Kasım'ı tahta geçirmek istediğini sezmesi, Ekber Şah tarafından belki de bardağı taşıran son damla olmuştur. Diğer yandan Bayram Han hakkında olumsuz sözler söyleyerek Ekber Şah'ı Bayram Han'a karşı kıskırttığı söylenen Ekber Şah'ın sütanesi Maham Anaga'nın oğlu Adham ile Şahabuddin'in de, Han'ın gözden düşmesinde oldukça etkili olduğu bilinmektedir. Smith, Maham Anaga'nın Bayram Han'ın yerine geçerek iktidarını ilan etmek amacıyla olduğunu ve bu yönde yapılan gizli anlaşmada çok önemli bir rol oynadığını belirtmektedir (Rashid, 1967, s. 50).

Ekber Şah, Bayram Han'ı görevden uzaklaştırmak için, avlanma bahanesiyle Agra'ya gideceğini söylemiş ancak Delhi'ye giderek oradan bir ferman yollamıştır. Fermanda Bayram Han'ın görevine son verdiği ve istediği yere gitmesini belirtmiştir.

Bayram Han'ın iktidarı 1556 yılından 1560 yılına kadar dört yıl sürmüştür; 1560 yılında Ekber Şah tarafından azledilmiştir. Bayram Han, bir ömür boyu sadakatine leke sürüleceğini ve hain olarak görüleceği endişesiyle kararı reddetse de sonradan Mekke'ye gitmeyi kabul etmiştir (Qureshi, 1970, s. 51; Smith, 1919, s. 45). 31 Aralık 1560'da Mekke'ye giderken Kathyavar bölgesinde bir Afganlı tarafından suikasta uğrayan Bayram Han'ın ölümü Ekber Şah'ı derinden etkilemiş ve en yakınına kaybetmenin verdiği acıyla onu Mekke'ye gönderdiğine pişman

[†] Kamran olarak da bilinen Kamran Mirza, Babür Şah'ın ikinci oğludur.

olmuştur. Annesi Hamide Banu'nun Bayram Han konusunda Ekber Şah'a kızgınlığı ve sözleri annesinin ne kadar haklı olduğunu düşündürmüş ve annesine giderek:

“Anne beni affet. Haklıydın. Bayram Han'ı asla göndermemeliydim. Tanrı beni cezalandırdı.” (Rutherford, 2011, s. 24) demiş. Hamide Banu da Ekber Şah'a “Bayram Han ailemizin bir üyesi gibiydi. Onun ölümü kalbimi acıtıyor. Ama seni cinayetten suçlamıyorum ve kendini suçlamamalısın. Onun etkisinden kurtulmak istedin ama asla ona zarar vermek istemedin, bunu biliyorum. Ekber...” (Rutherford, 2011, s. 24) diye karşılık vermiştir. Ekber Şah, üzerinde Bayram Han'ın tesiri hâlâ devam etmekteydi. Ekber Şah, Bayram Han'ın yokluğunda kaybolmuş ve her yerde adeta onu görüyordu. Vefası, hizmetleri, öğretileri vs. gözleri sanki Ekber Şah'ın üzerindeydi hâlâ. Ekber Şah, kendisine Maham Anaga'nın ve diğerlerinin etkisinde kaldığını; çünkü düşüncelessizce, bencilce, aceleyle ve yönetmeyi istediği için kötü düşünmek istediğini itiraf etmiştir (Rutherford, 2011, ss. 23-26).

Bayram Han'ın Kişiliği

Ekber Şah, Bayram Han'ın katiline en ağır cezanın verilmesini emretmiş: “Bunu kim yaptı? Katilini hemen bulun. Onun işkenceyle yavaş yavaş ölmesini ve etinin de köpeklerle atılmasını emrediyorum.” (Corlier, 2011, ss. 152-159) diyerek acısını ve şaşkınlığını dile getirmiştir.

Badayuni, Bayram Han'ı şöyle anlatmaktadır: “Bilgelik, cömertlik, alçak gönüllülük, sadakatle herkesi geride bırakırdı. Hindistan'ın ikinci kez fethi ve imparatorluğun kurulması onun tükenmek bilmeyen gayreti, gücü ve dirayetli politikası sonucu gerçekleşti. Ancak ikiyüzlüler Ekber Şah'ı ona karşı kışkırtılar...” (Rapson, 1937, s. 89)

Bayram Han'ın yiğitliği, cesareti, vakarı, vefalılığı gelecekte de onu daha yüksek derecelere, görevlere çıkarmıştır. Tarihçiler ve âlimler, Türk-Hint tarihine yaptığı hizmetlerine büyük değer vermişlerdir. A. L. Sirivastava, “Hümâyûn, Hindistan'daki imparatorluğun yeniden kurulması, Ekber Şah ise padişahlığının ve tahtının güvenle yaşatılması konusunda Bayram Han'ın önünde borçludurlar. Hindistan Türk İmparatorluğunu Bayram Hansız düşünmek asla mümkün değildir.” sözleriyle Bayram Han'ın önemine vurgu yapmıştır (Nazarov, 1997, s. 169-171).

Bayram Han'ın ölümünden sonra eşi Selime, (Ekber Şah'ın kuzeni) ve 4 yaşındaki oğlu Abdurrahim, Ekber Şah'ın sarayına getirilmiştir. Ekber Şah Selime ile evlenmiş ve Bayram Han'ın oğlunu kendi oğlu gibi yetiştirmiştir (Smith, 1916, ss. 46-47). Abdurrahim daha sonra Han-ı Hânan unvanı alarak önemli görevlere getirilmiştir.

Bayram Han Sonrası (1560-1562)

Bayram Han'ın azledilmesinden sonra Ekber Şah, ilk olarak ileri gelenler içindeki çatışmaya son vermiş; ardından Rajput ve Şehzadelere (Hint Müslümanları) yönetim kademesine kabul etmeye karar vermiştir. Ekber Şah, Rajputlar ve Hint Müslümanlar arasında akrabalık bağlarının kurulması için evlenmelerini sağlamıştır (Allâmî, 1897, s. 46).

Bayram Han'dan sonra yaklaşık 20 yaşında olan Ekber Şah, yönetimde yine de tek söz sahibi değildir. Sütanesi Maham (Mahım) Anaga (Enege) ve oğlu Adham (Edhem) Han ile sütannesinin akrabalarının etkisi altına kalmıştır. Bayram Han'ın düşüşü bile Ekber Şah'ın ilk zamanlarda tek başına Hindistan'ın başı olamaya yetmemiştir (Qureshi, 1970, s. 52; Smith, 1916, s. 50).

Bu dönemde hükümdarların aileleri de yönetimde birinci derecede söz sahibidir. Bu yüzden başta Maham Anaga olmak üzere sütanne, sütbaba ve sütkardeşler her işe karışır durumdadır. Dolayısıyla Ekber Şah'ın hükümdarlığını da fazla önemseyen yoktur. İdareyi yönetenler akrabaları olduğu için o ikinci planda kalmaktadır. Maham Anaga ve akrabalarının

iktidar dönemi (1560-1562) pek çok tarihçi tarafından “kadın devleti veya hükümeti” olarak adlandırılmaktadır (Bayur, 1947, s. 71).

Bu dönemde ülkede bazı karışıklıklar meydana gelmiş (Dodwell, 1934, s. 344- 345; Bayur, 1947, s. 73), 1561 yılının sonunda Ekber Şah'ın sütbabalarından^v olan Şemseddin Eteke^{vi} Han Vekil (Başbakan) olmuştur (Bayur, 1947, s.73; Rapson, 1937, s. 80-160; Merçil, 1991, s. 357).

Maham Anaga'nın ölümüyle “kadınlar hükümeti” dönemi de sana erer. Bu olaylardan fazlasıyla ders çıkaran Ekber Şah (1562) artık kendisinden başka kimseye güvenmemeye karar vererek devlet işlerini tamamen ele almıştır (Merçil, 1991, s. 357). Ekber Şah devlet işlerini yürütürken başkalarına danışmış ancak her zaman son kararı kendisi vermiş, hiç kimse onun üzerinde nüfuza sahip olamamıştır. Ebu-l Fadl'a göre Ekber Şah dönemine kadar geçen sürede devlet işleri ihmal edilmiş, büyükler zengin olmakla uğraşmıştır (Allâmî, 1897, s. 178). Yusuf Hikmet Bayur bu dönemle ilgili olarak Ekber Şah'ın gelecekteki siyasetinin ana hatlarını belirlediğini ifade etmektedir (Bayur, 1947, s. 73).

Sonuç

Orta Çağ Hindistan'ı Türk idaresinin zirveye çıktığı devir olan Babürlüler devrinde, çok yönlü kişiliklerin yetiştiği ve devlet hizmetinde yer aldığı bir devirler manzumesi gibidir. Kadim Türk devlet teşkilatı ve kültürünün bölgenin zengin tarihsel mirasıyla ve İran esintileri ile kaynaşması neticesinde ortaya çıkan zengin sosyal ve kültürel hayat yer yer yönetim anlayışına ayrıca da çok yönlü devlet adamlarının yetişmesine katkı sağlamıştır.

Babür Şah'ın ardından bölgede etkinliğini arttıran söz konusu Türk Devleti, Hümâyûn Şah ve ardından Ekber Şah devrinde hâkimiyetini sürdürmeye devam etmiştir. Hanedanlık içerisinde etkin devlet adamlarının da varlığına binaen bu dönemlerde Hümâyûn Şah devrinde yetişen ve Ekber Şah zamanında bürokratik yönetimin zirvesine ulaşan Bayram Han devrin etkili bir figürüdür.

Araştırmamızda ana hatlarıyla ortaya koymaya çalıştığımız Bayram Han, devrin sosyal, siyasi ve entelektüel bir figürü olarak ortaya çıkmış; bilhassa Hümâyûn Şah ve Ekber Şah devirlerinde yaklaşımlarıyla etkili olmuştur. Bilhassa Ekber Şah devrinin konjonktörel iç ve dış politikalarında etkin bir şahsiyet ve devlet adamı konumunda bulunan Bayram Han, İran yönetimi üzerinde olduğu gibi Hindistan'da etkili olmuştur. Bayram Han'ın çok yönlü kişiliği yanında güçlü siyasi bir rol model oluşunun en belirgin göstergelerinden biri Sünnî İslam'ın etkin olduğu Babürlüler Hanedanlığı'nda Şii inanca sahip olmasına mukabil bürokratik yapının en zirvesine çıkmış olmasıydı.

Hanedanlık içinde dört yıl süren etkin hükümet anlayışı sonrasında Bayram Han aslında bir komploya kurban gitmiş ve esasen onu yönetimden uzaklaştıran Ekber Şah da bir oyuna geldiğini sonradan anlayarak Bayram Han'ın yokluğunu daima hissetmiştir. Bayram Han'ın varlığı Babürlü hanedanlığına kayda değer bir tecrübe kazandırmış, bu tecrübeden hareketle devlet birçok alanda gelişme göstermiş; bilhassa Ekber Şah'ın başkalarının etkisinde kalmadan tek başına güçlü bir şekilde ülkeyi idare etmesinin argümanlarını geliştirmesine de ilham kaynağı olmuştur. Yine Bayram Han'ın karizmatik devlet adamlığı, kişiliğinin ülke siyasetine ne derece etki ettiğine dair yaklaşımların bilhassa Babürlü-Safevi hanedan görüşmelerinde ortaya çıkmış ve bunun etkileri net olarak görülmüştür.

Türk devlet teşkilatı tarihinde zaman zaman Bayram Han gibi hükümdara gerek danışmanlık yapan gerekse de ülke yönetiminde başat politikalar ortaya koyan isimler olmuştur. Bu tarz etkin kişilerin sergilediği yaklaşımlar hükümdarın onun tesirinde kalmasına yol açtığı gibi perde arkasından ülke yönetiminin gerçekleştirildiğinin de kanıtı olmuştur. İşte bu

bağlamda Bayram Han da söz konusu faaliyetler içerisinde bulunmuş ve bilhassa genç hükümdar Ekber Şah'a oldukça büyük tesir bırakmıştır.

Orta Çağ Hindistan'ında Türk Babürlü yönetiminin etkin siyasi ve politik figürü olarak tarihselliğine ana hatlarıyla değindiğimiz Bayram Han, bu bağlamda kendisi ile ilgili daha birçok hususta araştırma yapılacağı imajını bize vermiştir. Söz konusu çalışmamız bir noktada onun yönlü kişiliğini sorgulamaya ve etkin bürokratik faaliyetleri yanında edebi, siyasi, sosyal yaklaşımlarını da incelemeye bir ilham kaynağı olmayı öngörmüştür.

Kaynakça

- Ali, K.A. (1968). *New history of Indo-Pakistan since 1526*. Dacca: Ali Publications.
- Allâmî, A. F. (1897). *The Akbarnama*, (H. Beveridge, Çev.) Bengal: The Asiatic Society.
- Allâmî, A.F. (1989). *Aîn-î Akbarî*, (H. Blochmann, Çev.) Delhi: Low Price Publication.
- Baranî, Z. (1862). *Tarih-i Firûz Şâhî*. (S. A. Khan, Nşr.) Calcutta.
- Bayur, Y. H. (1937). *16. Asırda dinî ve sosyal bir inkılâp teşebbüsü Ekber Gürkan (1556-160)*. İstanbul: Devlet Basımevi.
- Bayur, Y. H. (1947). *Hindistan tarihi, Gurkanlı devletinin büyüklük devri. II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Beveridge, H. (1997). Bayram Han, *İslam ansiklopedisi, II*, İstanbul: MEB Yayınları, 422-423.
- Bıyıktay, H. (1991). *Timurlular zamanında Hint-Türk İmparatorluğu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Biswal, T. (2016). Rational political consciousnesses and rational politics are the only way to heal & revolutionized Indian politics and triumphed political and allied developments on her subcontinent, *International Journal of Humanities and Social Sciences*, 6(5); 185-200.
- Corlier, D. (2011). *The Emperor's writings*, India: Thomson Press Limited,
- Çağlayan, H. H. (2002). *Ekber Şah döneminde Hindistan*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Dodwell, H. H. (1934). *The Cambridge shorter history of India*, London: Cambridge University Press.
- Eraslan, K. (1993). Çağatay Edebiyatı, *TDV İslam ansiklopedisi, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları*, 8, 168-176.
- Garbe, R. (1909). Akbar, Emperor of India. A picture of life and customs from the sixteenth century, *The Monist, JSTOR 19(2)*, 161-201.
- Gülbeden, (1987). *Hümâyûnname*, (A. Yelgar, Çev.) Ankara: TTK Basımevi.
- Haig, T.W. (1928). *The cambridge of India*, London: Cambridge Pub.
- Han, R. (2017). *Attendant lords: Bairam Khan and Abdur Rahim, courtiers and poets in Mughal India*, India: Raghavan Harper Collins Publishers.
- Holt, P. M., Lambton A. K. S.& Lewis B. (1977). *The Indian sub-continent, South-East Asia, Africa and the Muslim west*, Cambridge University Press.
- İslam, R. (1970). *Indo-Persian relations: A study of the political and diplomatic relations between the Mughal Empire and Iran*, Tahran: Ripon Printing Press.

- Jamsari E.A. (2017). Akbar (1556-1605) and India unification under the Mughals, *International journal of civil engineering and technology (IJCIET)* 8(12), 768-781.
- Khan I. A. (1965). The Mughal court politics during Bairam Khan's regency, *Proceedings of The Indian History Congress*, Retrieved in 18 November 2018 from: <http://www.jstor.org/stable/44140609>
- Khan, I. A. (1973). *The political biography of a Mughal noble, Munim Khan Khan-i Khana*, Aligarh Muslim University, India: Orient Longman Ltd.
- Konukçu, E. (1994). Ekber Şah, *TDV İslam ansiklopedisi*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 10, 542-562.
- Konukçu, E. (1997). Hân-ı Hânân, *TDV İslam ansiklopedisi*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 551-522.
- Konukçu, E. (2002). Bâbürlüler: Hindistan'daki Temürlüler, *Türkler ansiklopedisi* Ankara, 751.
- Kulke, H. & Rothermund, D., (2004). *A history of India*, Routledge New York 2004.
- Lovely Professional University, *history of medieval India from 1000–1707 A.D.* New Delhi: Laxmi Publications Ltd.
- Merçil, E. (1991). *Müslüman-Türk devletleri tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Nazarov, A. (1997). Bayram Han'ın tarihî misyonu, (Y. Akgül, Çev.), *Bilig-5/Bahar'97*, 169-171.
- Oruç, C. & Dağlar M. (2016). Tahmasb-Hümâyûn ittifakında Şiiliğin rolü, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 665-670.
- Öztuna, Y. (2005). *Devletler ve hanedanlar, İslam devletleri*, C. I, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, Öncü Basımevi.
- Qureshi, I. H. (1967). *A short history of Pakistan*, Karaçi.
- Qureshi, I. H. (1970). *India under the Mughals*, London.
- Rapson, E. J. (1937). *The Cambridge history of India the Mughul period*, Cambridge: Cambridge At The University Press.
- Rashid Sh. (1967). *A short history of Pakistan (Book Three, The Mughul Empire)* Karaçi.
- Ray, S. (1949). Bairām Khān Khān Khānān: discussion about his age and the date of his birth, *Proceedings of the Indian History Congress-12*, 191-95. Retrieved in 18 December 2018 from: <http://www.jstor.org/stable/44140532>
- Ray, S. (1992). Bairam Khan, *University of Karachi institute of central and West Asian Studies*, Karachi, 70.
- Roux, J.P. (2015). *Türklerin tarihi*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Rutherford, A. (2011). *Empire of Moghul ruler of the world*, Headline Publishing Group An Hachette UK Company, London.
- Singh, D. (1998). Role of Bairam Khan in Humayun's march towards Delhi in 1554-1555, *Proceedings of The Indian History Congress-59*. Retrieved in 18 November 2018 from: <http://www.jstor.org/stable/44147094>

Smith, V. A. (1916). The death of Hemu in 1556, after the battle of Panipat, *Journal of The royal asiatic society of great Britain and Ireland*. Retrievedin 4 November 2018 from: <http://www.jstor.org/stable/25189451>

Smith, V.A. (1919). *Akbar the great Mogul*, Oxford: One World Publications,

Şahin, H. H. (2014). *Ekber Şah ve dinî reformu*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.

i Çeşitli yazma nüshaları bulunan divanı (British Museum, Or., nr. 7510, 9337) ilk defa Denison Ross tarafından düzenlenerek yayımlanmıştır (The Persian and Turki Divan of Bayram Khan, Kalküta 1910). Daha sonra mevcut nüshalar ve D. Ross yayını dikkate alınarak Seyyid Hüsâmeddin Râşidî ve Muhammed Sâbir tarafından yeniden neşredilmiştir (Divan of Bairam Khan, Karachi 1971).

ii Hân-ı Hânân unvanının Halacîlerin son zamanlarında da kullanıldığı Hintli tarihçi Ziyâeddin Berenî'nin bir kaydından anlaşılmaktadır (Baranî, 1862, s. 238).

iii Kızılbâş külâhı.

iv Lovely Professional University, *History of Medieval India From 1000-1707 A.D.* Laxmi Publications (P) LTD. 113, Golden House, Daryaganj, New Delhi, ss. 229-240.

v Bayur, Mirzaların birçok sütanesi ve dolayısıyla birçok sütbabası, sütkardeşi olduğunu belirtmektedir (Bayur, 1947, s. 71).

vi Eteke: Ataka, Ata-Ağa'nın kısaltılmışı anlamındadır: Sütbaba anlamına gelir (Bayur, 1970, s.70).

İslam Dünyası'nda Bimaristanlar ve Gelişme Süreçleri

Bimaristan in the Islamic World and Development Processes

Fatma ÇAPAN*

Öz

İslam dünyasında sağlık alanında ilk çalışmalar Hz. Muhammed(S.A.V) döneminde başlamış olup, Dört Halife Dönemi, Emevîler, Abbasi dönemlerinde en zirveye çıkmıştır. Halifeler bu konuda önemli hassasiyet göstererek bimaristanların inşa edilmesi için çevresindeki devlet adamları ve zengin kişileri de teşvik etmişlerdir. Bu bimaristanlarda hastalara bedava hizmet verilmesinin yanı sıra yatak, yemek, elbise, nekehat döneminde maddi destek gibi bir takım ek destek sağlanmıştır. Daha sonra bimaristanlar sabit olan, gezici, cüzzam bimaristanları, yabancı bimaristanları gibi bölümlere ayrılarak inşa edilmesinin yanı sıra kadın ve erkeklere ayrı hizmet veren kısımlar da ayrı olarak yapılmıştır. Bimaristanlar hastalara hizmet veren yerler olarak kullanılmasının yanı sıra Tıp eğitimi veren ve öğrenci yetiştiren bir kurum olmuştur. Bunun yanında içinde çok sayıda kitap bulunduran kütüphaneler de kurulup hizmet vermiştir. Bimarhanelerde doktorların iyi bir tıp eğitimi alarak mesleklerinde yeterli olmaları için her türlü imkân sağlanmıştır. Diğer taraftan bimarhanelerde çalışacak doktorlar sıradan doktor olmayıp eğitimlerinin yanında zorlu bir sınava tabi tutuluyordu. Nitekim Ayrıca doktorların maddi olarak belli bir yaşam standardına sahip olabilmeleri için de özel bütçeler ayrılmıştır. İslam dünyasında tıp alanında yapılan bu çalışmalar bugünkü tıp ilmine önemli katkılar sağlamış olup, özellikle Haçlı Seferleri sırasında Avrupa'lılar bu medeniyete tanıklık ederek faydalanma imkânı da bulmuşlardır. Bimaristanlar Ortaçağ İslam dünyasında belirli bölgelerde sınırlı kalmayıp, Bağdat'tan başlayarak, Şam, Kahire, gibi büyük şehirlere yayılmış, Endülüs Emevi Devleti ile de İspanya'da açılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bimaristan, Tıp, Ortaçağ, İslam Dünyası, Sağlık Hizmetleri.

Abstract

The first studies in the field of health in the Islamic world Hz. Muhammed (S.A.V) period began, and the Four Caliphs, Umayyads, Abbas peaks in the peak period. The caliphs showed considerable sensitivity in this regard and they also encouraged the statesmen and the rich people to build bimaristan. In addition to providing free service to patients, bimaristan also provided additional support such as bed, food, dress, financial support during the recovery period. Later bimaristanlar fixed, mobile, leprosy bimaristanlar, foreign bimaristanları divided into sections such as the construction as well as separate parts of men and women were made separately. Bimaristanlar as a place to serve patients as well as medical education and student training has been an institution. In addition, many libraries containing books were installed and served. In Bimarhane, doctors provided a good medical education and provided every opportunity to be sufficient in their profession. On the other hand, doctors working in bimar were not ordinary doctors and were subjected to a tough test in addition to their training. In addition, special budgets are reserved for doctors to have a certain standard of living. These studies in the field of medicine in the Islamic world have made significant contributions to the current medical science, and especially during the Crusades Europeans have also been able to benefit from this civilization. Bimaristans have not been limited to certain regions in the medieval Islamic world, but have spread to major cities such as Damascus, Cairo, starting from Baghdad and opened in Spain with the Andalusian Umayyad State.

Keywords: Bimaristan, Medicine, Medieval, Islamic World, Medical Services.

Giriş

İnsanlığın var olduğu günden itibaren beslenme barınma gibi temel ihtiyaçların yanında yine ilk sıralarda yer alan temel ihtiyaçlardan bir diğeri de sağlıktır. İnsanlık tarihi boyunca sağlık problemlerinin çözülmesi için çeşitli yöntemlere başvurulmuştur. Bu süreç içerisinde kimileri bir taş, bir ağacı, toprağı ya da bitkileri tedavi amacıyla kullanırken kimileri de sihir, büyü, dua gibi yöntemleri kullanmışlardır. Diğer taraftan bazıları da bu tür tedavi yöntemlerinin kullanılmasının kendilerini yaratan tanrıya asilik olabileceğini düşünerek tasvip etmemişlerdir.

İnsanlık, tarih boyunca sağlık alanındaki bu tür uygulamalar coğrafya ve toplumsal farklılıklara göre de çeşitlilik arz etmiştir. Ancak uzun asırlar süren bir dönemden insanlık bir

* Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, capan@gantep.edu.tr.

ortak akıl etrafında birleşerek hastalıkların tedavi yöntemlerinde önemli bir yol kat etmiştir. Bu ortak akıl bir araya gelinceye kadar veba, cüzzam, sıtma, verem gibi birçok salgın hastalıklar ise dünya çapında çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Özellikle Veba salgınları sırasında bir anda binlerce insanın hayatını kaybettiği dönemler yaşanmıştır. Bu hastalıklara toplumların bakış açısındaki farklılıklar veya toplumların gelişmişlik düzeyleri nedeniyle de özellikle tıp ilminde dünya çapında bir ilerleme sağlanması oldukça uzun zaman almıştır.

Roma İmparatorluğu'nun en zirvede olduğu dönemlerde dahi bulaşıcı hastalıklar nedeniyle binlerce kişi hayatını kaybederken, Avrupa'nın Roma mirasını tükettiği ve yoksulluğun arttığı, Ortaçağ karanlığının başladığı dönemlerde insan sağlığı adeta ayaklar altına alınmıştır. Öyle ki başı ağrıyan insanların içine şeytan kaçtığı gerekçesiyle kafa derileri yüzülerek tuz basarak tedavi etmeye çalışan, esasen hekim olmayan rahipler tarafından insanlar tedavi edilmeye çalışılmıştır. Zira günah çıkarmayan hastaların tedavi edilmesi de yasaklanmıştır (Hunke, 1972, s.144).

Ortaçağ Avrupa'sında geri kalmış bir sağlık sektörü görülürken, İslam dünyasında ise tam tersine bu alanda büyük gelişmeler yaşanmıştır. Enfeksiyonel beyin iltihabını diğer akut enfeksiyonlardan ayıran menenjit hastalığı teşhis konup tedavi edilebiliyordu. Bu alanda en önemli gelişmeyi ilk defa İbni Sinâ (Goichon, 2000) kaydetmiştir. Ayrıca, "Çiçek ve Kızamığa Dair" adlı eseriyle, Gut ve damla hastalığı ile yaptığı çalışmalar sayesinde bu hastalıklarla romatizma hastalığını birbirinden ayıran Er-Râzi gibi değerli bilim adamları yetişmiştir (Hunke, 1972, s. 193). Nitekim bugün bugün Paris'te St. Cermen Bulvarı'nın yanındaki konferans salonunda toplanan Tıp Fakültesi öğrencileri Er-Râzi ve İbni Sina gibi iki büyük Müslüman doktorun resimlerini karşılarında bulmaktadırlar (Hunke, 1972, s. 167). Tıp ilmi döneminin zirvesine ulaşarak özel bir itina ile inşa edilen bimaristanlarda hastalara neredeyse bugünün çağdaş sağlık hizmetlerine yakın hizmetler verilmiştir. Bu Bimaristanlar'a özel vakıflar tahsis edilerek buralarda hastalara bedava hizmet sunulmuştur. Ayrıca bu hizmetler sunulurken din, dil, ırk farkı gözetilmeksizin yabancılara da sağlık hizmetleri sunulmuştur (Hunke, 1972, ss. 143-160). Bu yazımızda İslam dünyasında bimaristanlar ve buralarda verilen hizmetler hakkında bilgiler aktarılacaktır.

Bimaristan Farça bir kelime olup Bimar yani Hasta ve yer anlamına gelen istan kelimelerinin birleşmesiyle meydana gelmiştir. Bimaristan kelimesi zamanla ortaçağda İslam ülkelerinde Maristan olarak kullanılmaya başlamıştır. Kuzey Afrika'nın batı bölgelerinde ise sinir hastalıkları için kullanılan kelime, Abbasîlerin sonuna kadar kullanılmaya devam etmiştir. Daha sonraki devirlerde kelime farklı milletler tarafından kendi dillerine göre farklı şekilde ifade edilmiştir (Manzur, 1992, s. 217). Mesela Orta Asya Müslümanları arasında Dârülmerza, Selçuklularda Dârüşşifâ, Osmanlılarda Dârüssihha, Şifâhâne gibi tabirler kullanılmıştır. XIX. Yüzyıldan itibaren ise Avrupa'nın da etkisiyle tüm dünya genelinde Hastahane tabiri kullanılmaya başlanmıştır (Terzioğlu, 1992, s. 163).

İslamiyet'ten önce Araplar savaşlarda yaralananlar için bile Bimaristan tarzında mekanlar kullanmaz iken İslam döneminde ilk Bimaristan Hz. Muhammed döneminde yapılmıştır. Hz. Muhammed öncelikle savaşlarda yaralanan sahabeleri gözeterek Mescidde bir çadır kurdurarak onların tedavi edilmesi için ayrı bir yer ayırmıştır. Aynı zamanda hasta

olanları ziyaret etmek için hasta yakınlarına izin vermiştir. Hz Muhammed tarafından kurulan bu çadır İslami dönemdeki ilk Bimaristan olarak sayılabilir (Hişam, 1990, s. 688; Terzioğlu, 1992, s. 163).

Sasaniler 260'lı yıllarda Bağdat yakınlarında bir Bimaristan kurmuşlardı. Ancak Araplar kendi aralarında savaşırken diğer milletlerle pek ilgilenmedikleri için bu tür gelişmelerden haberleri olmamıştır. Sasani hükümdarı I. Şâpur tarafından Cündişâpûr¹ şehrinde kurulan bu bimaristan, Ömer b. Hattâb² döneminde bu şehir fethedildiği zaman 638 yılında aktif bir şekilde faaliyetlerine devam ediyordu. Adı geçen Bimaristan bu faaliyetlerine Ebû Ca'fer el-Mansûr dönemine kadar devam etmiştir (İbn Usaybia, 1972, s. 47; Terzioğlu, 1992, s. 164). Araplar burayı fethettiğinde en önemli doktorlardan bazıları Cebraîl El- Buhtîşû ve Sabur b. Suhey'l'dir. Nitekim Ebû Ca'fer el-Mansûr Bağdat şehrini inşa ettirdiğinde mide hastalığına yakalandığında yanındaki doktorlar bu hastalık için bir tedavi bulamamışlardı. Kendisine Cündişâpûr şehrindeki Tıbbi akademinin baş doktoru Curcîs b. Buhtîşû'nun adını önermişlerdi. Dolayısıyla bu doktor geldiğinde onu tedavi etti ve sağlığına kavuştu (El-Kıfî, 1903, s. 72; Yıldırım ve Altungök, 2015, s.270).

İslam aleminde sistemli ve düzenli olarak ilk bimaristan Muaviye b. Ebu Süfyan döneminde H.60 /M.679 tarihinde Dımaşk'taki(Şam) Emevî Cami'sinin batı minaresinin yanında kurulmuştur (El-Kalkaşandi, 1987, s. 405). Abbasiler döneminde İslam dünyası uygarlık bakımından yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Nitekim Abbasîlerin iktidara gelmesiyle birlikte bimaristanlar da çok ileri bir seviyeye gelmiştir. Abbasiler döneminde tıp mesleği disiplinli bir hale getirilmiştir. Bütün ülkelerden doktorlar çağırılıp tıbbi konferanslar düzenlenmiştir. Nitekim Doktorluk daha değerli bir meslek haline getirilerek, bu alana dolandırıcılar ve büyü yapanların girmesine izin verilmemiştir. Abbasiler döneminde Halifeler sultanlar ve emirler arasında bimaristan kurma ve inşa ettirme adeta bir yarış haline gelmiştir. Bunun yanında bimaristanlara birçok taşınmaz vakfedilerek daha iyi çalışması sağlandığı gibi vakıf yöneticileri bimaristanları doğrudan yönetmeye başlamışlardır. Ardından bimaristanlar özel ve umumi olarak veya büyükler için çocuklar için ayrı ayrı sınıflandırılmaya başlandı. Dolayısıyla her şehirde en azından büyük bir bimaristan kurulmuştur. Abbasî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr etrafındakileri bimaristanlar kurmaya teşvik etti aynı zamanda kör ve yetim, aciz olanlar için de bimaristanlar kurulmasını emretti. Bunun yanında ruh hastalığı olanlar için de ayrı bir yer tahsis etmiştir. Aynı zamanda meşhur İran'lı doktor Colicus'u Bağdat'a getirtmiş ve halkın sağlığıyla ilgili çalışmalara hız vermiştir (Mu'nis, 2009, s. 18; Yıldırım ve Altungök, 2015, ss.270-274).

¹ Basra ve Fars arasında bulunan bölgeleri kapsayan bu şehir Sasani Kralı I.Sabur b. Azdeşir tarafından inşa edilmiştir. Roma imparatorluğu ile yaptığı savaş sonucu olarak esir aldığı Romalıları bu şehirde iskan ettirmiştir. Yanında birçok askerlerini de yerleştirdi. Bundan dolayı sabir askerleri anlamında bu şehre bu isim verildi. Daha sonra Müslümanlar burayı sulh ile teslim aldı. Bu şehir kendi bimaristanı ve tıbbi medresesi ile tanınmıştır. Zira bu bimaristanı inşa eden I.Kisra ve bu medreseye Yunan öğretmenler getirmiştir (İsa, 1939; Uslu, 1993; Yıldırım ve Altungök, 2015).

² Hz Ömer dönemiyle ilgili olarak İskenderiye kütüphanesinin yakılması iddiası tamamıyla yanlış bir iddia olup Hz. Ömer döneminde fethedilen yerlerde kültürel mirasa dokunulmadığı gibi bir sahiplenme söz konusudur. Nitekim onun bu konudaki hassasiyeti Cündişâpûr şehrindeki bu bimaristanın varlığının korunması noktasında da ortaya çıkmıştır (Güçlüay ve Bamyacı, 2018).

Hârûnürreşîd tahta çıkınca Bağdat meşhur hastaneleriyle her yönden üstün bir seviyeye ulaşmıştır. Harun Reşid, hem بیمارستانların kurulması hem de geliştirilmesine önem vermiş ve Bağdat'ta büyük bir بیمارستان kurmuştur. Bu بیمارistana Sasaniler'in yaptığı gibi büyük bir kütüphane ilave edilmiştir. Onun döneminde ilk tıbbi lonca kurulmuştur (İbn Usaybia, 1972, s.188; Hunke 1972, s. 155; Yıldırım ve Altungök, 2015, s.274). Halife El Muktedir döneminde doktorluk mesleği daha ileri bir seviyeye geldi ve yine yeni بیمارستانlar kuruldu. Aynı zamanda doktorların بیمارistanda çalışmak için sınava girmeleri şartı getirilmiştir. Özellikle Abbasî Halifesi El-Muktedir Bağdat doktorlarından birinin kendi hizmetçilerinden birine yanlış teşhis ve tedavi uygulaması sonucu ölmesi üzerine devlete bağlı olarak çalışanların dışındaki bütün doktorların belli bir sınavı geçene kadar bu mesleği yapmalarını yasakladı. Bunun üzerine tabibler odasını kurarak başına meşhur tıpçı Sinan b. Sabit b. Kara El Harrani³'yi getirdi ve doktorlara yapılacak olan sınavı yaptırmasını emretti. O halifenin emrini yerine getirdi ve Bağdat'ta 900 doktor sınavdan geçirildi (Hunke, 1972, s. 161; Yıldırım ve Altungök, 2015, s.275). Aynı dönemde her بیمارistan için müstakil bir bahçe ayrılmış ve bu bahçe içinde tıbbi bitkiler dikilmiştir⁴.

Bimaristanların Görevleri

İslam dünyasında بیمارistanların öncelikli görevleri arasında dil, din, ırk ayrımı yapılmaksızın hastalara şifa dağıtmaktı. Diğer yandan ister zengin ister fakir olsun tüm hastalara bedava hizmet verilmekte ve bu verilen hizmet karşılığında herhangi bir para talep edilmemekteydi. Bunun yanı sıra iyileşme sürecinde olan ancak maddi açıdan olmayan hastalara bu dönemde dinlenmeleri ve ihtiyaçlarını karşılamaları için dahi belli miktarda ödeme yapılır ve bir kat elbise veriliyordu. بیمارistan'da yatak, yemek⁵ ve ilaç da bedava bir hizmet olarak hastalara sunuluyordu. Bu masraflar ise daha بیمارistanların kuruluşu sırasında gelirleri بیمارistanlara vakfedilen arazi ve çiftlikler sayesinde karşılanıyordu. Bu ekonomik teşkilatın denetimini de bizzat hükümdar ailesinden kimseler bulunduğu için hükümdar bu konularda geniş ve sürekli malumat sahibi olma ve anında müdahale etme fırsatını yakalamış oluyordu⁶.

³ Sinan alim ve doktordur. Abbasî döneminde yıldızı parlamıştır. Abbasî halifesi muktedir billah hizmetinde bulundu ve Baş tabib olarak görev yaptı. Bunun yanında El Kahir Billah ve Er Razi hizmetinde bulunmuştur. M.942 h.331 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir (Usaybia, 1972).

⁴ Bahsi geçen doktorların imtihanlardan birine tıbbi bilgisi olmayan, yaşlı bir şeyh de girmişti. Onun bilgisizliğini o zamana kadar hiç kimse fark etmemişti. Sınavı yapan İbnî Talmîs'in soruları karşısında panikleyerek "Ben büyük bir ailenin yaşlı erkeğiyim. Bugüne kadar hekim olarak tanındım. Bütün bildiğim şey, ailemin maişetini temin için, birkaç basit ilaçtan ibarettir. Lütfen beni bu şahısların önünde mahçup etme!" diyerek cevap vermiştir. Bunun üzerine İbnî Talmîs "Bilmediğin vak'ayı tedaviden kaçınmak, basit vakalar dışında kan aldırma, müşhil kullanma gibi tavsiyelerde bulunmamak şartıyla" demiştir. Şeyh ise "Bu şimdikiye kadar benim de düsturum olmuştu. Ömrüm boyunca, gül suyu ile nöbet şekerinin dışına çıkmadım" demiştir. Bu olay bize Bağdat'ta sahte hekimlere karşı verilen mücadelenin en önemli örneklerinden biridir (Kıftî, 1903; Hunke, 1972; Mu'nis, 2009).

⁵ Bir gün Şam'da bulunan İran'lı bir asilzâde Nuri Hastanesi'ne yaptığı bir ziyaret sırasında kızarmış tavuk kokusu alınca hasta olmaya karar vererek hastanenin koridorlarında inleyerek yürümeye başladı. Nöbetçi doktor onu muayene ettiğinde hiçbir şeyi olmadığını anlamasına rağmen centilmenlik göstererek onu Dahiliye kliniğine yatırdı. Hastaya günde iki kere bal ile yapılmış tavuk karaciğerli baklava, kızartılmış horoz, komposto ve şerbetler ile lezzetli yemekler ikram ettirdi. Ancak üç gün sonra hastanın midesi için tehlike arz etmeye başlayınca doktor: "üç günlük İslâm misafirperverliği sona erdi. Allah aşkına git!" artık iyileştin" diyerek hastayı taburcu etti. Bu olay Şam'daki doktorlar arasında bir süre gülüşülerek anlatılmış bir olay olmasının yanı sıra hastanelerde verilen yemeklerin lezzeti ve kalitesi hakkında da bilgi edinmemizi sağlamaktadır (Hunke, 1972).

⁶ Birgün Bağdat'ta Adudî Hastanesi'nde kömür, yorgan, ilaç gibi malzemelerin kısıtlı kullanıldığına dair bir rapor alan müfettişlerden Ali İbni İsa, hastanenin gelir müdürü Abu'z-Zark'a hitaben şunları yazdı: "Allah sana acısın! Bilhassa kış soğğunun artmakta olduğu bu son ay zarfında, parayı kısma ve tediyeleri geciktirme üzüntüsünün manası nedir? Hastaların yorgan, elbise ve kömürle ısınmaları, muntazam bakım, hizmet ve tıbbi yardım görmeleri

Nitekim doktor, hemşire, hastabakıcı vs. sağlık elemanlarının maaşları da bu arazi gelirleri sayesinde ödenmekteydi. Yapılan masrafların kayıtları hastane müdürleri tarafından tutulur, bu konudaki teftiş ve kontroller ise baş hekimler tarafından yapılırdı. Bu baş hekimler yaptığı çalışmalarla üstün özelliklerini ispat eden kişiler arasından seçilirdi. Nitekim baş hekimler her sabah asistanları ve bazı doktorlar ile birlikte hastaları ziyaret ederek onların istek ve dileklerini de dinlerdi. Bu görevlerini tamamlayan baş hekim daha sonra saltanat ve hükümet ricalinde bulunan hastaları tedavi etmek için bimaristandan ayrılırdı (Hunke, 1972, s. 157-159).

Bimaristanların hasta bakmak ve tedavi etmek gibi asıl görevlerinin yanı sıra eğitim ve uygulama görevleri de bulunmaktaydı. Doktorlar aynı zamanda birer öğretmen gibi görev yapıyor ve hasta ziyaretleri sırasında öğrencilerini de yanlarında götürerek öğrencilerinin kendilerini yakından izlemelerini sağlıyorlardı. Böylece öğrenciler hekimlerin hastalarla konuşmalarına vaki oluyor, muayene ve tedavi yöntemlerini öğrenerek yazdıkları reçeteleri dikkatle izleme ve bu sırada hocaları ile hastalığı tartışma fırsatı buluyorlardı. Böylece talebeler Tıp eğitimine başlarken günlük klinik tecrübeleri sayesinde pratik hekimlik tecrübesi edinmeye başlamış olurlardı. Nitekim yeterli bilgi edinmeden hasta tedavi etmeye kalkmak, dolandırıcılık olarak nitelendiriliyordu. Hekimler öğrencilerin derslere devamlarını bir çizelge ile takip ederler ve buna özel bir itina gösterirlerdi. Doktorlar bir yerde göreve başlamak için resmi belgelerini veya günümüz tabiriyle diplomalarını ibraz etmek zorundalardı. Bu hem İspanya'da hem de Bağdat'ta resmi bir kanun olarak uygulanmaktaydı (Hunke, 1972, s.160-161; İbn Usaybia, 1972, s.416).

Bimaristanlar'da ayrıca büyük konferans salonları ve kütüphaneler de bulunurdu. Doktorlar ve tıp öğrencileri buraya gelip derslerini yaparak bazı enteresan tıbbî vakaları tartışma fırsatı bulurlardı. Bu konferans salonlarının duvarlarında bulunan yüksek dolaplar zaman içerisinde tıp ile alakalı yazılmış birçok yazma eser ile donanır ve tıp öğrencileri bunlardan istifade ederlerdi (Hunke, 1972, s. 159). Bunun sonucu olarak birçok tıp kitabı telif edilmiştir. Bu şekilde yetişen doktorların başında Ebubekir Er Razi bulunmaktaydı. O da bimaristana tıp öğrenmek için geldi. Kendisinin ayrı notları ve görüşleri vardı. Hastanın yanında durmanın ve gözetmenin ehemmiyetini belirtmiştir. Hastaya bakmanın ilgilenmenin hastanın durumunu öğrenmek için önemli olduğunu belirtmiştir. Telif ettiği kitapları ilk olarak Kitab-ı El Havi, ikincisi Kitab-ı El Cami'a fi El-Tıbb'dır (El-Kıftî, 1903, s. 116; İbn Usaybia, 1972, s.416). Bunun yanı sıra El-Adudi bimaristanı inşa edildiğinde büyük bir rol oynamıştır. Zira bu bimaristanın nereye yapılacağı hakkında öneri sunmuştur. İnşa edildikten sonra da bimaristan'ın başında idareci oldu. Ve zamanla Arap dünyasında çok ünlü bir doktor olarak tanındı. Bunun yanında bimaristanlar doktorların tıpla alakalı icad ettiği malzemelerin, ilaçların saklanması ve muhafaza edilmesi için kullanılan yerlerdir (Mu'nis, 2009, s. 13).

Doktorların verdiği değerli hizmetin karşılığında, onların maddi seviyelerini arttırmak için birçok hediye, hibe veya para verilmiştir. Bu sayede doktorların maddi durumları oldukça iyi bir durumda olup hatta bazıları sultanın ya da halifenin makamına yakışır parfümler bile

için hastane hissesinin tediyesini çabuklaştırmak hususunda, elinden gelen her şeyi yap! bu teşebbüslerinden bana etraflıca bilgi ver!.." demiştir (Hunke, 1972).

kullanmıştır. Bunun mukabilinde de bazı doktorlar çalıştığı yerde verdiği hizmet karşılığında para almamış sevap kazanmak için çalışmışlardır (El-Kıftî, 1903, s.132.)

Bimaristan Çeşitleri ve Verdiği Hizmetler

İslam dünyasında bimaristanların birçok türü bulunmakla beraber bunlar verdikleri hizmetlere göre farklılıklar arzede biliyordu. Bunlar sabit bimaristanlar, ve sabit olmayan bimaristanlar olarak iki şekilde incelenebilir.

Sabit Bimaristanlar: Sabit bimaristanlar, belli bir yerde inşa edilir ve özellikle ülkelerin başkentlerinde bulunurdu. Sabit bimaristanlar erkekler ve kadınlar için olmak üzere iki büyük kısma ayrılırdı. Ayrıca, her bir kısım ihtiyaç duyulan tıbbi malzemeler ve aletler ile donatılırdı. Bunun yanında çok sayıda kadın ve erkek çalışanlar görevlendirilirdi. Her kısımda büyük bir salon vardı. Bu salonlarda dahiliyye, cerrahi, ortopedi gibi ayrı bölümler vardı. Sabit olan bimaristanların içinden öncelikle bir akarsu geçmesi gerekiyordu. Konumu sakin bir yerde olmalıydı. Bu bimaristanların her birinde bir eczane bulunmaktaydı. Bu eczanenin başında Mihtar⁷ adı verilen bir görevli bulunmaktaydı. Bu bimaristanların dışında ayrıca doktorlar şehir merkezlerinde kurulan bazı muayenehanelerde de hasta tedavi eder ve ilaç verirdi. Böylece basit hastalıklar için bimaristana gitmeye gerek kalmazdı. Bunun yanı sıra bazı ilaçlar yan etkileri olabileceği düşünülerek sadece bimaristanlarda verilirdi. Aynı zamanda bu bimaristanlarda hastanın ailesi onu görmek için ziyaret edebilirdi. Bimaristanlar gece gündüz açık bulunurdu (Mu'nis, 2009, s. 52; El- Siyotî, 1996, s.161).

Yukarıda bahsedilen bimaristanlar Kahire, Dımaşk, Bağdat gibi en büyük şehirlerde yayılmıştır. Bu bimaristanlardan ilki Emevî Halifesi El Velid b. Abdülmelik tarafından M.706 yılında kurulmuştur. Bu bimaristanın bünyesinde eczacılık ve tıp öğretmek için ayrı bir okul vardı. Ayrıca uygulamalı eğitim bu okul içinde yapılırdı. Bu hastanelerin salonlarında yaz aylarında sıcaktan korunmak için soğuk hava, kış mevsiminde ise sıcak hava dolaştıran bugün ki klima sistemine benzer bir sistem kurulmuştu. Salonların zeminleri nar yapraklarıyla veya El-Müstaki⁸ yapraklarıyla örtülürdü. Bunun yanı sıra hastalar ayakta beklerken acılarını hafifletmek için yerlerde güzel koku veren yapraklar da bulunurdu (İbn Usaybia, 1972, ss. 732-287).

Zamanla sabit bimaristanlar verdiği hizmetlere göre farklı türlerde ayrılmaya başlamıştır. Bunlardan bazıları şu şekilde sıralanabilir:

Cüzzam Bimaristanları: Bu hastalığın bulaşıcı olması nedeniyle hastalar tamamen toplumdaki ayrı tutulmuştur. İlk olarak halife Velid b. Abdülmelik döneminde hastalar toplumdaki uzak bir yere alındı ve toplum içerisinde dolaşmaları yasaklandı. Aynı zamanda bu insanların para ve erzak ihtiyaçları karşılandı. Bunu yaparken yavaş yavaş onların buldukları yerler bimaristana çevrildi. Şam'da bu hastalar için ilk bimaristanlar kurulmuş oldu. Aynı zamanda onlar bedava tedavi edilerek, onlar için doktorlar tahsis edildi. Ayrıca bu hastaların tedavileri takip edilerek önem verildi. Hastalara özel tahsis edilen doktorlar tedaviden sonra da onlarla uzun bir müddet ilgileniyorlardı (İbn Kesir, 1966, s. 669). Bu uygulama günümüzdeki aile hekimliği veya kişiye özel doktorlar uygulaması gibi olmuştur. Dolayısıyla hastalar

⁷ Birçok eczanenin başından olan kişidir. Başka bir adı Mihtar-ı Eş-Şarabhane'dir (El-Kalkaşandi, 1987).

⁸ Bir bitki türüdür. Bu bitkiden damla sakızı çıkarılırdı. İlaç olarak hastalara kullanılmaktaydı (El-Hicavi, M. (1951).

kendilerini çok özel hissetmişlerdir. Halbuki o dönemde ve daha sonraki yüzyıllarda Avrupa’da bu hastalara iyi muamele edilmemiştir. Mesela 1490 yılında cüzzamlı bir akıl hastası tanrıya küfrettiği için işkence cezasına çarptırılmıştır (Hunke, 1972, s. 179).

Mahkum Bimaristanları: İslam dünyasında ilk hapishaneler Hz. Ömer döneminde kurulmuş olup, halifeler mahkumların sağlık durumlarıyla ilgilenmişlerdir. Özellikle Abbasî Halifesi El-Muktedir Billah rivayete göre zamanında sağlık bakanı olan Sinan b. Sabite mektup yazarak mahkumların sağlığı ile ilgilenmek gerektiğini belirterek; “Hapishanedeki mahkumlar için ayrıca doktorlar tahsis etmemiz gerekiyor ve her gün ilaçlarını onlara içirmemiz gerekiyor. Hapishaneler arasında dolaşım mahkumları tedavi etmemiz gerekiyor. Doktorların vazifesi mahkumların hastalığını verecekleri ilaçlar vasıtasıyla gidermektir” (El-Kıftî, 1903, s. 132) demiştir. Bu dönemde halifeler ve vezirler tarafından mahkumlara önem verilirken toplum tarafından ise, mahkumlara bu kadar önem verilmemiştir. Mahkum sağlığı ile ilgili bu tür uygulamalar batı dünyasında bu dönemde görülmemektedir. Batıda mahkumlar için bu tür uygulamalar ancak yüzyıllar sonra 1700’lü yıllardan sonra görülmeye başlamıştır (Hunke, 1972, s. 225).

Ruh Hastaları için Bimaristanlar: Akıl ve sinir hastalıkları İslam dünyasında öncelikle Emevîler döneminde ilgi görmeye başlamıştır. Dolayısıyla bu hastalıklar için bimaristanlara ayrıca bölümler eklenmeye başlanmıştır (İsa, 1939, s. 73). Ardından Abbasîler döneminde akıl ve ruh hastaları için ayrı bimaristanlar kurulmuştur. Hatta bu bimaristanlarda kadın ve erkekler için ayrı ayrı binalar yapılmıştır. Bu hastalara devlet tarafından özel bir ilgi ve itina gösteriliyordu. Bağdat ve Kahire’de halife tarafından bizzat teftiş edilen asabiye bimaristanları bulunuyor ve buralarda hastalar uzman sinir doktorları tarafından itinalı bir şekilde muayene ve tedavi ediliyordu. Ayrıca, hastalara özel olarak ayrılan çeşitli çiçekler ve ağaçlarla donatılan bahçeler bulunmaktaydı. Hastalar hemşirelerin refakatinde bahçelere götürülür ve buradaki doğaya baktırılırdı. Bazen de onlara Kuran okunurdu. Hastalara tahsis edilen doktorlar ve sağlık personelleri gece gündüz onların yanında bulunurlardı (İbn Usaybia, 1972, ss. 301-302; Hunke, 1972, s. 179). Rivayete göre İslami vakıflar bu hastalara hizmet etmek için iki kişi tahsis ederdi. Bu kişiler çeşitli işlerle görevlendirilirdi. Mesela her sabah hastaların kıyafetlerini değiştirir ve her sabah soğuk suyla onları banyo yaptırılırdı. Ardından onlara temiz bir kıyafet giydirecek namaza götürülürlerdi. Daha sonra Kuran’ı Kerim dinletip, açık havada gezdirip, güzel müzikleri ve sesleri dinletiyorlardı. Görüldüğü gibi o dönemlerde akıl ve ruh hastalığını iyileştirmek ve sakinleştirmek için müzik ve tabiat güzellikleri tedavi amacıyla kullanılmaktaydı. (İsa, 1939, s. 73).

Müslümanlar ortaçağda ruh hastalarına böyle bir muamele ederken orta ve yeni çağlarda Avrupa’da böyle bir uygulama yoktur. 18. Yüzyılın ortalarına kadar bu hastaların işledikleri günahlar nedeniyle bu duruma geldikleri ve içlerine şeytan girdiği düşüncesiyle insanlara dini cezalar verilmekteydi. Onlara göre akıl ve ruh hastalarının tedavisi içlerindeki kötü ruhu hastadan çıkarıp atmakla gerçekleşebilirdi. Nitekim kendilerine göre daha az zararlı akıl hastalarına cinsiyet gözetmeksizin rengarenk elbiseler giydirilir, çingiraklar takılır ve sokak çocuklarının her türlü işkencelerine maruz bırakılırdı. Eğer akıl hastasının daha zararlı olabileceği düşünülürse kötü ruhun kovulması için hasta kiliseye götürülür ve şeytan kovulmaya çalışılırdı. Kilise’de yapılan işlemlerden olumlu sonuçlar alınmazsa hastanelere

bağlı bir tımarhaneye veya hastanelerin tecrit edilmiş bir kısmına veya deliler kulesi, deliler hücresi diye adlandırılan mekanlara atılarak buralarda özel olarak görevlendirilen kişiler tarafından şiddetli bir şekilde dövülürlerdi. Nitekim 1498 yılında Jakob Geuch adlı bir asilzade St. Anstatt Kilisesi'nin Frankfurt Meclisi tarafından benzer cezalara maruz kalmıştır (İlvan, 1966, s. 78).

Yabancı Bimaristanları: Bimaristanların hizmeti Müslümanlar için kısıtlı kalmamış, İslam ülkesinde bulunan Yahudilere, Hıristiyanlara ve diğer yabancılara da hizmet verilmiştir. Bu tür bimaristanlar ilk olarak Şam'da ortaya çıkmıştır. Bunların görevi sadece beldeye gelen yabancılara hizmet etmektir. Ayrıca bu bimaristanlar için birçok vakıf, doktor ve ilaçlar tahsis edilmiştir. Böyle bimaristanların inşa edilmesinin sebebi ise hasta ve zafiyet içinde olan bir yabancıyı Dimaşk emiri olan Ebu Yakub'a gelerek yalvarmasıydı. Ebu Yakub bu durumu görünce Nureddin Mahmud Zengi'ye yabancılar için ayrı bir bimaristan kurulmasını rica etmişti. Bunun üzerine Nureddin Mahmud bunu kabul ederek bir bimaristan inşa edilmesini emretti ve bunun için birçok vakıf ayrılmasını sağladı (İbn Cübeyr, 1972, s. 83). Böylece yabancılara ücretsiz bir şekilde muayene edilmesi ve ilaçlarının tahsis edilmesi sağlandı.

Bununla alakalı olarak Doktor Sinan b. Sabit, Abbasî Halifesi Muktedir Billah döneminde vezirlik yapan Ali b. İsa el-Cerrah tarafından yabancılara bulunduğu bir bölgeye giderek orada insanları tedavi etmesi ve onlara ilaç dağıtmakla görevlendirildi. Sinan b. Sabit, Suvar⁹ bölgesine geldiğinde buranın ahalisinin Yahudiler olduğunu öğrenmiştir. Sinan b. Sabit vezire bir mektup yazarak onların Yahudi olduğunu bu nedenle bu insanlara hizmet verelim mi diye sorduğunda gelen cevapta hem zımmiler hem de diğer milletleri tedavi etmelerini emredilmiştir¹⁰. Abbasîler döneminde yolculuk yapan yabancılara için de ayrı bir bimaristan inşa edilmiştir (El-Tilmisani, 1968, s. 383).

Gezici (Sabit Olmayan)Bimaristanlar: Bu bimaristanlar ilk olarak Abbasîler döneminde Halife El-Muktedir Billah (907-932) döneminde ortaya çıktı. Bu bimaristanların kurulmasının sebebi ise başkentten ya da şehirlerden uzak olan köylere sağlık hizmeti götürmektir (El-Kıftî, 1903, s. 86). Böylece Bağdat'tan uzaktaki köy ve kasabalardaki hastaların tedavisi doğrudan yapılmıştır. Araplar bu bimaristanları yaygın hastalıklarla mücadele etmek için yapmışlardır. Aynı zamanda bu bimaristanların içinde ihtiyaç olan ilaçlar, sıhhi malzemeler, cerrahiye bölümü, elbiseler, doktorlar, eczane, fakir olanlar için ayrı malzemeler de bulunmaktaydı. Buralarda sadece ilk acil yardım değil, daha geniş ve daha kapsamlı tıbbi hizmetler vermekteydi. Buna istinaden Abbasî Halifesi El-Muktedir'in veziri İsa Ali b. İsa meşhur doktor Sinan'a yazdığı mektubunda "taşınmış bimaristanların içinde lazım olan tüm imkanların olması gerektiğinden ve böylece her yerde tıbbi ameliyatların yapılmasını" ifade etmiştir (İbn Usaybia, 1972, s. 301).

Hareketli bimaristanların bir diğer çeşidi ise Abbasîler döneminde askerlere hizmet için kurulan ve ordularla birlikte hareket eden bimaristanlardır. Bunun yanı sıra ilaçları yapmak ve

⁹ Suvar, Irakta Fırat Nehrine yakın şehirlerinden biriydi. Bu şehirde Yahudi bir topluluk bulunmaktaydı. M.834 H.219 yılında bu şehir kurulmuştur. Bu şehirde büyük bir medrese bulunmaktaydı. Bu medreseden büyük alimler ve Yahudilerin Âhbarî mezun olmuştur. Bu şehir Süryanilere bağlı bir şehirdir. İçkileriyle meşhurdur. Fırat nehrine yakın aynı zamanda Kufe'ye yakın bir yerde bulunmaktaydı (El-Hamevi, 1979).

¹⁰ Sinan b. Sabit'in bu görevi sırasında yaşadığı olaylar hakkında daha geniş bilgi kaynakta yer almaktadır (El-Kıftî, 1903, s. 301; Hunke, 1972, s. 225).

hazırlamak için eczaneler de kurulmuştur. Keza Umuriye¹¹ fethedildiği zaman yaralıları tedavi etmek için katırlar üzerine yüklenen askeri bir bimaristan görülmüştür (Sabit, 1939, s. 274).

Ambulans Bimaristanları: Bu bimaristanlar camilerin yanında ve insanların yoğun olarak toplandığı yerlerde bulunmuştur. Bunların görevi herhangi bir olay ve kazada hızlı bir şekilde insanlara ilk yardım ve tedavi sunmaktır. Bu bimaristanlarda gece gündüz nöbetçi doktorlar hizmet etmekteydi. Doktorlar ihtiyacı olan insanlara ilk ve acil yardım yapıyorlardı. Özellikle festivaller ve bayramlarda bu bimaristanlar aktif olarak görev yapıyorlardı. Bunların içinde eczaneler de bulunmaktaydı. (El-Hatip, 1988, s. 235). El Makrîzî'nin rivayet ettiğine göre İbn Tolun Mısır'da kendi camisini inşa ettirirken caminin arkasında hareketli bir eczane buldurmuş ve içinde nöbetçi bir doktor bırakmıştır. Olay veya kaza durumunda hastalar için gereken ilaçları içinde bulundurmuştur (El-Sibaî, 1999, s. 108).

Hac Bimaristanları: Bu bimaristanlar zamanımızda bildiğimiz hacılarla giden tıbbi heyetten oluşmaktadır. Bunlar ilk yardım ve cerrahi malzemeleri ve ilaçlarıyla birlikte hareket ederdi. Malzemeler doktorlar ve hemşireler nezaretinde özel kutularda taşınıp hac konvoyunda bulunan hastalara gereken tedavileri yapmaktaydı (İsa, 1939, s. 77). Kaynaklara göre bu bimaristanları ilk yapan Emevî Halifesi Muaviye b. Ebu Süfyan'dır. Buna istinaden tabib olan Ebu Hakem El-Dımaşkî Muaviye tarafından hac için doktor olarak görevlendirilmiştir (İbn Usaybia, 1972, s. 175).

Büyük İslam Şehirlerindeki Bimaristanlar ve Faaliyetleri Hakkında Bazı Örnekler

İslam dünyasında Bağdat, Dımaşk, Kahire, İspanya başta olmak üzere bimaristanların inşa edilmeye başlaması tıp ilminin ilerlemesine önemli katkılar sağlamıştır. Zira bimaristanların kurulmasının ardından akademik tıp eğitimi veren okulların açılması ve ünlü doktorların yetişmesi tüm bu çalışmaların en önemli sonuçları arasındadır. Böylece tıp ilmi Cerrahiye¹², Kahale¹³, Tabbaun¹⁴, El-Mucebbirun¹⁵ ve El-Nefsemiyun¹⁶ gibi önemli birçok dala ayrılmıştır. Bunun yanında bimaristanlarda kadınlar ve erkekler kısmının başında olan sorumlular, hastanenin içindeki hizmetliler, hemşireler, baştabibler ve farklı merteye ve maaşlarda olan meslek türleri de ortaya çıkmıştır. Ayrıca bimaristanlar kuruldukları yerlerde alış veriş dükkanları, çeşitli binalar ve yeni mahallelerin oluşmasını sağlamıştır (İbn Usaybia, 1972, s. 416).

Bağdat'ın batı tarafında Büveyhi emiri Adudüdevle bir bimaristan inşa etmiş ve bu inşaat 3 yıl kadar sürmüştür. Ayrıca bu bimaristan'ın hizmetlerini sürdürmesi için birçok vakıf ayrılmıştır (El-Kıftî, 1903, s. 144). Zamanın ünlü tabiblerinden biri olan Er Razi ile Adudüdevle bu bimaristanın nereye yapılacağı konusunda görüşmeler yapmıştır. Bunun sonucunda Bağdat'ın bazı yerlerine küçük et parçaları asıldı ve hangi et daha geç çürürse veya çok hızlı bir şekilde rengini değiştirmezse o et parçasının bulunduğu yere bimaristanın inşa

¹¹ Rum beldelerinden biridir. Abbasî Halifesi El Mustansır Billah burayı fethetti. Ve islamin en önemli fetihlerinden biriydi (Abdillâh, 1977).

¹² Cerrahi operasyonları yapan kişilerdir (İbn Usaybia, 1972, s.416).

¹³ Göz hastalıklarını tedavi eden kişilerdir (İbn Usaybia, 1972, s.416).

¹⁴ Dahili ve Batıniye hastalıkları ile ilgilenen ihtisas eden kişilerdir (İbn Usaybia, 1972, s.416).

¹⁵ Kırık olan kemikleri tedavi eden kişilerdir (İbn Usaybia, 1972, s.416).

¹⁶ Akıl ve nefis hastalıkları ile ilgili ihtisas eden kişidir (El-Bağdadî, 2001).

edilmesine karar verildi. Bu yer seçildikten sonra Emir Adudüddeve, Er Razi ile birlikte bimaristanın inşasını takip etti (İbn Usaybia, 1972, s. 415; Terzioğlu, 1992, s.165). Bimaristana tecrübesine ve yeteneğine göre Er Razi tarafından seçilen 150 tabib getirilmiştir. Adudüddeve bimaristanın inşa edilmesinde çok fazla miktarda para harcamıştır. Hatta o zamanda bu standartlarda başka bir bimaristan olmadığı söylenmiştir (El-Zehebi, 1984, s. 159). Selçuklu döneminde ise hem yeni bimaristanlar inşa edilmesinin hem de var olanların yeniden onarılmasına önem verilmiştir. Mesela Sultan Tuğrul Bey 1036-1039 yılları arasında Adudi bimaristanının devamını sağlamak için yeniden onarılmasını emretti. Bu bimaristan Selçuklular döneminde o kadar çok ilgi görmüştür ki halk tarafından Muazzam Saray olarak zikredilmiştir (İbn Cübeyr, 1972, s. 185).

Tolunoğulları döneminde bimaristanlar ciddi bir gelişme gösterdi. Ahmed b. Tolon döneminde (Emir Ahmet) asker şehrinde¹⁷ ilk bimaristan kurulmuştur. Bu bimaristana El-Atik adı verilmiştir ve sunduğu hizmetler ve kuruluş şekliyle muhteşem bir şekilde bahsedilmiştir. Bimaristan kurulurken 60.000 Dinar harcanmıştır. Ayrıca başarılı olması ve devamını sürdürmesi için birçok vakıf arazisi tahsis edilmiştir. Buraya bir hasta getirildiği zaman giydiği kıyafetleri çıkarılır ve onun malzemeleri emin bir kişi tarafından bimaristandan çıkana kadar tutulurdu. Hastaya kendi elbisesinin yerine özel elbiseler verilirdi. Hastalar için ayrı bir oda tahsis edilirdi. Emir Ahmed b. Tolon her Cuma günü bimaristanı ziyaret ederdi. Ayrıca Ahmed b. Tolon burada ayrı bir kütüphane oluşturulmasını emretmiş ve bunun üzerine 100.000 cilt kitap içeren bir kütüphane ortaya çıkmıştır (El-Makrîzî, 1987, s. 166).

H.507 M.1113 yılında Tutuş b. Alparslan'a hizmet eden bir Memlük olan Humartekin Bağdat'ta bir bimaristan inşa etti ve bu bimaristan için büyük bir binayı vakıf olarak ayırdı. Bimaristan için hizmetçiler, idareciler, doktorlar getirip hastalara ve yaralılara önem göstermiştir. Rivayete göre bu kişi hizmete alındığı zaman bir çuval tuz karşılığında satın alınmıştır. Ardından Muhammed b. Melikşah döneminde kaderi değişerek değeri yükselmiştir. Zamanla parası ve itibarı artan Humartekin Bağdat'ta kanallar, bimaristanlar, ribatlar, gibi birçok bina inşa ettirmiştir (İbn Kesir, 1966, s. 176).

Zengiler hükümdarı Nureddin Mahmud Zengi de Dımaşk'ta Bimaristan-ı Nûrî olarak adlandırılan büyük bir bimaristan inşa ettirmiştir. Bimaristanda Tıp eğitimi vermek için de ayrı bir bölüm oluşturmuştur. Burada Calinos ve İbn Hanife El-Dinovrî'nin yazdığı El-Nebati adlı tıp kitabı okutulmuştur. Bunun yanı sıra şehrin en ünlü doktorları haftada iki kez olmak üzere Büyük Nurî Bimaristanı'nda toplantı yaparlardı. Toplantılarda hastalıklar hakkında konuşulur ve bu hastalıkları tedavi etmek için ilaçlar hakkında tartışılırdı. Yine bu dönemde ilaçların hastalara hastanenin bir bölümünde bedava olarak verilmesi uygulaması vardır. Bunun yanı sıra Zengiler döneminde ilk defa ameliyat sırasında afyon, anestezi olarak kullanılmıştır. Ayrıca her hasta için ayrı bir dosya tutulmuş ve bu dosyalara göre hastalara ilaç verilmiştir (İbn Usaybia, 1972, s. 732-733; Mu'nis, 2009, ss. 32-33).

¹⁷ Abbasî Halifesi Mutasım Billah döneminde Dicle Nehrinin yanında ve Bağdat'a yakın bir yerde inşa edilmiştir. Bu şehrin inşa edilmesinin sebebi ise 70.000 Türk askerinin Bağdat'a sığmamasıdır. Bu askerlerin bazıları, insanların mülkiyetine girmeye başlayınca, toplumun ileri gelenleri onları Mutasıma şikayet etmişlerdir. Mutasım ise bu olay üzerine bu ordu için ayrı ve özel bir yer inşa etmiş ve buraya asker şehri adı verilmiştir (Abdillâh, 1996, s. 358).

Dımaşk bimaristanlarının içlerinde daha büyük kütüphaneler inşa edildi. Kütüphanelerden doktorlar, öğrenciler ve hastalar istifade etmişlerdir. Kütüphaneler çok büyük ilgi görmüş ve zamanın emirleri ve sultanları kütüphanelere maddi destek sağlamıştır. Bunun en büyük örneği Nureddin Mahmud Zengi'nin kendi Bimaristanı'nda kurduğu kütüphaneye vakıf olarak çok büyük bir miktarda para ve çok sayıda tıbbi kitap bağışlamasıdır (Hamade, 1977, s. 145). Bimaristanların sultanlar tarafından inşa edilmesinin yanı sıra emirlerin de bu alanda destek verdikleri ve bimaristanlar inşa ettirdikleri görülmektedir. Mesela 1255 yılında vefat eden Emir Seyfeddin Ebu'l Fevaris El-Kinirî Dımaşk'ta bulunan Kasyûn Dağı¹⁸ eteğinde bir bimaristan inşa ettirmiştir. Emir, çok zengin biri olup kendi inşa ettirdiği bimaristanın hizmetinin devamı için birçok vakıflar oluşturmuştur (Mu'nis, 2009, s. 40).

H.577 M.1181 Kahire'de Sultan Selehattin Eyyubi Selahî Bimaristanı'nı inşa ettirmiştir. Bu bimaristan, Fatimi saraylarından birinin dönüştürülmesiyle inşa edilmiştir. Her bimaristan gibi buraya da birçok doktor, cerrah ve hizmetliler görevlendirilerek birçok vakıf ayrılmıştı (Usaybia, s.583). İbnü'l Cübeyr bu bimaristandan “en güzel ve en geniş saraylardan biri” diye bahsetmiştir (İbn Cübeyr, 1972, s. 26)

Sultan Selehattin Eyyubi ayrıca Kudüs'te de bir bimaristan inşa edilmesini emretti. Bu iş için İbn Şeddad'ı görevlendirdi. İbn Şeddad'ın görevi hem Kudüse gitmek hem de orada bimaristan inşasına nezaret etmek, bu bimaristan için doktorlar görevlendirmek ve ilaçlar tahsis etmektir. Sultan Selehaddin bu bimaristanda hem kadınlar hem de erkekler için ayrı ayrı kısımlar oluşturdu ve binaların etrafına Mekasir¹⁹ yaptırdı. Batılılar özellikle Haçlı Seferleri sırasında bu bimaristandan çok faydalanmışlardır. O dönemde burası Haçlılar ve Müslümanlar arasında hiç olmadığı kadar zorunlu bir temas noktası oldu. Zira Haçlı Kontlukları inşa edildikten sonraki dönemde İslam uygarlığının Avrupa'ya taşınmasında en önemli dönemlerden biri olmuştur. Haçlılar özellikle ateşkes dönemlerinde İslam uygarlığının bazı yönlerinden oldukça etkilenmişlerdir. Özellikle ilmi alanda hem eğitim sistemi tıp alanı, doktorluk mesleği, tedavi yöntemleri ve sosyal müesseselerinden etkilenmişlerdir. Nitekim Şeyzer Emiri'nin yeğeni Emir Usâmet İbni Munkiz'in (1095-1188) anlattığına göre kendi milletlerinin tıp alanındaki çalışmalarına güvenmeyen Haçlı kralları, Filistin'de buldukları sırada, sivilce, kolik ve ishal gibi hastalıkların tedavisinde Arap hekimleri tercih ediyorlardı. Yine Usâmet'in ifade ettiğine göre Şeyzer, Sâbit adlı bir hekimini Mumaytra Kalesi'ndeki Fransız komutanın ısrarı üzerine değişik kürler uygulamak üzere birkaç günlüğüne göndererek lütüfta bulunmuşur²⁰.

¹⁸ Kasyûn Dağı Dımaşk yakınlarında bulunmaktadır. Bu dağa çıkıldığında Dımaşk şehri tamamen görünmekte şehre hakim bir noktada bulunmaktaydı. Bu dağda birçok mağara bulunmaktadır. Aynı zamanda burada birçok peygamberin izi bulunmasının yanı sıra bu dağın eteklerinde evliyalar ve salih insanlar için ayrı bir mezarlık bulunmaktadır. Bu dağın Müslümanlar için mukaddes bir dağdır (El-Hamevi, 1979, s.295).

¹⁹ Geniş binalar ve etrafında korunaklı duvarlara sahip yerler için kullanılan bir terimdir (İbn Manzur, 1992).

²⁰ Sâbit, Fransız kalesinden döndüğünde hastaların tedavisi ile ilgili kendisine bir takım sorular sorulmuştur. O başından geçen olayları şu şekilde anlatmıştır: “Bana bacağımda çıban bulunan bir şövalye ile sıtmadan fazlaca zayıflamış bir kadın getirdiler. Şövalyenin ayağına yakı sardım. Çıban patladı; tehlikesiz bir seyir takip etmeye başladı. Kadını diyete tâbi tuttum. Vücut durumunu nebâti gıdalar vermek suretiyle iyileştirdim. Bu sırada oraya gelen bir Fransız doktoru, hastalara dönerek beni gösterip: “Bu sizi tedavi etmeyi bilmiyor” dedi. Şövalye'ye, tek ayakla yaşamayı mı yoksa ölmeyi mi tercih edeceğini sordu. Şövalye “Bir ayakla” şeklinde cevap verdi. Bunun üzerine Fransız doktoru, kendisine kuvvetli bir şövalye ile keskin bir balta getirilmesini istedi. Şövalye elinde balta ile görüldü. Henüz oradan ayrılmamıştım. Doktor, hastanın bacağına, odun yarmağa mahsus bir kütüğün üzerine koydu. Bir balta darbesiyle bacağı kesmesini, şövalyeye emretti. Şövalye, gözümün önünde hastanın

Ünlü Alman yazar Sigrig Hunke ise Doğu medeniyetinin bu üstünlüğünü ifade ederken, o günkü Dünya'nın hiçbir yerinde eczacılık ve sağlık işleri konusunda Müslümanlar kadar kendilerini geliştirmiş bir toplumun olmadığını söyler. Aynı zamanda İslâm şehirlerindeki modern hastanelerin benzerlerinin olmadığını, tedavi yöntemlerinin ve hijyenik tedbirlerinin örnek teşkil edecek derecede olduğu ve Fransızların bu Müslümanlardan tıbbi yardım istemelerinde şaşılacak bir şey olmadığını söylemiştir (Hunke, 1972, s. 145).

Aynı zamanda bir tarihçi olan Endülüs veziri Lisaneddin b. İbn Hatib'in İhata Fi Ahbar Gırnata adlı eserinde bahsettiğine göre, Endülüs'lü Müslümanların emiri Muhammed b. Yusuf b. İsmail b. Farac b. İsmail b. Farac b. Yusuf b. Nasr, bimaristanlarla ilgili olarak zaruret ve ihtiyaç olmasına rağmen daha önceki hükümdarların yapmadığını yapmıştır. Bunların yanı sıra hamamlar, depolar, abdesthaneler, kervansaraylar, konaklama yerleri inşa ettirmiştir. O'nun inşa ettirdiği bimaristan Mısır'daki bimaristanların tarzına benzemekte ve içinde bir havalandırma sistemi de bulunmaktaydı. Tarihçi Salâadin bu bimaristan hakkında "köşeli dörtgen gibi, Kahiredeki Kalâvûn bimaristanından daha sağlam ve daha geniş değil ama basit olmasına rağmen daha tertipli ve ayrıntıları daha incedir. Bu bimaristanın içinde bulunan bir sahanın etrafında salonlar bulunmaktaydı. Sahanın ortasında derin bir havuz ve iki pınarı bulunuyordu ve havuzda oturmuş iki aslanın ağzından su geliyordu. 1492 yılında Gırnata Arapların elinden alındığında bu küçük bina darphaneye dönüştürüldü. Daha sonra onun üzerinde değişiklikler yapıldı ve bir müddet sonra yıkıldı" demiştir (İsa, 1939, ss. 288-289). Livi Provincel'in aktardığı bilgilere göre 1850 yılında El-Hamra Sarayı'nın bahçesinde muhafaza edilen iki parçadan oluşan Gırnata bimaristanının kavisli kapı gibi gözükten açılış kitabesi daha önce birileri tarafından alınıp bir evde muhafaza edildikten sonra El-Hamra Sarayının bahçesine bırakılmıştır. Bir sütuna benzeyen anıtın yazıları okunabilmektedir ve Endülüs hattıyla 26 satırdan oluşan bir yazıdır. Kitabede: "Bimaristan sonsuz ve hatıra olarak V.Muhammed b. Beni Nasır tarafından Gırnatalı vatandaşlara has olarak inşa edildi. Burası H. 767 yılı Muharrem ayının ortasında inşa edilmeye başladı ve H. 768 yılının Şevval ayının ikinci on gününde tamamlandı. Onun üzerine vakıflar yapıldı. Allah yolunda çaba sarfedenlerin ve muhsin olanların emeğini boşa çıkarmaz, Sallallahü Ala Seyyidine Muhammed...." (İsa, 1939, s. 292) yazmaktadır.

Alman yazar Sigrig Hunke eserinde "Dünyanın henüz bir benzerini görmediği hastaneler ve doktorlar" başlığı altında muhtemelen Endülüs bölgesinde bir hastanede yatan bir gencin babasına yazdığı mektubu da paylaşmıştır. Mektubun içeriğine göre hastanenin asistan doktor ve talebeler tarafından ilk müdahale edilen bir acil polikliniği olduğu ve içinde bir eczanesinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Yine ilk müdahaleden sonra hastaneye yatırılması gereken hastaların öncelikle kayıt altına alınıp başhekime sevk edildiği sonra da hastanın banyosu yaptırılıp temiz elbise giydirildikten sonra erkekler için ayrılmış bölümlere yatırıldığı

bacağına bir balta darbesi indirdi. Ancak, bu birinci darbe ile bacak ayrılmadı. Şövalye ikinci defa tekrar vurdu. Bacağının ilikleri dışarı fırlayan felâketzede hemen öldü. Doktor, onu takiben kadını muayene etti: "Bu kadının başında âşık bulunduğu bir şeytan var. Saçlarını kesin!" dedi. Kadının saçları kesildi. Tekrar hemşehrilerinin yemeğinden sarımsak ile hardalı yedi. Böylece ateşi yükseldi. Doktor: "Kafasına şeytan girmiştir" diyerek bu sözlerle birlikte usturayı yakalayıp başının derisini haça benzer şekilde kesti. Kafatasını örten kısım tamamen açılmaya kadar derisini ortadan çekip sıyırdı ve kafatasını sadece tuz ile ovdu. Kadın aynı anda öldü. Yapılacak bir hizmetin bulunup, bulunmadığını oradakilere sordum. Hayır diye cevap verdiler. Böylece o zamana kadar benim için meçhul bulunan onların bu harikülâde tababetini öğremiş olarak oradan ayrıldım" demiştir (Hunke, 1972, ss.143-145).

anlaşılmaktadır. Gencin mektubundaki ifadesine göre kendisi ortopedi bölümüne yatırılmış olup bunların dışında dahiliye ve cerrahi polikliniklerinin olduğu ve başka bir yerde de nekehat dönemindeki hastaların müzik dinleyip, kitap okuyarak vakit geçirdikleri ayrı bir bölüm olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca doktorların asistan ve hastabakıcılarla birlikte her sabah hastaları ziyaret ederek durumlarını istişare ettiği belirtilmektedir. Ayrıca odaların temiz ve aydınlık olduğu, yatakların yumuşak, çarşafların beyaz, yorganların kuş tüyünden ve kadife gibi zarif olduğundan bahseden genç, her odada akar su bulunduğunu yemeklerde hergün tavuk ve koyun kızartması verildiğini bu nedenle buradan ayrılmak istemediğini belirtmektedir. Taburcu edilen her hastaya bir kat elbise ile iyileşme döneminde hemen çalışmaya mecbur kalmamaları için beş altın verildiği de ifade edilmektedir. Sigrid Hunke bin yıl önce Himalayalar ile Pirene'ler arasındaki her büyük Müslüman şehrinde bu hastanelerin zaruri tesisler olarak bulunduğunu 10. asırda Kurtuba'da toplam 50 hastane olduğunu , Harun Reşid Dönemi'nde Bağdat şehrinin meşhur hastaneleriyle her yönden önemli bir örnek teşkil ettiğini ifade etmektedir (Hunke, 1972, ss. 154-155).

Batıda ise uzun bir süre dünyevi ilaçlara, ot ve köklere inanmanın Allah'a karşı bir güvensizliği temsil ettiği düşünülerek²¹ hastaların tedavisi rahipler tarafından yapılıyor ve hastalar günah çıkarmadan önce tedavi altına alınamıyordu. Hatta günahlarını itiraf ettirmeden hastayı tedavi etmeye kalkan rahip veya doktor kiliseden tard cezasına çarptırılıyordu. Günah çıkaran hasta rahip tarafından Hz. İsa'nın adına yağlandıktan sonra dua edilerek şifa bulacağına inanılıyordu (Hunke, 1972, ss. 147-151).

Batı'da Müslüman hastanelerine benzer şekilde hastaların bakım ve tedavilerini yapan bimaristanlar ancak Haçlı seferlerinden sonra kurulmuştur. Bunların ilki ise Paris'deki Hotel Dieu'du. Ancak çok ilkel yöntemlerle kurulan bu binanın durumu ise bir batılının ifadesine göre zemininde kat kat olmuş samanların üzerinde itişe kalkışa yürüyen hastalar, birbirlerinin ayak uçlarına yatan çocuklar ve ihtiyarlar, salgın hastalıklara yakalananların diğer hastalarla bir arada tutulduğu mekanlar; doğum sancısı çeken bir kadınla ateşler içinde yanan tifüslü bir hasta, öksüren bir veremli aynı anda etkileşim içinde bulunmaktadır. Sefalet içinde bulunan hastalara gerekli yiyecek tedarik edilmemekte ve bina haşerelerle dolmuş vaziyette, sağlık çalışanları hastaların yanınan ağızlarına kapattıkları sirkeli süngerlerle girmeye cesaret edebilmektedirler. Cesetler yataklarda bekletilmekte ve bu zaman zarfında diğer hastalar ceset kokuları ve sineklerin uçuştığı ortamda aynı havayı teneffüs etmektedirler (Hunke, 1972, s. 152-153). Bu ifadelerle bakılırsa Batı'da o günlerde en iyi diye ifade edilen bir bimaristanın durumu bu şekilde ise en kötülerini hayal bile etmek mümkün değildir.

Sonuç

Ortaçağda İslam dünyası, insan sağlığına verilen önemin zirvesindedir. Bu dönemde İslam dünyası hastane, doktor, hasta bakımı ve tedavisi açısından dünyada ilk sıradadır. Emevî

²¹ Eczanelerin varlığında dinsizlik ve küfür arayan kilise öğretmeni Tatian "...İnsanları Tanrıdan çevirtmek isteyen şeytanlarla fena ruhlar, budalalarla imanı zayıf bulunanları kandırıp aldatmaktadırlar. Eczacılık, her çeşit şekiller içinde bu nevi iğfalkâr sanat ve hareketlerden doğmuştur. Maddeye güvenererek onunla tedavi olmak isteyen kimse, kendisini Tanrı'nın kudretine terk ederse, çok daha çabuk şifa bulur. İlahi kudrete baş vurma yerine, neden bir köpek gibi otlar, geyik gibi yılanlar, domuz gibi istakozlar, arslan gibi maymunlarla tedavi olmayı tercih ediyorsun? Dünyevi şeyleri neden ilâhileştiriyorsun?..." şeklinde ifade etmiştir (Hunke, 1972, s.147).

ve Abbasîler döneminde başlayan ve bimaristan olarak adlandırılan hastaneler, başta Bağdat, Şam, Kahire ve Gırnata'da olmak üzere büyük şehirlerde kadın, erkek olmak üzere ayrı ayrı çeşitli hastaneler yapılmıştır. Bu hastanelerde hastalar din ve ırk ayrımı yapılmadan ücretsiz tedavi edilmiştir. Bimarhanelerde sadece tedaviler ücretsiz değil, aynı zamanda ilaç, elbise gibi diğer giderler de ücretsiz karşılanmıştır. Hatta hastalara iyileşme sürecinde çalışmamaları ve dinlenmeleri için para verilmiştir.

Bimarhanelerin çoğunda sadece hasta tedavisi yapılmamıştır. Aynı zamanda tıp eğitimi de verilmiştir. Burada eğitim gören öğrenciler ünlü doktorlardan ders almalarının yanı sıra hastanenin çeşitli tıbbi birimlerinde pratik de yapma fırsatı bulmuşlardır. Ayrıca bimaristanlara tahsis edilen vakıflar sayesinde ekonomik ve mali sıkıntı çekmedikleri için hastalara ilaçların yanında tedavi bittikten sonra da bir müddet maddi destek sağlanmıştır. Ekonomik olarak güçlü olan bimaristanlar ünlü doktorlar da çalıştırmışlardır.

İslam dünyasında fiziksel tedavinin yanında ruh ve akıl sağlığı da tedavi edilmektedir. Bu dönem Avrupa'da ise hastalar çok ilkel şartlarda tedavi edilmekte ve Tanrının lanetlisi olarak algılanmaktadır. Bimarhaneler Emevî-Abbasî-Zengiler ve Eyyubi dönemlerinde gelişmiş Selçuklu zamanında ise zirve yapmıştır.

Kaynakça

- Abdillâh, Ş. (1977). *Mu'cemü'l Büldân*, (Cilt 4). Beyrut: Darü's sadr.
- Abdillâh, Ş. (1996). *Cevâhirü'l-'ukûd ve mu'înü'l-kuğât ve'l-muvakkı'în ve's-şühûd*. Beyrut: Darü'l Marife.
- Altungök, A. & Yıldırım, T. (2015). *Siyasi Açıdan Arap İnan İlişkileri- Sâsâni Dönemi (Ms. 226-652)*. İstanbul: Mutlu Basım.
- El-Bağdadî, A. (2001). *Tarih-i bağdat* (Cilt 1). Beyrut: Darül Kutubü'l İlmiye.
- El-Hamevi, Y. (1979). *Mu'cemü'l-büldân* (Cilt 1-4), s. 278. Beyrut: Darü's sadr.
- El-Hatip, H. (1988). *El-tib İnde'l arap*. Beyrut: Darü'ssadr.
- El-Hicavî, M. (1951). *El-ikna fi fik'el imam Ahmed*, (Tahkik, M. Es'sebli) (Cilt 2). Beyrut: Darü'l Marife.
- El-Kalkaşandi, A. (1987). *Subhu'l aşî fi sınaatü'l-inşa* (Tahkik, Y. El-Tavil) (1.Cilt). Şam: Darü'l Fikir Yayınları.
- El-Kıftî, C. (1903). *Tarihü'l hükema min kitap ahbarü'l ulema*, (Tahkik, İ. Şemseddin). Beyrut: Darü'l Marife.
- El-Makrizî, M. (1987). *Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fi) zikri'l-ıııııı ve'l-âsar* (Cilt 3). Kahire: Mektebetü'l Sakafe Ed Diniyye.
- El-Sibaî, M. (1999). *Min revaiyye hadaratuna*. Kahire: Darü'sselam Litibaa.
- El-Siyotî, Ş. M. (1996). *Cevher el-okud ve main el-kuda ve el-şuud*. Beyrut: Dârü'l-Fikr.
- El-Tilmisanî, T. (1968). *Nefhodtib min ğusnul endelusî el-ratib ve zikr vezirahelisanüddin el-hatip*, (Tahkik, İ. Abbas) (Cilt 7). Beyrut: Darü'sadr.
- El-Zehebi, Ş. (1984). *El-bar fi habar men abar*, (Tahkik, S. El-Muncid) (Cilt 1). Kuveyt: Darü'l Meşir.
- Goichon, A. M. (2000). *İbn Sinâ felsefesi ve ortaçağ avrupalısındaki etkileri*. (İ. Yakıt, Çev.). İstanbul: Ötüken Yayınları.

- Güçlüay, S. & Bamyacı, E. (2018). *Hz. Ömer ve İskenderiye kütüphanesinin yakılması iddiası*. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu, 2, 527-531, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Matbaası Yayınları.
- Hamade, M. (1977). *El-mektebat fi el-islam*. Beyrut: Darü'l-Kutubü'l-İlmiyye Yayınları.
- Hişam, M. (1990). *Siretü'n nebi*, (Tahkik M. Abdülhamid) (Cilt 1). Kahire: Darü'l Kutup El-İlmiyye Yayınları.
- Hunke, S. (1972). *Avrupa'nın üzerine doğan islâm güneşi*. (S. Sezgin, Çev.). İstanbul: Bedir Yayınları.
- İbn Cübeyr, M. (1972). *Rihle b. cübeyr*, (Tahkik, M. Mustafa). Beyrut: Darü'l Kitapevi.
- İbn Kesir, F. (1966). *El bidaye ve nihaye* (Cilt 12). Beyrut: Mektebetü'l Maarif Yayınları.
- İbn Manzur, C. (1992). *Lisan-ı arap* (Cilt 6). Beyrut: Darüssadr Yayınları.
- İbn Usaybia, A. (1972). *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-eṭṭbbâ*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İlvan, A. (1966). *Maalim el hadaret fi el-islam ve esserehe fi el-nahda el-Urubiyye*. Kahire: Darürselem Litibaa.
- İsa, A. (1939). *Tarihü'l bimaristanad fi'l islam*. Dımaşk: Matbaa Et Temeddün El İslamiyye Yayınları.
- Mu'nis, E. (2009). *El-bimaristaned el-islamiyye hatta nihaye el-hilafe el abbasîye(H.656-M.622-1258)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İslam Üniversitesi, Gazze.
- Sabit, N. (1939). *El cundiyye fi el-devle el abbasîye*. Irak: Bağdat Matbaası.
- Terzioğlu, A. (1992). Bîmârhâne, *Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi* (Cilt 6). s. 163-178. İstanbul: TDV Yayınları.
- Uslu, R. (1993). Cündişâpûr, *Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi*. (Cilt 8). s. 117-118. İstanbul: TDV Yayınları.
- Yıldırım, T., Altungök, A. (2015). Abbasiler Döneminde İslam Tıbbı ve Toplum Sağlığı. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25 (2), 269-295.

P-ISSN: 1303-0094
E-ISSN: 2149-5459